

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 81

— *Частина 1* —

Ужгород, 2024

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 03 від 27.02.2024 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Андрусяк І.П. ЧОЛОВІКИ ЯК ПОТЕРПІЛІ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	11
Гончаров А.В., Гончаров М.В. РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	16
Гутів Б.І. СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (КІН. 1917 – ПОЧ. 1918 РР.).....	20
Захарчук А.С. БЕЗПЕКА БІЗНЕСУ: АДАПТАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ACQUIS ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	26
Кононенко Ю.С., Джолос С.В. ДЕМОКРАТІЯ: КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД.....	32
Коритко Л.Я., Кучера А.М. ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ (НА ПРИКЛАДІ КАХОВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ).....	40
Кравчук С.Й. ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	47
Крижевський А.В. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.....	53
Луценко В.Р., Пікуля Т.О. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	61
Макеєва О.М., Літвінчук Б.С. ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЗАСІБ ВЗАЄМОДІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ.....	68
Олійник Ю.В. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ФРІДРІХА ГАСКА ЩОДО РОЗВИТКУ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	73
Пархоменко Н.М., Тимошенко В.І. ДЕТЕРМІНАНТИ ТА НАСЛІДКИ ДЕФОРМАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЗА НЕГАТИВНИХ УМОВ СУЧАСНОГО СВІТУ.....	81
Пеца Д.Д. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРАВОМ ДАВНЬОСХІДНИХ КРАЇН.....	88
Скоморовський В.Б. СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	92
Церковник С.І. ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ СПОРТИВНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ З 1848 ПО 1939 РОКИ.....	97
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Балинська О.М., Долинська М.С., Балинський І.О. НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	104
Галінкіна В.С. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ОБРОБКИ ТА ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	111
Кірієнко Т.П. ПРИНЦИПИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ.....	116

Кучер В.О. ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ.....	125
Марцеляк О.В. ВІЙСЬКОВИЙ ОМБУДСМАН ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД).....	131
Прудкий Б.О. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ ЯК ФОРМИ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ.....	138
Савчин А.М. СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ТА ГАРАНТІЙ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ.....	145
Сус М.С. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ЧАС ПЕРЕВІРОК АНТИМОНОПОЛЬНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ АНТИМОНОПОЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ.....	151
Шевчук В.А. СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ЇХ ГЕНЕЗИС.....	160
РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Бігунець Р.Р. ПРАВОВІ ПЕРЕШКОДИ В РЕЄСТРАЦІЇ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ, ЯКА ДОСЯГЛА ОДНОГО І БІЛЬШЕ РОКІВ ВІДПОВІДНО ДО ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	167
Бірюкова А.Г, Колісникова Г.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЦИФРОВОЇ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ.....	173
Герасимчук С.С. ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ КОРИСТУВАННЯ МАЙНОМ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	180
Джуга М.В. ОСКАРЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ ДО СУДУ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	186
Дутко А.О. ПРАВО НА ВІДКЛАДЕНЕ БАТЬКІВСТВО/МАТЕРИНСТВО – ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	191
Лісовий С.А. ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРИНЦИПИ ТА ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....	196
Логвінова М.В. КЛАСИФІКАЦІЯ ОБМЕЖЕНЬ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ.....	200
Мельник О.О. ПРАВОВА ПРИРОДА ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА.....	208
Огоновський О.Р. ОBOB'ЯЗКИ КОНФІДЕНЦІАЛА ЗА ДОГОВОРОМ ПРО НЕРОЗГОЛОШЕННЯ.....	213
Оксанюк О.А. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ У ДОКТРИНІ СІМЕЙНОГО ПРАВА.....	220
Садовська Д.І. ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДІТЕЙ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ В КОНТЕКСТІ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ.....	225
Склярєнко І.В. ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	231

Скринник М.В. ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ СМЕРТЮ МАЛОЛІТНЬОЇ, НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ.....	238
Снідевич О.С. ПРИНЦИП ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ У СУДОЧИНСТВІ (ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ).....	242
Татьянченко С.А. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ, ЇХ СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ ДО ОБ'ЄКТІВ.....	248
Фатхутдінова І.В. КОНЦЕПЦІЯ «СКЛАДНО-СТРУКТУРНОЇ ВЛАСНОСТІ» ТА ІНСТИТУТ ТАЙМШЕРУ.....	252
Холмогорова Л.В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ СТАДІЇ ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	257
Юркевич Ю.М., Крупник Р.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРІВ ПОСТАЧАННЯ ПРИРОДНОГО ГАЗУ.....	263
РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Голуб Н.О. ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ У ТЕОРІЇ.....	269
Густєлев П.О. ЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	274
Долгерт В.В. ЛОКАЛЬНА НОРМОТВОРЧІСТЬ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА.....	280
Іванець М. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБИТРАЖУ В ІНВЕСТИЦІЙНИХ СПОРАХ.....	286
Курепіна О.Ю. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІКИ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ У КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРИВАННЯ.....	291
Марасін О.В. ПРОГРАМА ПОВОСННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ТА ЕЛЕКТРОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	301
Швидка Т.І. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	308
Шендер Т.Ю. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ В СФЕРІ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ТА ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ.....	315
Шока С.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ АКЦІОНЕРІВ У КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ АСПЕКТІВ ТА ВИКЛИКІВ.....	322
РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Андрешко А.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ.....	327
Бойко А.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В СФЕРІ НАГЛЯДУ І КОНТРОЛЮ ЗА ОХОРОНОЮ ПРАЦІ.....	332
Луценко О.Є. ПРАВОВІ НЮАНСИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧЛЕНАМИ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРАВА НА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ ПІЛЬГИ.....	337

Пікуль В.П. АНАЛІЗ КЛАСИФІКАЦІЇ ОЗНАК ПРАВА НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	343
Пожарова О.В., Пожаров Ю.В. ЗАСАДИ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ПРОЕКТОМ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	349
Сокурєнко В.Є. УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ПРАЦІ: СУТНІСТЬ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	354
Шевєрдїна В.І. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	359
Мїллер А.О. ПРОБЛЕМИ ВИПЛАТ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ, ПІД ЧАС ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ ДО ДОСЯГНЕННЯ НЕЇ ТРИРІЧНОГО ВІКУ.....	365

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Andrusiak I.P. MEN AS VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE: ASPECTS OF LEGAL REGULATION.....	11
Honcharov A.V., Honcharov M.V. DEVELOPMENT OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF LEGAL STUDENTS.....	16
Hutiv B.I. THE FORMATION AND LEGAL STATUS OF THE CRIMEAN DEMOCRATIC REPUBLIC (LATE 1917 – EARLY 1918).....	20
Zakharchuk A.S. BUSINESS SAFETY: ADAPTATION OF HOME LEGISLATION TO ACQUIS OF EUROPEAN UNION.....	26
Kononenko Yu.S., Dzholos S.V. DEMOCRACY: THE CRITICAL VIEW.....	32
Korytko L.Ya., Kuchera A.M. VIOLATIONS OF HUMAN ENVIRONMENTAL RIGHTS IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW (EXAMPLE OF THE KAKHOV DISASTER).....	40
Kravchuk S.Y. INTERACTION OF LEGAL AND POLITICAL SYSTEMS IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM.....	47
Kryzhevskiy A. THE ORIGINS OF UKRAINIAN FAMILY LAW IN THE CONTEXT OF THE RECEPTION OF ROMAN-BYZANTINE LAW IN THE KYIVAN RUS.....	53
Lutsenko V.R., Pikylia T.O. LEGAL SECURITY OF DIGITAL TRANSFORMATION IN UKRAINE.....	61
Makeieva O.M., Litvinchuk B.S. LEGAL COMMUNICATION OF STATE AUTHORITIES AS A MEANS OF INTERACTION IN THE INFORMATIONAL AND LEGAL SPACE.....	68
Oliinyk Y.V. POLITICAL AND LEGAL IDEAS OF FRIEDRICH HAYEK REGARDING THE DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE OF THE CONCEPT OF THE RULE OF LAW.....	73
Parkhomenko N.M., Tymoshenko V.I. DETERMINANTS AND CONSEQUENCES OF THE DEFORMATION OF INDIVIDUAL LEGAL AWARENESS UNDER THE NEGATIVE CONDITIONS OF THE MODERN WORLD.....	81
Petsa D.D. CERTAIN ASPECTS OF THE PROBLEMS OF ESTABLISHING MARITAL AND FAMILY RELATIONS ACCORDING TO THE LAW OF ANCIENT EASTERN COUNTRIES.....	88
Skomorovskyi V.B. ESTABLISHMENT OF THE EXTERNAL FUNCTIONS OF THE STATE IN THE PRACTICE OF UKRAINIAN STATE-FORMATION.....	92
Tserkovnyk S.I. LEGAL BASIS FOR THE REGULATION AND FUNCTIONING OF YOUTH SPORTS AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN EASTERN GALICIA FROM 1848 TO 1939.....	97
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Balynska O., Dolynska M., Balynskiy I. NOVELS OF LEGISLATIVE REGULATION OF ETHNO-NATIONAL POLICY IN INDEPENDENT UKRAINE.....	104
Halinkina V.S. BASIC PRINCIPLES OF PERSONAL DATA PROCESSING AND PROTECTION.....	111

Kiriyenko T.P. PRINCIPLES OF LIMITATION OF RIGHTS AND FREEDOM THROUGH THE PRISM OF ENSURING HUMAN SECURITY.....	116
Kucher V.O. HUMAN RIGHTS AND INFORMATION SECURITY IN THE CONDITIONS OF MILITARY AGGRESSION.....	125
Martseliak O.V. THE MILITARY OMBUDSMAN AS AN INSTITUTIONAL GUARANTEE FOR THE PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL RIGHTS (BASED ON FOREIGN EXPERIENCE).....	131
Prudkyi B. CURRENT ISSUES OF LEGAL REGULATION ON POLITICAL ADVERTISING IN ELECTION CAMPAIGNS IN SOCIAL MEDIA.....	138
Savchin A.M. FORMATION OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND GUARANTEES OF THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT IN UKRAINE.....	145
Sus M.S. LEGAL FRAMEWORK FOR ENSURING OBSERVANCE OF RIGHTS OF UNDERTAKINGS DURING INSPECTIONS OF THE ANTIMONOPOLY COMMITTEE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ANTIMONOPOLY REFORM IN UKRAINE.....	151
Shevchuk V.A. STANDARDS FOR RESOLVING ELECTORAL DISPUTES: CONCEPTS AND THEIR GENESIS.....	160
SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW	
Bigunets R.R. LEGAL OBSTACLES IN REGISTERING THE BIRTH OF A CHILD WHO HAS REACHED THE AGE OF ONE OR MORE ACCORDING TO THE CIVIL LAW OF UKRAINE.....	167
Biryukova A.G., Kolisnykova H.V. CIVIL AND LEGAL ASPECTS OF DIGITAL PRIVACY.....	173
Gerasimchuk S.S. ON THE QUESTION OF PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS AND DETERMINATION OF SUBJECTS OF PROPERTY USE: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE.....	180
Dzhuga M.V. APPEAL OF NOTARIAL DEEDS OR REFUSAL TO PERFORM THEM IN COURT IN UKRAINE DURING THE SOVIET PERIOD.....	186
Dutko A.O. THE RIGHT TO DELAYED PARENTHOOD/MATERNITY – SEPARATE ISSUES OF LEGAL REGULATION.....	191
Lisoviy S.A. EUROPEAN PRINCIPLES AND DIVISION OF COMMON PROPERTY OF SPOUSES: IMPLEMENTATION IN NATIONAL FAMILY LAW.....	196
Lohvinova M. CLASSIFICATION OF RESTRICTIONS ON THE EXERCISE OF SUBJECTIVE FAMILY RIGHTS.....	200
Melnik O. LEGAL NATURE OF MARITAL RELATIONS: THEORY AND PRACTICE.....	208
Ohonovskyi O. OBLIGATIONS OF THE CONFIDENTIAL AGENT UNDER NON-DISCLOSURE AGREEMENT.....	213
Oksaniuk O.A. THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF THE WIFE IN THE DOCTRINE OF FAMILY LAW.....	220
Sadovska D.I. PROTECTION OF CHILDREN’S PERSONAL DATA IN SOCIAL NETWORKS IN THE CONTEXT OF THE RIGHT TO BE FORGOTTEN.....	225

Skliarenko I.V. PROSPECTS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CIVIL JUSTICE.....	231
Skrynyk M.V. PECULIARITIES OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY THE DEATH OF A MINOR.....	238
Snidevych O.S. THE PRINCIPLE OF PROCEDURAL ECONOMY IN JUDICIAL PROCEEDING (DISCUSSION ASPECTS).....	242
Tatyanchenko S.A. PECULIARITIES OF PROPERTY RIGHTS PROTECTION, THEIR SPECIFIC APPLICATION TO OBJECTS.....	248
Fathutdinova I.V. THE CONCEPT OF «COMPLEX-STRUCTURAL OWNERSHIP» AND THE TIMESHARE INSTITUTE.....	252
Kholmogorova L.V. GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONTENTS OF THE STAGE OF OPENING ACTION PROCEEDINGS IN A CIVIL PROCEEDING.....	257
Yurkevych Yu.M., Krupnyk R.V. THE PECULIARITIES OF THE EXECUTION OF NATURAL GAS SUPPLY CONTRACTS.....	263
SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW	
Holub N.O. THE CONCEPT OF ECONOMIC CONCENTRATION IN THEORY.....	269
Gustelev P.O. THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL ECONOMIC AGREEMENTS IN THE LEGAL REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY.....	274
Dolhert V.V. LOCAL RULEMAKING AS A LEGAL BASIS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE ENTERPRISE.....	280
Ivanets M. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION IN INVESTMENT DISPUTES.....	286
Kurepina O.Yu. IMPROVING NORMATIVE DRAFTING TECHNIQUES IN THE FIELD OF STATE REGULATORY POLICY IN THE CONTEXT OF ENHANCING THE EFFECTIVENESS OF THE LEGAL REGIME STIMULATING ECONOMIC ACTIVITIES.....	291
Marasin O.V. UKRAINE'S POST-WAR RECOVERY PROGRAM AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF ELECTRIC VEHICLES AND ELECTRIC INFRASTRUCTURE.....	301
Shvydka T.I. FEATURES OF STATE REGULATION OF DEFENSE PROCUREMENTS.....	308
Shender T.Y. LEGAL SECURITY OF THE USE OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES IN THE FIELD OF ELECTRICITY AND HEAT SUPPLY.....	315
Shchoka S.V. LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF SHAREHOLDERS IN CORPORATE GOVERNANCE OF UKRAINE: ANALYSIS OF KEY ASPECTS AND CHALLENGES.....	322
SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Andrushko A.V. PECULIARITIES OF THE LEGAL REGULATION OF SUPERVISION AND CONTROL OVER COMPLIANCE WITH LABOR LEGISLATION.....	327
Boyko A.O. LEGAL REGULATION OF LABOR RELATIONS IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION SUPERVISION AND CONTROL.....	332
Lutsenko O.E. LEGAL NUANCES OF IMPLEMENTATION BY MEMBERS OF MILITARY SERVICEMEN'S FAMILIES THE RIGHTS TO HOUSING AND UTILITY BENEFITS.....	337

Pikul V.P. ANALYSIS OF THE CLASSIFICATION OF SIGNS OF THE RIGHT TO WORK BY CIVIL SERVANTS IN THE CONDITIONS OF THE EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE.....	343
Pozharova O.V., Pozharov Y.V. BASICS OF WORKER SAFETY UNDER THE DRAFT LABOUR CODE OF UKRAINE.....	349
Sokurenko V.E. WORK PROCESS MANAGEMENT: ESSENCE, CHARACTERISTICS AND WAYS OF IMPROVEMENT.....	354
Sheverdina V.I. SEPARATE ISSUES OF EMPLOYMENT AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF YOUNG SCIENTISTS IN UKRAINE.....	359
Miller A.O. THE ISSUE OF CHILDBIRTH ASSISTANCE PAYMENTS DURING THE CARE OF A CHILD UNTIL THE CHILD REACHES THE AGE OF THREE.....	365

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 343.288

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.1>

ЧОЛОВІКИ ЯК ПОТЕРПІЛІ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Андрусяк І.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6887-0510
e-mail: iryna.p.andrusiak@lpnu.ua*

Андрусяк І.П. Чоловіки як потерпілі від домашнього насильства: аспекти правового регулювання.

Репрезентована стаття присвячена правового регулювання запобігання та протидії домашнього насильства щодо чоловіків в Україні. Вказано на відсутність належної уваги наукової правової доктрини до проблем домашнього насильства особливо щодо конотації чоловіків як потерпілим від цього деаксіологічного явища.

Мотивовано, що особливістю соціально-правового становища чоловіків як потерпілих від домашнього насильства є те, що вони часто зіштовхуються із суспільними стереотипами і ускладненими викликами, пов'язаними з недостатнім визнанням їхньої уразливості через соціокультурні уявлення про традиційні ролі гендеру. Суспільство часто навмисно або опосередковано ставить чоловіків у ролі «сильної половини», що може призводити до стигми і внутрішніх конфліктів, які ускладнюють виявлення фактів домашнього насильства.

Звергнуто увагу на поширення гендерного «стереотипу домашнього насильства».

Доведено, що соціокультурні стереотипи, які приписують чоловікам ролі сильних, непохитних та самодостатніх, ускладнюють можливість визнання та прийняття своєї вразливості.

У статті вказано що латентність такого негативного явища серед чоловіків зумовлена також тим, що соціальна реакція може бути підкріплена відсутністю відповідних ресурсів і служб, які спеціалізуються на підтримці чоловіків, і відсутністю широкої свідомості про їхню проблему серед громадськості. Чоловіки, що стають потерпілими від домашнього насильства, часто відчують глибокий страх того, що їм не повірять або не зрозуміють, він обумовлений складнощами у сприйнятті суспільством образу чоловіка-жертви, який суперечить традиційним уявленням про чоловічу силу та самостійність.

Умотивовано юридичну потребу спеціального правового регулювання щодо чоловіків-потерпілих від домашнього насильства базується на визнанні того, що чоловіки також можуть стати об'єктом насильства та потребують захисту і підтримки соціально-правових механізмів. Запропонований комплекс таких заходів, що включають превентивні, психологічні, правові, соціокультурні та організаційно-управлінські сфери.

Ключові слова: потерпілий, чоловік, гендер, стереотип, домашнє насильство, правове регулювання, теоретико-правові аспекти.

Andrusiak I.P. Men as victims of domestic violence: aspects of legal regulation.

The representative article is devoted to the legal regulation of prevention and counteraction of domestic violence against men in Ukraine. It is pointed out the lack of due attention of the scientific legal doctrine to the problems of domestic violence, especially regarding the connotation of men as victims of this de-axiological phenomenon.

It is motivated that the peculiarity of the socio-legal position of men as victims of domestic violence is that they often face social stereotypes and complicated challenges associated with insufficient recognition of their vulnerability due to socio-cultural ideas about traditional gender roles. Society often deliberately or indirectly places men in the role of the «strong half», which can lead to stigma and internal conflicts that make it difficult to identify the facts of domestic violence.

The spread of the gender «stereotype of domestic violence» was dropped.

It has been proven that socio-cultural stereotypes that assign men the role of strong, steadfast and self-sufficient make it difficult to recognize and accept their vulnerability.

The article indicates that the latency of such a negative phenomenon among men is also due to the fact that the social reaction can be reinforced by the lack of appropriate resources and services that specialize in supporting men, and the lack of widespread awareness of their problem among the public. Men who become victims of domestic violence often feel a deep fear that they will not be believed or understood, it is caused by difficulties in society's perception of the image of a male victim, which contradicts traditional ideas about male strength and independence.

The legal need for special legal regulation regarding male victims of domestic violence is motivated by the recognition that men can also become the object of violence and need the protection and support of social and legal mechanisms. The proposed set of such measures includes preventive, psychological, legal, socio-cultural and organizational and managerial spheres.

Key words: victim, man, gender, stereotype, domestic violence, legal regulation, theoretical and legal aspects.

Постановка проблеми. Анаксіологічна перспектива дозволяє розглядати домашнє насильство як негативний фактор, що порушує емоційний баланс і викликає страх, тривогу та психологічне напруження у тих, хто стає його жертвами, воно полягає у втручанні в сферу особистих цінностей, підриваючи внутрішній спокій та впливаючи на загальний емоційний стан суспільства.

Нині домашнє насильство стає не лише соціальним викликом, але й філософією неврівноваженості, порушуючи гармонію в міжособистісних відносинах та протистоячи ідеї емоційного благополуччя. Його існування підкреслює необхідність філософського рефлексу та глибокого розуміння підґрунтя та наслідків насильства, спрямованого в сфері дому.

Актуальність дослідження обумовлена зростаючим усвідомленням громадськості та фахівців щодо того, що домашнє насильство не є обмеженим лише стосунками жертви та насильника з точки зору статі. Зростання уваги до правових аспектів відносин між чоловіками та домашнім насильством визначає необхідність об'єктивного та детального дослідження цього питання.

Дослідження також виходить з усвідомлення, що на сьогоднішній день багато країн стикаються із складністю визнання та захисту прав чоловіків, які є жертвами домашнього насильства, через відсутність адекватного правового регулювання, й Україна тут не виняток.

Отже, вивчення правових аспектів домашнього насильства стосовно чоловіків є важливим та актуальним завданням, яке сприятиме подальшому розвитку ефективних та справедливих механізмів захисту прав чоловіків в ситуаціях домашнього насильства.

Стан дослідження. Домашнє насильство абсорбує в собі фізичне, емоційне або психологічне насильство, що спричиняє негативні наслідки для жертв та загального клімату в сімейному середовищі, виступаючи складним явищем, яке «включає не лише фізичну силу як окремі дії, спрямовані на заподіяння шкоди, фізичного впливу, вбивства, але й низку тактик, спрямованих на залякування, приниження, експлуатацію, ізоляцію та контроль» [1] Онтологічний підхід до домашнього насильства дозволяє розуміти його сутність та вплив на суспільство, водночас визначаючи основні принципи, на яких базується правова політика держави. На цих аспектах зазвичай і зосереджена увага сучасних науковців, зокрема питання досліджували в О. Гумін, І. Хомишин, І. Жаровська, В. Шаблистий, В. Ковальчук та інші знані науковці.

Проте проблема домашнього насильства потребує додаткового аналізу у зв'язку з новими проявами цього явища (наприклад кіберагресія), новими умовами соціально-політичних змін (військові дії), а також у зв'язку з тим, що існує ряд малодосліджених питань, серед яких якраз правовий статус чоловіків-потерпілих від домашнього насильства.

Метою статті є дослідження правового регулювання запобігання та протидії домашнього насильства щодо чоловіків в Україні. Звернемо увагу, що цю статтю слід присвятити саме чоловікам, які перебувають у гетерогенних стосунках, оскільки аналіз статусу представників ЛГБТ спільноти має свої особливості, що не враховуються у межах репрезентованого дослідження.

Виклад основних положень. Ефективне реагування на домашнє насильство вимагає аналізу багатьох особистісних характеристик, які включають стать, що має важливе значення для визначення насильства, надає додаткове чітке уявлення про причини насильства та вказує на можливі заходи запобігання та протидії проблемі.

Більшість ранніх досліджень домашнього насильства та жорстокого поводження стверджували, що таке насильство є результатом бажання чоловіків контролювати та домінувати, що корениться в історично та соціально сформованих патріархальних цінностях, які підкреслюють та сприяють привілеям чоловіків. Таким чином вони нав'язували певний «стереотип домашнього насильства» [2], що позиціонує чоловіків як винуватців односпрямованого жорстокого поводження з жінками, таким чином не допускаючи концептуалізації чоловіків як потенційних жертв. Проте згодом розвиток досліджень у сфері домашнього насильства вказав, що домашнє насильство не залежить від статі. Проблема домашнього насильства стосується не тільки жінок, але й чоловіків, які можуть бути потерпілими цього деаксіологічного явища.

Основною особливістю соціально-правового становища чоловіків як потерпілих від домашнього насильства є те, що вони часто зіштовхуються із суспільними стереотипами і ускладненими викликами, пов'язаними з недостатнім визнанням їхньої уразливості. Однією з головних проблем, з якими зіштовхуються чоловіки, є соціокультурні уявлення про традиційні ролі гендеру. Суспільство часто навмисно або опосередковано ставить чоловіків у ролі «сильної половини», що може призводити до стигми і внутрішніх конфліктів, які ускладнюють виявлення фактів домашнього насильства.

Чоловіки, як і жінки, можуть стикатися з фізичним, емоційним, чи фінансовим насильством. Проте, через низьку свідомість та боязнь соціальної осуди, чоловіки зазвичай уникають звертатися за допомогою. Сприйняття, що «чоловік не може стати жертвою», може ускладнювати їхню можливість шукати підтримку та виходити із ситуації домашнього насильства.

Сучасне суспільство, незважаючи на значний прогрес у сфері рівноправ'я, все ще часто утримує стереотипи щодо гендерних ролей, які впливають на усі аспекти життя, відповідно чоловіки, які стають потерпілими від домашнього насильства, знаходяться під великим впливом цих стереотипів і часто змушені врегулювати свою ситуацію відповідно до традиційних уявлень про чоловічі ролі.

Недостатнє визнання уразливості чоловіків, зокрема у контексті домашнього насильства, є серйозним викликом. Соціокультурні стереотипи, які приписують чоловікам ролі сильних, непохитних та самодостатніх, ускладнюють можливість визнання та прийняття своєї вразливості.

Вказане первинно проявляється в тому, що потрапивши в образи «сильної половини», відчувають бар'єри в зверненні за допомогою, страх стигми та переконання, що вони не можуть бути жертвами, ускладнюють їхню можливість поділитися своєю утрудненою ситуацією, що сприяє латентності проблеми через відсутність активізації уваги до питання в першу чергу зі сторони потерпілих.

Внутрішні інтенції також посилюються ще однією характеристикою, яка притаманна особливо для домашнього насильства, де жертвами є чоловік. Спільно з почуттям сорому, чоловіки, що стають потерпілими від домашнього насильства, часто відчувають глибокий страх того, що їм не повірять або не зрозуміють, він обумовлений складнощами у сприйнятті суспільством образу чоловіка-жертви, який суперечить традиційним уявленням про чоловічу силу та самостійність, адже «насильство, вчинене жінками над чоловіками, вважається менш серйозним, ніж насильство, скоєне чоловіком над жінкою» [3].

Голанські науковці доводять, що «найважливішою причиною для чоловіків не повідомляти про насильство є переконання, що поліція не буде вживати жодних заходів» [4]. Існує велика стигма навколо ідеї того, що чоловік може бути об'єктом насильства, і це часто викликає внутрішню боротьбу із соціальними очікуваннями. Чоловіки можуть опинитися в ситуації, коли їхня домашня ідентичність і статус перешкоджають виявленню слабкості чи вразливості. Страх перед відкиданням або осудом може утруднити їм виявлення фактів насильства та звернення за допомогою. Е.А. Бейтс описав, як над деякими чоловіками сміялися друзі та родина, коли вони розкривали насильство, і зазнавали подальшої віктимізації від служб, де їм не вірили або в деяких випадках вони самі були звинувачені як кривдники [5].

Також соціальна реакція може бути підкріплена відсутністю відповідних ресурсів і служб, які спеціалізуються на підтримці чоловіків, і відсутністю широкої свідомості про їхню проблему серед громадськості.

Ще однією характеристикою домашнього насильства щодо чоловіків є їх страх втратити дітей та стурбованість щодо можливих наслідків для сімейного оточення є суттєвими факторами, які змушують чоловіків-жертв домашнього насильства мовчати та не звертатися за допомогою. Більшості сучасних правових систем прийнято принцип рівності, і вирішення питань, пов'язаних з опікою над дітьми, повинно базуватися на індивідуальних обставинах та інтересах дитини, незалежно від статі батька чи матері. Однак існує стійке соціальне уявлення про те, що спеціалізовані органи надають пріоритет матері при певних ситуаціях у сфері розлучення, тому й страх особливо притаманний сучасному суспільству. Страх втратити опікунство над дітьми може бути особливо сильним, оскільки чоловіки, подавляючи свої власні переживання, можуть переживати і за благополуччя своїх дітей. Стійка уява про те, що суспільство може ставити під сумнів їхню здатність бути належними батьками, або вважати їх менш компетентними у порівнянні зі стандартними уявленнями про роль чоловіка, також може стримувати чоловіків від звернення за допомогою. Важливо, що багато чоловіків, які також були батьками, повідомили, що на стосунки з їхньою дитиною (дітьми) вплинув, наприклад, досвід відчуження, порушення батьківських стосунків і юридична система, що проявляла агресію до них [5]. Тобто чоловіки бояться бути позбавлені можливості активної комунікації з дітьми.

Отож першою характеристикою домашнього насильства щодо чоловіків є те, що вони залишилися «прихованою» групою жертв. У цьому сенсі чоловіки стикаються з «подвійною небезпекою», коли вони зазнають упереджень через свою віктимізацію в цілому та як чоловіки. Важливо відзначити, що труднощі чоловіків, пов'язані з ідентифікацією та позначенням насильства, ймовірно, вплинуть на їхні рішення щодо пошуку допомоги.

Не дивлячись на латентність досліджуваного явища нині слід говорити про його поширеність. На доктринальному рівні відсутні усталені уявлення про поширеність проблеми, що зумовлено як прихованістю проблематики так і відсутністю належного методологічного інструментарію збору даних. Деякі дослідження показали рівень поширеності домашнього фізичного насильства над чоловіками від 3,4% до 20,3% [6]. Згідно з аналізом Федерального управління кримінальної поліції Німеччини, у 2018 році по всій країні 114 393 жінки та 26 362 чоловіка зазнали насильства з боку інтимного партнера, але на жаль аналіз був не повний, бо відсутня інформація про тяжкість можливих травм [7]. Також німецьке опитування щодо здоров'я та обстеження дорослих показало, що 1,2% жінок і 0,9% чоловіків, які брали участь в опитуванні, були жертвами фізичного насильства з боку партнера протягом попередніх 12 місяців [8]. Швейцарське дослідження показало, що 2,9% із 1503 чоловіків були жертвами фізичного насильства з боку партнерки протягом життя [9].

Висновок. Підсумовуючи вказане, мотивуємо юридичну потребу окремого правового регулювання щодо чоловіків-потерпілих від домашнього насильства базуватися на визнанні того, що чоловіки також можуть стати об'єктом насильства та потребують захисту і підтримки соціально-правових механізмів. Важливо розглядати цю необхідність з наступних позицій:

- рівність перед законом (рівність законом вимагає, щоб правові стандарти та заходи захисту були застосовні до всіх груп населення, без залежності від їхньої статі);
- руйнування стереотипів та упереджень (введення окремого правового регулювання для чоловіків-потерпілих допомагає подолати усталені стереотипи та упередження, які можуть існувати в суспільстві та в судовій системі, щодо ролі чоловіків у відносинах та їхньої здатності стати жертвами насильства);
- ефективність системи превенції та захисту (забезпечення відповідних правових інструментів для чоловіків-потерпілих сприяє створенню ефективної системи захисту, яка враховує різноманіття ситуацій та потреб жертв домашнього насильства);
- психологічна та соціальна підтримка відповідно до потреб чоловіків (окреме правове регулювання може сприяти впровадженню психологічної та соціальної підтримки для чоловіків-потерпілих, враховуючи їхні специфічні потреби та чутливість).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Stark, E. *Coercive control: How men entrap women in personal life*. Oxford: Oxford University Press. 2009.
2. Dutton D.G., White K.R. Male victims of domestic violence. *New Male Studies: An International Journal*, 2013 Vol. 2 P. 5–17.

3. Hine B., Bate E.A., Wallace S. “I Have Guys Call Me and Say ‘I Can’t Be the Victim of Domestic Abuse’”: Exploring the Experiences of Telephone Support Providers for Male Victims of Domestic Violence and Abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 2022. Vol. 37(7-8), NP5594-NP5625. <https://doi.org/10.1177/0886260520944551>.
4. Drijber B.C., Reijnders U.J.L. Ceelen M. Male Victims of Domestic Violence. *J Fam Viol* 2013. Vol. 28, P. 173–178. <https://doi.org/10.1007/s10896-012-9482-9>.
5. Bates E.A. “No one would ever believe me’’: An exploration of the impact of partner intimate partner violence victimization on men. *Psychology of Men and Masculinities*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1037/men0000206>.
6. Kolbe V., Büttner A. Domestic Violence Against Men—Prevalence and Risk Factors. *Dtsch Arztebl Int*. 2020 Aug; Vol. 117(31-32) P. 534–541. doi: 10.3238/ arztebl.2020.0534.
7. Bundeskriminalamt Partnerschaftsgewalt. Kriminalstatistische Auswertung. Berichtsjahr. 2022. URL: <https://www.frauenhauskoordinierung.de/aktuelles/detail/kriminalstatistik-zu-partnerschaftsgewalt-haesuslicher-gewalt-2022>.
8. Schröttle M. Die Studienergebnisse des Robert Koch-Instituts zu Gewalt gegen Frauen und Männer: Ein Lehrstück für die Notwendigkeit einer methodisch versierten Erfassung, Auswertung und Interpretation geschlechtervergleichender Daten im Rahmen einer geschlechtersensiblen Gewalt- und Gesundheitsforschung. 2019 URL: www.rki.de/DE/Content/Gesundheitsmonitoring/Studien/Degs/degs_w1/Basispublikation/Stellungnahme_Schroettle.pdf?__blob=publicationFile.
9. Baier D. Kriminalitätserfahrungen und Kriminalitätswahrnehmung in der Schweiz – Ergebnisse einer Befragung Institut für Delinquenz und Kriminalprävention Züricher Hochschule für Angewandte Wissenschaften. URL: www.digitalcollection.zhaw.ch/bitstream/11475/18193/3/2019_Baier_Kriminalit%c3%a4tsopfererfahrungen_und_Kriminalit%c3%a4tswahrnehmungen_in_der_Schweiz.pdf.

УДК: 159.96

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.2>

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ

Гончаров А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності і приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2430-2789>
e-mail: goncharov-82@ukr.net

Гончаров М.В.,
кандидат юридичних наук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4452-1652>
e-mail: goncharovnik@ukr.net

Гончаров А.В., Гончаров М.В. Розвиток правової свідомості студентів юридичного профілю.

Стаття присвячена розвитку правової свідомості студентів юридичного профілю. Окресленні основні методологічні підходи до формування правової свідомості майбутніх фахівців у юридичній галузі.

Встановлено, що детального аналізу потребують компоненти, що впливають на розвиток правосвідомості, яка визначає орієнтири для осіб, які стикаються з правовими ситуаціями, спонукаючи їх приймати етично й правомірно обґрунтовані рішення психологічних аспектів правосвідомості серед студентів юридичного профілю. Розвиток правової свідомості юристів потребує спеціально організованих заходів, які впливають на різні сфери індивідуальної свідомості, але особливо чутливим до цих суспільних змін є сфера правової свідомості особистості.

У роботі розглядаються ключові фактори, що впливають на розвиток правосвідомості у юнаків, які готуються стати фахівцями в галузі права. В залежності від суб'єкта, який виступає як джерело правосвідомості, можна виділити індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість. Індивідуальну правосвідомість, яка належить особистості, слід розглядати як взаємозв'язок між суб'єктивним і об'єктивним (індивідуальним та соціальним) аспектами в її свідомості.

Правосвідомість у юристів має теоретико-практичний характер, оскільки головною метою їхньої роботи є застосування теоретичних знань (наукових досліджень) на практиці. Право впливає на свідомість відповідних осіб, виконуючи свої функції. Формування правосвідомості юристів вимагає наявності відповідної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, які регулюють їхні дії та поведінку у професійній діяльності. Основними критеріями розвитку правової свідомості студентів юридичного профілю є правові знання, рівень правової освіченості, ставлення до правових норм, стійкість правових переконань, ціннісні орієнтації, сформованість правових установок та виявлена у поведінці відповідність чи невідповідність праву.

Ключові слова: правосвідомість, здобувачі освіти юридичного профілю, компоненти правової свідомості, професійна правосвідомість, джерело правосвідомості.

Honcharov A.V., Honcharov M.V. Development of legal consciousness of legal students.

The article is devoted to the analysis of the development of legal consciousness of law students. The main methodological approaches to the formation of legal consciousness of future specialists in the legal field are outlined.

It was found that the components that influence the development of legal awareness, which determines the orientations for persons facing legal situations, prompting them to make ethically and legitimately

justified decisions on the psychological aspects of legal awareness among law students, require a detailed analysis. The development of legal consciousness of lawyers requires specially organized measures that affect various spheres of individual consciousness, but the sphere of legal consciousness of an individual is particularly sensitive to these social changes.

The work considers the key factors affecting the development of legal awareness among young people who are preparing to become specialists in the field of law. Depending on the subject acting as a source of legal awareness, individual, group and public legal awareness can be distinguished. Individual legal consciousness, which belongs to an individual, should be considered as a relationship between subjective and objective (individual and social) aspects in his consciousness.

Legal awareness of lawyers has a theoretical and practical nature, since the main goal of their work is the application of theoretical knowledge (scientific research) in practice. Law affects the consciousness of the relevant persons, performing its functions. The formation of legal awareness of lawyers requires the presence of appropriate professional morality, a system of moral and moral-legal norms that regulate their actions and behavior in professional activities. The main criteria for the development of legal consciousness of legal students are legal knowledge, the level of legal education, attitude to legal norms, stability of legal beliefs, value orientations, the formation of legal attitudes and compliance or non-compliance with the law revealed in behavior.

Key words: legal awareness, students of legal education, components of legal awareness, professional legal awareness, source of legal awareness.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства можна помітити тенденцію до посилення вимог до правової свідомості юристів, що йде паралельно з освітніми реформами та загальною гуманізацією системи освіти. Від рівня правової свідомості напряму залежить статус соціально-правової активності представників правової сфери, що в свою чергу визначає їх готовність брати активну участь у зміцненні законності та правопорядку. Сучасний юрист повинен розуміти важливість власних інтересів, мати глибокі знання про права і вміти ефективно їх захищати, а також дотримуватися обов'язків та поважати права й інтереси інших громадян.

Отже, розвиток правової свідомості юристів потребує спеціально організованих заходів, які впливають на різні сфери індивідуальної свідомості, але особливо чутливим до цих суспільних змін є сфера правової свідомості особистості.

У сучасному правовому просторі однією з важливих тем є розвиток правосвідомості студентів, які проходять підготовку до майбутньої юридичної кар'єри. Важливим питанням є окреслення основних методологічних підходів до формування психолого-педагогічних аспектів правової свідомості, враховуючи важливість цієї компетенції для майбутніх фахівців у юридичній галузі.

Детального аналізу потребують компоненти, що впливають на розвиток правосвідомості, яка визначає орієнтири для осіб, що стикаються з правовими ситуаціями, спонукаючи їх приймати етично й правомірно обгрунтовані рішення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблему формування правосвідомості здобувачів освіти юридичного профілю досліджували такі вчені, як, наприклад, І. Бахновська, А. Лалуєва, Л. Макаренко, І. Чалчинський, С. Кононенко, П. Кравченко, О. Кобець, А. Луцький та інші.

Метою статті є дослідження розвитку правової свідомості студентів юридичного профілю та основні методологічні підходи до формування правової свідомості майбутніх правознавців.

Виклад основного матеріалу. Проблема розвитку правової свідомості студентів майбутніх юристів в науковій літературі розкрита доволі широко, але не завжди уніфіковано визначено. Це пов'язано з тим, що більшість сучасних дослідників цього питання прагнуть сформулювати своє власне визначення поняття правосвідомість і доволі часто наділяють його різновекторними компонентами.

Узагальнюючи більшість визначень поняття правосвідомість відзначимо, що як правило під правовою свідомістю розуміється комплекс ідей, поглядів, уявлень та почуттів, які відображають відношення до реального або бажаного права як до справедливого або несправедливого, а також до дій людей як до правомірних або неправомірних [1, с. 22].

При вивченні проблеми правової свідомості важливо враховувати, що існують різні внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на неї та визначають закономірності її розвитку. Ці фактори включають рівень розвитку когнітивної та емоційно-вольової сфер, особливості соціального ото-

чення, характер та форму психологічного впливу в конкретний момент життя людини. Ці чинники відіграють роль не лише у формуванні особливостей правової свідомості, але й впливають на розвиток особистості взагалі, формуючи вибір психологічних стратегій для її реалізації [2, с. 64].

В залежності від суб'єкта, який виступає як джерело правосвідомості, можна виділити індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість. Індивідуальну правосвідомість, яка належить особистості, слід розглядати як взаємозв'язок між суб'єктивним і об'єктивним (індивідуальним та соціальним) аспектами в її свідомості [3, с. 33].

Правосвідомість, як складова індивідуальної свідомості, виникає під впливом особистих унікальних обставин конкретної особи. Її особливості визначаються характером, потребами, мотивами, цілями та цінностями особи тощо. Паралельно з цим, вона є результатом соціально-історичного розвитку суспільства та філогенезу людства. Відтак, індивідуальну правосвідомість можна розглядати як систему знань та цінностей, яка детермінується соціальним контекстом, але індивідуально визначається, і яка формує основу для вияву законної (у відповідності до законів) або незаконної (порушуючи закон) поведінки особи [4, с. 12].

При аналізі емоційно-ціннісного компонента правосвідомості важливо враховувати рівень і характер емоційно-психічного ставлення до права, що включає оцінку отриманої правової інформації, правової діяльності, правопорядку та правоохоронних органів. Цей аналіз може дозволити зробити висновки про відношення особистості до різних аспектів правового середовища [5, с. 12].

Відмітимо, що формування правосвідомості юристів відбувається паралельно з розвитком їх особистості, що включає розширення знань, пізнавальних процесів, підвищення рівня культурної освіченості та світоглядних позицій тощо. Правова культура особистості визначає здатність свідомо контролювати свою поведінку, розумно ставитись до власних потреб і бажань, а також уникати механічного виконання зовнішніх вимог [6, с. 12].

О. Скакун правову культуру тісно пов'язує із загальною культурою народу, та вважає, що вона слугує підґрунтям для відображення рівня її розвитку.

В. Копейчиков визначає, що правовою культурою називають систему правових цінностей, яка відповідає рівню правового прогресу суспільних досягнень і відображає за допомогою правової форми стан свобод особи, інші найважливіші соціальні цінності.

Правова культура відображається в мисленнях, в діях людини, а людина – виступає суб'єктом діяльності в різних галузях та сферах суспільного життя, що проявляється в різних формах правомірної поведінки. Але формування правової культури особи у громадянському житті суспільства залежить від багатьох чинників, в тому числі: від загальної культури народу; від рівня правового прогресу; від рівня законодавства в країні тощо [7, с. 8].

Необхідною передумовою для формування правосвідомості юристів є належна професійна мораль, система моральних та морально-правових норм, які регулюють дії та поведінку юриста у професійній сфері. Оскільки професійна мораль є динамічною та варіативною, і вона адаптується до соціальних умов та тенденцій розвитку юридичної професії, то вона безпосередньо впливає на формування деонтологічної правосвідомості [8, с. 85].

Розвиток правосвідомості юристів має чітко визначений і закономірний характер, виражений у якісних, кількісних і структурних змінах. Під умовами розвитку правосвідомості юристів розуміється сукупність явищ, від яких залежить поява, існування, функціонування та розвиток цього явища. Психолого-педагогічні умови розвитку правосвідомості студентів-юристів охоплюють комплекс заходів у навчальному процесі, які забезпечують досягнення необхідного рівня правосвідомості майбутніми фахівцями [7, с. 13].

У ряді досліджень, які за останні роки набули особливої популярності використовується інформаційний підхід. Серед показників правосвідомості, на які звертають увагу Л. Макаренко, виділяється правова освіченість особистості (обсяг і якість знань, розуміння принципів і норм права) [9, с. 25]. Згідно з цим підходом, визначаються елементарно необхідний, низький і високий рівні правової освіченості особистості.

Останнім часом набув популярності компетентнісний підхід у відповідності до якого, головним результатом сучасної освіти має бути не лише засвоєння знань, а й розвиток відповідних компетенцій в інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній та інформаційній сферах. В контексті цього підходу правова компетентність юристів визначається як комплексна характеристика, включаючи знання, навички, вміння, цінності, особистісні установки і способи поведінки.

Обсяг необхідних правових знань для сучасних громадян є великим, однак не обов'язково юристам потрібно детально оволодівати всіма актуальними нормами права на довгий термін. Важливо надати юристам можливість набути практичного досвіду в ситуаціях, регульованих правом, вміння шукати необхідну правову інформацію, розвивати ключові компетенції, які допомагають вирішувати правові проблеми [10, с. 74].

Узагальнюючи досвід науковців, що займаються проблемою правової свідомості, можна визначити, що основними критеріями розвитку правової свідомості студентів юридичного профілю є правові знання, рівень правової освіченості, ставлення до правових норм, стійкість правових переконань, ціннісні орієнтації, сформованість правових установок та виявлена у поведінці відповідність чи невідповідність праву.

Висновки. Правосвідомість у юристів має теоретико-практичний характер, оскільки головною метою їхньої роботи є застосування теоретичних знань (наукових досліджень) на практиці. Право впливає на свідомість відповідних осіб, виконуючи свої функції. Індивідуальна правосвідомість виступає як один з інструментів безпосереднього впливу правових норм на суспільну практику. Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність діяльності правових інституцій визначається комплексом характерних властивостей та особливостей правосвідомості осіб, що їх представляють.

Звернімо увагу на той факт, що позитивна правосвідомість відображається у свідомості майбутніх юристів як уявлення про правову дійсність. Це уявлення включає в себе такі аспекти, як знання законодавства, розуміння вимог права та позитивне ставлення до його норм і принципів. Важливо також осмислювати цінність права, виявляти повагу до нього, вміти аналізувати зміст норм права, розуміти мету прийняття конкретних нормативно-правових актів, а також усвідомлювати сферу їх дії та мотивацію, що визначає юридично значущу поведінку. В даному контексті, мотивація означає внутрішні побудови для усвідомленої та цілеспрямованої поведінки майбутніх юристів.

Формування правосвідомості майбутніх юристів вимагає наявності відповідної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, які регулюють їхні дії та поведінку у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахновська І.П., Лалуєва А.О. Правосвідомість юриста: шляхи формування. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020. С. 20–23.
2. Кравченко П.А. Активна роль правосвідомості в правовій регламентації людської діяльності. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 61–69.
3. Волошенко О.В. Правовий менталітет як складова суспільної свідомості. *Філософія права*. 2015. № 1. С. 42–47.
4. Луцький А.І. Вплив правової ідеології на правосвідомість юриста. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. № (14), 2016. С. 10–16.
5. Бурносова У.Ю. Формування правової культури в процесі юридичної освіти. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Запоріжжя. 2017. С. 11–13.
6. Годун Н. Ю. Правова культура: дефініція поняття. *Наше право*. 2015. № 1. С. 11–15.
7. Правова культура особистості: Навчальний посібник зі схемами / О.В. Попова. Київ: НУБіП України, 2021. 186 с.
8. Жильнікова Н.Д. Аксиологічний підхід до розуміння правової культури особистості. *Національна самосвідомість та правова культура в умовах європейської інтеграції: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції 17 лютого 2017 року*. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка. 2017. С. 84–86.
9. Макаренко Л.О. Правосвідомість як необхідна складова частина реалізації правосуб'єктності. *Право і суспільство*. 5. 2018. С. 22–28.
10. Зошій І.В. Роль метакогнітивних здібностей у формуванні професійної компетентності юристів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. 5 (54). С. 72–75.

УДК 94(36):477

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.3>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (КІН. 1917 – ПОЧ. 1918 РР.)

Гутів Б.І.,
*доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8535-3590>
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua*

Гутів Б.І. Становлення та правовий статус Кримської Демократичної Республіки (кін. 1917 – поч. 1918 рр.).

Стаття присвячена аналізу подій, які передували утворенню Кримської Демократичної Республіки в 1917 р., а також характеристиці її правового статусу.

Автором встановлено, що саме територія Криму була ядром Кримського ханства, яка була анексована російською імперією у 1783 р. у порушення Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Століття панування в Криму російської імперії залишилось в історії як «чорне століття», що зумовило пригнічений стан кримськотатарського народу, який, відтак, об'єктивно гостро ставив завдання свого соціального і національного визволення, прискорення процесів перетворення на модерну націю.

Встановлено, що у 1880-х рр. розпочався процес кримськотатарського відродження, тобто становлення модерної етнонації. Поштовхом до цього процесу стало створення першого друкованого видання кримськотатарського народу – просвітянської громадської газети «Терджиман» у 1883 р. Наступною значущою подією боротьби кримськотатарського народу за свою незалежність стало створення організації «Ватан» у 1908 р. Номаном Челебіджіханом.

На підставі аналізу наукових публікацій автором встановлено, що національно-визвольний рух в Криму був відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. Зокрема у 1917 р. в Криму відбувалося кілька процесів – демократичної революції, українізації та відродження кримськотатарської національної державності. У грудні Перший Курултай ухвалив рішення про створення Кримськотатарської Демократичної Республіки та формування кримськотатарського національного уряду. Було створено першу демократичну Конституцію кримськотатарського народу, в якій було задекларовано принципи поділу влад, рівності всіх громадян перед законом, свободу релігії тощо. Однак у січні 1918 р. більшовицька армія захопила територію півострова і розпочала червоний терор, внаслідок чого було припинено існування Кримської Демократичної Республіки.

Ключові слова: Кримське ханство, Кримська Демократична Республіка, кримськотатарський національний рух, етнонація, Центральна рада, Мусвиконком, Курултай, Конституція, Номан Челебіджіхан, Джафер Сейдамет.

Hutiv B.I. The Formation and Legal Status of the Crimean Democratic Republic (late 1917 – early 1918).

The article analyzes the events preceding the establishment of the Crimean Democratic Republic in 1917 and characterizes its legal status.

The author establishes that the territory of Crimea was the core of the Crimean Khanate, which was annexed by the Russian Empire in 1783 in violation of the Kyuchuk-Kainarji Peace Treaty. The century of the Russian Empire's domination of Crimea remains in history as the "black century", which led to the depressed state of the Crimean Tatar people, which objectively raised the task of its social and national liberation, accelerating the process of transformation into a modern nation.

It is established that in the 1880s the process of Crimean Tatar revival, i.e. the formation of a modern ethnation, began. The impetus for this process was the creation of the first printed edition of the Crimean Tatar people, the enlightened public newspaper *Terdzhiman* in 1883. The next significant event in the struggle of the Crimean Tatar people for their independence was the creation of the organization "Vatan" in 1908 by Noman Çelebijihan.

Based on the analysis of scientific publications, the author establishes that the national liberation movement in Crimea was the equivalent of the Ukrainian National Congress in April 1917. In particular, in 1917, several processes took place in Crimea: the democratic revolution, ukrainianization and the revival of Crimean Tatar national statehood. In December, the First Kurultai decided to establish the Crimean Tatar Democratic Republic and form the Crimean Tatar national government. The first democratic constitution of the Crimean Tatar people was created, which declared the principles of separation of powers, equality of all citizens before the law, freedom of religion, etc. However, in January 1918, the Bolshevik army seized the territory of the peninsula and began the Red Terror, which resulted in the termination of the Crimean Democratic Republic.

Key words: Crimean Khanate, Crimean Democratic Republic, Crimean Tatar national movement, ethnation, Central Council, Muscovy Executive Committee, Kurultai, Constitution, Noman Çelebijihan, Jafer Seydamet.

Постановка проблеми. Актуальність теми статті зумовлена тим, що історичні долі України і Криму взаємоперепліталися упродовж багатьох століть. Окупація Кримського півострова у 2014 р. російською державою актуалізує потребу глибшого дослідження різних періодів існування Кримського півострова та, зокрема, революційних подій, які відбулися тут на початку ХХ ст. Ми можемо пересвідчитись в тому, що захоплення цих земель росією в різні періоди було нічим іншим як актом анексії півострова та порушенням тих чи інших міжнародних договорів. Внаслідок цього, відбувалась насильницька русифікація, репресії проти українського та кримськотатарського народів. Одним з факторів, що свідчили про бажання кримськотатарського народу звільнитись від російського гніту та здобути свою незалежність, стало утворення у 1917 р. Кримської Демократичної Республіки та прийняття першої демократичної Конституції кримських татар.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займались історико-правовим дослідженням революційних подій на території Кримського півострова на початку ХХ ст., слід виокремити: Т. Бикову, О. Копиленку, А. Іванця, А. Когуту, О. Пасечник, М. Панчука, Р. Хаялі, В. Січинського, П. Тарана, Д. Шигаля, В. Капліну, Л. Якубову та ін.

Метою даного дослідження є висвітлення історичних та політико-правових передумов становлення і функціонування Кримської Демократичної Республіки як прояву державотворчого процесу кримськотатарського народу.

Виклад основного матеріалу. Відродження національної самосвідомості поглиблює інтерес до минулого українського народу, правдивої історії. Одним з маловисвітлених аспектів є питання про формування сучасної території України, її кордонів [1, с. 3].

Територія Криму в XV-XVIII ст. була ядром Кримського ханства, в межах якого розвивалися кримськотатарські мистецтво, література і культура та менталітет загалом. У 1783 р. російська імперія у порушення Кючук-Кайнарджийського мирного договору анексувала цю державу, що мало катастрофічні наслідки для кримськотатарського народу. В його історичній пам'яті 1780-1880-ті рр. залишилися як «чорне століття». Знищення кримської державності, різка зміна соціокультурних стандартів – фактично примусовий та швидкий за історичними мірками перехід із одного цивілізаційного простору в інший, обмеження у релігійній та культурній сфері, масове обезземелення селян, інтенсивна колонізація Криму, «вичавлювання» за його межі або репресії до нелояльних елітних груп та адміністративно-поліцейський тиск російської імперії загалом призвели упродовж кінця XVIII – поч. ХХ ст. до шести хвиль масової міграції кримських татар до Османської імперії. Щодо їхнього вкрай деструктивного впливу на корінний народ Криму зазначимо, що лише у 1860-1862 рр. (ця міграційна хвиля почалася ще під час Кримської війни) з Батьківщини виїхало понад 192 тис. кримських татар, що становило практично дві третини від їхньої загальної кількості [2, с. 28-29]. Натомість, до Криму прибували українці, які, зокрема, колонізували степові райони півострова, освоюючи землі для хліборобства. Крім того, для несення охоронної служби на кримське узбережжя в цей час було переселено частину українських козаків. Багатьох українців залучали до робіт на соляних промислах, а також до будівництва кораблів у Севастополі. За даними перепису 1897 р., в Криму мешкало 63 тисячі українців [3, с. 21-22].

Пригнічений стан кримськотатарського народу в імперії Романових об'єктивно гостро ставив завдання його соціального і національного визволення, прискорення процесів перетворення на модерну націю. Провідну роль у їхній реалізації, модернізації освітньої, політичної та інших сторін кримськотатарської спільноти наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграла різночинна національна інтелігенція. А розпочався процес кримськотатарського відродження, тобто становлення модерної етнонації, у 1880-х рр. [2, с. 32].

У житті кримських татар стали проглядатися просвітницькі тенденції, що забезпечили реформування освіти, зародження національної публіцистики і літератури, заснування громадських і політичних організацій, з'являються видання, які мають світський характер. У 1883 р. завдяки старанням Ізмаїла бей Гаспринського з'явилося перше друковане видання кримськотатарського народу – просвітянська громадська газета «Терджиман» (Перекладач), що виходила в Бахчисараї. Цей друкований орган став важливим інструментом підвищення рівня правової культури та самосвідомості кримськотатарського народу [4, с. 61], а маленьке місто Бахчисарай вже наприкінці XIX ст. перетворилося на один з провідних центрів інтелектуального життя тюрків і мусульманського світу [2, с. 32].

Наступний етап боротьби кримськотатарського народу за незалежність пов'язують з ім'ям Номана Челебіджіхана. Саме з ним пов'язують створення національно-визвольної організації кримських татар «Ватан» (Батьківщина) у 1908 р., основними ідеями якої були самоствердження кримськотатарського народу та звільнення його з-під влади російської імперії.

У Стамбулі представниками «покоління 1908 року» було утворено кримськотатарський літературний гурток «Яш-татар Язилари». Один з його організаторів А. Одабаш свідчив, що гурток «головним чином мав на меті вироблення суто кримськотатарської мови та очищення її від турецької». Це був ще один крок до формування модерної кримськотатарської ідентичності, адже і коло І. Гаспринського, і активісти «покоління 1908 року» для друку використовували нову літературну тюркську мову, створену на основі османської турецької [2, с. 39].

Отже, як бачимо, на початку XX ст. виникали численні національно-визвольні організації, метою яких було встановлення автентичності і незалежності кримськотатарського народу та звільнення його з під гніту російської імперії. Відтак, визрівало питання відновлення державності кримськотатарського народу.

На думку проф. О.Л. Копиленка, перший поштовх саме «державотворчим процесам» в Криму (хоча цей термін в даному контексті можна застосовувати з певною мірою умовності) дала Лютнева революція 1917 р. Тоді на півострові виразно формуються три політичні крила [5, с. 5]: ліве, на чолі з секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений, не без застережень, насамперед муфтієм Н. Джиханом, і праворадикали на чолі з Дж. Сейдаметом [6, с. 291], кожне з яких мало своє бачення майбутнього [5, с. 5].

Загалом кримська ситуація в чомусь нагадувала київську, де на початку березня 1917 р. функціонували «Виконавчий комітет ради об'єднаних громадських організацій» (представники кадетів, земства, меншовиків, кооператорів), Київська рада робітничих депутатів і, нарешті, Центральна Рада, що уособлювала національний шлях розвитку [5, с. 5]. Тут конкурували кілька проєктів майбутнього політичного устрою. Півострів був місцем, де проходили фронти російської громадянської війни. Жодна з російських сторін не хотіла визнавати право кримських татар на самовизначення, а коли й робила це (як, наприклад, більшовики), то лише для приховування справжніх намірів, спрямованих на «роздмухування світової революції» [2, с. 9].

Як зазначає Т. Бикова, найбільш визначними діячами національного руху кримських татар у 1917 р. були Номан Челебіджіхан та Джафер Сейдамет. Вони очолили два його напрями – духовний та світський [7, с. 53]. 25 березня у кримських татар відбувся з'їзд мусульман Криму. На цьому з'їзді був обраний Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 осіб на чолі саме з Н. Челебіджіханом. Його ж було обрано і верховним муфтієм мусульман Криму. У квітні Тимчасовий уряд визнав, що до повноважень Мусвиконкому належать всі справи кримських татар. В. Скальський стверджує, що саме цей з'їзд був відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. [3, с. 248]. Щодо Д. Сейдамета, то спочатку він був військовим міністром, а потім замість Челебіджіхана очолив кримськотатарський уряд. Завдяки їхній діяльності рух кримських татар набув організаційної оформленості та почав відігравати важливу роль у подальшому розвитку подій [7, с. 53].

Влітку 1917 р. після оголошення автономії України І Універсалом встановились партнерські стосунки між УЦР і Тимчасовим Кримсько-мусульманським виконавчим комітетом, який був ке-

рівним центром кримськотатарського національного руху. Вони базувалися на платформі боротьби з російським централізмом за перетворення постцарської росії в демократичну федерацію, визнання українським керівництвом кримськотатарського народу суб'єктом самовизначення в Криму [8, с. 54]. Видається газета «Голос татар» під девізом «Хай живе Федеративна Демократична Республіка», що була рупором політичної програми Мусвиконкому, затвердженої 22 липня. Тоді ж, у липні, утворюється потужна татарська «Національна партія», відома під назвою «Міллі фірка» [9, с. 10]. Згодом програма саме цієї партії стала основою для формування Основних законів, а відтак і правового статусу Кримської Демократичної Республіки.

У вересні 1917 р. кримськотатарська делегація брала активну участь у З'їзді народів, що відбувся у Києві. Під час з'їзду було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії [7, с. 53]. На думку А. Іванця та А. Когута, саме тут вперше публічно прозвучало знакове слово «Курултай» [2, с. 70]. В результаті, III Універсал оголосив утворення УНР на території, що включала, зокрема, «Таврію (без Криму)» [8, с. 54].

20 листопада 1917 р. у Сімферополі почала свою роботу надзвичайна нарада, яка була скликана земським зібранням Таврійської губернії. У ній взяли участь делегати від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоврядування, представники різних партій, усього близько 400 осіб. На нараді було прийнято дуже важливе рішення про створення з представників самоврядування, громадських та політичних організацій Ради народних представників, яка мала скликати Кримські установчі збори [4, с. 62].

20–22 листопада в Сімферополі відбувся з'їзд делегатів міських дум, земств, місцевих рад за участю різних національних організацій, у т. ч. українських і Мусвиконкому (за винятком представників партій лівого спрямування та кадетів). З'їзд не визнав повноважень Раднаркому росії, а висловився за співробітництво з Центральною Радою, в т. ч. і щодо вирішення питання про північні повіти Таврійської губернії. На з'їзді був створений антибільшовицький уряд Таврійської губернії – Рада народних представників (РНП) як тимчасова вища влада в Криму. До президії РНП було обрано представників національних організацій, зокрема українських і кримськотатарських [10, с. 131]. Проте, як вважає більшість дослідників, через різносторонність партійних груп, РНП не мала реального політичного впливу, хоч і претендувала на місце центрального органу влади, наділеного вищими законодавчими та виконавчими повноваженнями.

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї відкрився Курултай, роботу якого очолювали лідери Мусвиконкому – Н. Челебіджіхан, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та ін. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її як постійно діючий орган влади – кримськотатарський парламент. Фактично це був представницький орган кримськотатарського народу, оскільки у його виборах взяли участь понад 70 % татарського населення Криму. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження [3, с. 251].

На пропозицію Д. Аблаєва після дискусій було ухвалено рішення обрати по одному голові Курултаю від кожного кримського повіту. Ними стали: Ш. Гаспринська від Євпаторійського, Н. Челебіджіхан від Орського (Перекопського), Д. Сейдамет від Ялтинського, А. Хільмі від Сімферопольського, Аджі Бедредін від Феодосійського повіту. Натовп з ентузіазмом зустрів народних обранців. Їх прийшли також привітати від Бахчисарайської міської думи А. Хадживатов, від єврейського товариства (іудеїв) С. Малинський, від солдат Сеїт Амет ефенді, від імені українців гарнізонів Криму солдат Саленко, від чорноморців-українців матрос Ткачов, член Української Центральної Ради та УПСР Й. Переверзев-Розсуда. Д. Сейдамет згадував: «Всім нам, особливо мені, було дуже приємно бачити делегацію з Києва від Української Ради, від чого наші дружні відносини і повага до українців, особливо професора Грушевського, зросли». На ім'я Курултаю надійшло також вітання від голови Українського генерального військового комітету С. Петлюри. Є інформація про участь в урочистостях представників караїмського народу [2, с. 92-93].

Курултай працював із 26 листопада до 13 грудня 1917 р. Під час роботи Курултаю серед його делегатів майже з першого дня досить чітко проявилися два підходи щодо того, на яких засадах формувати державну владу в Криму. Ця розбіжність знов була пов'язана з пошуком «союзників у владі». Більшість депутатів відстоювала точку зору про необхідність вступу в союз із Радою народних представників, її послідовником був Дж. Сейдамет. Інша група депутатів уважала за необхідне залучити до влади представників трьох політичних сил, які на той момент володіли матеріальною та моральною силою, зокрема Ради народних представників, кримськотатарського парламенту та більшовиків; цей проект організації влади відстоював Н. Челебіджіхан. Але саме

ця точка зору виявилася хибною. Більшовики, зі свого боку, поставили умови, що унеможливили подальші переговори [4, с. 63].

13 (26) грудня 1917 р. о 12 годині 30 хвилин на знак урочистості моменту депутати відкрили підсумкове засідання національних установчих зборів у залі Дивану у Ханському палаці. Головував на засіданні Н. Челебіджіхан. На порядку денному стояли питання: 1) ухвалення тексту Основних законів; 2) перетворення національних установчих зборів у національний парламент; 3) утворення Ради директорів Кримськотатарського національного уряду; 4) прийняття пропозицій статей до Основних законів; 5) про передачу повноважень одним директором іншому. В процесі роботи Курултаю було прийнято рішення створити Основний закон [2, с. 102].

Для розробки тексту «Кримськотатарських основних законів» (Конституції Кримської Демократичної республіки) була створена спеціальна комісія у такому складі: Номан Челебіджіхан, Джафер Сейдамет, Джафер Аблаєв і Асан Сабрі Айвазов. Доцільно зазначити, що всі вони були високоосвіченими людьми. Кримськотатарські основні закони були прийняті делегатами Курултаю одногослосно 13 грудня 1917 р. [4, с. 63]. Тоді ж і було проголошено Кримську Демократичну (Народну) Республіку (ст. 16 Конституції).

Як зазначає О. Пасечник, Конституція Кримської Демократичної Республіки знаменувала собою новий період у розвитку проектів державного облаштування Криму. Вперше це державне утворення було проголошено не лише як політичний, а й як територіальний суб'єкт, що мав певну територію в межах кримського півострова [11, с. 27-28].

Про форму державного устрою Криму безпосередньо в Конституції не йшлося. Проте відсутність навіть згадки про автономний устрій у складі російської федерації свідчить про чітке спрямування «батьків» кримськотатарської Конституції на державний суверенітет півострова. До того ж ст. 7 Конституції фіксувала визнання Курултаєм «повної незалежності законодавчої, виконавчої, судової влади так само, як і врахування кожної з них в системі національного самоуправління» [12, с. 59].

Курултай визнавав за всіма народностями право на повне самовизначення – це один із ключових пунктів цієї Конституції, що цілком відповідав тим демократичним принципам, які сповідував Челебіджіхан (ст. 1) [4, с. 63]. Для реалізації цього права засновувався «постійний Парламент (Меджліс-і-Мебусан)», який обирався «усім населенням (жінками і чоловіками) на основі вільних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні» (ст. 2) [5, с. 11-12]. Термін повноважень Меджлісу становив 3 роки.

Виконавча влада за Конституцією уособлювала «Татарський національний уряд» (його очолив Н. Челебіджіхан), який складався з кількох дирекцій: 1) просвіти, 2) релігійних справ, 3) фінансів і вакуфних земель (вакуфні землі – це землі, вилучені з цивільного обігу і призначені на релігійні та благодійні цілі. – Примітка Б.Г.), 4) юстиції, 5) зовнішніх зносин.

Щодо судової гілки влади, то Конституція прямо не передбачала створення певних судових інстанцій, однак, виходячи з аналізу її норм, можна зробити висновок, що це завдання покладалося на Дирекцію юстиції. Відповідно до Конституції саме вона мала завданням розв'язувати спірні питання татарського народу на основі шариату, національних звичаїв, традицій суспільного життя і моралі татар.

На думку проф. О.Л. Копиленка, кримськотатарські лідери намагалися відтворити в Криму модель, котру змогла реалізувати в масштабах України Центральна Рада, під егідою якої готувалося скликання Українських установчих зборів. Про це свідчать слова Д. Сейдамета: «Привітати Раду з Україною з тим, щоби вона привітала нас з Кримом» [5, с. 14].

Проте, у січні 1918 р. Червона армія вторглася до Криму та окупувала Сімферополь; серед багатьох інших жертв, Челебіджіхан був заарештований, доставлений до севастопольської в'язниці і страчений там 23 лютого. Внаслідок анексії Криму більшовицькими військами Кримська Демократична Республіка припинила своє існування.

Висновки. Отже, з початком Першої світової війни в російській імперії розпочалися репресії, спрямовані виключно проти татар будь-якої соціальної належності. Це була неприхована сегрегація – людей переслідували лише за національною ознакою. Царський уряд розпочав планомірну депортацію татарського народу – «як неблагонадійного» – вглиб імперії. В ході цих подій, до 1917 році в Криму відбувалося кілька процесів – демократичної революції, українізації та відродження кримськотатарської національної державності. У грудні, за підтримки Української Центральної Ради, Перший Курултай ухвалив рішення про створення Кримськотатарської Демо-

кратичної Республіки, ухвалив першу демократичну Конституцію кримськотатарського народу та сформував кримськотатарський національний уряд. Незважаючи на своє нетривале існування, Кримська Демократична Республіка залишила вагомий слід в прагненні кримськотатарського народу на свою національну та територіальну автономію, зокрема як складова частина Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Проблема державних кордонів України (1917–1940 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 3–10. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Piufsp_1992_2_2.
2. Іванець А., Когут А. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб. Київ: К.І.С., 2019. 448 с.
3. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.
4. Шигаль Д.А., Капліна В.А. Перший Курултай Кримськотатарського народу 1917 року: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. Вип. 52. С. 60–64.
5. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: монографія. Київ: Таксон, 2002. 342 с.
6. Хаялі Р.І. Політико-правовий статус Криму в програмних документах Тимчасового кримського мусульманського виконавчого комітету і татарської партії (березень – жовтень 1917 року). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 285–292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2013_49_35.
7. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 247 с.
8. Іванець А.В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кін. 1918–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НДІ українознавства. Київ, 2016. 227 с.
9. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. Київ: Таксон, 2001. 362 с.
10. Панчук М. Крим в етнополітичному вимірі / Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич, О. Галенко, Т. Горбань, В. Войналович, О. Калакура, В. Котигоренко, О. Ляшенко, Н. Макаренко, Д. Омельчук, Ю. Поліщук, О. Рафальський, Р. Хаялі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
11. Пасечник О.В. Положення національної Конституції кримськотатарського народу 1917 року у Контексті реалізації політико-правових поглядів Ч. Челебієва. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. S.R.L. Publicație științifico-practică de drept. Національний юридический журнал: теория и практика. О.О.О. Научно-практическое правовое издание. *National law journal: theory and practice*. L.L.C. Scientific and practical publication in law. Респ. Молдова, 2014. С. 27–30.
12. Таран П. Конституція демократичної Кримської республіки та мусульманського виконавчого комітету 1917 р. у проектах партії «Міллі-Фірка». *Українська орієнталістика*. 2011. № 6. С. 56–61.

УДК 34.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.4>

БЕЗПЕКА БІЗНЕСУ: АДАПТАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ACQUIS ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Захарчук А.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу
Державного торговельно-економічного університету*

Захарчук А.С. Безпека бізнесу: адаптація вітчизняного законодавства до *acquis* Європейського Союзу.

Протиріччя розвитку українського суспільства в пост-радянський період проявляються, по-перше: в таких, негативних для ведення бізнесу явищах, як корупція, «тіньова» економіка, відсутність, на законодавчому рівні, врегульованого механізму відносин власності, а, по-друге, в прагненні стати членом Європейського Союзу, з його демократичними та загальнолюдськими цінностями.

Коли йдеться про гармонізацію вітчизняного законодавства до *acquis* ЄС, варто зазначити, що в правовідносинах відображені специфічні особливості розвитку певної спільноти, її правосвідомість та правова культура. Зазначене протиріччя потребує раціонального осмислення особливостей історичного розвитку українського суспільства.

Сучасне суспільство ЄС – ліберальне. Універсальною рисою лібералізму, в системі економічних відносин, є свобода, яка базується на праві власності на засоби виробництва.

Протягом ХХ ст. посилювався вплив механізму економічних відносин на людину, як суб'єкта власних прав. Тому політика держави, узгоджена з міжнародним правом, покликана забезпечити захист прав людини від зловживань бізнес – середовища.

Соціальний вимір економічних явищ та процесів проявляється крізь призму економіко – правових досліджень, завдяки яким з'ясовуються причинно-наслідкові зв'язки, ефективність й доцільність прийняття того чи іншого нормативно-правового акту. Всебічний аналіз соціально-економічних процесів, при збереженні сутнісної єдності правових явищ та економічних інститутів, сприяє об'єктивній оцінці соціальної ефективності окремих правових норм, ролі закону, його взаємодії з такими сферами життя суспільства як економіка, політика, культура тощо.

Відмова, наприкінці 2013 року, тодішнього Президента України від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зумовила широкомасштабні протести проти влади. Згодом, не погоджуючись із самостійним вибором народу України, керівництво Російської федерації вдалося до військової агресії.

Поряд з тим, втративши контроль над частиною території та зазнавши економічних та демографічних втрат, влада та суспільство України залишались послідовними прихильниками демократичних цінностей та європейського вибору.

Ключові слова: держава, право, приватна власність, бізнес, права людини.

Zakharchuk A.S. Business safety: adaptation of home legislation to *acquis* of European Union.

Contradictions of the development of Ukrainian society in the post-Soviet period are manifested, firstly: in such phenomena, which are negative for conducting business, such as corruption, the “shadow” economy, the absence, at the legislative level, of a regulated mechanism of property relations, and, secondly, in aspirations to become a member of the European Union, with its democratic and universal values.

When it comes to the harmonization of domestic legislation with the EU *acquis*, it is worth noting that the specific features of the development of a certain community, its legal awareness and legal culture are reflected in legal relations. This contradiction requires a rational understanding of the peculiarities of the historical development of Ukrainian society.

Modern EU society is liberal. A universal feature of liberalism, a system of economic relations, is freedom, which is based on the right to own the means of production.

During the 20th century the influence of the mechanism of economic relations on a person, as a subject of his own rights, increased. Therefore, the state policy, coordinated with international law, is designed to ensure the protection of human rights from abuses of the business environment.

The social dimension of economic phenomena and processes is manifested through the prism of economic and legal research, thanks to which cause-and-effect relationships, effectiveness and expediency of the adoption of this or that normative-legal act are clarified. A comprehensive analysis of socio-economic processes, while preserving the essential unity of legal phenomena and economic institutions, contributes to an objective assessment of the social effectiveness of individual legal norms, the role of the law, its interaction with such spheres of social life as economy, politics, culture, etc.

At the end of 2013, the then President of Ukraine's refusal to sign the Association Agreement between Ukraine and the EU led to large-scale protests against the authorities. Subsequently, not agreeing with the independent choice of the people of Ukraine, the leadership of the Russian Federation resorted to military aggression.

At the same time, having lost control over part of the territory and having suffered economic and demographic losses, the authorities and society of Ukraine remained consistent supporters of democratic values and European choices.

Key words: state, right, law, private property, business, human rights.

Постановка проблеми. Діяльність органів влади України направлена на дотримання критеріїв, покладених на неї угодами з Європейським Союзом «Про асоціацію» та «Поглиблену й всеохоплюючу зону вільної торгівлі».

Разом з тим, як зазначалось в Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС, Україні необхідно продовжити структурні реформи в напрямку вдосконалення механізму ринкової економіки, ліквідації корупції, обмеження впливу держави та олігархів на бізнес-середовище, конституювання інституту приватної власності, формування ефективного ринку праці. В Рекомендації робиться наголос на необхідності створення конкурентного середовища бізнесу ЄС, ефективного механізму використання інвестицій з ЄС, сприйняття інноваційних технологій [1].

Коли йдеться про гармонізацію вітчизняного законодавства до *acquis* ЄС, то варто враховувати той факт, що в правовідносинах відображені специфічні особливості розвитку певної спільноти, її правосвідомість та правова культура. Через те, адаптація вітчизняного законодавства до *acquis* ЄС потребує раціонального осмислення особливостей історичного розвитку українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що серед вітчизняних науковців, сферою інтересів яких є дослідження підприємницької діяльності, не сформувалось єдиного розуміння змісту феномену «безпека бізнесу». Разом з тим, можна констатувати, що термін «безпека бізнесу» включає відносини, пов'язані з порушенням механізму господарювання. Доведено [2, 3], що внаслідок ігнорування механізму безпеки бізнесу, суб'єкт господарської діяльності зазнає матеріальних втрат, фінансових збитків та, в цілому, погіршення економічних показників господарської діяльності.

Зростання, в українському суспільстві, інтересу до історії, принципів, джерел права Європейського Союзу, компетенції його органів та основ правового статусу людини та громадянина, зумовило підготовку низки підручників, направлених на висвітлення зазначеної проблематики [4, 5, 6].

Поряд з тим, в середовищі вітчизняних науковців сформувалась думка про те, що співпраця з бізнес – середовищем держав, членів ЄС, зокрема через залучення інвестицій, несе суттєві ризики як для національних інтересів України в цілому, так і бізнесу – зокрема [7].

Основоположні нормативно – правові акти, що мають регулювати діяльність корпорацій в сфері захисту прав людини розроблені Радою Європи [8]. Тут розширена суб'єктність у сфері захисту прав людини. Тепер уже не лише держава, а й бізнес, зобов'язані забезпечувати реалізацію прав та свобод індивіда [9].

Мета статті зумовлена ступенем дослідження та актуальністю проблеми й полягає в тому, щоб, на основі методу порівняльного аналізу, з'ясувати теоретико-правові засади механізму по-

дальшого вдосконалення вітчизняного законодавства, направлено на інтеграцію України в Європейський Союз.

Виклад основного матеріалу. Не викликає сумніву той факт, що зміст та сутність закону значною мірою залежать від ступеня засвоєння наукових знань про ті чи інші явища чи предмети.

В зазначеному контексті, особливого методологічного значення, пов'язаного з аналізом процесу розвитку права, набуває категорія «планетарне-регіональне».

Магістральний, планетарний шлях законотворчості, складається зі багатоманіття регіональних, локальних процесів, а не нашаровується на них у вигляді логічних схем, що були сформовані до цього. Отже, виникає потреба в гармонійному поєднанні національної традиції з позитивним світовим досвідом.

У філософсько-правовій думці сучасної України утвердилась думка про те, що теоретичними витоками права в Європі стали: а) правова традиція Стародавнього Риму; б) етика християнства. Разом з тим, якщо проаналізувати механізм впливу етичних доктрин на становлення права, то тут варто погодитись з думкою І. Луцького про те, що «...на перше місце слід поставити християнську мораль» [10, с. 110].

До XI ст., право германських племен мало своїм джерелом звичаї та мораль. З кінця XI ст., правові інститути Заходу безперервно й послідовно розвивались. При цьому, кожний наступний етап, як фактор органічного росту, був зумовлений еволюцією попереднього [11, с. 22-23].

В XII-XIII ст.ст., на основі канонічного права та права Риму, відбувається еволюція системи права в Європі. За структурою, право Риму має три складові: 1. Приватне право. 2. Публічне право. 3. Право народів.

Ця структура зумовлена тим, що римляни підійшли до розуміння суб'єктності права. На наш погляд, сприйняття індивіда, як суб'єкта права, сформувалося внаслідок реформ Сервія Тулія. Як відомо, у плебеїв, вільного населення Риму, були зосереджені багатства, набуті в процесі господарської діяльності. При цьому, у плебеїв господарська діяльність базувалася на приватній власності на засоби виробництва. Протириччя полягало в тому, що сплачуючи податки, плебеї, на відміну від корінних жителів Риму – патриціїв, не мали права участі в політичному житті Риму. Як уявляється, в контексті ментально - світоглядних цінностей патриціїв, закономірно виникає потреба в тому, щоб зрівняти в правах тих суб'єктів суспільних відносин, які мешкають на спільній території, беруть участь, власним коштом придбавши зброю, у військових походах та сплачують податки. Відповідно, змінилися суб'єкти суспільних відносин: не патриції та плебеї, а громадянин (*civilis*).

Як наслідок, в середовищі римських юристів сформувалось уявлення про право, як феномен суспільних відносин. Для них термін «право» виступає синонімом терміну «справедливість». Зокрема, Ульпіан зазначав: «Той хто вивчає право, має з'ясувати походження слова «jus», похідного від терміну «justitia» (правда, справедливість) [12]. Таким чином, термін «jus» має не раціональне, а, ірраціональне походження: моральне, міфологічне, божественне.

Разом з тим, Ульпіан вважав, що крім приватного права, в якому відображені інтереси окремих осіб, існують відносини, які відображають інтереси суспільства та держави в цілому (*jus publicus*) [12].

В Інституціях Юстиніана знаходимо визначення права писаного та не писаного. Неписане право формується внаслідок повсякденної діяльності індивідів. Якщо ці правила поведінки знаходять підтримку держави, то вони стають нормою й набувають форми закону (*lex*). Інакше кажучи, закон у Римі, це викладене на письмі та визнане державою правило поведінки, що сформувалось внаслідок повсякденної діяльності індивідів.

Сучасне суспільство держав ЄС сприймається як ліберальне. Універсальною ознакою лібералізму, в системі економічних відносин, є право приватної власності.

Завершеного вигляду інститут приватної власності набуває в римському праві. Для характеристики відносин власності вживався термін *possessio* (володіння), що мав подвійне смислове навантаження: розглядався в контексті безпосереднього володіння, з правом розпоряджатися предметом (*possessio, possessio civilis*) та правом користування (*detentio, possessio naturalis*). Право володіння полягало в тому, що власник мав безпосередній і необмежений вплив на предмет і результати праці, сприймаючи, при цьому, учасників господарських відносин суб'єктами власних прав. Право на будь-який предмет, що належить приватній особі (*jus civilis*) протиставлялося праву на предмети, що належать народу (*jus publicus*). Наприкінці II ст. до н. е. сформувалося право

приватної власності, сутність якого відображена у дефініції *plena in re potestas* – повна влада над предметом.

Водночас, у Римі сформувався правовий механізм захисту приватної власності. Якщо фізична особа, за певних умов, передавала іншій фізичній особі частину рухомого майна, яке, в свою чергу, було продане довіреною особою, то власник мав право на його повернення. У такому випадку особа, що самовільно розпорядилась довіренням їй майном, вважалась злодієм, а сама дія – крадіжкою (*furtum*). Тож дії власника щодо суб'єкта, який незаконно заволодів майном, отримали назву *rei vindication* (відновлена власність) [13, с. 88].

Класичним прикладом захисту права власності, став т. зв. закон народного трибуна Риму Аквілія (*lex Aquilia*), в якому передбачалась компенсація за спричинені збитки. Спочатку, на основі права претора, визначався розмір компенсації фактичної вартості пошкодженого (втраченого) майна. Згодом, застосовуючи формулу *actio utilis* (обґрунтована дія, дія по необхідності), претор встановлював розмір компенсації, яка була пропорційною вартості втраченого майна та прибутку, який можна було отримати від втраченого майна [13, с. 88].

Формула *actio legis Aquiliae*, покладена в основу системи права Європи, зумовленого формуванням права на звинувачення (*culpa*) [13, с. 88], що сприяло захисту інституту приватної власності.

З перемогою християнства над язичництвом пов'язане становлення нової світоглядної парадигми. Сутність філософії християнства зводилась до того, щоб пояснити світ і місце в ньому людини.

Святий Августин, один з апологетів раннього християнства, виклав, опираючись на Святе Письмо, розуміння історії людства. Вона виступає ареною змагань двох світів. З одного боку – Град Земний, який є результатом тілесних та егоїстичних бажань, що відображають природу людини; з іншого – Град Божий, як реальність, пов'язана зі спасінням душі. Ніде, крім як у Граді Божому, не може існувати блаженство, ніщо, крім царства духу, не може бути вічним. В зазначеному контексті ми поділяєм думку про те, що ідея свободи не відіграла би таку значну роль у політико-правовій думці Європи, якби етико-релігійні інституції не отримали такої широкої автономії, а за силою свого впливу — домінування над державою та засобами примусу [14, с. 186, 190].

Українське суспільство, в епоху революційних зрушень в Європі початку ХХ ст., зумовлених крахом Російської та Австро – Угорської імперій, постало перед необхідністю розв'язання складних економіко-правових протиріч, передусім, в сфері аграрних відносин.

В законодавчих актах уряду Української Народної Республіки декларувалась необхідність ліквідації у землевласників, що володіли ділянками понад встановленої норми, приватної власності на землю (т. зв. соціалізація). При цьому, влада, в тексті Тимчасового земельного закону, реалізуючи ідеал, пов'язаний з приватним характером володіння, обмежувала селянина в праві розпоряджатися землею. Як наслідок, формувався механізм реалізації земельних відносин при якому обмежувалась свобода землекористування [15, с. 128-129].

Альтернативну, уряду Української Народної Республіки, політику намагався проводити П. Скоропадський. Як вважав Гетьман, малоземельні та заможні селяни України приймуть відносини, які базуються на приватній власності на землю. Поряд з тим, поміщики, налякані селянською стихією, погодяться, за викуп, відмовитися від частини земельної власності. Тому, в Грамоті до українського народу, декларувалося відновлення порушеного урядом УНР права приватної власності, передачу, шляхом купівлі-продажу, частини землі великих землевласників у власність малоземельного селянства [16, с. 87].

На жаль, з огляду на протиріччя як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку, П. Скоропадському не вдалося реалізувати реформаторські починання.

Після встановлення радянської влади, кардинальна зміна відносин, пов'язаних із ліквідацією права приватної власності, зумовила подальше протистояння в суспільстві. Відповідно до ст. 1 Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки, радянська влада захищала інтереси тих частин суспільства, що належали до певних статусних груп – пролетаріату та найбіднішого селянства [16, с. 87]. Водночас примусовий характер колективізації, одержавлення засобів виробництва та ігнорування права приватної власності, не змінили характер мотивації індивідів, пов'язаної з прагненням до володіння, користування та розпорядження предметами та речами.

Юридичною основою позитивних зобов'язань держави, в європейській системі захисту прав людини, є ст. 1 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та

Протоколів до неї. Тут зазначається, що держава має гарантувати права й свободи, передбачені Конвенцією [17, с. 6].

В процесі господарської діяльності, корпорація, шляхом використання примусової праці, дискримінації працівників за гендерною, релігійною, расовою та іншими ознаками, обмеженням права приватної власності, схильна обмежувати права людини. Тому діяльність держави, узгоджена з міжнародно-правовим контекстом, покликана забезпечити захист та реалізацію прав людини.

Висновки. Внаслідок т. зв. рецепції канонічного права та права Риму, в державах Європейського Союзу сформувалась власна класифікація норм та інститутів права. Через те, у вітчизняному законодавстві необхідно діалектично поєднати сферу взаємодії та взаємозалежності публічного та приватного права.

Разом з тим, як показує світовий та вітчизняний досвід, процес розвитку економіки від стану інтегрованості в суспільство до відокремлення від нього – процес поступовий і тривалий. Тому, як держава, так і наукова спільнота, мають застерегти суспільство від підвищених очікувань, пов'язаних із вступом України до ЄС.

Протиріччя процесу адаптації вітчизняного законодавства до *acquis* ЄС зумовлене тим, що в українському суспільстві, через відсутність поняття «власність», економічна діяльність не сприймалась як єдиний, неподільний процес, як право розпоряджатися певними предметами та результатами праці. Розв'язання зазначеного протиріччя потребує, на наш погляд, вирішення двох взаємозалежних завдань: а) формування правової доктрини, що базується на аналізі процесу становлення інституту приватної власності в країнах ЄС; б) діяльністю держави, направленою не лише на законодавче, а й організаційно-правове забезпечення функціонування бізнесу.

На сьогодні, не знайшла своєї актуалізації доктрина соціальної відповідальності корпорації перед власними працівниками. Лише в останні роки, в бізнес-середовищі України сформувалось усвідомлення «кадрового голоду». У вітчизняному законодавстві необхідно передбачити підтримку тих корпорацій, які, в своїй діяльності, орієнтуються на європейські стандарти соціальної політики.

Реалізація суспільного ідеалу, в правосвідомості української спільноти, знайшла своє відображення в домінуванні певного морального образу. Українська ментальність, що пов'язана з реалізацією правової проблеми, знаходить своє відображення в таких поняттях як добро, справедливість. Досягнення поставленої мети бачилось в обмеженні свободи індивіда. Тому західноєвропейська концепція прав і свобод не змогла реалізуватися в Україні. З точки зору сьогодення, сприймаючи концепцію прав і свобод, сформовану західноєвропейською політико-правовою ідеологією, необхідно наповнювати ідеалами, що відображають особливості світогляду суспільства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/рекомендації-європейської-комісії-щодо-статусу-україни-на-членство-в-єс_uk?s=232 (дата звернення 23.09.2022).
2. Франчук В.І. Загрози корпоративній безпеці як об'єкт дослідження. Актуальні проблеми економіки. № 9(99). 2009. С. 148–154.
3. Жигір А.А. Різновиди підприємницьких ризиків та їх класифікація. Ефективна економіка: електрон. наук. фах. вид. № 4. 2012. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1063> (дата звернення: 02.02.2022).
4. Уварова Олена Олександрівна. Бізнес і права людини: навчальний посібник / О.О. Уварова, К.О. Буряковська. Харків, 2019. 148 с.
5. Право Європейського Союзу: підручник / [Р.А. Петров (кер. авт. кол.), А.О. Вакуленко, Ван Елсувега П. та ін.]; за ред. Р.А. Петрова.-Вид. 9-е, змінене і допов.-Харків: Право, 2019. – 442 с.
6. Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.
7. Мазаракі Н., Гончарова Ю. Скринінг прямих іноземних інвестицій: між Сцїллою та Харибдою. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 4. – С. 4–16.
8. Рекомендация Комитета министров государствам-членам по правам человека и предпринимательской деятельности. (Принята Комитетом министров 2 марта 2016 г. на 1249-м

- заседании заместителей министров). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c1ad4 (дата звернення: 05.02.2022).
9. Florian Wettstein, Elisa Giuliani, Grazia D. Santangelo, and Günter K. Stahl. *International Business and Human Rights: A Research Agenda*. 39 p. URL: https://researchapi.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/58219777/grazia_santangelo_et_al_international_business_and_human_rights_acceptedversion.pdf (дата звернення: 05.02.2022).
 10. Луцький І. Християнство як світоглядне джерело української держави й права. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2014. Вип. 8. – С. 109–115.
 11. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. URL: <https://lawbook.online/prava-istoriya/zapadnaya-traditsiya-prava-epoha.html>. (дата звернення: 25.09.2022).
 12. Римські юристи про право та його види URL: <https://studfile.net/preview/2673778/page:12/> (дата звернення 25.09.2022).
 13. Аннерс Э. История европейского права (Перевод со шведского. Переводчик: Валинский Р.Л.) Москва: Наука, 1994. 397 с.
 14. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. К.: Основи, 1997. – 838 с.*
 15. Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою. 18 січня 1918 р. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: 2 т. / Інститут історії України НАН України; ЦДАВО України; упор. В.Ф. Верстюк (керівник) та ін.; ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. –Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. –К., 1996. С. 128–130.
 16. Слюсаренко А.Г. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. К.: Знання, 1993. 192 с.
 17. Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14, з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Електронний ресурс. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf (дата звернення 26.09.2022).

УДК 340.12 : 321.7 : 342.34 : 342.571

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.5>

ДЕМОКРАТІЯ: КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД

Кононенко Ю.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-7774>
e-mail: yuriy.s.kononenko@vu.cdu.edu.ua*

Джолос С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0001-5523>
e-mail: debofor@gmail.com*

Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Демократія: критичний погляд.

Статтю присвячено виявленню і розкриттю проблем і перспектив демократії як форми організації суспільно-політичного буття в цілому та критичному осмисленню ества і сутності демократії зокрема.

Автори зазначають, що тяжке становище, в якому можуть опинитися демократичні держави, може бути наслідком певних проблем, що виникають у процесі розбудови державності на засадах народовладдя.

Зауважено, що низка недоліків демократії виявилася ще в античних грецьких полісах, а також була висвітлена у працях античних авторів – Платона, Аристотеля, Полібія і Цицерона, – які вказували, що демократія схильна до безладу і заворушень та веде до тиранії.

Виявлено, що демократія може органічно поєднуватися з рабовласницьким ладом, жорстоким правлінням, расизмом і зневагою до людської гідності.

На основі аналізу досвіду давньогрецьких полісів обґрунтовано думку про те, що часто за демократії реальну участь в управлінні державою беруть лише кілька відсотків населення, тож сама демократія – це не влада народу, а лише певна модель (схема) залучення громадян до участі у здійсненні влади, характерними рисами якої не є гуманізм, рівність, свобода, повага до прав людини та спрямованість на досягнення загального блага.

Зауважено, що ідеї народного суверенітету і демократії є віяннями буржуазної епохи, адже утверджуються лише у XVIII ст., тоді як держава і влада виникають на кілька тисячоліть раніше, в епоху Стародавнього світу, тобто за своєю природою, жодною мірою не співвідносяться з вищезгаданими ідеями. При цьому, демократія є способом формування влади після знищення традицій державності та політичної еліти в епоху буржуазних революцій, що фактично призводить до панування багатих, тобто являє собою виродження аристократичного правління в олігархію.

З'ясовано, що ідеї демократії (виборність і змінюваність влади, проголошення народу її джерелом, поділ та обмеження влади, надмірна свобода тощо) прямо суперечать основним засадам державного суверенітету, що були визначені Ж. Боденом (верховенство, абсолютність, постійність, єдність і неподільність державної влади), тобто підточують основи державності та загрожують порядку і добробуту суспільства.

Вказано, що надмірна демократія може послаблювати державу.

Зроблено загальний висновок про те, що в дійсності демократія є не завжди придатною для реального втілення таких її ідеалістичних цілей, як обрання кращих представників суспільства та прийняття правильних рішень завдяки залученню народу до управління державою.

Ключові слова: демократія, народовладдя, народний суверенітет, вибори, політичні технології, держава, державний суверенітет, влада.

Kononenko Yu.S., Dzholos S.V. Democracy: the critical view.

The article is devoted to the investigation of the problems and perspectives of democracy as the form of organization of the social and political existence in general and to the critical view on the nature and essence of democracy in particular.

The authors say that the hard situation in some democratic states may be the result of some problems, which occur in the process of the democratic state building.

It was noted that different shortcomings of the democracy became visible thousands years ago, in Ancient Greece, in poleis, and were described in the works of the ancient philosophers, such as Plato, Aristotle, Polybius and Cicero, who wrote that democracy led to the chaos, riots and tyranny.

It was found that democracy may be organically combined with the slave system, cruel rule, racism and contempt for human dignity.

It was noted that the experience of the Ancient Greek poleis shows that under the democratic system only few percent of people really take part in the rule of the state, so, in fact, democracy is not the rule of people, but only some model (scheme) of the involvement of citizens in the exercise of power, and humanism, equality, freedom, respect of the human dignity as well as the achievement of the common welfare are not its characteristic features.

It was said that ideas of the popular sovereignty and democracy are the trends of the bourgeois era, which were realized only in the XVIII century. On the other hand, the state and authority appeared few thousand years earlier, in the Ancient world, so democracy and popular sovereignty has no any relation to the nature of state and power. At the same time, democracy is the method of the organization of the authority after the termination of the traditions of statehood and of the political elite in the period of the bourgeois revolutions, which, in fact, leads to the rule of the rich or the degeneration of aristocratic rule into an oligarchy.

It was found that ideas of democracy (the electability and changeability of power, the declaration of the people as its source, the separation and limitation of power, excessive freedom, etc.) directly contradict the main principles of the state sovereignty, described by J. Bodin, such as the supremacy, absoluteness, permanence, unity and indivisibility of state power, so it may be said that democracy undermines the fundamentals of statehood and make danger to the social welfare and order.

It was underlined that excessive democracy may weaken the state.

The authors came to the conclusion that, factually, democracy is not always suitable for the realization of its idealistic goals, such as election of the best representatives of society and making of the right decisions thanks to the involvement of the people into the management of the state.

Key words: democracy, people rule, popular sovereignty, elections, political technologies, state, state sovereignty, power.

Постановка проблеми. Геніальний італійський мислитель епохи Ренесансу, засновник політичної науки Н. Макіавеллі у знаменитій праці «Державець» (1513 р.) стверджував, що державна влада повинна будуватися на міцній основі, інакше вона рухне [1, с. 54].

Тож, тяжке становище, в якому може опинитися чимало держав, засвідчує той факт, що впродовж певного часу їх розбудова не завжди здійснювалася з урахуванням надбань політико-правової думки та реалій буття. Тривалі і тяжкі системні кризи; розвал народного господарства; економічний занепад і зубожіння населення; корупція і клептократія; розквіт злочинності; падіння моралі; духовне та інтелектуальне зубожіння; прагнення радикальних змін шляхом необдуманих насильницьких революційних перетворень; параліч системи управління; депопуляція та еміграція; міжнародна напруженість; війни із зовнішніми ворогами; значні територіальні та людські втрати; жахливе спустошення та руйнація багатьох міст; істотне обмеження прав людини в умовах воєнного стану; величезні зовнішні борги та узалежнення від іноземних партнерів; кричущо падіння рівня життя населення; абсолютна непевненість у завтрашньому дні; суміш тиранії, олігархії та охлократії замість очікуваних «свободи, рівності, братерства» – ось далеко неповний перелік викликів на шляху демократичних перетворень, з якими стикається чимало держав.

Тож, у межах цієї статті ми плануємо виявити основні загрози, які таїть у собі демократичний шлях розвитку, з тим, щоби, у перспективі, вказати на можливі засади здолання означених недоліків.

Аналіз досліджень і публікацій. Варто зауважити, що досліджувана проблематика перебувала у полі зору багатьох мислителів давнини і сьогодення, серед яких, насамперед, варто згадати

таких класиків політико-правової думки, як Аристотель, Ж. Боден, Т. Гоббс, Г. фон Гуго, Е. Ешлі-Купер граф Шефтсбері, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Платон, Полібій, Ж.Ж. Руссо, Р. Стиль, М.Т. Цицерон, Г.Ф. Шершеневич та ін., та таких авторів XX – XXI ст., як Д. Армїтейдж, В.П. Глиняний, Л.Дж. Даймонд, Г.Г. Демиденко, А.І. Кормич, Н.М. Крестовська, Т. Крістіано, Ш. МакМатхуна, Г.О. Мурашин, Дж. Обер, О.В. Петришин, О.В. Прієшкіна, Л. Старецька, С. Тейлор, Д. Уолберт, Ф.А. фон Хайєк, Т. Харріс, Н.М. Хома, О.Ф. Цвіркун, У. Черчилль та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, певні аспекти досліджуваної проблематики залишилися поза увагою наших попередників, або потребують уточнення з огляду на сучасні реалії буття суспільства. Тож, у межах цієї статті ми плануємо критично осмислити єство та сутність демократії та вказати на ті можливі загрози, які вона несе суспільству, з тим, щоби, у перспективі, розкрити основні засади оптимізації демократії у контексті забезпечення добробуту суспільства.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що термін «демократія» походить з Античної Греції та перекладається як «влада народу» [2, с. 115-116].

Демократія – це форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [3].

Як відомо, Аристотель поділяв держави за критерієм дбання владарюючих про благо суспільства на правильні і неправильні, а також за кількістю владарюючих (один, кілька чи багато правителів) – на монархію/тиранію, аристократію/олігархію, політію/демократію [4, с. 30]. При цьому, демократію Аристотель вважав неправильною формою держави [5, с. 76-77]. Отже, Аристотель визнавав, що за демократії не йдеться про турботу владарюючих про загальне благо.

З наведеної класифікації держав, поданої Аристотелем, стає очевидно, що за своєю природою, від самого початку, демократія протиставлялася насамперед аристократії та монархії, і лише в подальшому, значно пізніше, стала протиставлятися авторитаризму та тоталітаризму.

Отже, за своєю природою, демократія не протистоїть авторитаризму чи тоталітаризму, тобто допускає їх. Історичний досвід цілком це підтверджує.

Так Аристотель вважав, що у досконалій державі має бути багато рабів [6, с. 27], а в античних грецьких полісах демократія органічно поєднувалася із рабовласницьким ладом, що дає підстави стверджувати, що демократія не заперечує жорстокого правління та зневаги до людської гідності.

Зауважимо, що поєднання демократії і рабовласництва мало місце не тільки в епоху Античності, але навіть й у Новий час – вік просвітництва і гуманізму, – про що свідчить досвід демократичних Сполучених Штатів Америки, де, попри пафос Декларації незалежності 1776 р., Конституції 1787 р. і Біллія про права 1791 р., рабовласництво проіснувало близько 90 років, і, фактично, було скасоване лише під час Громадянської війни 1861–1865 рр., що, до речі, вказує на расистське тлумачення ідей прав людини, всією повнотою яких могла володіти тільки біла людина.

У цьому контексті, цікаво пригадати, що поборник прав людини та ідеолог політичного лібералізму Дж. Локк в 1669 р. у документі під назвою “Основні конституції Кароліни” (“The Fundamental Constitutions of Carolina”, у співавторстві з Е. Ешлі-Купером, 1-м графом Шефтсбері), проголошував релігійну терпимість, але, водночас, закріплював аристократію, рабство і кріпацтво [7; 8]. При цьому, Дж. Локк був особисто фінансово залучений до работоргівлі, і лише пізніше він став відомий як теоретик лібералізму [9; 10].

При цьому, очевидно, що ідеї демократії і прав людини можуть органічно поєднуватися з рабовласництвом лише у разі, якщо не вважати негрів-рабів за людей, тобто за умови використання світоглядної парадигми расизму, що, таким чином, демонструє нам ще одну цікаву рису демократії.

Крім того, варто додати, що в епоху Античності громадяни складали переважну меншість населення держави. Дж. Обер зазначає, що при загальній чисельності населення Аттики у 150-250 тисяч осіб лише 20-30 тисяч були громадянами Афінів [11, с. 128]. Н.М. Хома стверджує, що повноправними громадянами була лише 1/10 частина населення Давніх Афінів, при цьому на народні збори збиралося лише 6-8 тисяч чоловік [12, с. 110-111]. В.П. Глиняний вказує, що для прийняття рішення народними зборами Афінів вимагалася присутність 6000 чоловік, тобто приблизно 1/5 усіх повноправних громадян [13, с. 145].

Тож, бачимо, що в античній афінській демократії з-поміж 250 тисяч осіб певну участь в управлінні державою брали лише 6-8 тисяч громадян, тобто близько 2,5-3% населення.

Таким чином, слід визнати, що демократія не є владою народу, а являє собою лише певну модель залучення громадян до участі у здійсненні влади; при цьому, гуманізм, рівність, свобода,

повага до прав людини та спрямованість правління на досягнення загального блага не є обов'язковими характеристиками «народовладдя».

Також, необхідно згадати, що ідеї народного суверенітету і проголошення народу джерелом влади, фактично, були сформульовані у відомій праці Ж.Ж. Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» 1762 р. [14] та знайшли закріплення у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., у ст. 3 якої сказано, що джерелом всякого суверенітету є, по суті, народ; що жодна сукупність осіб, жодна окрема особа не можуть здійснювати владу, котра прямо не походила би від народу [15].

Зауважимо, що, таким чином, ідеї демократії та народного суверенітету, фактично, оформлюються і набувають практичного втілення тільки в епоху буржуазних революцій XVII–XVIII ст., коли внаслідок безжального знищення повстанцями законних правлячих династій та усталених традицій державності виникає потреба якимось чином (шляхом «демократичних виборів» після тотального фізичного винищення конкуруючої політичної еліти) кимось (особами, які на тлі революційної вакханалії піднялися «з грязі в князі») заповнити штучно створений насильницькими методами владний вакуум.

Зрозуміло, при цьому, що замість помірною правління аристократії і кліру, за підсумками буржуазних революцій реальну владу у суспільстві (після завершення розгулу революційного терору на кшталт Якобінського) здобуває буржуазна верхівка, тобто багатії. Таким чином, фактично, аристократія замінюється своєю неправильною формою – олігархією. При цьому, становище народу не тільки не покращується, але й стає ще більш тяжким: не випадково на початку XIX ст. Г. фон Гуго зазначав, що положення раба (або кріпака) є кращим, ніж бідняка [6, с. 139]. У свою чергу, це призводить до нової хвилі революцій – тепер вже соціалістичних – з перспективою становлення тоталітарних режимів. Тож, гріх не згадати думку Платона про те, що демократія веде до тиранії [16, с. 261–266] (яскравим прикладом чого можна вважати і прихід нацистів до влади в Німеччині в 1933 р. у законний демократичний спосіб).

Додамо також, що, загалом, демократія не унеможливорює тиранію: вона здатна лише замінити одноособову диктатуру на колегіальну, наприклад, якщо партія глави держави перемагає з великим відривом на парламентських виборах, а потім – формує уряд без врахування позицій інших партій. Тож, так чи інакше, демократія постійно балансує між колегіальною диктатурою та охлократією.

О.В. Прієшкіна резонно зазначає, що «визнання народу джерелом влади є важливою віхою в політичній історії людства...» [17, с. 180].

Тож, слід визнати, що ідея народного суверенітету є не одвічною, а властива лише певному історичному періоду (буржуазній епосі), тоді як держава і влада існували з часів Стародавнього Світу, тобто впродовж кількох тисячоліть до того, як у XVIII ст. стало модно називати народ джерелом влади.

При цьому, якщо народ є «сувереном», то хто ж тоді є підвладним? Можливо, раби, як в Античній Греції? Чи не тотожне правління всіх правління нікого, тобто анархії? І чи не загрожує воно існуванню державності та поверненню до «природного» стану «війни всіх проти всіх» (як висловився би Т. Гоббс [4, с. 81])?

– Звісно, загрожує! Полібій зазначав, що демократія вироджується в охлократію [4, с. 34]. Цицерон вказував, що народовладдя є «згубним» і призводить до «шаленства і сваволі натовпу» [18, с. 51]; при цьому, неправильні види правління, включаючи і демократію, є несумісними з державою, оскільки остання являє собою «власність народу... зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів» [18, с. 48]. Р. Стиль небезпідставно стверджував, що «демократія схильна до заворушень і безпорядків» [19, с. 114].

Крім цього, зауважимо, що демократія прямо суперечить ідеям державного суверенітету. Так, видатний французький мислитель XVI ст., засновник теорії державного суверенітету Ж. Боден [20] тлумачив суверенітет як верховну, абсолютну, постійну, єдину і неподільну владу, що властива державі [21, с. 110]. Пізніше, Г.Ф. Шершеневич зазначив, що «самостійність... демонструє властивості державної влади... характеризує державну владу як незалежну, вищу, необмежену і неподільну» [22, с. 214]. Таким чином, ідея про те, що єдиним джерелом влади є народ, суперечить такому принципу суверенітету держави як верховенство її влади, ідея обмеження владного впливу держави – ідеям абсолютності влади, свобода народу – ідеї необмеженості влади, виборність і тимчасовість правління – ідеям постійності влади, поділ влад – єдності державної влади тощо.

Зауважимо, що, крім внутрішнього, демократія загрожує також і зовнішньому суверенітету держави. Так, наприклад, у Декларації Ради міністрів ЄС від 16 грудня 1991 р. «Принципи визнання нових держав у Східній Європі та у Радянському Союзі» [23] йдеться про готовність визнати нові держави, якщо вони «будуються на демократичній основі»; поважають положення Хартії ООН та зобов'язання, записані у Хельсінському Заключному Акті НБСЄ і в Паризькій Хартії для нової Європи, «особливо у тому, що стосується законності, демократії і прав людини»; визнають всі зобов'язання «пов'язані із роззброєнням та нерозповсюдженням ядерної зброї» та ін.

Таким чином, новоствореній державі, зокрема й Україні, доводиться розплачуватися за її визнання міжнародною спільнотою такою ціною, як: знищення власних збройних сил і втрата ядерної зброї (роззброєння); політична нестабільність та слабкість, закладені частою змінюваністю влади (демократія); втручання іноземців у внутрішні справи держави та, у перспективі, збройна агресія іноземців під приводом «захисту демократії і прав людини».

У цьому контексті, у загальному плані, зауважимо, що т.зв. «демократичні вибори» дають змогу «іноземним партнерам» не тільки вплинути на підсумок народного волевиявлення, але й не визнати його результати, оголосити неугодного переможця узурпатором і тираном та повалити його владу за допомогою організації антидержавних виступів, проти діячів яких «демократична» влада не може належно застосувати силу, аби покарати бунтівників відповідно до закону і, таким чином, врятувати державність від знищення та подальшої економічної кризи, розрухи, війни та втрати територій.

Тож, не випадково, багатьом державам третього світу посилено нав'язується доволі абсурдна, але приваблива, ідея демократії, яка розкриває широкі можливості для реалізації егоїстичних інтересів місцевої клептократичної псевдо-еліти та дає змогу розвинути державам позбутися потенційних конкурентів в особі новостворених держав.

Зауважимо, що на клептократичний елемент демократії вказує і той факт, що у багатьох країнах виборчі перегони пов'язані з великими матеріальними витратами, компенсувати які переможець, очевидно, намагатиметься за рахунок корупції і хабарництва, зловживання владою і службовим становищем. Тож, демократично сформована влада, на жаль, нерідко є клептократичною.

Зауважимо, що сучасні дослідники вказують також й на чимало інших недоліків демократії, зокрема: а) утворення можливості для певних кіл просувати свої інтереси за рахунок усіх інших; б) утворення можливості диктатури одних по відношенню до других; в) ймовірність наділення правом прийняття рішення людей, які недостатньо компетентні; г) відволікання людей від проблем і можливостей їх приватного життя; ґ) неефективність у перехідний період у плані економіки, управління і порядку; д) латентна влада меншості над більшістю, що підтримується маніпуляціями щодо громадської думки, а то й терором та ін. [24; 25; 26]; е) демократія легко піддається впливу груп тиску, адже влада «купує» їхню підтримку [27, с. 154-155] та ін.

У цьому контексті не зайвим буде згадати, що, наприклад, в умовах президентських виборів з абсолютною більшістю голосів, тобто коли переможець має здобути понад 50% голосів виборців, мало якому кандидату вдається виграти в першому турі. При цьому, у другий тур, зазвичай, потрапляють ті два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому. Водночас, необхідно розуміти, що справжню політичну позицію виборців певною мірою відображає саме перший тур виборів, коли виборці мають можливість якнайширшого вибору. Таким чином, другий тур, фактично, являє собою своєрідні «вибори без вибору», оскільки люди змушені голосувати за «менше з двох зол», що перемогло в першому турі, при цьому, звісно, справжня воля значної частини суспільства взагалі ніяк не враховується. Тож, за таких обставин, істинної підтримки більшої частини народу, в дійсності, не мають президенти більшості країн світу.

До того ж, голоси тих виборців, які на парламентських виборах голосували за партії, що не подолали виборчого бар'єру, не беруться до уваги. При цьому, ті партії, які все ж таки здолали виборчий бар'єр, ділять між собою ВСІ місця в парламенті, тим самим присвоюючи собі у представницькому органі доволі значний відсоток місць, які, насправді, їм не належать.

Якщо ж у певній країні має місце виборча система, що передбачає необхідність здобуття переможцем відносною, а не абсолютною, більшістю голосів в одномандатному окрузі, то про більш-менш репрезентативне представництво народу взагалі не йдеться...

Також, варто сказати і про те, що навіть, якщо припустити, що виборці свідомо голосували за певного кандидата чи партію, це зовсім не означає, що останні дійсно виражають волю перших з усіх питань, які їм доведеться вирішувати під час майбутньої каденції. Крім того, істотною про-

блемою є й відсутність реального впливу виборців на обраних кандидатів чи партії у період між виборами.

До того ж, політична програма партій та кандидатів зазвичай вміщує доволі широкий перелік обіцянок та запланованих заходів – для того, щоб здобути прихильність якомога більшої частини суспільства. Водночас, конкретний виборець може підтримувати одну частину положень передвиборчої програми і не підтримувати другу. Таким чином, стає зрозумілим, що обраний кандидат, навіть якщо припустити, що він дійсно широко намагатиметься реалізувати свої передвиборні обіцянки, своїми діями буде втілювати волю одних і, одночасно, порушувати волю других своїх виборців. Тож, найкращим виходом для обраного на виборах кандидата, якщо він не хоче порушувати волю виборців, буде взагалі нічого не робити.

При цьому, слід додати, що переважна більшість пересічних громадян не мають жодних спеціальних знань чи бодай найменших уявлень щодо економіки, політики, права та більшості інших сфер життя суспільства, тож виникає питання, як, в принципі, вони можуть управляти державою?!

Додамо, також, що часта змінюваність влади призводить до суспільно-політичної нестабільності, безвладдя, постійної боротьби за владу та перерозподіл матеріальних ресурсів, безвідповідальності «временщиків» та принципової неможливості реалізації масштабних проектів внаслідок швидкоплинності влади, що загалом, дуже послаблює державу та робить її беззахисною перед зовнішніми і внутрішніми ворогами.

Крім того, на низку інших недоліків демократії було вказано й у деяких наших попередніх працях тощо.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що, загалом, недоліки демократії є настільки очевидними, що визнаються навіть провідними політиками демократичних держав світу: так, наприклад, сер Уїнстон Черчилль безспідставно стверджував, що «Кращий аргумент проти демократії – п'ятихвилинна бесіда із середньостатистичним виборцем» [28].

У зв'язку з вищевикладеним, наївно вірити у те, що ідеалістична мета демократії – обирати до органів влади найкращих представників суспільства та приймати безпомилкові рішення завдяки залученню всього народу до управління державою – є практично здійсненою.

Тож, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Тяжке становище, в якому опиняються або можуть опинитися демократичні держави, вказує на наявність певних проблем, що виникають або можуть виникнути у процесі розбудови державності на засадах народовладдя.

2. Поняття «демократія», або «народовладдя», відоме ще з часів Античної Еллади, при цьому, вже політичний досвід давньогрецьких полісів та низка стародавніх мислителів вказують на недоліки демократії.

3. Ще Аристотель вважав демократію неправильним видом держави, тобто таким, що не має на меті досягнення загального блага всього суспільства.

4. Мислителі давнини (Аристотель, Полібій, Цицерон та ін.) вказували, що демократія схильна до безладу і заворушень та веде до тиранії (Платон).

5. З давніх-давен, демократія протиставлялася аристократії і монархії, та лише з ХХ ст. вона стала вважатися антиподом авторитаризму і тоталітаризму, що вказує на той факт, що, насправді, за своєю сутністю, демократія цілком може поєднуватися з останніми (як про це свідчить досвід історії).

6. Так, в античних грецьких полісах народовладдя прекрасно поєднувалося з рабовласницьким ладом, що вказує на той факт, що демократія жодною мірою не заперечує проти жорстокого правління і зневаги до людської гідності.

7. Спільне існування демократії і рабовласництва впродовж майже 90 років після проголошення незалежності США, так само, як і поєднання в особі теоретика лібералізму Дж. Локка поборника прав людини і работорговця, можуть бути досягнуті, лише якщо усвідомити той факт, що англійці та американці не вважали негрів-рабів за людей, що, таким чином, вказує і на расистське підґрунтя західної демократії.

8. Враховуючи, що в Античній Атиці при населенні в 150-250 тис. осіб лише бл. 10% населення були громадянами, а участь у народних зборах брали лише 6-8 тис. осіб, тобто лише кілька відсотків населення були залучені до управління державою, слід визнати, що демократія – це лише певна модель (схема) залучення громадян до участі у здійсненні влади, характерними рисами якої не є гуманізм, рівність, свобода, повага до прав людини та спрямованість на досягнення загального блага.

9. Той факт, що ідеї народного суверенітету та демократії утверджуються тільки з часів Ж.Ж. Руссо та французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., переконливо засвідчує, що відповідні ідеї являють собою лише модні віяння буржуазної епохи, не є одвічними та не відображають справжню природу держави і владарювання, які існували ще з часів Стародавнього світу, тобто впродовж кількох тисячоліть до винайдення народовладдя і проголошення народу «джерелом влади».

10. Демократія виникає в результаті буржуазних революцій, коли з'являється потреба чимось і кимось замінити безжально знищені традиції державності і політичну еліту Старого Режиму; при цьому, фактично, утвердження народовладдя призводить до панування багатіїв, тобто являє собою переродження аристократії у її неправильну форму – олігархію.

11. Ідеї демократії (проголошення народу джерелом влади, обмеження та поділ державної влади, виборність і тимчасовість правління, надмірна свобода тощо) прямо суперечать основним положенням концепції державного суверенітету Ж. Бодена (верховенство, абсолютність, постійність, єдність і неподільність державної влади), тобто підточують основи державності і, тим самим, загрожують порядку та процвітання суспільства.

До того ж, демократія явно посягає і на зовнішній суверенітет держави, оскільки суттєво послаблює владу держави, дає змогу іноземцям визнавати чи не визнавати результати виборів, довільно оголошувати неугодного правителя тираном, інспірувати різного роду антидержавні виступи, втручатися у внутрішні справи держави, розв'язувати агресивні війни під приводом «захисту прав людини і демократії» та іншим чином підривати державність й уявляти народи.

Саме тому демократія активно ззовні насаджується країнам третього світу та охоче сприймається їх клептократичним політичним псевдоелітами.

12. Демократично сформована влада не виражає волю значної кількості виборців (адже значна частина кандидатів неодмінно програє, а між виборцем та обраним відсутній реальний зв'язок) та нерідко є клептократичною, оскільки ті, хто перемогли, намагаються за рахунок отриманої влади повернути витрати на передвиборчу кампанію, а також отримати додаткову вигоду. До того ж, більшість народу не має спеціальних знань для управління державою.

13. Чимало дослідників вказують і на такі недоліки демократії, як можливість просування інтересів певних кіл за рахунок усіх інших; диктатура одних по відношенню до других; наділення правом прийняття рішень некомпетентних осіб; відволікання людей від реальних проблем; неефективність в плані економіки, управління і порядку у перехідний період; латентне панування меншості над більшістю, що підтримується маніпуляціями щодо громадської думки та навіть терором; вплив груп тиску тощо.

14. Таким чином, необхідно визнати, що, насправді, демократія є не завжди придатною для реалізації таких її ідеалістичних цілей, як обирання до органів влади найкращих представників суспільства і прийняття безпомилкових рішень завдяки залученню народу до управління державою.

Перспективним напрямком подальшої розробки відповідної проблематики слід вважати виявлення основних засад оптимізації демократії у контексті забезпечення добробуту суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Macchiavelli, Niccolo. Il principe. Firenze, 1849.
2. Старецька Л. Демократія // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 115-116.
3. Мурашин Г.О. Демократія // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2: Д-Й. URL: <https://leksika.com.ua/11850607/legal/demokratiya> (дата звернення: 15.11.2023).
4. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
5. Арістотель. Політика / Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Видання 3-тє. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 240 с.
6. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
7. David Armitage, D. (2004). John Locke, Carolina, and the two treatises of government. *Political Theory*, 32(5), 602-627.

8. Walbert, D. (2008). A little kingdom in Carolina // LEARN NC. www.learnnc.org. URL: <http://www.davidwalbert.com/pdf/learnnc/a-little-kingdom-in-carolina-p1665.pdf> (date of reference: 24.01.2024).
9. Seán Mac Mathúna. Slavery and London. URL: http://www.fantompowa.net/Flame/slavery_in_london.html (date of reference: 24.01.2024).
10. Harris, T., & Taylor, S. (2015). The final crisis of the Stuart monarchy: the revolutions of 1688-91 in their British, Atlantic and European contexts (Vol. 16). Ch. 3: Whig Thought and The Revolution of 1688-91, John Marshall. pp. 75-76, Boydell & Brewer.
11. Ober J. Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People. Princeton, 1989. P. 128.
12. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. Львів: Новий Світ-2000, 2012. 480 с.
13. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Видання 5-те, перероблене і доповнене. Київ : Істина, 2005. 768 с.
14. Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Український переклад з французької та коментарі О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
15. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789 // Conseil constitutionnel. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> (дата звернення: 24.01.2024).
16. Платон. Держава / Переклад з давньогрецької та коментарі Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.
17. Прієшкіна О.В. Народний суверенітет як головна засада конституційного ладу України: загальнотеоретичні аспекти // *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (1918–1979). IV юридичні читання, 25.10.2013 р., м. Одеса / укладачі: З.В. Кузнецова, А.В. Левенець; за заг. ред.: Л.О. Корчевна; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2013. С. 170–181.
18. Цицерон, Марк Туллій. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латини Володимира Литвинова. Київ: Основи, 1998. 476 с.
19. Steele R. The Englishman. London, 1955.
20. Bodin, Jean. Les six livres de la République. Un abrégé du texte de l'édition de Paris de 1583. Paris : Librairie générale française/Le Livre de poche, 1993. 607 p.
21. Крестовская Н.Н., Цвиркун А.Ф. История учений о государстве и праве : курс лекций. Харьков: Одиссей, 2007. 376 с.
22. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Москва: Издание Бр. Башмаковых, Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1911.
23. Declaration on the «Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union» (16 December 1991). URL: <https://www.dipublico.org/100636/declaration-on-the-guidelines-on-the-recognition-of-new-states-in-eastern-europe-and-in-the-soviet-union-16-december-1991/> (date of reference 24.01.2024).
24. Diamond L.J. Three paradoxes of democracy // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1, No. 3. P. 48.
25. Christiano T. Democracy // Stanford Encyclopedia of Philosophy / E.N. Zalta (ed.). 2006.
26. Демократія // Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Демократія> (дата звернення: 24.01.2024).
27. Хайек Ф.А. Політичний устрій вільного народу. *Право, законодавство та свобода*: в 3 т. Київ: Сфера, 1999. Т. 3. 252 с.
28. Правила життя Вінстона Черчілля // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/PZ15/> (дата звернення: 24.01.2024).

УДК 342.7:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.6>

ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ (НА ПРИКЛАДІ КАХОВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ)

Коритко Л.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3812-205X*

Кучера А.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8201-577X*

Коритко Л.Я., Кучера А.М. Порухення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану (на прикладі Каховської катастрофи).

Стаття присвячена аналізу порушення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану з 24 лютого 2022 року (на прикладі підриву греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 року). До екологічних прав відносять права людини на безпечне екологічне середовище, тобто право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. В Україні екологічні права визнані і закріплені в Конституції 1996 року.

Зазначено, що після початку повномасштабного вторгнення екологічні небезпеки наростають, а шкода, нанесена Україні, стає набагато очевиднішою.

Досліджено, що 6 червня 2023 року, близько 02:50 год, в Україні сталася глобальна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС. Каховське водосховище почало стрімко втрачати воду. Нижче за течією Дніпра почалися підтоплення населених пунктів, включаючи Херсон. Каховська катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи.

Доведено, що наслідки теракту виявилися гіршими, аніж прогнозувалося. Підрив греблі Каховської ГЕС спричинив серйозні екологічні наслідки, які до кінця ще не проявилися повною мірою. Порушено права на безпечне екологічне середовище, гарантовані Конституцією України та Принципи захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів, розроблені Комісією міжнародного права ООН в 2022 році.

Встановлено, що екологічні катастрофи такого масштабу зазвичай не можуть бути обмежені територіально, вони негативно впливають на зміни в екосистемах, що спричиняє зміни клімату в регіоні. Тому наслідки Каховської катастрофи на собі відчувають і з великою ймовірністю відчують в майбутньому інші держави. Міжнародному співтовариству варто об'єднати зусилля задля забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю, та вжити всіх допустимих юридичних заходів, спрямованих на припинення порушення екологічних прав, а також відновлення порушених прав.

Автори дотримуються думки, що питання захисту екологічних прав людини в Україні залишатимуться проблемними на наступні десятиріччя після завершення бойових дій та скасування воєнного стану.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, екологічні права людини, безпечне екологічне середовище, Каховське водосховище, екологічна катастрофа.

Korytko L.Ya., Kuchera A.M. Violations of human environmental rights in Ukraine during the period of martial law (example of the Kakhov disaster).

The article is devoted to the analysis of the violation of environmental human rights in Ukraine during the period of martial law from February 24, 2022 (using the example of the blowing up of the Kakhovska HPP (Kakhovska Hydro Power Plant) dam on June 6, 2023). Environmental rights include human rights to a safe ecological environment, that is, the right to a clean environment, fresh air, unpolluted land, good-quality water, high-quality, safe and harmless food products, unpolluted household items. In Ukraine, environmental rights are recognized and enshrined in the 1996 Constitution.

It is noted that once a full-scale invasion begins, environmental hazards increase, and the damage done to Ukraine becomes much more obvious.

It has been investigated that on June 6, 2023, around 02:50, a global environmental disaster occurred in Ukraine - the explosion of the Kakhovska HPP dam. The Kakhov reservoir began to lose water rapidly. Downstream of the Dnieper, settlements began to be flooded, including Kherson. The Kakhov disaster has all the signs of an ecological disaster.

It has been proven that the consequences of the terrorist attack turned out to be worse than predicted. The undermining of the Kakhovska HPP dam caused serious environmental consequences, which have not fully manifested themselves yet. The rights to a safe ecological environment, guaranteed by the Constitution of Ukraine and the Principles of Environmental Protection during Armed Conflicts, developed by the UN International Law Commission in 2022, have been violated.

It has been established that environmental disasters of this scale usually cannot be limited territorially, they negatively affect changes in ecosystems, which causes climate changes in the region. Therefore, the consequences of the Kakhov disaster are felt by themselves and with a high probability will be felt by other states in the future. The international community should join forces to ensure compensation for the damage caused to the environment, and take all permissible legal measures aimed at stopping the violation of environmental rights, as well as restoring the violated rights.

The authors are of the opinion that the protection of environmental human rights in Ukraine will remain problematic for the next decades after the end of hostilities and the abolition of martial law.

Key words: human rights, martial law, human ecological rights, safe ecological environment, Kakhov reservoir, ecological disaster.

Постановка проблеми. Відтоді, як Верховна Рада України зранку 24 лютого 2022 року затвердила указ В. Зеленського про запровадження воєнного стану на всій території України, воєнний стан декілька разів було продовжено. В Україні відбуваються бойові дії. З часу повномасштабного російського вторгнення в Україну національні та міжнародні правозахисні організації і правоохоронні органи зафіксували значну кількість випадків порушень прав людини. Йдеться про вбивства, викрадення, катування, нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування, примусове вивезення дорослих і дітей із окупованих територій та інші порушення. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) задокументувало тисячі порушень прав цивільних громадян, зокрема, права на життя, свободу та особисту недоторканість. Уже через рік після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, з-поміж інших, на перший план також виступили екологічні права людини, задекларовані в Конституції. Причиною цього є, зокрема, масштабна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС, яка спричинила серйозні гуманітарні та екологічні наслідки. Погіршилася екологічна безпека південного регіону та всієї держави.

У зв'язку з цим важливим вбачається висвітлення екологічних прав, які відносяться до основних прав людини, адже їх дотримання завжди залишатиметься актуальною проблемою людства.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання дотримання і захисту прав людини, індивідуальних і колективних, стали предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців: Н. Вітрука, Є. Гіди, В. Горшеньова, О. Горової, С. Головатого, Д. Гудими, А. Ковбана, О. Панкевича, Л. Петрової, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Р. Тополевського, Г. Шмельової тощо. Загальнотеоретичні дослідження екологічних прав здійснювали такі правознавці, як В. Андрейцев, Г. Анісімова, М. Бринчук, Ю. Вовк, А. Гетьман, В. Гурська, Н. Ільченко, І. Каракаш, Н. Кобецька, С. Кравченко, М. Краснова, Е. Кондур, Л. Коритко, Н. Малишева, Л. Мелех, В. Мунтян, В. Петров, О. Толкаченко, Ю. Шемшученко та інші.

Втім, особливості дотримання і захисту екологічних прав людини в період воєнного стану в Україні, потребують подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз порушення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану з 24 лютого 2022 року (на прикладі підриву греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 року).

Для цього необхідно розв'язати наступні завдання:

- визначити екологічні права людини;
- охарактеризувати екологічні проблеми внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС;
- проаналізувати правові наслідки для України та інших держав через дану екологічну катастрофу.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці є достатньо визначень поняття прав людини. Права людини – це моральні принципи, що визначають певні стандарти людської поведінки й захищаються національним та міжнародним правом. Вони є невід'ємними, адже це природні свободи і можливості людини в суспільстві. Вважаємо, що права людини – це певні можливості, які дають людині змогу ефективно, комфортно, безпечно організувати своє життя і реалізувати власні потреби.

Екологічні права громадян – це закріплена в законі і гарантована правом сукупність юридичних можливостей та засобів, які дають змогу задовольняти потреби та інтереси громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [1, с. 39]. До екологічних прав відносять права людини на безпечне екологічне середовище, тобто право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту.

Уперше на національному рівні термін «екологічні права» з'явився з прийняттям 25 червня 1991 року закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» і сьогодні безпосередньо міститься в ст. 9, якою передбачається перелік екологічних прав громадян. Прагнучи розвивати й зміцнювати демократичну й правову державу, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Конституція України визнала і закріпила екологічні права, уперше вивівши їх у ранг конституційних [2, с. 113]. Згідно Конституції кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [3, ст. 50].

Після початку повномасштабного вторгнення екологічні небезпеки наростають, а шкода, нанесена Україні, стає набагато очевиднішою. Цьому сприяють в т. ч. перевезення особового складу і техніки, використання заповідних або курортно-рекреаційних зон в якості полігонів, мінування територій. Західні експерти вже називають Україну найбільш замінованою європейською державою, а Чорне море – найбільш замінованим в Європі.

Військове спорядження та транспортні засоби потребують енергії, яка зазвичай надходить з нафти, а викиди CO₂ у численних військових формувань є більшими, ніж у багатьох країнах світу разом узятих. Станом на травень 2022 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України зафіксувало 231 екологічний злочин, найімовірніше скоєний Росією [4]. До 2024 року їх кількість, на жаль, зростає.

Частина території України зараз окупована, а після деокупації велика кількість екологічних проблем стануть ще більш відчутними.

6 червня 2023 року, близько 02:50 год, в Україні сталася глобальна екологічна катастрофа – підрив греблі Каховської ГЕС. Каховське водосховище почало стрімко втрачати воду. Нижче за течією Дніпра почалися підтоплення населених пунктів, включно з Херсоном.

Відомо, що екологічна катастрофа – надзвичайно швидка і тому небезпечна деструкційна/незворотня зміна умов навколишнього середовища глобального чи локального масштабу, яка пов'язана з нанесенням величезної шкоди навколишньому середовищу, загибеллю рослин, тварин і людей. Каховська катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи. Підтвердження цьому вбачаємо в наступному.

Внаслідок затоплень у воду потрапили хімікати, збудники інфекційних хвороб з цвинтарів, вбиралень, сміттєзвалищ. Усі ці небезпечні речовини вже опинилися в колодязях та відкритих водоймах на території, підтопленій внаслідок підриву ГЕС. У річку Дніпро потрапило понад 150 тонн машинного мастила. Уже зараз (червень 2023 р. – Л. К., А. К.) місцева влада Одеської області заборонила купання та ловлю риби у місцевих водоймах та Чорному морі [5]. Наявні ознаки серйозного порушення конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Відомо, що на Дніпропетровщині загинуло близько тридцяти тисяч карасів, цей екоцид розслідується прокуратурою.

А на узбережжях Чорного моря став критично помітний мор риби. Масова смерть фауни у водоймах була зафіксована у Роздольному Херсонської області. В Одеській області, окрім всього, на берег виносить мертвих дельфінів. Це все свідчить про великий вміст токсичних речовин у воді та зміну її структури [5].

Вже в червні 2023 року, відразу після підриву греблі Каховської ГЕС, з'явився дуже високий ризик поширення інфекційних хвороб. Адже були затоплені вигрібні ями, скотомогильники, мережі каналізації, зруйновані очисні споруди, що спричинило вимивання небезпечних бактерій, хімікатів тощо. Багато людей мають проблеми з доступом до води, санітарії та гігієнічних послуг.

Одне з найбільших водосховищ Європи висихає після підриву Каховської греблі на півдні України. Супутникові зображення, які проаналізувала BBC Verify, показують, що чотири мережі каналів відокремлені від сховища. За даними ООН порушено постачання питної води для понад 700 000 людей – переважно в окупованих (станом на 22 червня 2023 року – Л. К., А. К.) Росією районах України. За словами експертів, втрата води з каналів буде критичною для виробництва продуктів у регіоні [6].

Уже на кінець червня 2023 року Херсонщина, яка входить у п'ятірку регіонів-лідерів України за площею сільськогосподарських земель, втратила 92 % зрошувальних систем, а це сотні фермерських господарств. Запорізька область втратила 70 % систем, південь Дніпропетровської області та Миколаївщина – до 30 % джерел води та зрошувальних систем (...). Водночас південь України може ефективно працювати лише за наявності зрошувальних систем, а знищена наразі система – найбільша в Україні та Європі [7].

Фахівці Українського гідрометеорологічного інституту ДСНС та вчені НАН України оприлюднили дослідження й космічні знімки, де є докази, що 18 червня Каховське водосховище припинило існування. Вчені роблять висновок про те, що утворення ряду роз'єднаних водойм сумарною площею менше третини водосховища (655,9 км²) станом на 18 червня 2023 року із тенденцією до скорочення площі водної поверхні, унеможливили виконання водойми її функцій [8].

На жаль, наслідки теракту виявилися гіршими, аніж прогнозувалося. Рівень води в Каховському водосховищі впав нижче критичного. І щоб забезпечити людей водою, потрібно реалізувати більш складні і вартісні технічні рішення. Станом на жовтень 2023 року (Л. К., А. К.) на заходи з забезпечення транспортування питної води до чотирьох регіонів, що постраждали від теракту на Каховській ГЕС, уряд України виділив сумарно 980,5 млн грн. [9]. ООН доправила до постраждалих районів продовольство, воду, медичну допомогу, надала грошову допомогу.

Порушено конституційні права на безпечне екологічне середовище: право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. Каховська катастрофа навіть змінює клімат у південній Україні.

В липні 2023 року в Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані після теракту на дамбі Каховської ГЕС виявили небезпечні речовини, зокрема хром. Крім того, фахівці вважають, що токсичні речовини накопичуються у тканинах мешканців Чорного моря – спочатку – планктонних організмів, молюсків, потім – риби. Знищені унікальні заповідні землі разом з безліччю тварин і птахів, а у Чорне море увірвався токсичний потік – тисячі тонн хімікатів, каналізаційних відходів, загиблих тварин, вирваних з корінням дерев, отруйних мулових відкладень, в яких міститься дуст, тощо. На думку фахівців Українського національного центру екології моря, токсичні речовини тампонується, в тому числі на морському дні, але обов'язково проявлять себе за певних умов [10]. Зокрема зникнення Каховського водосховища матиме значний негативний вплив на екосистему Херсонщини, призведе до опустелювання півдня України. Збитки для екології (станом на вересень 2023 року – Л. Я., А. К.) складають близько \$1,5 млрд [11]. Зрозуміло, що це не остаточна цифра, розрахунки проводяться й надалі. А для Запорізької області небезпеку складають ще й пилові бурі, які там зазвичай відбуваються у зимовий період.

Вищевказане свідчить про те, що Україні, поряд з воєнними злочинами, завдано непоправної екологічної шкоди, яка повинна бути відшкодована країною-агресором. Для цього мають бути задіяні всі можливі юридичні засоби. СБУ відкрила кримінальну справу через підриу Каховської ГЕС. Правова система включає як національні, так і міжнародні форми та способи захисту прав людини під час військових дій, кожен з яких може бути використано особами, які зазнали про-

типравних дій і права яких було порушено. Найбільш ефективною залишається судова форма захисту екологічних прав людини в Україні.

Чотири договори Женевських конвенцій (міжнародні багатосторонні угоди в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Підписані 12 серпня 1949 на Дипломатичній конференції ООН, що відбулася в Женеві з 21 квітня по 12 серпня 1949. Набрали чинності 21 жовтня 1950 року [12]), які повинні регулювати поведінку під час збройного конфлікту, прямо не згадують навколишнє середовище. Однак після війни у В'єтнамі в законі відбулися дві важливі зміни. Перша забороняє насильницьке використання методів модифікації навколишнього середовища, які мають «широко поширені, довготривалі або серйозні наслідки». Друга блокує «методи або засоби ведення війни, які мають на меті або, як очікується, завдадуть широкого, довгострокового та серйозного збитку природному середовищу». Проблема полягає в тому, що навіть якщо дії під час війни завдають шкоди навколишньому середовищу, їх важко вважати порушенням положень, оскільки такі стандарти ведення воєнних дій [4]. Але підлив греблі Каховської ГЕС – це цілеспрямований акт, що спричинив припинення існування Каховського водосховища, що, своєю чергою, призводить до проблем з водопостачання населених пунктів, у забезпеченні санітарно-гігієнічних потреб населення, у роботі зрошувальних систем. А також до проблем з вирощуванням овочів у відкритому ґрунті, відповідно, з забезпеченням якісними, натуральними, свіжими продуктами харчування.

Екологічні катастрофи такого масштабу зазвичай не можуть бути обмежені територіально, вони негативно впливають на зміни в екосистемах, що спричиняє зміни клімату в регіоні.

Тому негативні наслідки Каховської катастрофи на собі відчувають і, з великою ймовірністю, відчують в майбутньому інші держави. Міжнародному співтовариству варто об'єднати зусилля задля забезпечення відшкодування шкоди, завданої довкіллю. Та вжити всіх допустимих юридичних заходів, спрямованих на припинення порушення екологічних прав, а також відновлення порушених прав.

З врахуванням військових викликів сучасності Комісією міжнародного права ООН на 73 сесії в 2022 році прийнято та подано на розгляд Генеральної асамблеї ООН Проект принципів захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів – Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts [13]. Всі принципи є необхідними і значущими. Серед них важливими вважаємо такі:

- принцип 19 General environmental obligations of an Occupying Power – Загальні екологічні зобов'язання держави-окупанта: держава, що окупує має приймати належні заходи щодо запобігання значної шкоди довкіллю окупованих територій, включаючи шкоду здоров'ю та добробуту осіб на окупованій території;
- принцип 20 Sustainable use of natural resources – Раціональне використання природних ресурсів: держава, що окупує має керувати природними ресурсами окупованих територій в інтересах населення та забезпечувати їх стале використання, а також застосовувати належні заходи для запобігання значного негативного впливу на довкілля, який здатний завдавати шкоди здоров'ю та добробуту населення;
- принцип 26 Remnants of war – Наслідки війни: після завершення збройного конфлікту сторони прагнуть до знешкодження токсичних або небезпечних наслідків війни, що породжують ризики нанесення шкоди навколишньому середовищу.

Висновки. Конституцією України гарантовано екологічні права, до яких відносять права людини на безпечне екологічне середовище: право на чисте довкілля, свіже повітря, незабруднену землю, доброякісну воду, якісні, безпечні і нешкідливі для здоров'я продукти харчування, незабруднені предмети побуту. Підлив греблі Каховської ГЕС спричинив серйозні екологічні наслідки, які до кінця ще не проявилися повною мірою. Дана катастрофа має всі ознаки екологічної катастрофи. Знищені унікальні заповідні землі, представники флори і фауни, у Чорне море потрапило багато токсичних речовин, які обов'язково проявлять себе в майбутньому за певних умов, виникли серйозні проблеми з водопостачанням населених пунктів та забезпеченні санітарно-гігієнічних потреб населення. Порушено права на якісні продукти харчування внаслідок неможливості вирощування овочів у відкритому ґрунті.

Це дає підстави стверджувати, що питання захисту екологічних прав людини в Україні залишатимуться проблемними на наступні десятиріччя після завершення бойових дій та скасування воєнного стану. Відшкодування екологічної шкоди (разом з іншими виплатами за знищені та зруйновані будівлі, пошкоджені матеріальні цінності тощо) країною-агресором повинно стати темою

у всіх переговорних процесах як двосторонніх, так і за участі міжнародних посередників. Станом на зараз комісією міжнародного права ООН прийнято та подано на розгляд Генеральної асамблеї ООН Проект принципів захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Наявність такого міжнародно-правового акта, безперечно, сприятиме вдосконаленню та зміцненню механізму відновлення (наскільки це фізично можливо буде тепер і в повоєнний час) порушених екологічних прав людини в Україні та відшкодування нанесеної шкоди.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший аналіз впливу Каховської катастрофи на порушення основних прав людини, в першу чергу права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
2. Коритко Л.Я., Мелех Л.В. Розвиток інституту екологічних прав громадян. *Феномен національної держави права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції (Львів, 4 грудня 2020 р.). / Наукові конференції. – Вип. 12 / Терлюк І.Я. (укладач) // ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 109–114.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254 к/96 ВР. Дата оновлення 01.01.2020. № 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 17 січня 2024 року).
4. Джованна Фаріа. Випалена земля і забруднена вода: катастрофічні екологічні наслідки війни Росії проти України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ekolohichna-katastrofa-cherez-viynu-rosiyi/31921705.html> (дата звернення 22 червня 2023 року)
5. Мерхель Юлія. Найближчими днями в Україні триватиме найнебезпечніша частина екоциду. Електронний ресурс. Режим доступу: https://24tv.ua/ukrayini-trivatime-naunebezpechnisha-chastina-ekotsidu-pislya_n2338458 (дата звернення 23 червня 2023 року).
6. Ерван Ріво, Марк Пойнтінг, Роб Інгланд. Канали пересихають. Супутникові знімки показують шкоду від підриву Каховської ГЕС. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65978446> (дата звернення 22 червня 2023 року).
7. Козова Л. Наслідки підриву Каховської дамби: скільки грошей потрібно на часткове відновлення сільгоспземель. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/agro/naslidki-pidrivu-ges-skilki-groshey-potribno-na-chastkove-vidnovlennya-silgospzemel-12292380.html> (дата звернення 22 червня 2023 року).
8. Каховське водосховище, друге за площею в Україні, фактично перестало існувати 18 червня, – НАН України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/84540/> (дата звернення 22 червня 2023 року).
9. Павлиш Олексій. Кабмін виділив ще 135 мільйонів на питну воду для постраждалих від підриву Каховської ГЕС регіонів. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.eravda.com.ua/news/2023/09/12/704236/> (дата звернення 17 січня 2024 року).
10. Козова Л. Теракт на дамбі Каховської ГЕС: у водоймах виявили хром. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unian.ua/health/terakt-na-dambi-каховскоji-ges-u-vodoymah-viyavili-hrom-novini-odesi-12328998.html> (дата звернення 21 липня 2023 року).
11. Зникнення Каховського водосховища: у Міноборони заявили про негативний вплив на екосистему Херсонщини. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://espresso.tv/zniknennya-kakhovskogo-vodoskhovishcha-u-minoboroni-zayavili-pro-negativniy-vpliv-na-ekosistemu-khersonshchini> (дата звернення 5 вересня 2023 року).
12. Женевські конвенції про захист жертв війни. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82_%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 22 червня 2023 року).

13. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts. Електронний ресурс. Режим доступу: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf (дата звернення 21 грудня 2023 року).

УДК 340.12(075.8)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.7>

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Кравчук С.Й.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права*

Хмельницького національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2224-8803>

e-mail: St_kravchuk@ukr.net

Кравчук С.Й. Взаємодія правової і політичної систем в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення.

В статті досліджуються основні аспекти взаємодії правової й політичної систем по створенню умов для стабільного розвитку держави, зміцнення та підтримання правопорядку.

Ефективність політичної системи забезпечується узгодженістю дій усіх складових цієї системи, що, в свою чергу, досягається за допомогою правових засобів. Правова система, втілюючи нормативну основу, впливає на суспільні відносини та забезпечує їх стабільність; а політична система, в свою чергу, пов'язана з особливою сферою діяльності людей – політикою, що відображає сферу взаємовідносин між класами, соціальними групами, колективами, громадянами з приводу державної влади.

Формування сучасної правової системи України у відповідності з міжнародними, зокрема з європейськими правовими стандартами є процесом складним та багатofункціональним, а тому потребує глибокого наукового аналізу правової дійсності та вироблення концептуальних засад її функціонування та розвитку.

Нинішній період розвитку української правової системи (яка за своїм генезисом та юридичними ознаками є правовою системою романо-германського типу) пов'язаний як з вдосконаленням основних ознак континентального права, так і з формуванням ефективних способів зближення її з європейськими міжнародними правовими системами.

В ситуації, що склалась, актуалізується необхідність створення єдиного правового простору, в межах якого можна було б швидше досягти ефективної співпраці між державами, які мають різні як економічні, так і правові системи.

Розглянувши існуючі правові системи, ми вже можемо зробити висновок, що Україна, безперечно, належить до родини континентальної правової системи. Проте в нашій державі система приватного права, наприклад, розвинута вкрай недостатньо. Тривалий час головну увагу приділяли в основному розвитку публічного права. Ймовірно, що саме з цим пов'язані великі труднощі впровадження в нашій державі соціально орієнтованої ринкової економіки та підприємництва. Низька правосвідомість населення України в галузі приватного права також стоїть на заваді інтеграції нашої держави до світового економічного простору.

Ключові слова: Правова система, політична система, суспільство, держава, органи влади.

Кравчук S.Y. Interaction of legal and political systems in Ukraine: problems and ways to solve them.

The article examines the main aspects of the interaction of legal and political systems to create conditions for the stable development of the state, strengthening and maintenance of law and order.

The effectiveness of the political system is ensured by the coherence of the actions of all components of the system, which, in turn, is achieved with the help of legal means. The legal system, embodying the normative basis, affects social relations and ensures their stability; and the political system, in turn, is connected with a special sphere of people's activity - politics, which reflects the sphere of relations between classes, social groups, collectives, and citizens regarding state power.

The formation of the modern legal system of Ukraine in accordance with international, in particular with European legal standards is a complex and multifunctional process, and therefore requires a deep scientific analysis of the legal reality and the development of conceptual foundations of its functioning and development.

The current period of development of the Ukrainian legal system (which in its genesis and legal features is similar to the legal system of the Romano-Germanic type) is connected both with the improvement of the main features of continental law and with the formation of effective ways of bringing it closer to European international legal systems.

In the current situation, the need to create a single legal space, within which it would be possible to quickly achieve effective cooperation between states that have different economic and legal systems, is becoming urgent.

Having considered the existing legal systems, we can already conclude that Ukraine undoubtedly belongs to the family of the continental legal system. However, in our country, private law, for example, is extremely underdeveloped. For a long time, the main attention was paid mainly to the development of public law. It is likely that the great difficulties of implementing a socially oriented market economy and entrepreneurship in our country are connected with this. The low legal awareness of the population of Ukraine in the field of private law also stands in the way of the integration of our state into the world economic space.

Key words: Legal system, political system, society, state, authorities.

Постановка проблеми. Процес побудови демократичної, соціально-правової держави в Україні вимагає докорінної трансформації як в правовій, так і політичній системах, зокрема, здійснення правової реформи. Держава має сформувати свою національну правову систему. Історично склалося так, що у кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, що й об'єднується загальним поняттям «правова система». У будь-якій державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними і географічними чинниками, є частиною соціальної системи держави. Становлення України як правової, соціальної держави вимагає подальшого реформування чинного законодавства, запровадження європейських стандартів нормотворення та нормозастосування.

Стан опрацювання цієї проблеми. Незважаючи на те, що питанням впливу правової системи на політичну в юридичній літературі було присвячено достатньо уваги, окремі проблеми так і залишились спірними, інші – недостатньо дослідженими. Значний внесок на сьогодні у вирішення проблеми взаємовідносин права і політики зробили в своїх працях вчені Батанова Н.М., Гільбург А.М., Гринюк Р.Ф., Панчишин А.В., Француз А.Й., Явір В.А та інші науковці. Разом з тим, проблемні аспекти їх взаємодії, в тому числі в умовах війни, залишається актуальною для стабільності держави.

Метою статті є визначення проблем у взаємодії в Україні правової і політичної систем та визначення шляхів для їх вирішення, що сприятиме стабільному розвитку держави.

Вклад основного матеріалу. З огляду на останні прийняті парламентом Євросоюзу рішення щодо переговорів про вступ Україні до цього європейського об'єднання, ми можемо говорити про подальше формування тісної взаємодії правової та політичної систем. Правова система виступає засобом зміцнення й охорони політичної системи [1]. Зв'язки між ними є основою діяльності держави, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій. Правова система – це інструмент, за допомогою якого держава та інші соціальні інституції виконують певні завдання та здійснюють свою політику. Сама категорія «політична система» є відносно новою. Як і багато інших, поняття «політична система» запозичено з соціології. Фундаментальні ідеї щодо політичної системи були сформульовані у вітчизняній юридичній теорії в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. Недавність цього поняття проявляється у відсутності загальновизнаного підходу до його трактування та визначення самого поняття політичної системи. Найбільш поширеним уявленням про неї є визначення її інструментом та механізмом примусу влади. Отже, на політичну систему так чи інакше переноситься поняття держави. Дійсно, історично першим інститутом політичної системи була держава [10, с. 141].

В подібній ситуації знаходиться й поняття «правова система». У вітчизняній юридичній науці воно почало активно використовуватися у 80-х роках ХХ ст., хоча зарубіжні дослідники давно

і активно оперують іцим поняттям. Категорія правова система дає можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність в іцілому. В юридичній літературі запропоновано визначення правової системи як сукупності внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільні відносини: закріплення, регулювання, охорона, захист [6, с. 82].

В науці існує достатня кількість визначень поняття політичної системи. Але всі вони зводяться до того, що політичну систему можна розглядати як «інтегровану сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечує стабільність суспільства, певний соціальний порядок» [2, с. 29].

Правова система, втілюючи нормативну основу, впливає на суспільні відносини та забезпечує їх стабільність; а політична система, в свою чергу, пов'язана з особливою сферою діяльності людей – політикою, що відображає сферу взаємовідносин між класами, соціальними групами, колективами, громадянами з приводу державної влади.

Право і політика, як тісно взаємозв'язані й взаємозумовлені феномени, можуть виступати і як союзники, і як непримиренні супротивники. Досить часто переважає політика, водночас відбувається «юридизація» політичної боротьби, коли протидіючі сили апелюють до права, закону, як іще ми бачимо в Україні з проблемою імплементації результатів Всеукраїнського референдуму 2000 року, здійснення політичної реформи тощо [4, с. 128].

Функціонування як політичної, так і правової систем в кінці кінців визначається громадянами держави. Адже вони формують політичну систему й приймають участь в реалізації її можливостей, вони ж складають й те громадянське суспільство, на яке здійснює вплив іця політична система [5, с. 13].

Політична система являє собою універсальну керівну систему державно-організованого суспільства, компоненти якої пов'язані політичними відносинами і яка, у кінцевому результаті, регулює виробництво та розподіляє соціальні блага. Правова ж система виступає як засіб зміцнення й охорони політичної системи, тому зв'язки між ними є основою діяльності держави, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій.

Вона є ефективним інструментом, за допомогою якого держава та інші соціальні інституції виконують поставлені перед ними завдання та здійснюють свою політику. Без видання законів неможлива реалізація будь-якої функції держави, бо в них визначаються іцілі, завдання, засоби й шляхи їх виконання, передбачається результат, якого необхідно досягнути державі і суспільству. В результаті іцього політична діяльність держави набуває правового характеру. Але для того, щоб політика, яка використовує правову систему як інструмент соціальних перетворень, була ефективною і успішною, необхідно відповідну частину політичних зусиль спрямувати на саму правову систему. Іце саме і є правова політика, що охоплює діяльність різних соціальних інституцій щодо удосконалення правової системи [3, с. 30].

Взаємодія правової й політичної системи забезпечує політичну стабільність в державі. Також за допомогою політико-правових засобів вони створюють умови для розвитку, зміцнення та підтримання правопорядку.

Ефективність політичної системи забезпечується узгодженістю дій усіх складових іцієї системи, що, в свою чергу, досягається за допомогою правових засобів. Правова система забезпечує стабільний та динамічний розвиток політичної системи, політичного устрою, що має конституційне закріплення механізму дії політичної системи: поділ влади, політичний плюралізм, статус партій, виборче право тощо. Вона має слідувати за повною реалізацією й захистом прав та свобод людини й громадянина; тим самим здійснює оптимальну єдність політичної й правової культури суспільства та його членів. Політична воля народу, права, принцип свободи і справедливості, що здійснюються соціальними групами, партіями, націями, класами, індивідами мають своє вираження в законодавчих актах і як наслідок, процес їх реалізації відповідно набуває політичного характеру. При іцьому право виступає засобом легітимізації політичних реалій і діяльності органів державної влади [11, с. 37].

В Україні політична система повинна опосередковувати інтереси людей, які стають правовими тільки тією мірою, якою вони закріплені в системі нормативно-правових актів, що охороняються державою. За допомогою законодавства правова система забезпечує зв'язок між суспільством і його політичною системою, акумулює волю суспільства, всіх його політичних сил, інтегрує

суспільство, сприяє закріпленню інститутів політичної системи в Конституції України та інших законодавчих актах, встановлює правові форми організації, функціонування і зміни державної влади, способи і методи реалізації політичних відносин. І, навпаки, політичні інститути і процеси у своїй сукупності створюють необхідні умови для функціонування правової системи, правотворчої й правореалізаційної діяльності в державі [9, с. 12].

На даний час в нашій державі провідною тенденцією функціонування й розвитку політичної системи є помітна політизація права. Чимало правових і політичних норм тісно переплелися, особливо в сфері владно-державної діяльності. Така тісна взаємозумовленість пов'язана не лише з об'єктивним процесом політико-правового розвитку, а й з новими тенденціями розуміння права, подоланням нормативістського й позитивістського підходів [2, с. 29].

З огляду на сьогодишню воєнну ситуацію в Україні, велику роль у подоланні політичної нестабільності відіграють політичні інститути й вся правова система. Населення сподівається, що їх обранці до органів влади задовольнять вимоги не лише держави, але й суспільства, реалізують свої передвиборні обіцянки. Ефективність політичної системи не в останню чергу забезпечується узгодженістю дій усіх складових цієї системи, що досягається за допомогою правових засобів.

Розвиток політики та права в Україні в сьогодишніх умовах воєнного стану залежить від проведення реформ всієї політичної системи. Науковці виділяють основні напрямки трансформації політичної системи:

- по-перше, перехід від президентсько-парламентської до парламентської республіки;
- по-друге, зміна повноважень та механізму створення уряду;
- по-третє, створення двопалатного парламенту;
- по-четверте, виборність голів місцевих держадміністрацій; запровадження пропорційного виборчого законодавства; здійснення конституційної реформи тощо.

На сьогодні залишається актуальним питання реформування виборчого законодавства, адже якщо Україна в ході здійснення політичної реформи ставить за мету побудову парламентської республіки, то вдосконалення виборчої системи парламентських виборів є неминучим [11, с. 38].

Суспільному розвитку України притаманна така особливість, як одночасне зростання як ролі права, так і ролі політики. Разом з цим обидва інститути переживають, як і все суспільство, кризу. Криза права виявляється у тоталітарному правовому нігілізмі як на буденному, так і на державному рівні, у неповазі до закону тощо.

Для вирішення цієї проблеми в Україні відбуваються трансформаційні зміни, головне місце в яких займає право, яке функціонує у вигляді цілісної правової системи. Реалізація державного суверенітету, формування засад правової державності та поваги до прав і свобод людини – все це стає можливим лише за умови розвиненої правової системи.

Стратегічний напрям розвитку сучасної української держави – приєднання до Європейського Союзу – зумовлює необхідність проведення реформаторських та інтеграційних заходів у правовій системі, які мають забезпечити ефективні механізми соціального розвитку.

Правова система України за формальними ознаками тяжіє до романо-германської правової сім'ї, а отже, головним орієнтиром для неї є верховенство права. Його мета – запровадження такого правопорядку, який не допускає свавілля органів державної влади та їх посадових осіб, створює спеціальні правові механізми, завдяки яким суспільство може контролювати діяльність держави. Приналежність до романо-германської правової сім'ї зумовлена наявністю традиційних для романо-германського права рис. Вітчизняна правова система характеризується провідним місцем нормативно-правових актів у системі джерел права. У країнах романо-германського права, в тому числі в Україні, правові норми мають абстрактний і загальний характер. Загальний характер вказує на те, що норми права адресовані невизначеному колу осіб, а абстрактність означає, що вони регулюють не конкретні відносини, а передбачають загальні обставини. Норма права встановлює алгоритм для невизначеної кількості випадків, зокрема, описує абстрактно які правові наслідки настають за тих чи інших фактичних обставин. Тому важливою проблемою розвитку правової системи є пошук оптимального ступеня узагальненості правових норм. Норми права не мають бути занадто загальними, оскільки тоді вони перестають бути ефективним керівництвом для практики. Водночас вони не мають бути надмірно деталізованими, оскільки призначені регулювати певний тип суспільних відносин, а не застосовуватися до конкретної ситуації.

Оскільки Україна вибрала євроінтеграційний вектор розвитку, тому національне право зближується з європейським. Пріоритетними напрямами співробітництва України з ЄС у цій

сфері залишаються: реформування чинного і розробка та імплементація нового законодавства відповідно до стандартів Ради Європи на основі принципів верховенства права та прав людини; розбудова толерантного, демократичного суспільства, яке базується на європейських стандартах, зокрема, стосовно соціальних прав та прав національних меншин, рівних прав жінок та чоловіків, захисту прав дітей; об'єднання зусиль для посилення ефективності протидії корупції та відмиванню коштів, боротьби з тероризму; залучення Ради Європи у взаємодії з Європейським Союзом до вирішення таких актуальних питань, як забезпечення свободи пересування, боротьба проти торгівлі людьми та ін.

На національну правову систему суттєво впливає діяльність Європейського суду з прав людини. Прецеденти ЄСПЛ є обов'язковими лише для самого Суду, але й для всіх країн-учасниць Конвенції, в тому числі і для України [7]. Так, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» зобов'язує суди України застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права [6]. В Україні суди загальної юрисдикції найчастіше звертаються до положень Конвенції і практики ЄСПЛ в разі наявності прогалин у національному законодавстві, невідповідності законодавства України положенням Конвенції та рішенням Суду, використання у судовій практиці таких принципів, як верховенство права, справедливість тощо. Конституційний Суд України для обґрунтування власних правових позицій використовує відсильний, казуїстичний або казуїстично-змістовний способи застосування практики Європейського Суду з прав людини.

Сьогодні практично не існує у світі країн, які б при вирішенні своїх політичних, економічних та інших проблем не вступали у відповідні відносини з іншими країнами світу та міжнародними організаціями. На фоні тенденції формування єдиного економічного простору спостерігається розширення міждержавного співробітництва. Проте цьому процесу заважає існуюча різноманітність правових систем, їх нездатність швидкої адаптації з міжнародно-правовими нормами.

Висновки. Незважаючи на це, вже з перших кроків здійснення самостійної зовнішньої політики Україна, усвідомлюючи свій історичний, геополітичний та культурний зв'язок з Європою, розпочала реалізацію стратегічного курсу, спрямованого на поступове входження до політико-економічного та гуманітарно-правового європейського простору. В рамках реалізації цієї мети наша держава набула повноправного членства в різних впливових європейських організаціях, поступово реалізує свій намір вступу до Європейського Союзу. Як відомо, головними передумовами вступу та перебування України у більшості з названих організацій є визнання нашою державою принципу верховенства права, забезпечення прав та основних свобод людини. Цьому сприяє ефективність взаємодії правової і політичної системи. Правова система, втілюючи нормативну основу, впливає на суспільні відносини та забезпечує їх стабільність; а політична система, в свою чергу, пов'язана з особливою сферою діяльності людей – політикою, що відображає сферу взаємовідносин між класами, соціальними групами, колективами, громадянами з приводу державної влади.

Формування сучасної правової системи України у відповідності з міжнародними, зокрема - європейськими правовими стандартами є процесом складним та багатофункціональним, а тому потребує глибокого наукового аналізу правової дійсності та вироблення концептуальних засад її функціонування та розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанова Н.М. Парадигма політичного права: доктринальні та праксеологічні аспекти. *Вісник Донецького національного університету ім. Василя Стуса*. Серія політичні науки. 2019. № 4. URL: <https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/7583> (дата звернення 22.01.2024 р.).
2. Гільбург А.М. Політична та правова системи суспільства: співвідношення та взаємодія. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 26–30.
3. Гринюк Р.Ф. Правова держава: теоретико-методологічні проблеми співвідношення держави і права. *Держава і право: Збірник наукових праць*. Юридичні і політичні науки. Випуск 18. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 30.
4. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : *монографія*. Київ: «МП Леся», 2012. 400 с.
5. Рудакевич О. Культурні та ідеологічні засади національної моделі конституціоналізму. *Віче*. 2012. № 19. С. 12–15.

6. Панчишин А.В. Держава та політична система суспільства: деякі аспекти співвідношення. *Держава і право*. 2011. Вип. № 52. С. 79–85.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
9. Оніщенко Н.М. Правова система ті інші соціальні системи: співвідношення та взаємозалежність. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 19. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 12.
10. Француз А.Й. Співвідношення понять «політична система» та «політична структура» (правовий аспект). *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 25. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 141.
11. Явір В.А. Політико-правова система крізь призму системного підходу. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 67. С. 34–39.

УДК 340.5:347.6:348:(477)«09/12»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.8>

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА В РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Крижевський А.В.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7234-7500
e-mail: antonio.krv89@gmail.com

Крижевський А.В. Витоки українського шлюбно-сімейного права в контексті рецепції римо-візантійського права в Руській державі.

В статті досліджено особливості формування шлюбно-сімейного права в Руській державі через призму рецепції відповідних положень візантійського законодавства. Для досягнення обґрунтованості теоретичних положень та висновків автором було використано сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів, а саме: історико-правового, порівняльно-правового, історико-функціонального, формально-юридичного, герменевтико-правового тощо. В статті наголошено, що рецепція римо-візантійського права відбувалася шляхом перекладу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів (Еклоги, Прохірона тощо), їх вдумливої обробки, подальшого переписування і розповсюдження. Доведено, що в ході цього процесу положення римо-візантійського права не сліпо копіюються, а творчо переосмислюються, змінюються, адаптуються до руських правових, політичних та соціо-економічних реалій. Визначено, що під-час створення місцевих писемних джерела права (Руської Правди, Уставу князя Ярослава про церковні суди) візантійські нормативно-правові акти були своєрідним еталоном. Доведено, що норми візантійського шлюбно-сімейного права рецептувалися на Русі найактивніше. Встановлено, що для більшості галузей руського права, окрім шлюбно-сімейного, рецепція норм римо-візантійського права мала обмежений характер, а положення візантійського права нерідко виступали в ролі «субсидіарного» права. Автор дійшов висновку, що завдяки християнській церкві до руського права рецептуються положення, що встановлювали шлюбний вік, умови дійсності шлюбу, приводи до розлучення кожного із подружжя тощо. Встановлено, що запозичені положення з Еклоги та Прохірону надали жінці на Русі право на розлучення, а приводи до нього були закріплені законодавчо. Обґрунтовано тезу про те, що рецепційовані в руську добу візантійські інститути шлюбно-сімейного права стали невід'ємною частиною української правової традиції.

Ключові слова: рецепція, українське право, римське право, руське право, шлюбно-сімейне право, Русь, Візантія Руська Правда, Церковний устав Ярослава, Прохірон, Кормчі книги, Номоканон, Еклога, шлюбний вік, розлучення.

Kryzhevskiy A. The origins of Ukrainian family law in the context of the reception of Roman-Byzantine law in the Kyivan Rus.

The article examines the peculiarities of the formation of family law in the Rus state through the prism of the reception of the relevant provisions of the Byzantine legislation. To achieve the validity of theoretical propositions and conclusions, the author used a set of philosophical, general scientific and special scientific methods, namely: historical-legal, comparative-legal, historical-functional, formal-legal, hermeneutic-legal, etc. The article emphasizes that the reception of Roman-Byzantine law took place through the translation into Church Slavonic of Byzantine legal texts (Eclogue, Prochiron, etc.), their thoughtful processing, subsequent rewriting and distribution. It is proven that during this process the provisions of Roman-Byzantine law are not blindly copied, but creatively reinterpreted, changed,

adapted to Rus legal, political and socio-economic realities. It was determined that during the creation of local written sources of law (Russkaya Pravda, Church Statute of Prince Yaroslav), Byzantine legal acts were a kind of standard. It has been proven that the norms of Byzantine marriage and family law were most actively adopted in Rus. It was established that for most branches of Rus law, except for marriage and family, the reception of norms of Roman-Byzantine law had a limited character, and the provisions of Byzantine law often acted as «subsidiary» law. The author came to the conclusion that thanks to the Christian Church, provisions establishing the age of marriage, conditions for the validity of marriage, grounds for divorce of each spouse, etc., were adopted into Rus law. It was established that provisions borrowed from the Eclogue and Prochiron gave a woman in Rus the right to divorce, and the reasons for it were fixed by law. The thesis that the Byzantine institutions of family law adopted in the Rus era have become an integral part of the Ukrainian legal tradition is substantiated.

Key words: reception, Ukrainian law, Roman law, Rus' law, Family law, Rus, Ruthenia, Byzantium, Russkaya Pravda, Church Statute of Prince Yaroslav, Prochiron, Kormchaia Book, Nomocanon, Eclogue, marriageable age, divorce.

Постановка проблеми. Принциповим моментом початку формування українського писаного права є християнізація Русі та пов'язаний із нею запозичений досвід правової традиції з Візантії. Детальне вивчення процесу сприйняття в Руській державі візантійської системи права з усіма її складовими є запорукою розуміння особливостей творення та функціонування української правової традиції. Одним із її ключових складових є інститут шлюбу, який на початку XXI ст. зіткнувся із певною кризою, пов'язаною насамперед із пандемією COVID-19 та російською агресією. Подолання наслідків цієї кризи та зміцнення власне самого інститут шлюбу в Україні вбачається можливим за умови як детального аналізу поточного стану проблеми, так і примноженню знань щодо історичного шляху формування українського шлюбно-сімейного права, яке починає набувати звичних нам рис в Руській державі. Тому дослідження впливу римо-візантійського права на інститут шлюбу в Руській державі сприятиме визначенню ціннісної і правової основи його розвитку та сприятиме його стабільності в буремному XXI ст.

Стан опрацювання проблеми. Історіографія, дотична об'єкту, предмету, хронології та географії цієї статті, має ряд здобутків та прогалин. Її варто розділити на дві складові: роботи, предметом дослідження яких є власне шлюбно-сімейне право Русі та його інститути (О. Балко, В. Ричка, Я. Щапов), та праці, що стосуються особливостей рецепції візантійських норм в означений період (Ю. Цветкова, Л. Мілов, П. Ізуїта, О. Гуров). Однак комплексних порівняльно-правових досліджень рецепції конкретних положень римо-візантійського шлюбно-сімейного права до руської (української) правової традиції обмаль.

Метою статті є вивчення закономірностей та особливостей рецепції римо-візантійського права в Руській державі в X–XIII ст. на прикладі процесу формування українського шлюбно-сімейного права.

Виклад основного матеріалу. Вплив римо-візантійської правової традиції на Русь сильно відобразився на всьому розвитку її правової системи в силу дуже міцних і тісних зв'язків із Ромейською імперією, обумовлених прийняттям її релігії, а потім і усестороннім впливом грецького духовенства. Культурно-історичний субстрат явно не сприяв рецепції римського права (у його візантійській переробці) в Руські державі. Руське суспільство не було готове до цього ні у політичному, ні у соціальному, ні у культурному відношенні. Однак розповсюдження на Русі норм римо-візантійського права, світського і особливо канонічного, не викликає сумніву.

Особливості рецепції римо-візантійського права в Руській державі. На перших етапах рецепція відбувалася шляхом перекладу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів як канонічного, так і світського характеру, в першу чергу Еклога і Прохирон, їх подальшого переписування і розповсюдження. В ході цього процесу юридичні твори не лише читали та переписували, але й творчо переробляли, прагнучи наблизити до місцевих правових і соціально-економічних реалій. Так виникають різноманітні компіляції (Закон судний людем, «Книги законні» тощо), що містять візантійські правові норми. І все це відбувалося завдяки діяльності церкви.

Такому серйозному творчому переосмисленню піддалися твори візантійської релігійної літератури, але ще суттєвіші зміни вносилися до світських текстів, що містили юридичні норми. Однак тут варто акцентувати увагу на одній деталі. Зв'язок релігії (православ'я в його ортодоксальному візантійському варіанті, що остаточно встановилося після перемоги іконошанувальників

над іконоборцями) та права у Візантійській імперії безперечна. Більш того, світське та канонічне, церковне право в Імперії переплелися настільки міцно, що роз'єднати їх надзвичайно складно.

В обробці і в творчому переосмисленні руських перекладачів візантійські джерела права переставали бути візантійськими за своїм змістом, отримували нові назви, які зовсім не відповідали оригінальним, їх зміст скорочувався, а текст наповнювався невідомими оригіналу положеннями. Все це було необхідним для пристосування елементів правової культури Візантії до суспільних особливостей Русі, правосвідомості руського суспільства.

Джерела візантійського походження та компіляції на їх основі були широко розповсюджені на Русі. У них були зосереджені основи візантійського сімейно-шлюбного, спадкового, кримінального та процесуального права. В процесі застосування на Русі римо-візантійські норми видозмінювались з урахуванням руських соціально-економічних, політичних правових особливостей і завдяки діяльності в першу чергу церкви, були імплементовані до правової системи Русі. Однак як зазначає М. Левчук [5, С. 10-11] візантійське законодавство не могло в повному обсязі без змін застосовуватися в Руській державі.

Відтак з к. X ст. виникають власні правові пам'ятки, основними з яких була Руська Правда та княжі устава, зокрема Устав князя Ярослава про церковні суди (Устав Ярослава – далі). Під час роботи на ними для руських укладачів візантійські нормативно-правові акти були зразком, своєрідним еталоном, до якого необхідно прагнути. Тому в цій статті спробуємо провести порівняльний аналіз візантійських правових норм, викладених у Еклозі та Прохіроні, з аналогічними положеннями середньовічного руського права, які містяться в правових джерелах місцевого походження, зокрема в Уставі Ярослава. Це дозволить визначити об'єм рецепції на Русі візантійських правових норм, її форму, вид (пряма чи опосередкована), а також особливості адаптації римо-візантійських норм до місцевих умов.

Зазначимо, що незважаючи на поширену думку, навряд чи можна говорити про домінування норм Руської Правди чи протиставлення її положень рецепційованим візантійським актам. Звернення до Руської правди відбувалося не частіше, ніж до тих же джерел рецепційованого римо-візантійського права. Підтвердженням цієї тези може слугувати той факт, що переважна більшість списків Правди дійшла до нас у складі Кормчих, які містили в собі повні переклади візантійських законодавчих актів, в тому числі Еклоги і Прохірона. Руська Правда та інші місцеві правові пам'ятки в Руській державі діяла у єдиному нормативному комплексі поруч із рецепційованими візантійськими джерелами права (Еклога, Прохірон, Номоканон) та місцевими юридичними компіляціями (Кормча книга тощо).

Серед рецепційованих візантійських джерел найбільший вплив на розвиток руського права, юридичної техніки та правосвідомості мали, звісно, Еклога (742 р.) та Прохірон (879 р.). Давньоруський переклад Еклоги було зроблено ще за правління Володимира Святославовича. Хоча на Русі часто використовувався не сам грецький оригінал Еклоги, а південнослов'янська компіляція на його основі – Закон Судний людем (Судебник царя Костянтина), який виступав посередником. Слов'янський переклад Еклоги використовувався на Русі не як самостійний акт, а був включений до Кормчої книги. Щодо Прохірона, то до середини XIII ст. руським правознавцям були відомі переклади лише окремих його частин (були включені до Кормчої книги Єфремовської редакції), присвячені таким питанням практичної діяльності церковної адміністрації, як визначення спірних ступенів спорідненості чи норм укладання та розірвання шлюбу. Повний же переклад Прохірона з'явився на Русі у другій половині XIII ст. у складі Кормчої книги Сербської редакції. До цього, повніше, ніж у Єфремовській кормчій, Прохірон був представлений у слов'янській компіляції, розрахованої на представників не церковної, а світської влади, яка називалася «Книги законні». Прохірон є джерелом більшої частини статей цієї компіляції (114 з 202 ст.), старша редакція якої виникла в к. XII ст.

Вплив рецепції на формування шлюбно-сімейного права Русі. Звісно, після прийняття християнства наймасштабніших змін зазнало руське шлюбно-сімейне право, оскільки саме традиції укладання та збереження шлюбу в християнській системі координат принципово відрізнялися від язичницьких. Перехід в Руській державі шлюбно-сімейного права до юрисдикції християнської церкви обумовили його подальший розвиток. Погоджуємось із твердженням Ю. Цветкової [10, С. 43], що закріплені у Візантії інститути шлюбно-сімейного права почали впроваджуватися до української правової традиції вже з епохи Русі, і згодом стали її невід'ємною частиною. Частина положень цієї галузі права були перенесені із християнських канонічних текстів, а частина із

світських (хоча, як зазначалось, такий поділ для візантійського права є дуже умовним). Таким чином, саме на прикладі положень шлюбно-сімейного права, що містяться в світських правових пам'ятках (Еклогі та Прохіроні) проаналізуємо особливості перебігу процесу рецесії римо-візантійського права на Русі.

Найважливішою умовою для укладення шлюбу було досягнення нареченим та нареченою шлюбного віку, що давало законні підстави створити власну сім'ю. Правові норми, що його визначали було рецесійовано з візантійських джерел. В Еклогі та Прохіроні не було єдиної думки щодо цього питання. Згідно з § 1 Титулу II Еклоги шлюбний вік для юнаків становив 15 років, а для дівча – і 13 [11, с. 45]. В § 2 IV Титулу Прохірону шлюбний вік юнаків встановлювався з 14 років, дівчат з 12 [7, с. 143]. Аналізуючи пам'ятки канонічного походження, повідомлення літописів щодо шлюбів руських князів та бояр, більшість дослідників сходяться на думці, що руське духовенство більше тяготіло до норми Еклоги. Для прикладу наведемо уривок із Правила «Якщо двоєженець» (XI, 12): *«Хто дівчину розпестить молодшу ніж 13 років і одружиться на ній, той буде грішником. Якщо буде каятись, то 3 роки епітимії. А якщо ж не кається – стратити, віддавши половину маєтку дівчині за таку наругу»*. [6, с. 66] Згідно із цитованим уривком шлюб із молодшою за 13 років дівчиною підлягав покаранню.

Відразу після хрещення Русі церква намагалася боротися зі шлюбами, які в термінології канонічного права дістали назву «заборонені», проте в середовищі язичників вважалися буденними і дозволеними [10, с. 43]. Тому із римо-візантійського права розпочинається рецесія правових принципів, що встановлювали певні заборони щодо укладання шлюбу. Наприклад, умовою одруження за християнським обрядом згідно з візантійським законодавством (§ 1 Титулу II Еклоги [11, с. 45]; § 3 Титулу IV Прохірону [7, с. 143]) була згода наречених та їхніх батьків або родичів. До християнізації в язичницькому суспільстві тривалий час шлюб був насамперед майновою угодою між батьками наречених, а згода останніх на його укладання за дуже рідкісним винятком була непотрібною. Під впливом церкви, яка ревнотно слідкувала за дотриманням усіх християнських постанов, вже в Уставі Ярослава з'явилась низка статей про необхідність вільного волевиявлення осіб, які одружуються: *«Якщо дівчина не хотітиме заміж, а батько і мати силою віддадуть, і якщо вона згубить себе, то батько і мати мають сплатити єпископу штраф»*¹ [9, с. 88]. Ця норма встановлює покарання батькам, якщо діти, примушені проти їх волі до шлюбу, намагалися вчинити самогубство.

Іншим рецесійованими положенням (§ 2 Титулу II Еклоги [11, с. 45]; § 2 Титулу VII Прохірону [7, с. 151]) стала заборона шлюбів між родичами по прямій лінії, як по низхідній, так і по висхідній (між батьками та дітьми, дідами та онуками) у будь-якому коліні. Таку заборону ми зустрічаємо в ст. 16 Устава Ярослава: *«Якщо з ближнім одружився, митрополиту штраф 40 гривень, їх розлучити, епітимію накласти»* [9, с. 87]. Аналогічна заборона міститься в IV розділі «Про заборонені шлюби із Прохірона та Еклоги» Кормчої книги: *«Встановлюємо, що не можна одружуватися по висхідній і низхідній лініях в будь-якому коліні ... законного шлюбу не може бути між бабцею і онуком»* [2, с. 46]. Варто зазначити, що знову ж таки в цьому випадку маємо справу із рецесією не скільки правових норм, а стільки правових принципів римо-візантійського права, які активно проникають в традиційне суспільство Русі під натиском християнської церкви.

Обмеження шлюбу по бічній лінії кровної спорідненості у візантійському праві вперше з'явилося в Еклогі та Прохіроні. Зокрема положеннями Еклоги (§ 2 Титул II) заборонялися шлюби не тільки між двоюрідними братами та сестрами, а й між їхніми дітьми, тобто у четвертому, п'ятому та шостому ступенях кровної спорідненості [11, с. 45]. Зрозуміло, що і в складних питаннях кровної спорідненості право Русі наслідувало візантійське законодавство, про що красномовно свідчать низка руських джерел права, зокрема згаданий вище Р. IV «Про заборонені шлюби із Прохірона та Еклоги» Кормчої книги [2, с. 48–50] та низка статей (ст. 22–28) Устава Ярослава щодо покарання за розпусту між родичами [9, с. 88].

Християнська церква через таїнство хрещення прирівняла духовну спорідненість до кровної. Положення Еклоги (§ 2 Титул 2) та Прохірону (§ 28 Титулу VII) [7, с. 153] забороняли одружуватися хрещеним батькам та їхнім хрещеникам, хрещеним батькам між собою, хрещеному батьку з матір'ю хрещеної дочки, а також його сину з хрещеницею батька або її матір'ю: *«забороняється*

¹ Всі цитати і нумерація статей Устава князя Ярослава про церковні суди в цій статті подаються за Поширеною редакцією Основним ізводом.

одружуватися тим, хто з'єднаний між собою узами святого і рятівного хрещення, тобто хрещеному з його [хресною] дочкою та її матір'ю, так само як і його синів з [хресною] дочкою та її матір'ю» [11, с. 45]. В руському праві це положення в обмеженому варіанті зустрічаємо в § 13 Уставу Ярослава: «Якщо кум з кумою вчинять перелюб, то митрополиту 12 гривень...» [9, с. 87]. Згодом вже ці деталізовані норми почнуть застосовуватися через поширену в Руській державі компіляцію «Книги законні» (наприклад: § 17, III Розділу) [1, с. 84]

Певні суспільні реалії (повільна християнізація) накладали відбиток на процес рецепції римо-візантійського шлюбно-сімейного права в Русі, зокрема робило її дуже обережною. Як ми вже неодноразово зазначали [4, с. 32–35], під час рецепції римо-візантійських правових положень, руський законодавець не обмежувався лише простим запозиченням візантійських норм, а вносив до них і доповнення, що виникли на місцевому руському ґрунті у зв'язку з місцевими правовими, соціально-економічними та політичними реаліями.

Ілюстрацією вищезазначених особливостей є рецепційовані із візантійських джерел до руського права норми, що регулювали розлучення. § 14-15 Титулу II Еклоги містить чотири приводи до розірвання шлюбу: перелюб дружини, неспроможність чоловіка до подружнього життя протягом трьох років з дня одруження, замах подружжя на життя один одного і захворювання одного з подружжя проказою [11, с. 49]. Укладачі Прохірону в XI Титулі значно розширили перелік приводів до розлучення, розділивши їх на дві групи для кожного із подружжя. Його норми увійшли з деякими скороченнями до ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, до чинного на Русі кодексу «Книги законні» (Р. III «Про розлучення») та інших правових збірників.

Для прикладу можна розглянути питання перелюбу як приводу до розірвання шлюбу. Візантійське законодавство вважало перелюб тяжким злочином. Згідно зі § 27 Титулу XVII Еклоги чоловік викритий у зраді дружини повинен був розлучитися з нею: «Якщо хтось вступив у зв'язок із заміжньою жінкою, то і він і вона караються відрізанням носа. Після відрізання носа, жінка, яка вчинила перелюб, візьме свої речі, які вона принесла до чоловіка (забирає лише своє придане), [і нічого більше]» [11, с. 70]. Візантійське законодавство передбачало ретельне розслідування факту перелюбства [11, с. 70]. І якщо чоловік, звинувачуючи свою дружину в зраді, не зміг довести цього факту, то він згідно з § 27 Титул XVII Еклоги (§ 15 Титулу XI Прохірона [7, с. 160]) підлягав тій же карі, що і перелюбники – відрізання носа: «Якщо ж не доведе, ... то підлягає як наклепник такій же карі» [11, с. 70].

На Русі в ці положення були внесені певні зміни і доповнення. Положення п. 2. ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, визнаючи подружню зраду з боку жінки достатнім приводом для розлучення, давала чоловіку лише право на розлучення, на відміну від візантійському законодавства, де це було його обов'язком: «Якщо чоловік застате свою дружину за перелюбством, то може або пробачити її, або розлучитися» [9, с. 87]. А § 15, III Розділу «Книг законних» у випадку не доведення чоловіком свого звинувачення дружини у подружній зраді лише дозволяв обмовленій дружині розлучитися [1, с. 82-83].

Ще одним підтвердженням «обережної» рецепції римо-візантійського права в Руській державі, врахування місцевих особливостей, відсутності сліпого копіювання, вдумливого правового регулювання правовідносин, що мають особливе значення для суспільства, є поява норм, відсутніх у римо-візантійському праві. Наприклад, в п.6 ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава [9, с. 90] є норми про крадіжку дружиною майна чоловіка і про пограбування нею церкви, як привід до розлучення. Ці положення відсутні у візантійському законодавстві і мають вочевидь руське походження. В контексті цієї норми, цікаво поглянути на ст. 36 Уставу Ярослава [9, с. 89], згідно з якою дружина за крадіжку карається чоловіком і сплачується штраф митрополиту. В закінченні статті акцентується, що підстави для розлучення відсутні. Такий дисонанс можна пояснити тим, що в час складання Поширеної редакції уставу Ярослава в Руській державі остаточно не склалися єдині норми, що регулювали розлучення. Місцеві традиції та звичаї співіснували з суперечливими нормами перекладених і рецепційованих пам'яток римо-візантійського права. Вибір тих чи інших положень був продиктований конкретними умовами, поглядами або знаннями місцевого ієрарха чи іншого укладача юридичного зводу.

Руське право рецепіювало із візантійського законодавства також і «подвійні стандарти» щодо подружньої зради, піддавши їх творчому переосмисленню. Римо-візантійське право зовсім по-іншому регулювало чоловічу невірність, порівняно з жіночою. Так, згідно з § 27 Титул XVII Еклоги той, хто «вчинив перелюб, не розлучається зі своєю дружиною» [11, с. 70]. Положення § 16 Ти-

тулу XI Прохірона передбачали для зрадженої дружини можливість отримати розлучення лише у випадку, якщо чоловік заводив другу сім'ю в безпосередній близькості від неї (в одному будинку або в одному місті) і, будучи кілька разів викритий у цьому своїми батьками, батьками дружини або іншими особами, що вселяють довіру, відмовився розірвати цей зв'язок: *«Якщо чоловік ... часто перебуває в будинку іншої жінки в тому самому місті, і його вже один або два рази застерегли його родичі, батьки дружини ... не робити такого безсоромного вчинку, але він не змінився, доречно, щоб жінка отримала розлучення на цій підставі та взяла надане придане та передшлюбний подарунок»* [7, с. 160] Ця норма Прохірону була рецепійована в руське право в XII–XIII ст. через посередництво «Книг законних» (§ 16, III Розділу) [1, с. 87].

До XII ст. давньоруське духовенство відносилося до можливості розлучення через перелюб чоловіка набагато м'якше, ніж візантійське. І довгий час на Русі перелюб з боку чоловіка не був приводом до розлучення. Підтвердженням цього і ілюстрацією подвійних стандартів щодо подружньої зради є норма Уставу Ярослава, ст. 9 якого за подібні злочини передбачала покарання лише у вигляді штрафу на користь церкви: *«Якщо чоловік одружиться з іншою жінкою, а із своєю законною дружиною не розлучиться, то митрополиту штраф, нову жінку запроторити в дім церковний, а із дружиною жити»* [9, с. 87].

Така занадто поміркована і м'яка позиція руського законодавця пояснюється ймовірно за все тим, що на Русі ще довгий час після прийняття християнства зберігалися в якості пережитків язичництва багатоженство та наложництво. Тому застосування норм візантійського законодавства в повному обсязі, без внесення відповідних корективів, могло призвести до масового розірвання шлюбів.

Однак зазначимо, що в руському праві першість серед юридично достатніх приводів для розлучення посідало недонесення про державну зраду чи замах на князя. Не випадково цей привід міститься саме в першому пункті ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава: *Якщо дружина почула від інших людей про посягання на владу і життя князя, а чоловікові не сказала, а потім зізнається – розлучити»* [9, с. 90]. Звернемо увагу на певні відмінності у моделюванні цієї правової норми в ході запозичень з Прохірону, що ще раз підкреслює творчий підхід руського законодавця в процесі рецепіювання римо-візантійського правового матеріалу. Так, § 5 Титулу XI зобов'язували чоловіка розлучитися зі своєю дружиною, якщо вона, дізнавшись про підготовку змови, не повідомляла йому про це. Якщо ж дружина повідомила про підготовку замаху чоловіку, але той не передавав отримані відомості владі, їй для збереження шлюбу необхідно було самій зробити це: *«Якщо дружина дізналася про державний переворот і не сказала про це чоловікові. Але якщо чоловік, дізнавшись від своєї дружини, нікого не повідомив, то їй необхідно повідомити царя через іншу особу. У такому випадку чоловік не може отримати розлучення з цієї причини»* [7, с. 158]. У свою чергу, і дружина згідно § 12 того ж таки XI Титулу отримувала право на розлучення, якщо чоловік, дізнавшись про замах на правителя, не попереджав його сам або через іншу особу [7, с. 158]. Згідно ж п. 1. ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава закріплювався цей привід для розірвання шлюбу тільки за чоловіком.

Явно римо-візантійське походження мала і норми із п. 4 і 5 ст. 53 Поширеної редакції Уставу Ярослава, що є поодинокими прикладами сліпого копіювання правових положень в Руській державі. Згідно із зазначеними пунктами приводом для розлучення могли бути дії дружини, які кидають тінь на її репутацію і дають можливість підозрювати її в подружній зраді. До таких дій законодавець відніс бенкетування дружини з чужими людьми без дозволу чоловіка, відвідини однієї лазні з чоловіками, ночівлю поза домом та відвідини різноманітних ігрищ [9, с. 90]. По великому рахунку, ці два пункти ст. 53 Уставу Ярослава є майже дослівним перекладом §§ 8–10 Титулу XI Прохірону, де перераховані приводи до розірвання шлюбу: *«§ 8. Якщо всупереч волі чоловіка [дружина – А.К.] випивала з іншим чоловіком або купалася з ним у лазні. § 9. Якщо всупереч волі чоловіка вона ночувала поза домом, якщо не була з батьками. § 10. Якщо вона пішла на скачки, на видовища або на ігри без відома чоловіка або незважаючи на його заборону»* [7, с. 159].

Однак потрібно відмітити, що перераховані приводи для розлучення ймовірно за все на Русі приводами насправді не були. Воно є результатом ще римської правосвідомості, культури і моралі, успадковані Візантією. На Русі ж жінка користувалася більшою свободою, ніж давня римлянка, а більша частина перерахованих дій і занять були невід'ємною частиною народного життя. Окрім того зазначимо, що в радянській історіографії фігурувала думка, що ст. 53 вочевидь є пізнішою припискою. Тому ці положення почали застосовуватися лише в XII – I чверті XIII ст., коли, як вважають дослідники [12, с. 636], виникла Поширена редакція Уставу Ярослава.

На останок зазначимо, що положення щодо розірвання шлюбу з вини дружини, які містяться в п. 1–5 ст. 53 Уставу Ярослава, рецепійовані з XI Титулу Прохірона, який є в свою чергу є оновленою редакцією VIII Глави 117-ї Новели Юстиніана (Nov.117.8.1-6)

Висновки. Вплив римо-візантійської правової традиції на право Русі посилюється з прийняттям нею християнства. Рецепція римо-візантійського права відбувалася шляхом переказу церковнослов'янською мовою візантійських юридичних текстів, їх вдумливої обробки, подальшого переписування і розповсюдження. Джерела візантійського походження та копії на їх основі були широко розповсюдженими на Русі, однак їх було недостатньо для правового регулювання суспільних відносин. За підтримки церкви норми Еклоги та Прохірона, що стосуються шлюбно-сімейного права, рецепіюються до місцевих писемних пам'яток права найактивніше. Римо-візантійські положення не сліпо копіюються, а творчо переосмислюються, змінюються, адаптуються до руських правових, політичних та соціо-економічних реалій. Для місцевих писемних джерела права візантійські нормативно-правові акти були своєрідним еталоном для наслідування. Яскравим підтвердженням цього є нормопроекування 53 ст. Уставу Ярослава, де відчутний вплив XI Титулу Прохірона, який є візантійською обробкою 117 новели Юстиніана.

Якщо для більшості галузей руського права рецепція норм римо-візантійського права мала обмежений характер, а положення візантійського права нерідко виступали в ролі «субсидіарного» права, то для шлюбно-сімейних відносин вона стала визначальною. Завдяки християнській церкві до руського права рецепіюються положення, що встановлювали шлюбний вік, умови дійсності шлюбу, приводи до розлучення кожного із подружжя тощо. Запозичені положення з Еклоги та Прохірона надали жінці на Русі право на розлучення, а приводи до нього були закріплені законодавчо. Рецепійовані в руську добу візантійські інститути шлюбно-сімейного права стали невід'ємною частиною української правової традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Книги законные», содержащие в себе, в древнерусском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные, / изд. вместе с греч. подлинниками и с ист.-юрид. введ. А. Павлов. СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1885. [4], 92 с.
2. Древнеславянская кормчая. XIV титулов без толкований. Т. 2 / труд В.Н. Бенешевича; подгот. к изд. и снабжен дополнениями Ю.К. Бегуновым, И.С. Чичуровым, Я.Н. Шаповым; под. общим рук. Я.Н. Шапова. София: Изд-во Болгарской Академии Наук, 1987. 331 с.
3. Ізуїта П. О., Гуров О. О. Шляхи рецепції римського права у правовій системі Київської Русі. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. № 1 (1). С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-2>.
4. Крижевський А. Вплив рецепції римського права на розвиток цивільного та кримінального права Русі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 76. Т. 1. С. 30–36. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.4>.
5. Левчук М. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2010. 22 с.
6. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины: (тексты и заметки) / проф. С. Смирнов. Москва: издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете: Синодальная тип., 1912. [4], 568 с.
7. Прохирон. *Прохирон&Закон градски: юридическото наследство на православното славянство* / за ред. Цибранска-Костова М. София: Валентин Траянов, 2021. С. 139–217.
8. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 131–141.
9. Устав князя Ярослава про церковні суди. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Изд. подгот. Я.Н. Шапов. Москва: Наука, 1976. С. 85–139.
10. Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 85. С. 41–46.
11. Еклога: Византийский законодательный свод VIII века. / Вступ. стаття, переклад і коментарій Е.Э. Липшиц. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «На-

- ука», 1965. 228 с. (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы).
12. Волощенко О, Усенко І. Статут князя Ярослава Мудрого. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. С. 636.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.9>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Луценко В.Р.,
студентка II курсу
Юридичного інституту
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-5576-775X
e-mail: lutsenko.vika.3012@gmail.com

Пікуля Т.О.,
кандидатка юридичних наук, доцент,
професорка кафедри теоретичної юриспруденції
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана,
ORCID: 0000-0003-0430-3255
e-mail: pikulia.tatyana@gmail.com

Луценко В.Р., Пікуля Т.О. Правове забезпечення цифрової трансформації в Україні.

У статті представлений теоретико-правовий аналіз правового забезпечення процесу цифрової трансформації в Україні, що є невід'ємним елементом диджиталізації всіх сфер суспільного життя та вимогою сучасності.

Встановлено, що формування цифрової держави слід визнати діяльністю, що спрямована на системне удосконалення правової основи організації і функціонування органів публічної влади, з метою спрощення системи державного управління та суттєвого підвищення його ефективності.

Підкреслено, що цифровізація не обмежується виключним використанням технологій; вона характеризується зміною культури, інтегрованою в усі сфери людської діяльності.

Встановлено, що правове забезпечення у контексті цифрових технологій та цифрової трансформації в Україні є державно-правовим процесом. Окреслено види та коло документів, що становлять правове забезпечення цифрової трансформації в Україні. Розглянуто питання цифрових технологій, що впливають не тільки на право, але безпосередньо відображаються на нормотворчих і правозастосовних процесах. Визначено, що сучасні юридичні дослідження правового забезпечення застосування цифрових технологій в умовах трансформації суспільства зазвичай визначаються безсистемно та поверхово.

Порушено актуальні питання правового забезпечення стратегічних національних пріоритетних напрямів розвитку інформаційного суспільства в Україні та цифрової трансформації.

З'ясовано, що необхідність ефективного регулювання правовідносин щодо управління та застосування цифрових технологій в умовах трансформації суспільства вимагає чіткого вирішення багатьох практичних та теоретичних проблем, а також належного нормативно-правового забезпечення.

Ключові слова: цифрова держава, цифрова трансформація, інформаційно-правовий ресурс, правова інформація, цифрова нормотворча діяльність, електронна демократія, інформаційна безпека.

Lutsenko V.R., Pikulia T.O. Legal security of digital transformation in Ukraine.

The article presents a theoretical and legal analysis of the legal support of the process of digital transformation in Ukraine, which is an integral element of digitalization of all spheres of social life and a requirement of modernity.

It was established that the formation of a digital state should be recognized as an activity aimed at systematically improving the legal basis of the organization and functioning of public authorities, with the aim of simplifying the system of public administration and significantly increasing its efficiency.

It is emphasized that digitalization is not limited to the exclusive use of technologies; it is characterized by a change in culture integrated into all spheres of human activity.

It has been established that legal provision in the context of digital technologies and digital transformation in Ukraine is a state-legal process. The types and range of documents constituting legal support for digital transformation in Ukraine are outlined. Issues of digital technologies that affect not only the law, but are directly reflected in the rule-making and law-enforcement processes are considered. It was determined that modern legal studies of the legal support of the use of digital technologies in the conditions of the transformation of society are usually determined unsystematically and superficially.

Urgent issues of legal support of strategic national priority areas of information society development in Ukraine and digital transformation were raised.

It was found that the need for effective regulation of legal relations regarding the management and application of digital technologies in the conditions of the transformation of society requires a clear solution to many practical and theoretical problems, as well as appropriate regulatory and legal support.

Key words: digital state, digital transformation, information and legal resource, legal information, digital rule-making activity, electronic democracy, information security.

Постановка проблеми. Поняття цифрової трансформації в Україні можна розглядати як процес впливу держави на суспільство, його інституції, апарат самої держави, економіку і бізнес із метою впровадження цифрових інформаційно-комунікаційних технологій у відповідні суспільні відносини шляхом як суто державно-правової діяльності, так і державно-приватного партнерства.

У контексті сучасних подій, зумовлених військовою агресією на території України, особливої актуальності набуває проблема застосування цифрових технологій. Сучасний світ характеризується стрімким розвитком дистанційних форм взаємодії у всіх сферах суспільного життя, трансформацією, за допомогою якої задовольняються різні інтереси учасників суспільних відносин, виникають нові методи управління, – все це визначає необхідність вирішення правових питань щодо впровадження та застосування цифрових технологій.

Актуальним питанням сьогодення є правове регулювання нових суспільних відносин в умовах трансформації: “цифрової особистості”, реалізації права в цифровому середовищі, використання Великих Даних (блокчейн) й інших угод, забезпечення конфіденційності даних. І, як наслідок, під впливом впровадження цифрових технологій ухвалюються нові норми права, розвиваються нові правові інститути.

Стан опрацювання цієї проблематики. На сучасному політико-правовому етапі процес впровадження цифрових технологій здійснюється в контексті так званої цифрової трансформації, організаційно цей процес підкріплено створенням Комітету з питань цифрової трансформації у складі Верховної Ради України та Міністерства цифрової трансформації на урядовому рівні. Останнє було створене урядом через реорганізацію Державного агентства з питань електронного урядування шляхом перетворення [1].

Водночас, над проблемою правового забезпечення цифрових трансформацій суспільства та підвищення його ефективності працює чимало учених, що пояснюється масштабністю тих ризиків і загроз, що супроводжують відповідний процес. Вирішенням правових проблем цифрової трансформації суспільства займалися такі науковці, як Ю.О. Нікітіна, О.А. Бурбело, Г.О. Ткачук, Г.Г. Чмерук, В.Р. Краліч, І.А. Бурлакова, В.М. Брижка, В.М. Бутузова, Р.А. Калюжний, А.І. Марушак.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз правового забезпечення процесу цифрової трансформації в Україні, насамперед правового регулювання інформаційної безпеки.

Для досягнення поставленої в роботі мети були використані такі загальнотеоретичні методи дослідження, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння для визначення змісту й складових поняття «цифровізації» та «цифровізації суспільства»; системний підхід для узагальнення основних методичних підходів щодо цифрової трансформації суспільства.

За допомогою міждисциплінарного підходу та теоретико-наукового методу, досліджені питання, пов'язані з розвитком цифрової держави в контексті проведення правових реформ в Україні.

Виклад основного матеріалу. Реалізація концепту сервісної держави неможлива без цифровізації самої держави. Побудова цифрової держави передбачає реорганізацію системи органів

публічної влади, реформування державної системи на основі принципів інформаційного суспільства, із врахуванням тих можливостей, які надаються сучасними інформаційно комунікаційними технологіями і мережевою інфраструктурою [2, с. 15].

Ключовими аспектами такого процесу є: надання державою електронних державних послуг (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо); впровадження інститутів електронної демократії (надання можливості голосувати шляхом використання електронних технологій) під час проведення виборів і референдумів; забезпечення функціонування інституту електронних петицій як особливої форми колективного звернення громадян до органів публічної влади; забезпечення функціонування інституту звернень громадян до органів державної влади; запити до органів влади з проханням надати публічну інформацію (електронні запити); отримання інформації щодо звітності про фінансовий стан та фінансові операції чиновників (електронні декларації); отримання інформації про діяльність представників органів влади на посадах (електронні звіти); отримання інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання державними органами та їх посадовими особами бюджетних коштів (електронний бюджет, електронні тендери, електронні закупівлі тощо).

Всі ці елементи покликані забезпечити «мінімізацію людського фактора й супутньої йому корупції і помилок, автоматизує збір статистичної, податкової та іншої звітності, забезпечить прийняття рішень на основі аналізу реальної ситуації» [3, с. 54].

Важливою вимогою, що ставиться до процесу цифрових трансформацій, є вимога інформаційної безпеки. В Україні всі можливі ризики і небезпеки враховувати особливо важливо, оскільки, окрім вже відомих й «традиційних» викликів, наш інформаційний простір «обтяжений» війною, яка ведеться проти України.

Проаналізувавши феномен національної безпеки, можна зробити висновок, що державна політика національної безпеки формується на основі певних нормативно-правових актів, в основу яких має бути покладена ідея розроблена на рівні концепції, доктрини або стратегії національної безпеки [4, с. 152]. Відповідні першоджерела, а саме Стратегії національної безпеки України були прийняті у 2007, 2012, 2015 та 2020 рр. [5–8].

За своїм змістом правові документів у сфері цифрової трансформації можна поділити дві групи: директивні та нормативні.

Нормативну групу представляють Закони України, а саме: «Про електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію», «Про телекомунікації», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про адміністративні послуги», «Про доступ до публічної інформації» тощо, а також підзаконні акти.

Зауважимо, що загалом у сфері цифрової трансформації законотворча діяльність належить до відання Комітету з питань цифрової трансформації [9].

Групу директивних документів складають концепції, плани і стратегії, ухвалені на урядовому та президентському рівнях.

Серед вітчизняних директивних документів одним із перших була прийнята «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [10], яка серед інших реформ та програм розвитку держави визначала Програму електронного урядування. У частині дерегуляції та розвитку підприємництва передбачалося забезпечити надання послуг для громадян і бізнесу в електронному вигляді.

Наступним помітним директивним документом можна вважати Концепцію розвитку системи електронних послуг в Україні [11], яка ставила за мету визначення напрямів, механізму і строків формування ефективної системи електронних послуг в Україні для задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб через розвиток і підтримку доступних та прозорих, безпечних і некорупційних, найменш затратних, швидких та зручних електронних послуг.

У вересні 2017 р. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) схвалив Концепцію розвитку електронного урядування в Україні [12], яка визначила Електронне урядування як форму організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Адже саме інструменти е-урядування здатні забезпечити значне покращення якості обслуговування фізичних і юридичних осіб та підвищення відкритості, прозорості й ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого [13, с. 146].

У листопаді 2017 р. КМУ схвалив Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації [14], відповідно до якої електронна демократія визначена як форма суспільних відносин, за якої громадяни й організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно комунікаційних технологій у демократичних процесах.

У січні 2018 р. КМУ ухвалено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затверджено план заходів щодо її реалізації [15].

Наприкінці 2021 р. в Україні прийнято нову Стратегію здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та План заходів з її реалізації. У Стратегії як на окрему мету вказано на інформаційну безпеку в Єдиній інформаційно-телекомунікаційній системі Системи управління державними фінансами від сучасних кіберзагроз в умовах цифровізації управлінських процесів та необхідності обміну даними [16].

Як справедливо зазначає Ю.І. Когут, у період глобалізації швидкий розвиток інформаційних технологій, нових систем комунікаційних комп'ютерних мереж супроводжується зловживанням цими технологіями зі злочинною метою [17, с. 10]. Тому серед вагомих загроз кібербезпеці у Стратегії 2021 р. названа кіберзлочинність. Та як бачимо, масштабність порушень кібербезпеки може бути різною – від завдання шкоди правам та інтересам окремої особи до завдання збитків великим суб'єктам господарювання, державним і громадським інституціям, нарешті, державі в цілому.

Таким чином, проаналізовані вище концептуально-стратегічні правові документи визначають коло суспільних відносин, що потребують неабиякої уваги з боку державних інституцій та у відповідних випадках захисту. Разом із тим, і стратегії, і доктрини покликані визначати основні засади й принципи, на яких повинні базуватися законодавчі та всі інші нормативно-правові акти органів влади. Важливішими законами у сфері інформаційної безпеки на сьогоднішній день є закони України “Про національну безпеку України”, “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах”.

Так само важливими для захисту цифрових трансформацій є положення Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, в яких розкривається зміст кібербезпеки та кіберзахисту. Так, під кібербезпекою розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору [18].

Поруч з питанням правового забезпечення використання цифрових технологій доречно зауважити про те, що сьогодні в Україні кількість цифрових послуг розширюється з кожним днем, але можливості скористатися ними є не скрізь. Цифрові технології є інструментом, використання якого при наданні послуги можливе тільки в Інтернет-середовищі. Як доречно зауважує у своїй праці Подольчак Н.Ю., однією із найбільших проблем виступає відсутність Інтернет-комунікацій у малих населених пунктах, частині автомобільних та залізничних шляхів, гірській місцевості тощо [19].

Поліпшення ситуації з Інтернет-мережами в Україні дозволить більшій частині населення використовувати електронні можливості, що збільшить попит та конкуренцію в цифровій економіці. Вирішення зазначеної проблеми покладено на Міністерство цифрової трансформації України, яке було утворене 2 вересня 2019 р. [20]. Міністерство як окремий центральний орган виконавчої влади забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій і технологій, електронного врядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок і цифрових прав громадян; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії та багатьох інших сферах.

Хочемо звернути увагу на вже наявні досягнення в сфері цифрової трансформації, адже за досить нетривалий час органу державної влади вдалось реалізувати потрібні та актуальні проекти, пов'язані з цифровізацією – це зокрема впровадження додатку “Дія” – мобільного застосунку із цифровими документами та порталу із публічними послугами, онлайн-сервісу для просування цифрової освіти серед населення тощо [21].

Також важливим досягненням є впровадження цифрових технологій у сфері медичних послуг, у 2017 році Україна перейшла на електронну систему охорони здоров'я eHealth. [22]. Водночас

виникає проблема захисту конфіденційності приватного життя у сфері персональних даних. Для захисту персональних даних пацієнта в Україні пропонують застосовувати різні крипто алгоритми, а для підтвердження діагнозу чи переданої інформації лікарем-консультантом – електронний цифровий підпис.

Вартує уваги й те, що сьогодні в е-Україні вже запущено 14 тестових послуг: електронний кабінет, mobile app, е-Малятко, паспорт разом з ПН, прописка дитини онлайн, е-пенсія, SmartID, MobileID, цифрові посвідчення громадянина, е-резидентство, кабінет забудовника, банківський рахунок для бізнесу онлайн, електронні вибори, ID-картка з електронним підписом [23]. Кожен громадянин України вже може оцінити нові можливості, які спростять життя.

Слід погодитися з М. Бурдіним [24] у тому, що реформа всієї системи державного управління в напрямі цифровізації держави має відбуватися синхронно із заходами щодо: забезпечення легітимності (законності дій держави у віртуальному просторі), створення нормативно-правової бази для діяльності держави у цифровій сфері, зниження адміністративних бар'єрів і обмежень, що перешкоджають громадянам у реалізації права на одержання і поширення інформації, забезпечення інформаційної прозорості в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, формування основних інформаційних прав та свобод людини і громадянина у віртуальному просторі, визначення національних інтересів держави в кіберпросторі.

Нами з'ясовано, що для подолання викликів у сфері цифровізації та посилення сильних сторін на національному рівні доцільно: зменшити цифровий «розрив» у спосіб посилення цифрового розвитку для всіх. Створити надійні технології для всіх. Цифрові технології мають охоплювати більше людей, знизити витрати та зменшити неефективність, особливо для малого та середнього бізнесу. Цифрові технології мають надійно впроваджуватися для всіх учасників, включаючи посилений захист конфіденційності даних, кращі системи онлайн-суперечок та алгоритми, які не дискримінують жодного з «гравців». Це вимагає розвитку державно-приватного партнерства на основі людиноцентричного підходу. Також, необхідно підвищити рівень статистичних систем для адекватного та безперервного відстеження процесів впровадження цифрових технологій та їх соціально-економічних наслідків у динаміці, з кардинальним удосконаленням статистичного нагляду на мікрорівні (підприємства, домогосподарства, фізичні особи-підприємці) [25].

Висновки. Цифрову трансформацію в Україні можна розглядати як процес впливу держави на суспільство, його інституції, апарат публічної влади, економіку і бізнес із метою впровадження цифрових інформаційно-комунікаційних технологій за допомогою, в першу чергу – державно-правової діяльності, а також державного приватного партнерства.

Предметом цифрової трансформації є широке коло суспільних відносин, яке може бути та повинно бути урегульоване за допомогою права. За своїм змістом державно-правові документи у сфері цифрової трансформації можна поділити на дві групи: директивні та нормативні.

З'ясовано, що на рівні правової дефініції, поняття цифрової трансформації нормативно не визначено. Відповідно й питання правового забезпечення даного процесу залишаються остаточно невизначеними [23]. Вважаємо необхідним й надалі приділяти серйозну увагу питанням правового забезпечення цифрової трансформації в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.19 р. № 829. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2024).
2. Мукомела І.В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 23 с.
3. Соколовська О.О. Адаптація зарубіжного досвіду використання цифрових технологій в органах місцевого самоврядування: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04. Дніпро, 2021. 250 с.
4. Куйбіда В.С., Пасічник В.М. Засади державної політики національної безпеки України: монографія / за заг. ред. В.С. Куйбіди. Київ: НАДУ, 2020. 488 с.
5. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007. Офіційний вісник України. 2007 р. № 11. С. 389.

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України: Указ Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3892012-14402> (дата звернення: 01.02.2024).
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 01.02.2024).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037/> (дата звернення: 01.02.2024).
9. Законотворча діяльність в комітетах Верховної Ради України. Комітет з питань цифрової трансформації. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc6_current?id=&pid069=248 (дата звернення: 01.02.2024).
10. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 01.02.2024).
11. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 918-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-p>. (дата звернення: 01.02.2024).
12. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-p>. (дата звернення: 01.02.2024).
13. Сенкевич О.Ф. Трансформація територіально-економічних систем в умовах розвитку цифрової економіки та суспільства: дис. канд. економ. наук: 08.00.05. Одеса, 2020. 198 с.
14. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/797-2017-p>. (дата звернення: 01.02.2024).
15. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-p>. (дата звернення: 01.02.2024).
16. Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-p#n15> (дата звернення: 01.02.2024).
17. Когут Ю.І. Кібервійни, кіберзлочинність (концепції, стратегії, технології): практ. посібник. Київ. 2022. 284 с.
18. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 01.02.2024).
19. Подольчак Н.Ю., Білик О.І., Левицька Я.В. Сучасний стан цифровізації в Україні. Ефективна економіка № 10. 2019 р. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7300> (дата звернення: 01.02.2024).
20. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.02.2024).
21. Водько Ю.В. Правове забезпечення соціальної трансформації на основі використання цифрових технологій: матеріали науково-практичної конференції Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання, 10 груд. 2020 р. / упоряд.: О.А. Баранов, В.М. Фурашев, С.О. Дорогих. Київ: Фенікс, 2020. 272 с. С. 66.
22. Електронна система охорони здоров'я в Україні. URL: <https://ehealth.gov.ua> (дата звернення: 01.02.2024).
23. Духовна О. Україна «в цифрі»: напрямки реформування. *Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридична газета online»*. № 45-46 (699-700). 2019 р. URL: <https://>

- yur-gazeta.com/publications/practice/informaciune-pravo-telekomunikaciyi/ukrayina-v-cifri-parlyamki-reformuvannya.html (дата звернення: 01.02.2024).
24. Бурдін М.Ю. Особливості формування «електронної держави»: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2021. С. 34–36.
 25. Шматков Д.І. Правові аспекти змісту цифрової компетентності: систематичний огляд літератури. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 1. С. 169–176.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.10>

ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЗАСІБ ВЗАЄМОДІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

Макеєва О.М.,

*кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри теорії та історії держави та права
Національного авіаційного університету, м. Київ
ORCID: 0000-0001-6101-2951MA
e-mail: maklena72@ukr.net*

Літвінчук Б.С.,

*здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня
Національного авіаційного університету, м. Київ
e-mail: danad7903@gmail.com*

Макеєва О.М., Літвінчук Б.С. Правова комунікація органів державної влади як засіб взаємодії в інформаційно-правовому просторі.

У статті авторами проведено наукове дослідження комунікації як правового явища, здійснено аналіз національного законодавства щодо правової комунікації в Україні, зроблено компаративний аналіз особливостей правової комунікації в Естонії, Норвегії, Швеції. Також безпосередньо з'ясовано поняття «правова комунікація», виокремлено проблеми правової комунікації в Україні. Виокремлено групи комунікації в галузі юриспруденції на законодавчу, судову, адвокатську, наведено зарубіжний досвід здійснення правової комунікації зазначених видів. Наголошено, що ефективна правова комунікація між органами державної влади та громадянським суспільством є важливим проявом демократичного розвитку країни. Саме через таке явище як правова комунікація відбувається зворотній зв'язок, коли влада може не лише краще інформувати суспільство про свою діяльність, а також й дізнається про оцінку цієї діяльності з боку активних верств населення, що представляють інституції громадянського суспільства. Автори доходять висновку, що сучасна правова комунікація – одна з необхідних умов успішного управління та функціонування держави. Результатом комунікативної взаємодії є створення основних адміністративно-політичних і управлінських інститутів, формування взаємодії влади і населення. Комунікація між органами державної влади та соціумом, запровадження комунікаційних стандартів у процесі обміну інформацією в суспільстві, що ґрунтується на принципово нових засадах рівного, взаємовідповідального діалогу - невід'ємна умова демократичного розвитку держави, становлення громадянського суспільства. Визначено, що якісна та результативна правова комунікація, що здійснюється державою, залежить від чинної нормативно-правової бази та від її відповідності сучасним викликам і проблемним аспектам суспільного життя, на які така комунікація спрямована. Саме державна правова комунікація є регулюючим і координуючим механізмом у взаєминах держави і суспільства, забезпечуючи стабільність і ефективність функціонування суспільного організму в цілому.

Ключові слова: комунікація, право, держава, громадяни, інформація, взаємодія.

Makeieva O.M., Litvinchuk B.S. Legal communication of state authorities as a means of interaction in the informational and legal space.

In the article, the authors conducted a scientific study of communication as a legal phenomenon, analyzed the national legislation on legal communication in Ukraine, and made a comparative analysis of the features of legal communication in Estonia, Norway, and Sweden. The concept of «legal communication» is also directly clarified, the problems of legal communication in Ukraine are highlighted. The groups of communication in the field of jurisprudence are distinguished into legislative, judicial, and advocacy, foreign experience of legal communication of the specified types is given. It

was emphasized that effective legal communication between state authorities and civil society is an important manifestation of the country's democratic development. It is through such a phenomenon as legal communication that a feedback occurs, when the government can not only better inform the society about its activities, but also learns about the evaluation of these activities by active segments of the population, representing institutions of civil society. The authors conclude that modern legal communication is one of the necessary conditions for successful management and functioning of the state. The result of communicative interaction is the creation of the main administrative-political and management institutions, the formation of interaction between the authorities and the population. Communication between state authorities and society, the introduction of communication standards in the process of information exchange in society, which is based on fundamentally new principles of equal, mutually responsible dialogue - an integral condition for the democratic development of the state, the formation of civil society. It was determined that high-quality and effective legal communication carried out by the state depends on the current legal framework and its compliance with modern challenges and problematic aspects of social life, which such communication is aimed at. It is the state legal communication that is the regulatory and coordinating mechanism in the relations between the state and society, ensuring the stability and efficiency of the functioning of the social organism as a whole.

Key words: communication, law, state, citizens, information, interaction.

Постановка проблеми. Комунікація є складним та багатогранним явищем, що забезпечує обмін інформацією між людьми в усьому світі, вона тісно пов'язана із процесом спілкування та обговорення. Дослідженням комунікації займалися представники багатьох наук, наприклад, лінгвістики, психології, філософії, соціології тощо. Проте, з розвитком та трансформацією суспільства, комунікація починає зароджуватися та все частіше ставати об'єктом дослідження науковців-юристів. Зумовлено це тим, що юрист, незалежно від обраної ним спеціалізації, кожного дня під час здійснення юридичної практики вступає в спілкування з великою кількістю людей. А у випадку держави, як суб'єкта комунікації, то тут можна підкреслити ще й значущість здійснення такої комунікації, оскільки від того наскільки вона вдало здійснена залежить загальний стан та дух усіх громадян. З метою ефективного здійснення правової комунікації важливо провести дослідження у цій сфері, виокремити особливості комунікації як правового явища та звернути увагу на положення чинного законодавства, яке передбачає певні способи реалізації такої комунікації на практиці.

Стан опрацювання даної проблематики наразі недостатній. Загальній теорії комунікації присвячено праці В. Кульмана, А. Макінтайра, Д. Пітерса, Дж. Роулза, Р. Рорті, К. Ясперса. Окремі аспекти комунікативної концепції права розглядаються у працях Ю. Габермаса, Н. Лумана, Ю. Оборотова, Н.А. Савінової, Марка ван Хука. Також на дослідженнях у сфері правової комунікації зосереджували свою увагу І. Ситар, О. Геселев, О. Макеєва, А. Токарська, П. Рабінович.

Метою статті є дослідження правової комунікації та визначення способів її здійснення різними суб'єктами, аналіз положень чинного законодавства України, яке пов'язане із реалізацією правової комунікації на практиці та з врахуванням зарубіжного досвіду здійснення правової комунікації.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомою є теза про те, що юриспруденція – це суспільна наука, оскільки вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, обслуговує потреби суспільного життя та забезпечує юристів необхідними даними про правотворчу і правозастосовну діяльність. Постійний розвиток правових відносин зумовлює необхідність здійснення комунікації між суб'єктами, які безпосередньо перебувають у правовому полі. Тому на сучасному етапі цивілізаційного розвитку очевидним стає необхідність формування стійких комунікативних зв'язків. Варто також зазначити, що право засноване на комунікації, яка може здійснюватися, наприклад, між законодавцем, громадянами, суддями, адвокатами, сторонами договору тощо. За допомогою комунікації досягається обмін інформацією, відбувається закріплення цієї інформації у свідомості, що як наслідок зумовлює вироблення єдиних правил поведінки. При цьому в комунікації важливе не лише донести інформацію, але й створити усі необхідні умови, щоб адресат її сприйняв та прийняв до уваги. Комунікацію можна розглядати через основний засіб її здійснення – мову. Обговорення є невід'ємною частиною юридичної діяльності, саме тому проблема ефективної та якісної комунікації завжди буде актуальною в юриспруденції.

Є. Юнусова зазначає, що тема спілкування, або комунікації не є абсолютно новою, оскільки усвідомлювалась і артикулювалась це ще в еллінській культурі, але глибинне значення комуні-

кації, її смислових і соціальних джерел, відбулося пізніше [1, с. 4]. На думку Н.А. Савінової, правова комунікація зобов'язана нести аудиторії обґрунтовано необхідну, сприйняту і прийняту більшістю людей інформацію, зміст якої виражається в знаковій формі [2, с. 9]. Правова комунікація, як вважає О. Геселев, насправді функціонує за певними правилами, у режимі правових норм, як система взаємообумовлених та взаємопов'язаних домагань (правомочностей) і зобов'язань, що мають, порівняно з іншими соціальними нормами, найвищий, домінуючий характер [3, с. 97]. Після аналізу різних підходів авторів щодо визначення правової комунікації, ми вважаємо, що правова комунікація – це процес, який передбачає взаємодію між суб'єктами з метою надання, обміну, обговорення інформації правового змісту задля встановлення тісних взаємозв'язків між цими суб'єктами.

Вважаємо також за доцільне зазначити, що залежно від виду юридичної практики, комунікація в галузі юриспруденції може поділятися на законодавчу, судову, адвокатську тощо. Законодавча комунікація безпосередньо пов'язана із розробкою нормативно-правових актів. На нашу думку, будь яка правотворча діяльність вимагає від юриста комунікативних знань, досконалого писемного мовлення, що в майбутньому забезпечить точність та зрозумілість мови закону. Судова комунікація включає у себе спілкування, що має місце під час розгляду спору між сторонами в процесі адміністративного, господарського, цивільного, кримінального судочинства. Тобто, суддя повинен уміти ставити питання, обґрунтовувати та чітко формулювати рішення по справі, а також публічно виступати на судових засіданнях. Для адвоката важливо володіти мистецтвом публічного мовлення, оскільки він має бути готовим до діалогу, полеміки, а також має часто надавати консультації клієнтам. Загалом у комунікативній діяльності адвоката можна виділити аспекти комунікативного контакту із клієнтом та комунікативний контакт із складом суду і з усіма іншими учасниками судового процесу. Вважаємо, що особливо важливо для адвоката вдало та ефективно здійснювати правову комунікацію саме із клієнтами. Оскільки громадяни не завжди орієнтуються в законодавстві, іноді не розуміють права, якими вони наділені та не знають як розв'язати правовий спір, стороною якого вони є. Тому адвокату необхідно максимально точно та чітко спілкуватися з клієнтами на правові теми, щоб пояснити їм можливі варіанти вирішення юридичних ситуацій, а також дізнатися необхідну інформацію для того щоб надати якісну правову допомогу.

Правова комунікація є ключовим аспектом юридичної професії, оскільки охоплює широкий спектр способів комунікації, що використовуються в різних правових контекстах. Це вимагає високого професіоналізму, уваги до деталей, об'єктивності, ясності та точності, своєчасності, конфіденційності, послідовності тощо. Професіонали в галузі права повинні знати особливості правової комунікації, щоб бути ефективними у своїй роботі, від складання юридичних документів до представлення аргументів у суді [4, с. 18].

Більш детально слід зупинитися на правовій комунікації, стороною якої є держава, оскільки ефективна комунікація – одна з необхідних умов успішного управління та функціонування держави. Комунікація між органами державної влади та громадян є невід'ємною умовою демократичного розвитку держави та становлення громадянського суспільства. Ми вважаємо, що обмін інформацією між громадянами і державними інститутами, їхня взаємодія в процесі здійснення функцій передбачених законодавством є правовою комунікацією, оскільки зазвичай стосується розвитку та удосконалення державних інституцій або держави в цілому. Вважаємо, що основою будь якої комунікації, в тому числі, і правової, є інформація. Тому варто зацентувати увагу на Законі України «Про інформацію».

Вищезазначений Закон України визначає основні принципи інформаційних відносин: гарантованість права на інформацію, відкритість, доступність інформації та свобода її обміну, достовірність і повнота інформації, свобода вираження поглядів і переконань, правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя [5]. На нашу думку, правова комунікація є своєрідними інформаційними відносинами, а тому інформація, яка надається в процесі здійснення державою або будь яким іншим суб'єктом такої комунікації, має відповідати цим принципам. Саме через комунікацію між громадянами та державою відбувається зворотній зв'язок, коли влада може не лише інформувати суспільство про діяльність державних органів, а також може зрозуміти наскільки їхня діяльність подобається людям, задовольняє потреби та інтереси громадян держави.

Наприклад, ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначає, що територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відпо-

відної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування [6].

На наше переконання, громадські слухання є своєрідною формою правової комунікації, оскільки передбачають обмін інформацією та пропозиціями між суб'єктами (органами місцевої влади та громадянами), що сприяє налагодженню комунікативно-правових зв'язків між ними. Окрім цього, громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції, що передбачено ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян» [7].

Варто зазначити, що Закон України «Про політичні партії в Україні», в контексті нашої теми є актуальним. Оскільки політичні партії здійснюють правову комунікацію шляхом наданої їм законодавством можливості викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні медіа в порядку, встановленому законом, вносити до органів державної влади та місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду [8].

Вважаємо, що вищезазначені нормативно-правові акти, хоча й не закріплюють поняття правової комунікації, але безпосередньо зазначають способи, в яких така комунікація може здійснюватися між органами державної влади та громадськістю. Такі положення чинного законодавства підтверджують те, що правова комунікація в Україні здійснюється, що позитивно впливає на укріплення державно-громадських зв'язків.

Важливим та зручним способом здійснення правової комунікації в Україні є запровадження у 2020 році застосунку «Дія», відповідно до Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137. Наприклад, в липні 2023 року було проведено опитування щодо потрібно робити з гербом СРСР на щиті монумента «Батьківщина-мати». По закінченню опитування, результати були такими: 85% проголосували за зміну герба СРСР на тризуб; 9% – вважають правильним залишити щит чистим, а 6% висловилися щоб залишити щит у його первісному виді, тобто з гербом СРСР.

Резонансним у суспільстві є питання щодо вільного володіння зброєю, особливо в умовах війни, тому через застосунок «Дія» держані органи вирішили з'ясувати ставлення громадян до отримання дозволу на володіння зброєю. Відповідно до результатів, 59% опитаних вважають, що всі громадяни, які відповідають вимогам законодавства можуть мати пістолет та відповідно вільно носити його з собою в громадських місцях; 22% – виступили категорично проти обігу серед цивільного населення пістолетів; 19% – вважають, що пістолети можуть мати всі громадяни, проте використовувати їх можуть лише у тирах чи на стрільбищах.

На нашу думку, залученість громадян та їхня жвава участь у голосуваннях свідчить про ефективність здійснення правової комунікації через вказаний застосунок.

Цікавим аспектом є вивчення досвіду здійснення правової комунікації іншими державами. Зокрема, комунікативна політика Норвегії передбачає, що комунікаційні процедури ґрунтуються на принципі когерентності. Тобто, державні установи мають координувати свою комунікативну діяльність з державними, муніципальними та приватними підприємствами щодо висвітлення інформації. У Норвегії правова комунікація спрямована на врегулювання проблем, пов'язаних з розумінням урядових документів, чітким формулюванням офіційних документів, законів, правил, інструкцій тощо. [9, с. 10]. В Естонії було видано «Урядовий посібник з комунікацій», основною метою якого є узгодження дій державних органів щодо надання громадянам інформації про діяльність та ініціативи уряду, який має функціонувати на засадах відкритості, чесності та відповідальності [10, с. 104].

У Швеції було створено Комісію щодо майбутнього Швеції на чолі з прем'єр-міністром. Ця Комісія проводить регулярні зустрічі з різної тематики, організовує семінари та публічні зібрання з метою жвавого обговорення та здійснення активного діалогу щодо суспільних проблем. Важливо, що кожен громадянин може надіслати свої пропозиції на веб-сайт цього органу, взяти участь у дискусії [11, с. 115].

Впровадження громадянської комунікації у Фінляндії було здійснено шляхом прийняття «Закону про ініціативу громадян». Відповідно до цього Закону кожен громадянин Фінляндії виборчого віку має право законотворчої ініціативи. Громадяни можуть внести на розгляд парламенту пропозиції, ініціативи щодо розробки законопроекту, або самостійно подати розроблений законопроект в цілому, у випадку якщо на підтримку такої ініціативи буде зібрано не менше 50 000 підписів. Центр реєстрації населення видає підтверджуючий сертифікат про наявність достатньої кількості підписів для передачі ініціативи до парламенту. Протягом шести місяців з дати отримання сертифікату законопроект має бути передана до парламенту, а парламент в свою чергу зобов'язаний їх розглянути [11, с. 117].

Висновки. Правова комунікація - це спеціальний комплекс, який містить у собі різноманітні інформаційні конструкції, є багатовекторним процесом розвитку професійних контактів між учасниками правових дій, який може здійснюватися та реалізовуватися в усній і писемній формі у ході створення, тлумачення та застосування правових норм. Саме державна правова комунікація є своєрідним регулюючим і координуючим механізмом у взаєминах держави і суспільства. Ми вважаємо, що правова комунікація, що здійснюється державою забезпечує стабільність і ефективність функціонування суспільного організму в цілому. Однак, правова комунікація має важливе значення не лише для встановлення більш тісних зав'язків між державою та громадянами, а також є вагомим способом налагодження взаємодії між юристами, суддями, слідчими, які у зв'язку із професійною діяльністю фактично здійснюють таку комунікацію щоденно. Довіру населення можна завоювати лише тоді, коли органи влади будуть неухильно дотримуватися принципів гласності, відкритості та прозорості у прийнятті управлінських рішень. Державні рішення мають базуватися на системності, цілісності, технологічній гнучкості та достовірності. Цього можна досягти за умови якісно проведеної правової комунікації, взаємної доповнюваності, підконтрольності та публічності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юнусова Є.Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. філософ. наук: 09.00.04, Харків, 2005. 17 с.
2. Савінова Н.А. Емоція права: на шляху розуміння наслідків правової комунікації в контексті кримінально-правової комунікації. *Інформація і право*. 2015. № 2. С. 5–12.
3. Геселев О.В. Інтегративне праворозуміння як складова сучасної постмодерної правової культури: сутність та актуальне значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 96–103.
4. Бондаренко В.А., Федішин О.М. Значення та особливості правової комунікації: зарубіжний досвід. *Аналітично-наукове правознавство. Електронне видання*. 2023. С. 15–19.
5. Закон України «Про інформацію». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 48, ст. 650.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1997, № 24, ст. 170.
7. Закон України «Про звернення громадян». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 47, ст. 256.
8. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 23, ст. 118.
9. Баровська А. Інституційне забезпечення державної комунікативної політики: досвід країн Європи: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2014. 72 с.
10. Білецька Г.А., Ковтунович Н.Л., Шкуренко Н.Г. Зарубіжний досвід забезпечення комунікації в державних органах. *Правові горизонти. Legal horizons*. 2020. С. 102–106.
11. Рашковська О.В. Громадянська комунікація як стратегічний ресурс демократизації державного управління в Україні: дисерт. на здоб. кандид. наук. Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2016. 255 с.

УДК 340.123(436)«19»Ф.Гаєк:321

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.11>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ФРІДРІХА ГАЄКА ЩОДО РОЗВИТКУ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Олійник Ю.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8675-8044
e-mail: yuri.oliinyk@ukr.net

Олійник Ю.В. Політико-правові ідеї Фрідріха Гаєка щодо розвитку та значення концепції правової держави.

В статті розглядається концепція правової держави в контексті політико-правових поглядів Фрідріха Гаєка, відомого австрійського економіста та філософа, який мав значний вплив на сучасну політичну та правову теорію. У статті розглянуто сутність поняття «правова держава» з погляду Ф. Гаєка, а також проаналізовано його візію щодо взаємодії права, держави та суспільства. Розглянуто основні аспекти концепції правової держави, які Ф. Гаєк розвивав у своїх працях. Аналізується погляди Ф. Гаєка на роль держави в забезпеченні прав та свобод громадян, вплив правових норм на функціонування економіки та суспільства в цілому.

Звернуто увагу на те, що Ф. Гаєк був одним з найвпливовіших економістів і філософів ХХ століття, який захищав ідеї класичного лібералізму і критикував соціалізм, інтервенціонізм і колективізм. Показано, що в поглядах Ф. Гаєка правова держава є необхідною умовою для розвитку свободи, демократії і ринкової економіки та фактично означає, що закони повинні бути загальними, абстрактними, стабільними, відомими і справедливими, а не спрямованими на досягнення певних цілей або інтересів. Такі закони створюють рівні умови для всіх учасників ринку і дозволяють використовувати розсіяні знання, які існують у суспільстві.

Досліджено поняття правової держави у контексті класичних ліберальних ідей та ідеалів. Проаналізовано, як Ф. Гаєк сприймав ідею обмеження влади держави через правові механізми та засоби, що захищають індивідуальні права громадян. В рамках політико-правових поглядів Ф. Гаєка, особливий акцент робиться на ідеї «конституційного лібералізму» та визначенні обмежень влади. Досліджено, як ці ідеї сприяли формуванню правової держави як системи, що гарантує баланс між індивідуальними свободами та необхідністю державного регулювання. Висвітлюються основні аспекти філософських і політичних поглядів Ф. Гаєка, що стали ключовими для розуміння сутності та значення правової держави в сучасному правовому дискурсі.

Проаналізовано взаємодію між правовою державою та економікою, звертаючи особливу увагу на внесок Ф. Гаєка у формування концепції та розвиток відповідних практик. Розглянуто ключові аспекти, такі як роль закону, власності, та ринкових відносин в контексті правової держави. Висвітлено, як Ф. Гаєк визначав важливість правового фундаменту для забезпечення стабільності, прозорості та ефективності економічного середовища. Крім цього, звернуто увагу на погляди Ф. Гаєка щодо ролі закону як стабілізуючого фактору, який повинен захищати права громадян і забезпечувати ефективну роботу економічних структур.

Ключові слова: право, державна влада, правова концепція, справедливість, форма організації.

Oliinyk Y.V. Political and legal ideas of Friedrich Hayek regarding the development and significance of the concept of the rule of law.

The article examines the concept of the rule of law in the context of the political and legal views of Friedrich Hayek, a famous Austrian economist and philosopher who had a significant impact on modern political and legal theory. The article examines the essence of the concept of «rule of law» from the point of view of F. Hayek, and also analyzes his vision of the interaction of law, the state, and society. The

main aspects of the concept of the rule of law, which F. Hayek developed in his writings, are considered. The views of F. Hayek on the role of the state in ensuring the rights and freedoms of citizens, the influence of legal norms on the functioning of the economy and society as a whole are analyzed.

Attention is drawn to the fact that F. Hayek was one of the most influential economists and philosophers of the 20th century, who defended the ideas of classical liberalism and criticized socialism, interventionism and collectivism. It is shown that in the views of F. Hayek, the rule of law is a necessary condition for the development of freedom, democracy and market economy and actually means that laws should be general, abstract, stable, known and fair, and not aimed at achieving certain goals or interests. Such laws create equal conditions for all market participants and allow the use of scattered knowledge that exists in society.

The concept of the rule of law is studied in the context of classical liberal ideas and ideals. It is analyzed how F. Hayek perceived the idea of limiting the power of the state through legal mechanisms and means protecting the individual rights of citizens. Within the framework of F. Hayek's political and legal views, special emphasis is placed on the idea of «constitutional liberalism» and the determination of the limits of power. It is studied how these ideas contributed to the formation of the rule of law as a system that guarantees a balance between individual freedoms and the need for state regulation. The main aspects of F. Hayek's philosophical and political views are highlighted, which have become key to understanding the essence and significance of the rule of law in modern legal discourse.

The interaction between the rule of law and the economy is analyzed, paying special attention to F. Hayek's contribution to the formation of the concept and the development of relevant practices. Key aspects such as the role of law, property, and market relations in the context of the rule of law are considered. It is highlighted how F. Hayek determined the importance of the legal foundation for ensuring the stability, transparency and efficiency of the economic environment. In addition, attention is drawn to F. Hayek's views on the role of the law as a stabilizing factor that should protect the rights of citizens and ensure the efficient operation of economic structures.

Key words: law, state power, legal concept, justice, form of organization.

Постановка проблеми. Поняття правової держави та її роль у формуванні суспільства та захисті прав і свобод громадян завжди залишаються ключовими в галузі політичної теорії та права. В рамках цього контексту особливе значення має дослідження концепцій видатних мислителів, серед яких варто зазначити впливового австро-британського економіста, лібертаріанця, послідовника ідей економічної свободи, лауреата Нобелівської премії з економіки 1974 р. Фрідріха-Августа фон Гаска (1899–1992), праці якого були присвячені економіці, політології та психології, історії, філософії та іншим наукам, зокрема праву.

Метою статті є дослідження ключових ідей Ф. Гаска, що стосуються правової держави, зокрема відображення його уявлень про владу закону, обмеження державної влади та забезпечення прав та свобод громадян.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти політико-правових ідей Ф. Гаска були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, серед таких науковців, як Лукашенко Є.М., Кузьменко В.П., Буричко З.О. та ін. Попри значний внесок сучасних науковців у розвиток політико-правових учень в контексті політико-правових ідей Ф. Гаска, варто звернути увагу, на цікаві та далекоглядні погляди видатного науковця на розвиток та значення правової держави.

Виклад основного матеріалу. Правова держава – ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву. Термін введений у науковий обіг німецьким ученим Р. Модем у ХІХ ст., але саме поняття виникло набагато раніше. Окремі ідеї правової держави (зокрема, обмеження державної влади законом) висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Арістотелем, Полібієм та ін., але концептуального вигляду ідея правової держави набула у ХVІІІ-ХІХ ст. Помітний внесок у це зробили Т. Гобс, Д. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є (Франція), І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Еллінек (Німеччина)[1, с. 688–689].

До прикладу, правова держава, як уважав Р. Моль, – держава, основана на ідеї права. Завдання такої держави двояке: по-перше, це охорона правопорядку по всій території країни, на якій поширюється державна влада; по-друге, сприяння реалізації громадянами їхніх прав [2, с. 29].

Отже, правова держава – це форма державного правління, в якій верховенство правового закону є основою діяльності всіх державних органів та органів місцевого самоврядування. У правовій

державі всі громадяни рівні перед законом, а їхні права та свободи захищені. Важливість правової держави у сучасному світі важко переоцінити, оскільки вона є гарантом прав і свобод людини, а також основою для стабільного та мирного розвитку суспільства. Правова держава забезпечує справедливість та рівність усіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу, раси, релігії чи інших ознак. У сучасному світі, який характеризується глобалізацією та взаємозалежністю, правова держава є особливо важливою. Вона забезпечує стабільність та прогнозованість міжнародних відносин, а також сприяє розвитку міжнародного співробітництва. Правова держава є важливою цінністю, яку необхідно захищати та зміцнювати.

Важливо зазначити, що правова держава та економіка тісно пов'язані між собою. Правова держава створює сприятливі умови для економічного розвитку, а економіка, у свою чергу, сприяє зміцненню правової держави. Правова держава забезпечує стабільність і прогнозованість у суспільстві, що є важливою умовою для інвестицій та підприємництва. Коли громадяни впевнені у тому, що їхні права та інтереси будуть захищені законом, вони більш схильні вкладати свій час і гроші в економіку. Правова держава також сприяє розвитку конкуренції, що є важливим стимулом для економічного зростання. Коли в бізнесі є рівні правила гри, то компанії змушені змагатися за споживачів, що призводить до зниження цін і підвищення якості товарів і послуг.

Таким чином, необхідність правової форми регулювання певних економічних відносин об'єктивно породжується економічними потребами суспільства. Водночас трансформація і зміна економічних відносин стимулюють до видозміни правових регуляторів та правової системи. За таких умов економічну і правову системи слід завжди розглядати у симбіозі і постійному розвитку [3, с. 97].

Звернувши увагу на зв'язок правової держави та економіки необхідно виокремити постать видатного економіста Ф. Гаєка, який народився 8 травня 1899 року у Відні, Австро-Угорщина. Ф. Гаєк навчався в Університеті Відня, де отримав ступінь доктора філософії в галузі економіки. У 1927 році він став професором економіки в Університеті Граца. У 1931 році він був запрошений на посаду професора економіки в Лондонській школі економіки, де працював до 1950 року.

У 1944 році у Великобританії вперше опубліковано працю Фрідріха фон Гаєка «Дорога до рабства» (інший варіант перекладу – «Шлях до рабства»). Книга має величезний успіх, отримує всесвітнє визнання, часто цитується, перекладається багатьма мовами та перевидається. Популярною вона стає і в Новому Світі, звідки до Гаєка надходить кілька запрошень. Врешті, 1950 року він переїжджає до США і 12 років працює професором із соціальних наук і моралі у Чиказькому університеті. У ці роки вчений проводить міждисциплінарний семінар, учасником якого був Мілтон Фрідмен. А також і надалі публікує статті та книги з історії суспільної думки, теорії права, методології наукового дослідження, теоретичної психології, економіки і політології [4, с. 49]. Слід додати, що праця Ф. Гаєка «Шлях до рабства» вийшла ще наприкінці Другої світової війни, у 1944 р. У ній людство попереджалось, що воєнничий тоталітаризм без протидії людства може призвести до загибелі всієї цивілізації [5, с. 78]. Він також був одним із засновників Монт Пелерінського товариства, групи вчених і філософів, що підтримували ідеї вільного ринку та індивідуальної свободи. В 1974 році – лауреат Нобелівської премії за працю по економічній теорії. Ф. Гаєк був одним із найвпливовіших економістів ХХ століття. Його роботи з економічної теорії, філософії права та політичної філософії мали значний вплив на розвиток ліберальної думки.

Ф. Гаєк написав багато книг і статей з економіки, політики та філософії, не оминаючи і правових питань, включаючи «Конституцію свободи» (1960) та «Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3-х томах» (1973–1979). Особливо, Ф. Гаєк відомий, згаданою вище, роботою «Дорога до рабства» (1944), в якій він критикував колективізм та централізовані форми управління в суспільстві, стверджуючи, що індивідуальна свобода і ринкова економіка сприяють процвітанню. Ця книга зробила його відомим у широких колах і визнала його одним з провідних голосів в антиколективістському руху. Ф. Гаєк помер у 1992 році в Німеччині, залишивши значний слід у сферах економіки, політики, права та філософії.

У своїх роботах, Ф. Гаєк підкреслював важливість правової держави для забезпечення індивідуальних свобод та обмеження влади уряду. Він аргументував, що правова держава повинна гарантувати стабільність закону, прозорість і незалежність судової системи від політичних впливів. Ф. Гаєк вважав, що це є ключовим елементом для захисту прав та свобод громадян.

У своїй книзі «Право, законодавство та свобода», Ф. Гаєк, зазначає: «...після того як люди сторіччями билися за те, що вони вважали за “правопорядок”, розуміючи під цим не будь-який

порядок, нав'язаний владою, а порядок, утворений внаслідок дотримання людьми універсальних правил гідної поведінки; після того як термін “право” впродовж майже такого самого часу зумовлював сенс таких політичних ідеалів, як “принцип панування права”, “правова держава”, “поділ влади” й набагато старіша концепція права як захисту особистої свободи, та допомагав у конституційних документах обмежити способи ущемлення основних прав людини <...> Ми маємо принаймні визнати, що в певних контекстах, у тому числі юридичних, слово “право” має дуже специфічне значення, відмінне від того, в якому воно вживається в інших контекстах, і те, що називається правом у цьому специфічному сенсі, може відрізнитися за походженням, ознаками, функціями й можливим змістом від деяких інших формулювань, які також називаються “правом”» [6, с. 73].

Таким чином, Ф. Гаск акцентує увагу щодо різниці у використанні терміну «право» у різних випадках, зокрема в такому, який має прямий зв'язок із концепцією правової держави. Основною ідеєю правової держави є встановлення та забезпечення правової системи, що захищає права та свободи громадян від державної волі та диктатури. Визначення «права» у цьому прояві правової держави набуває особливої важливості. Це не лише сукупність законів, але і система, яка гарантує рівність перед законом, захищає особисті свободи, забезпечує незалежність судової системи та дотримання конституційних принципів. Ф. Гаск наголошував на специфічності та різниці в розумінні терміну «право» за різних обставин, підкреслював важливість чіткого та конкретного розуміння поняття «право» у правовій державі. Крім цього, слід зазначити, що невідповідність та нечіткість у визначенні цього терміну може призвести до непорозуміння у правовій системі та порушень прав людини. Тому у забезпеченні принципів правової держави важливе розуміння та застосування чіткої та консистентної концепції «права» відповідно до цих принципів.

Розглядаючи зародження консолідованих концептуальних ідей правової держави, Ф. Гаск, звертає увагу на те, що: «...на ранній стадії свого розвитку континентальні ліберали стикнулися із проблемами, які в Англії та в Сполучених Штатах Америки з'явилися набагато пізніше, причому настільки поступово, що не було особливих підстав для систематичних дискусій із цього приводу» [7, с. 199].

Погоджуючись з думкою Ф. Гаска, можна продовжити, що на початкових етапах свого розвитку континентальні ліберали (в контексті континентальної Європи) стикнулися з рядом проблем, які виникли в Англії та Сполучених Штатах Америки значно пізніше і упродовж часу розвивалися поступово. Ці проблеми стосувалися формування ліберальних політичних та соціальних ідей і зазнавали різних викликів. Одна з ключових різниць полягала в самій природі та структурі державних установ. В Англії і США ідеї лібералізму сформувалися на фундаменті довготривалої традиції обмеженого уряду, конституційних гарантій та прав людини, що створювало сприятливі умови для стабільного розвитку ліберальних ідей.

Проте у континентальній Європі, де в історичному плані були різні умови та системи управління, виникли виклики, такі як довготривала монархічна традиція, абсолютна влада, відсутність розвинутої системи обмеження влади, що ускладнювало процес прийняття ліберальних концепцій. Більше того, на континенті Європи зустрічалися проблеми, пов'язані з соціальними і економічними реформами, фактором нерівності, важкими умовами промислового розвитку і відсутністю універсальних гарантій прав людини, що вимагали вирішення та розвитку нових ідей для суспільної перебудови. Такі відмінності у шляхах розвитку лібералізму та правової держави створювали різницю в характері дискусій та визнання проблем у різних випадках. Внаслідок цього, підходи до вирішення цих проблем були різними та формувалися відповідно до конкретних історичних умов кожної країни чи регіону.

При цьому, слід зазначити, що однією з основних цілей багатьох ліберальних рухів в межах континентальної Європи було встановлення принципу влади закону, який діяв би як запобігання деспотизму та забезпечення захисту прав і свобод громадян, на що також у свій час наголосив Ф. Гаск: «...із самого початку головною метою руху було встановлення влади закону, яка б запобігала деспотичну владу» [7, с. 199].

До слова, принцип влади закону передбачає, що всі – як влада, так і громадяни – повинні підкорятися однаковим законам. Це означає, що ніхто не повинен бути вищим перед законом, у тому числі представники влади. Влада сама по собі також повинна діяти в рамках закону та бути обмеженою конституційними чи законодавчими нормами. Цей принцип спрямований на запобігання зловживанням влади, уникнення деспотії, і забезпечення правової стабільності та рівності перед

законом для всіх членів суспільства. Ліберальні рухи, особливо в розвинених країнах, активно пропагували встановлення принципу влади закону, розвиток конституційних гарантій, прав і свобод громадян, і створення системи розподілу влади між різними гілками уряду для уникнення її концентрації в одних руках. Це ставало ключовим елементом у формуванні демократичних і правових систем, спрямованих на захист прав людини, уникнення тиранічних урядів, та забезпечення стабільності та справедливості в суспільстві, тобто становлення правої держави.

Ф. Гаск, посилаючись на Жан-Жака Руссо звертає увагу на те, що: «...об'єкт законів завжди загальний, оскільки, закон завжди розглядає предмет в абстрактному оточенні й абстрактних діях і ніколи, – як окрему конкретну людину чи дію» [7, с. 200].

Ця ідея, відображає один із принципів правової держави, який можна вважати принципом загальності закону. Об'єкт законів – це, як правило, абстрактні узагальнення, які стосуються всіх членів суспільства, а не конкретних осіб чи індивідуальних правовідносин. Закони створюються для застосування до всього суспільства або до певних категорій людей, об'єктами яких вони є. Це означає, що закони формулюються на загальний випадок і стосуються абстрактних ситуацій, принципів чи дій, які можуть виникнути у будь-якій конкретній ситуації. Ці закони не спрямовані безпосередньо на конкретну особу чи дію, але встановлюють правила та принципи, які мають застосовуватися до всіх, хто підпадає під їхню дію. Це стандартна практика у багатьох правових системах, оскільки створення законів, які будуть точно та вичерпно відповідати кожній конкретній ситуації або особі, може бути неможливим з огляду на складність та різноманітність обставин, які можуть виникнути. Таким чином, закони зазвичай формулюються таким чином, щоб застосовуватися до широкого кола відносин чи осіб.

Для того щоб краще представити вищезазначене, доцільно навести приклади Жан-Жака Руссо, на які звернув увагу Ф. Гаск, а саме: «...закон може гарантувати надання привілеїв, але він не повинен називати осіб, які скористаються ними; закон може створити декілька станів громадян і навіть визначити ті риси, які нададуть можливість вступити в кожний стан, але він не повинен називати тих осіб, які зможуть скористатися цим правом; він може встановити королівський уряд з успадкуванням престолу, але він не повинен вибирати короля або призначати королівську сім'ю; одним словом, будь-що, що стосується вказівки на індивіда, стоїть поза сферою законодавства» [7, с. 200].

Ф. Гаск зазначав, що: «...перші спроби в царині конституціоналізму позначені старанністю і часто навіть педантичністю во ім'я докладного сформулювання основних концепцій панування закону» [7, с. 200]. Справді, початкові спроби у сфері розбудови конституціоналізму відзначалися великою уважністю, систематичністю та докладністю при формулюванні основних принципів влади та закону. Це стало результатом важливого етапу у розвитку політичної теорії та організації суспільства. Перші конституції, які з'явилися, дбали про чітке визначення політичних структур, розподілу влади, прав та обов'язків, що стали основою концепції правової держави. Їхні формулювання були вкрай точними, та систематичними, оскільки ставили за мету створення основ для правового регулювання життя суспільства. Ці спроби також віддзеркалювали той факт, що закон має бути над індивідуальними інтересами та владою. Вони створювали основи для розподілу влади та забезпечення системи контролю, що мала запобігти зловживанням владою. Ранні конституції намагалися встановити принципи правової держави, де закон був вищим, і всі владні структури та особи підкорялися йому. Це створило основу для подальшого розвитку конституціоналізму та концепції правової держави.

Ф. Гаск, звертав увагу на те, що: «Систематичне обговорення питань, отже, виробило докладну теорію адміністративного управління, яка (хоча її практичний політичний зміст був недовговічний) глибоко вплинула на континентальну юридичну думку» [7, с. 202]. Розвиток адміністративного управління породив важливі теоретичні концепції, які відображаються в континентальній юридичній думці. Ці концепції стали основою для формулювання принципів, які визначають організацію та функціонування державного адміністративного апарату.

Одним з ключових аспектів адміністративної теорії було розглядання питань, пов'язаних з організацією, функціями та повноваженнями адміністративних органів. Це сприяло формулюванню принципів правового регулювання діяльності урядових органів, включаючи чітке визначення їхніх компетенцій, процедур та обмежень. Деякі ідеї адміністративної теорії також вплинули на розвиток принципів правової держави, зокрема, у розумінні важливості розподілу влади, обмежень влади держави та гарантій прав і свобод громадян.

При цьому, Ф. Гаєк згадуючи Іммануїла Канта, зазначає, що його головним внеском у розвиток концепції правової держави є: «...загальна теорія моральності, яка розглядає принцип влади закону як окремий додаток до загальнішого принципу» [7, с. 203]. Отже, Ф. Гаєк визнавав внесок І. Канта у розумінні принципу влади закону як ключового для справедливого функціонування суспільства та правової держави. І. Кант розглядав принцип влади закону як основний принцип, що лежить в основі справедливого суспільства. Він підкреслював, що закони повинні бути загальними і однаково застосовуватися до всіх членів суспільства, включаючи чиновників влади, щоб забезпечити справедливість та запобігти деспотизму.

Також Ф. Гаєк не залишив поза увагою знаменитий кантівський «категоричний імператив», а саме: «...правило для кожної людини “завжди чинити так, щоб максима її поведінки могла завдяки її волі стати універсальним законом, поведінки могла завдяки її волі стати універсальним законом”, є в суті своїй проникненням в царину етики базової ідеї, що лежить в основі влади закону» [7, с. 203].

Без сумніву, «категоричний імператив» І. Канта є ключовою концепцією його моральної філософії. Цей імператив визначає загальний принцип моральності, заснований на ідеї універсальності та максимальної справедливості у діях людини. Основна ідея полягає у тому, що людина повинна діяти так, щоб максима (принцип або мотив) її дій могла б стати загальним законом, за яким можна було б діяти у будь-якій аналогічній ситуації для всіх людей. Це означає, що моральні дії повинні бути універсальними і застосовуватися однаково до всіх, не залежно від конкретних обставин чи індивідуальних бажань.

Концепція «категоричного імперативу» проникає в царину етики та моралі, підкреслюючи принцип універсальності та обов'язковості моральних дій. Ця ідея також має значний вплив на концепцію влади закону, оскільки обидва явища спираються на універсальність і загальність принципів, які мають бути застосовані до всіх членів суспільства.

Отже, ідея «категоричного імперативу» І. Канта, заснована на універсальності і справедливості моральних дій, справді відображає базову концепцію, що лежить в основі влади закону, де закони мають бути загальними і однаково застосовуватися до всіх, незалежно від конкретних обставин чи особистих поглядів.

Враховуючи ідеї Ж.-Ж. Руссо та І. Канта, Ф. Гаєк зазначає, що: «Саме завдяки необхідності загального й абстрактного характеру всіх правил, якщо ними керуються вільні індивіди, концепція підтверджує важливість підготувати ґрунт для законодавчого розвитку» [7, с. 203].

Необхідно зазначити, що загальний та абстрактний характер правил, що керують суспільством, важливий для того, щоб забезпечити справедливість, однаковість і стабільність у застосуванні законів до всіх членів суспільства. Ця ідея підкреслює важливість створення фундаменту для постійного законодавчого розвитку, який відповідає потребам суспільства. Загальні та абстрактні закони створюють рамки для універсального застосування правил і принципів до всіх ситуацій та осіб у суспільстві. Однак, оскільки суспільство постійно змінюється, також необхідно, щоб закони були гнучкими та готовими до адаптації до нових умов. Це вказує на важливість постійного законодавчого розвитку і перегляду правових норм, щоб вони відповідали поточним вимогам, новим технологіям, відповідали соціальним умовам та цінностям суспільства. Такий постійний розвиток законодавства відображає потребу у відкритому, гнучкому і адаптивному правовому середовищі.

На думку Ф. Гаєка «...на початку ХІХ сторіччя почала систематично розвиватися теоретична концепція правової держави, яка разом з ідеалом конституціоналізму стала головною метою нового ліберального руху» [7, с. 204-205]. Безперечно, на початку ХІХ столітті свого розвитку зазнала теоретична концепція правової держави, яка стала однією з ключових ідей для нового ліберального руху того часу. Ця концепція визначала ідею держави, у якій влада має бути обмеженою законом і де захищаються права і свободи громадян.

Концепція правової держави виступала як протипоказ абсолютній чи деспотичній владі. Головною метою цієї концепції було забезпечення правової рівності перед законом для всіх громадян, в тому числі і для представників влади.

З ідеєю конституціоналізму, що також розвивався у цей час, правова держава одночасно стала вихідною точкою та бажаним результатом для лібералів. Конституціоналізм висловлював ідею необхідності обмеження влади через конституційні рамки, а також гарантував громадянам певні права і свободи, що були закріплені у конституції. У цій теоретичній концепції правової держави

основними принципами були правова рівність, закріплення прав та свобод громадян у законі, обмеження влади через закон, незалежність судів та гарантії правосуддя.

Ф. Гаєк, вважає, що передвісником таких процесів була ефективна ініціатива Фрідріха II – його цивільний кодекс 1751 року, що почав рух за кодифікацію всіх законів [7, с. 203]. Фрідріх II, також відомий як Фрідріх Великий, король Пруссії з 1740 по 1786 рр., відомий своєю реформаторською політикою та спробами удосконалення управління країною. Однією з його ключових ініціатив у сфері права та правосуддя був Цивільний кодекс (Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten), прийнятий у 1751 році. Цей кодекс є одним з перших спроб у Європі систематизувати правові норми у вигляді єдиного законодавчого акту.

Цивільний кодекс Фрідріха II поєднував різноманітні закони та норми, які регулювали цивільне право, процесуальне право та окремі питання державного управління. Його метою було зробити правову систему більш доступною та зрозумілою для громадян, а також забезпечити їх більшу правову грамотність. Ця ініціатива Фрідріха II поклала початок процесу кодифікації права в Європі. Це стало важливим кроком у розвитку правової системи та законодавства, яке мало значний вплив на подальший розвиток концепції правової держави.

Ще одним передвісником, Ф. Гаєк вважає, закон 1797 року, який стосувався нових східних провінцій Пруссії, але був задуманий як модель для загального наслідування, – зайшов так далеко, що всі суперечки між виконавчою владою і приватною сферою громадян підпали під юрисдикцію простих судів [7, с. 204]. Закон 1797 року в Пруссії, також відомий як «Закон про нові східні провінції», фактично мав за мету реформувати правову систему та законодавство, що стосувалося східних провінцій Пруссії, зокрема регіонів, які були приєднані до Пруссії після третього розділу Речі Посполитої.

Цей закон був спробою встановити новий правовий порядок у цих регіонах, створити єдину систему права та уряду в умовах колишніх польських територій. Одним із ключових аспектів цього закону було розширення компетенції простих (загальних) судів щодо вирішення конфліктів між владою та громадянами.

Зокрема, цей закон розмежовував компетенцію судів та виконавчих органів, передаючи питання суперечок між владою і приватними особами на розгляд простих судів. Це означало, що спірні питання, які виникали між владою та громадянами, тепер розв'язувалися через юрисдикцію судів, надаючи громадянам можливість захищати свої права від можливих втручань влади.

Отже, на думку, Ф. Гаєка: «Концепція Rechtsstaat (правова держава), яку розвинули німці, стала прямим наслідком застосування старого ідеалу влади закону, згідно з нею було докладно розроблено адміністративний апарат; і це сталося набагато швидше, ніж монарх або законодавча влада почали вважатися головним обмежувальним чинником» [7, с. 208].

Таким чином, Ф. Гаєк стверджує, що концепція правової держави, яка полягає в тому, що державна влада підпорядковується правовим нормам і гарантує права і свободи громадян, виникла в Німеччині в XIX столітті на основі класичної теорії влади закону, яка розвивалася в Англії та США. За його думкою, німецькі юристи і політики детально працювали над створенням ефективного адміністративного механізму, який би забезпечував дотримання законів і захист від сваволі влади. Він вважає, що цей процес був швидшим і успішнішим, ніж у країнах, де головним обмежувальним чинником влади була конституція або парламент. Концепція правової держави відображає прагнення мати правову державу, де влада і управління підпорядковані законам, а не довільним рішенням чиновників чи влади, що діє поза межами закону.

Висновки. Враховуючи вище викладене, варто звернути увагу на слова Ф. Гаєка, які, на нашу думку, одночасно декламують суть та кінцеву мету його інтерпретацію концепції правової держави: «...ближче до істини, якби ми замість правдоподібної і поширеної ідеї, нібито право походить від влади, дотримувалися думки, що будь-яка влада походить від права, не в тому сенсі, що це право призначає владу, а в тому, що влада вселяє покору доти й завдяки тому, що застосовує закон, який презюмовано існує незалежно від неї та спирається на поширене уявлення щодо правильно-го» [8, с. 135-136].

Слова Ф. Гаєка, наведені в тезі, розкривають глибокі рефлексії стосовно природи влади, права та їх взаємодії в контексті правової держави. Замість традиційного (минулого) уявлення, де право встановлюється владою, Ф. Гаєк в межах дослідження генези та сутності правової держави, пропонує переглядати це взаємовідношення з іншого ракурсу: влада виникає від права. Це твердження здійснило значний вплив на теорію та практику державно-правових відносин середини XX ст. – початку XXI ст.

Ідеї Ф. Гаска в контексті концепції правової держави, відкривають глибокі шари розуміння взаємодії між правом і владою, що спрямовує до усвідомлення ключових аспектів правової системи та її впливу на структуру влади та громадянське суспільство.

За Ф. Гаском, влада стає легітимною завдяки застосуванню закону, який, в свою чергу, існує незалежно від самої влади. Такий підхід акцентує роль правового порядку у формуванні легітимності і стабільності влади, роблячи наголос на важливості загальноприйнятих норм і цінностей у суспільстві. Крім того, Ф. Гаск підкреслює, що влада забезпечує законслухняність через застосування закону, що ґрунтується на поширеному уявленні про правильність. Це робить важливим розуміння та сприйняття закону як універсального і незалежного стандарту, який визначає не лише дії влади, а й моральний та соціальний лад суспільства.

Отже, ідеї Ф. Гаска збагачують розуміння щодо правової держави, розглядаючи її як систему, де легітимність влади витікає з підтримки закону та відповідності загальноприйнятим нормам. Його політико-правове вчення надає підстави для перегляду традиційних поглядів на відносини між владою і правом, вкотре вказуючи на важливість правових принципів у побудові справедливого та легітимного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемчушенко Ю.С. *Правова держава. Великий енциклопедичний юридичний словник* / ред. Ю.С. Шемчушенко. Київ, 2007. С. 688-689.
2. Касинюк Л.А., Мельник Е.А. *Правова держава та проблеми становлення її в Україні. Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 28–32.
3. Федик Л.Б. *Економічні фактори у формуванні правової політики держави. Правова політика України: історія та сучасність: Матеріали III Всеукр. науково-практ. семінару, м. Житомир, 7 жовт. 2022 р. Житомир, 2022. С. 95–97. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/full-text.pdf#page=95> (дата звернення: 29.12.2023).*
4. Лукашенко Є.М. *Межі свободи у політичній доктрині лібералізму Фрідріха фон Гаска: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» (052 – Політологія). Львів, 2019. 240 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/dis_lukashenko.pdf (дата звернення: 08.01.2024).*
5. Кузьменко В.П. *Австрійська школа політичної економії в обґрунтуванні теорій інноваційного розвитку та праксеології людських інтересів і свобод. Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2020. Т. 5, № 1. С. 76–81. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2268b4f-9a0e-4cd7-b2f0-7633017fb75c/content> (дата звернення: 17.01.2024).
6. Гаск Ф.А. *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. / ред. Н. Комарова; пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999. Т. 2: Міраж соціальної справедливості. 200 с.*
7. Гаск Ф.А. *Конституція свободи / пер. з англ. М. Олійник, А. Королишин. Львів: Літопис, 2002. 556 с.*
8. Гаск Ф.А. *Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. / ред. Н. Комарова; пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Сфера, 1999. Т. 1: Правила та порядок. 196 с.*

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.12>

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА НАСЛІДКИ ДЕФОРМАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСІ ЗА НЕГАТИВНИХ УМОВ СУЧАСНОГО СВІТУ

Пархоменко Н.М.,

*член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5870-9261>
e-mail: nnparkhomenkoo@gmail.com*

Тимошенко В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності
та захисту прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-5627>
e-mail: tymvera@ukr.net*

Пархоменко Н.М., Тимошенко В.І. Детермінанти та наслідки деформації індивідуальної правосвідомості за негативних умов сучасного світу.

Розглядається сутність індивідуальної правосвідомості, фактори, що призводять до її деформації, та наслідки, які при цьому настають. Правова свідомість подається як особисте ставлення людини до права та його психічне відображення, яке за різних умов може проявлятися по-різному. Визначено значимість об'єктивних та суб'єктивних чинників, що формують високий рівень тривожності особистості, посилюють її зневіру у своє майбутнє, деформують індивідуальну правосвідомість та негативно позначаються на правовій поведінці. Такими важливими суб'єктивними детермінантами є загальний рівень інтелектуального розвитку індивіда, його світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан тощо. Обґрунтовано прямопорційну залежність між деформацією правосвідомості та протиправною поведінкою і дестабілізуючими та травмуючими факторами, які загрожують безпеці людини. Увага акцентується на об'єктивних факторах, що не залежать від волевиявлення людини, однак впливають на її життя. На особливу увагу заслуговують економічні фактори, а саме економічна криза, безробіття, бідність значної частини населення, інфляція. Небезпечними детермінантами правосвідомості є війна та пов'язана з нею загроза життю, здоров'ю людини, її правам і свободам, а також корупція, несправедливість, злочинність, наслідком чого є соціальна напруженість та зневіра людей щодо можливостей забезпечити собі гідні умови існування, або навіть вижити. Встановлення ролі особистісних факторів у деформації правосвідомості, вивчення та аналіз криміногенних ситуацій з точки зору їх суб'єктивного сприйняття індивідом – все це сприятиме розширенню можливостей правоохоронних органів у сфері прогнозування та попередження злочинів. На державу покладається обов'язок запобігати загрозам щодо добробуту суспільства та якості життя громадян країни. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротись з корупцією та несправедливістю, забезпечити рівність усіх перед законом.

Ключові слова: війна, безпека, корупція, несправедливість, правова поведінка, особистість.

Parkhomenko N.M., Tymoshenko V.I. Determinants and consequences of the deformation of individual legal awareness under the negative conditions of the modern world.

The essence of individual legal consciousness, the factors leading to its deformation, and the consequences that arise in this case are considered. Legal consciousness is presented as a person's personal attitude to law and its mental reflection, which can manifest itself in different ways under different conditions. The importance of objective and subjective factors that create a high level of anxiety of an individual, increase his despair in his future, deform individual legal awareness and negatively affect legal behavior is determined. Such important subjective determinants are the general level of an individual's intellectual development, his worldview, self-esteem, individual psychological characteristics, mental state, etc. The direct proportional dependence between the deformation of legal consciousness and illegal behavior and destabilizing and traumatizing factors that threaten human safety is substantiated. Attention is focused on objective factors that do not depend on the will of a person, but influence his life. Economic factors deserve special attention, namely economic crisis, unemployment, poverty of a large part of the population, inflation. Particularly dangerous determinants of legal awareness are war and the related threat to human life, health, rights and freedoms, as well as corruption, injustice, crime, the consequence of which is social tension and despair of people regarding the opportunities to provide themselves with decent living conditions, or even survive. Establishing the role of personal factors in the deformation of legal awareness, studying and analyzing criminogenic situations from the point of view of their subjective perception by the individual - all this will contribute to expanding the capabilities of law enforcement agencies in the field of crime prediction and prevention. The state has the duty to prevent threats to the welfare of society and the quality of life of the country's citizens. A state striving to achieve progress in overcoming illegal behavior must fight corruption and injustice, and ensure equality of all before the law.

Key words: war, danger, corruption, injustice, legal behavior, personality.

Постановка проблеми. Правова свідомість в юридичній науці розглядається як особлива категорія, яка охоплює сферу індивідуальної, групової та суспільної свідомості, відображає значимі з точки зору права явища, цінності та визначає належний правовий порядок. Індивідуальна правосвідомість відображає особисте ставлення людини до права, у широкому розумінні це погляди й переконання окремо взятого індивіда. Формується індивідуальна правосвідомість під впливом ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких: умови життя, соціальне становище, правова культура суспільства, в тому числі ментальність, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи тощо. Найважливішими суб'єктивними детермінантами, що впливають на індивідуальну правосвідомість, є загальний рівень інтелектуального розвитку індивіда, його світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан тощо. Величезний вплив на правосвідомість справляють також об'єктивні фактори, серед яких навколишнє середовище, умови існування тощо. На правосвідомості позначаються й об'єктивні травмуючі фактори, особливо війна, небезпека, що змушує індивіда поводитись відповідно до обставин, що склалися, можливо навіть заради виживання змінити свою правову поведінку на протиправну, тобто стати правопорушником.

Особистість правопорушника, його правова свідомість – це одна з найскладніших та дискусійних проблем сучасної юридичної науки. Особистість правопорушника можна розглядати як сукупність властивостей, притаманних людині, що вчиняє або вчинила злочин. Зокрема, поняття «злочинець» у кримінології використовується як формальне, тобто таке, що відбиває лише те що, що людина скоїла злочин. Хоч би які негативні риси були притаманні людині, якщо вона не вчинила злочин, можна лише припускати більшу чи меншу ймовірність його скоєння, але не його неминучість. Щоб визначити, настільки деформується правосвідомість людини, яка стає злочинцем, необхідно дослідити всі об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на особистість. На особливу увагу заслуговує такий травмуючий фактор, як війна та пов'язана з нею загроза життю, здоров'ю, правам і свободам людини. Це зумовлює актуальність теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність та види правосвідомості, фактори правової поведінки вже досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені. Так, вплив правосвідомості на поведінку людини розглядала О. Барабаш, яка охарактеризувала поняття «правосвідомість» з позицій різних філософських шкіл та довела, що правосвідомість є важливим чинником реалізації права [1]. Причини антисоціальної поведінки дослідили М. Басто-Перерайра і Д.П. Фаррінгтон,

які обґрунтували думку, що різні сімейні фактори можуть бути передумовою вчинення злочину. Це перш за все структура сім'ї, відсутність злагоди, відсутність у батьків навичок виховання дітей тощо [2]. Відмітні риси особи, схильної до протиправних діянь, досліджував С.Ф. Денисов [3]. Кримінологічний аналіз психологічних ознак особи злочинця проведено А.Ю. Куликовичем, який акцентував увагу на психологічних дефектах індивіда [4]. Зв'язок між індивідуальними рисами особистості та злочинністю простежили Н.К. Таршині, І. Фаузія, М.Р. Камалуддін, Б. Ратакришнан і Ч.М.Н. Назір, які дійшли висновку, що низький самоконтроль сприяє прийняттю девіантних цінностей і призводить до того, що людина виявляє різні типи антисоціальної поведінки [5]. Соціально-психологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця складено О.Н. Опанасенко [6]. Водночас поза увагою авторів залишилось питання щодо впливу екстремальних ситуацій, зокрема війни, на правову свідомість та правову поведінку. Сучасна наука має дослідити це питання, оскільки без його вирішення за негативних умов сучасного світу залишається досить проблематичним як забезпечення особистої безпеки, так і національної безпеки.

Мета статті: знаходження можливого зв'язку між негативними умовами сучасного світу, які загрожують безпеці людини, її життю та здоров'ю, та деформацією індивідуальної правосвідомості, правовою поведінкою, а також позначення можливих шляхів запобігання цьому.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, який найбільш корисний для дослідження причин процесів, що тягнуть за собою деформацію правової свідомості та протиправну поведінку. Використано також феноменологічний та синергетичний підходи, формально-логічний, системний та структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. Правова свідомість є однією із форм суспільної свідомості. Суспільна ж свідомість відображає об'єктивні потреби суспільного розвитку, разом із індивідуальною свідомістю визначає та мотивує поведінку особи, у тому числі її правову поведінку, надає цілеспрямованого характеру будь-якій людській діяльності. На індивідуальній правосвідомості позначаються як психофізичні особливості індивіда, його особисті проблеми, так і різні фактори суспільного життя, у тому числі й негативні умови сучасного світу. За умов кризового стану суспільства, трансформації політико-правового мислення, переоцінки цінностей та впливу травмуючих факторів правовідомість індивіда може зазнавати деформації та бути одним із факторів протиправної поведінки. Найбільш поширеними дефектами правової свідомості є правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий релятивізм та правовий інфантилізм.

Важливою характеристикою стану сучасної людини є маргінальна свідомість. Маргінальність (лат. *margo* – край, межа, кордон) з погляду соціальної філософії та соціології, це стан особистості, знехтуваної суспільством або конкретно спільнотою через заперечення або невиконання нею норм, правил і вимог цього суспільства. Маргіналом називають особу, світогляд якої та спосіб життя не відповідають тому, що у певному соціумі визнано стандартом, є традиційним. Зазвичай така особа демонструє відчуження, ізольованість, невпевненість у собі та невизначеність у соціумі [7, с. 9]. Маргінальна свідомість розвивається під впливом різних причин, у тому числі внаслідок втрати людиною своєї ідентичності [8, с. 276]. Зіткнення культурних парадигм, що відбувається у свідомості маргінала – це форма прояву конфлікту соціальних груп, що репрезентують різні культури. Людина з маргінальною свідомістю є особистістю подвійною за своєю культурою. Це викликає психологічний дискомфорт, тривожне почуття самотності, відчуження від спільноти. Маргінальність сприяє дезорганізації суспільного життя, створює комплекс проблем, аж до конфліктів, протиправної поведінки та аномії.

Деформації правової свідомості сприяють і суб'єктивні фактори, певні риси особистості, наприклад психопатія, низький самоконтроль та складний темперамент. Зокрема істотною детермінантою є психопатія, що пов'язана з емоційними та поведінковими порушеннями, які є важливими факторами ризику злочинної та антисоціальної поведінки, рецидиву злочинів, сексуального рецидивізму та інструментального насильства [9]. Психопат зазвичай є запальним, безвідповідальним, егоцентричним, безсердечним, часто порушує соціальні норми і не спроможний до співчуття. Ця людина має низький рівень саморегуляції, схильна до маніпуляцій, імпульсивна, не усвідомлює свою провину, не здатна відчувати каяття.

Об'єктивні детермінанти можуть мати різноманітну природу. Це негативні умови сучасного світу, природні катаклізми. Зараз доводиться долати нові загрози, небезпеки, реагувати на виклики, які вимагають нових підходів до їх вирішення [10]. Такими є, наприклад, трансформації суспільства, що пов'язані з ідеологічними факторами. Сучасне суспільство переживає складні

часи, що стали наслідком переоцінки цінностей, девальвації моралі й права. Розрив людини з найвищими духовними цінностями та заміна їх на цінності досить сумнівні призводять до різних форм деформації свідомості, що тягне за собою серйозні негативні наслідки для особистості. Зміна ідеологічних орієнтирів та непередбачувані соціальні процеси, нестабільність, – все це супроводжується різким розшаруванням українського суспільства. Політичне життя не завжди реалізується в цивілізованих формах боротьби за владу, порушуються принципи правової держави, а саме: рівність усіх перед законом; незалежність судів; дотримання владою основних прав та свобод громадян. Зазначені обставини негативно впливають на правосвідомість, а значить і правову поведінку.

В умовах війни відбувається формування нової структури та цінностей права, які в процесі правотворчої діяльності транслюються в законодавство, створюючи основні концептуальні засади для досягнення перемоги і відновлення миру, збереження державності та суверенності влади українського народу як загальносуспільних демократичних цінностей, можливості демократичного розвитку. Публічний інтерес і публічне благо як цінності права набувають первинності за рахунок перерозподілу аксіологічного потенціалу права, що в умовах воєнного стану є визначальною передумовою забезпечення всіх інших цінностей права [11, с. 37].

Викликають занепокоєння й інші соціальні фактори: корупція, несправедливість, злочинність тощо. Між корупцією та правосвідомістю і правовою поведінкою існує прямопропорційна залежність: чим більше безкарних проявів корупції, тим менше підстав у людей, які це спостерігають, бути законслухняними та демонструвати високий рівень правосвідомості. Порушення прав і свобод людини нерідко є наслідком саме діяльності корупціонерів. Людина, яка стикається з несправедливістю, відчуває гнів, образу або навіть безпорадність, у неї виникає прагнення покарати кривдника та відновити справедливість у будь-який спосіб, навіть незаконний.

Індивідуальній правосвідомості належить центральне місце у механізмі злочинної поведінки. Водночас і поширення злочинності деморалізує населення, деформує правову свідомість. Відомо, що особистість злочинця істотно відрізняється від особистості законслухняної людини. Злочинцю зазвичай притаманна емоційно-вольова деформація, егоїстична мотивація, специфічні потреби та інтереси. На поведінку людини впливає ситуація, в яку вона потрапляє завдяки цим факторам. Навіть законслухняна людина може опинитись перед вибором між правомірною поведінкою і протиправною. Яку із альтернатив вона обере, залежить від багатьох обставин.

При дослідженні індивідуальної правосвідомості перш за все слід звернути увагу на позицію особи стосовно протиправного і правомірного способів задоволення інтересів і потреб, ставлення особи до суб'єктів правомірної і протиправної поведінки, до законслухняної людини і злочинця, її індивідуальні уявлення про такі позиції інших людей, уявлення про стан правопорядку, бажання виконувати громадянський обов'язок щодо участі у підтриманні правопорядку, визначити її соціально-правові очікування.

Серед об'єктивних факторів деформації правосвідомості та наступної протиправної поведінки на особливу увагу заслуговують економічні фактори, а саме економічна криза, безробіття, бідність, інфляція. Економічні та моральні втрати більш сильно відчувають саме бідні та безробітні [12]. Відомо, що причиною психічних розладів, які виникають у результаті безробіття, є відсутність п'яти позитивних прихованих функцій зайнятості. Зайнятість збільшує соціальні контакти людини, дає відчуття колективної мети та власної потрібності, дозволяє підвищити свій статус і заохочує активність. Безробіття ж неминує призводить до позбавлення цих важливих прихованих функцій, що тягне за собою психічні розлади та низьку якість життя [13, с. 407]. Подібний ефект досить актуальний серед мігрантів, які часто страждають від труднощів, пов'язаних із соціальною та економічною інтеграцією в країні, до якої вони прибули. Це збільшує їхню сприйнятливність до депресії та протиправної поведінки.

Нині спостерігається різка тенденція до збільшення числа міжнародних мігрантів. Найчастіше причиною міграції є незадоволені потреби, наприклад потреба в особистій безпеці. Так, за словами віцепрем'єр-міністра України І. Верещук, станом на 26 вересня 2023 року у країнах Європейського союзу перебувають орієнтовно 4 мільйони громадян України [14]. Успішність мігрантів на новому місці проживання значно залежить від здатності індивіда до швидкої та безболісної адаптації. Для багатьох мігрантів переїзд до іншої країни часто супроводжується радикальними змінами у багатьох аспектах їхнього життя. Процес асиміляції до нового оточення та культурних практик може призвести до значного рівня акультураційного стресу, що, у свою чергу, пов'язано

з проявом психічних розладів (наприклад, депресії). У найважчій формі це може призвести до самогубства [15].

Серед об'єктивних, зовнішніх детермінант, які негативно впливають на правосвідомість українського суспільства та провокують протиправну поведінку, можна виділити також російсько-українську війну, збереження режиму воєнного стану протягом тривалого часу та пов'язані з цим істотні обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, загрози індивідуальній безпеці.

Запровадження в Україні з 24 лютого 2022 р. обмежень окремих, конституційно закріплених прав людини було зумовлене потребою першочергового забезпечення публічного інтересу в умовах уведення воєнного стану в Україні та спричинило гостру необхідність переосмислення та удосконалення традиційних засобів підтримання правопорядку, забезпечення законності як загальносуспільних цінностей. Першочергове забезпечення публічного інтересу, що уособлює потреби суспільства і держави, в даному випадку охоплюючи всі життєво важливі напрями національної безпеки і оборони, створює необхідні можливості для забезпечення інтересів, прав і свобод окремих громадян, є умовою їх реалізації. Останні безпосередньо залежать від економічних, фінансових, політичних і правових можливостей держави. Відповідно до задоволення публічних потреб і цінностей, забезпечення інтересів суспільства і держави, такі індивідуально визначені цінності права, як свобода, рівність і гідність, права людини, власність, освіта, культура та ін. не отримують повного забезпечення [11, с. 39].

Як відомо, збройні конфлікти призводять до широкого ряду сумних наслідків, включаючи смерть, втрату рідних, втрату майна. Все це негативно впливає на якість життя. Рівень поширеності тривоги, депресії та посттравматичного стресового розладу зазвичай у два-три рази вищий серед людей, які зазнали впливу збройного конфлікту, порівняно з тими, хто не зазнав цього впливу. Найбільш уразливими до наслідків збройних конфліктів виявились жінки та діти. Ряд стресових факторів, пов'язаних з війною, міграцією та постміграцією, сприяють виникненню короткострокових та довгострокових проблем із психічним здоров'ям у внутрішньо переміщених осіб, які шукають притулку, та біженців, які виїхали за кордон [16].

Згідно з дослідженнями Gradus Research, понад 70% українців з початку війни живуть у стані стресу. Хронічний стрес, пов'язаний з війною, присутній незалежно від того, де людина переживає війну – в Україні чи за кордоном [17]. Військовослужбовці також зазнають бойового стресу, який може виникати ще до реальної загрози життю і продовжується аж до виходу із зони воєнних дій. Це дестабілізаційний стан, який вичерпує резерви організму, тягне за собою ризик дезінтеграції психічної дії. Такий стан не може не позначатись на правосвідомості та подальшій правовій поведінці. Російське вторгнення в Україну призвело до сплеску психічних розладів та зниження кількості випадків звернення за психіатричною допомогою, що тягне за собою зміни у поведінці людей, у тому числі й поширення протиправної поведінки.

Наслідки воєн для психічного та фізичного здоров'я, економічної безпеки та політичної стабільності є довгостроковими [18]. Деякі молоді люди, які зазнали воєнного насильства, з більшою ймовірністю будуть згодом поводитися агресивно, а деякі навіть зазнають посттравматичного стресу, що збільшує ризик подальшої агресії. Згідно з теорією емоційної десенсибілізації, за неодноразового впливу насильства люди до нього звикають, тобто за кожного нового впливу вони відчувають меншу тривожність [19]. Вважається, що це «заціпеніння» робить людей більш терпимими до насильства і навіть жорстокими [20]. Неодноразове переживання тривоги у відповідь на спостереження насильства узагальнює тривогу під час розгляду можливості використання агресивного сценарію. Люди, які зазвичай демонструють менш негативну емоційну реакцію при впливі насильства, будуть більш схильні набувати агресивних сценаріїв за впливу насильства та згодом використовувати їх.

Розглянути всі суб'єктивні та об'єктивні фактори, що детермінують правову свідомість і правову поведінку в межах однієї статті неможливо. Майбутні дослідження мають зосередитися на таких особливостях індивідуальних рис особистості, як нарцисизм, імпульсивність, схильність до агресії та макіавелізм, які сприяють протиправній поведінці. Крім того, майбутні дослідження повинні також включати фактори-посередники, щоб забезпечити глибше розуміння процесу, що лежить в основі зв'язку між індивідуальними рисами особистості та протиправною поведінкою. Необхідні подальші дослідження й об'єктивних детермінант деформації правосвідомості, передусім це стосується криміналізації суспільства та наслідків бойового стресу.

Висновки. Таким чином, існують об'єктивні та суб'єктивні чинники, що формують високий рівень тривожності особистості, деформують індивідуальну правосвідомість та позначаються на

правовій поведінці. Деформацію правової свідомості слід розглядати як її спотворення, негативні зміни у структурі, пов'язані з порушенням сприйняття правової дійсності.

Встановлено, що до істотних травмуючих об'єктивних чинників належить війна та пов'язаний з нею стресовий стан, загроза життю, здоров'ю людини, її правам та свободам, значне розширення суспільства за майновою ознакою, злочинність, корупція, несправедливість, наслідком чого є соціальна напруженість, втрата людьми життєвих орієнтирів та зміна ідеологічних цінностей, ослаблення родинних, сімейних, виробничих та інших зв'язків, зростання кількості тих, хто у сучасному соціумі не може знайти собі місця.

Суб'єктивні детермінанти правосвідомості та правової поведінки визначаються біологічними та психофізичними особливостями кожного індивіда. Встановлено фактори, за наявності яких найбільш інтенсивно відбувається формування негативних морально-психологічних властивостей особи правопорушника. Це відсутність соціального контролю або недостатня його ефективність у осіб, процес деформації правосвідомості яких вже почався, ігнорування можливостей позитивного впливу на осіб, що перебувають у несприятливому середовищі, відсутність профілактичного впливу на осіб, правосвідомість яких деформована, безкарність правопорушників.

Правосвідомість індивіда лише в кінцевому підсумку визначається факторами, характерними для життєдіяльності суспільства загалом, поряд з цим значення мають особливості особистого досвіду, виховання, природні психологічні якості людини, які надають індивідуальність сприйняттю кожною особою правових поглядів, ідей і вимог, детермінують її реакцію на вказані ідеї і вимоги. Можна стверджувати, що протиправна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, в які вона потрапляє.

Правова свідомість завжди надає пріоритет справедливості. Держава, що прагне досягти прогресу в подоланні протиправної поведінки, має боротись з корупцією, забезпечити верховенство закону, сприяти тому, щоб високі моральні цінності були значимі для людини, яка повинна мати можливість законним шляхом реалізувати свої законні інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини. 2017. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/may/12706/68-72.pdf>.
2. Basto-Pereira Miguel, David P. Farrington. Developmental predictors of offending and persistence in crime: A systematic review of meta-analyses. *Aggression and Violent Behavior*. 2022. Vol. 65, July–August. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101761>.
3. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6a60c927-1e87-4bed-b0f6-4c4704e2c7c5/content>.
4. Куликович А.Ю. Значення психологічних ознак особи злочинця: кримінологічний аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. I. С. 58–60. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/16.pdf.
5. Tharshini N.K., Fauziah I., Kamaluddin M.R., Rathakrishnan B., Nasir N.C.M. The Link between Individual Personality Traits and Criminality: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 18 (16):8663. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168663>.
6. Опанасенко О.Н. Соціально-психологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 424–429. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.61>.
7. Tymoshenko V.I. Interdependence of marginality and anomie. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. Vol. 27(2). P. 9–16. doi: 10.33270/0122272.09.
8. Лантух А.П. Маргінальна людина в системі координат українського суспільства / А.П. Лантух. *Сб. пр. Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна*. Харків, 2002. С. 275–278.
9. Sinha S. Personality correlates of criminals: A comparative study between normal controls and criminals. *Ind Psychiatry J*. 2016 Jan-Jun. Vol. 25(1). P. 41–46. doi: 10.4103/0972-6748.196058.
10. Tymoshenko V., Maksymov S., Makarenko L., Kravchenko O., Kravchenko S. Threats to human rights in a globalized world. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10(39). P. 9–15. doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.1.

11. Пархоменко Н.М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Щорічник наукових праць «Правова держава»*. 2023. № 34. С. 37–47.
12. Kujala P., Kallio, J., Niemelä M. Income Inequality, Poverty, and Fear of Crime in Europe. *Cross-Cultural Research*. 2019. Vol. 53(2). P. 163–185. <https://doi.org/10.1177/1069397118799048>.
13. Lee Y., Rosenblat J.D., Lee J., Carmona N.E., Subramaniapillai M., Shekotikhina M., Mansur R.B., Brietzke. E., Lee J.H., Ho R.C. et al. Efficacy of antidepressants on measures of workplace functioning in major depressive disorder: A systematic review. *J. Affect. Disord.* 2017. 227. P. 406–415.
14. Стало відомо, скільки біженців із України зараз перебувають в ЄС. URL: <https://sprotyv.info/news/stalo-vidomo-skilki-bizhencziv-iz-ukra%97ni-zaraz-perebuwayut-v-%94s/>.
15. Foo S.Q., Tam W.W., Ho C.S., Tran B.X., Nguyen L.H., McIntyre R.S., Ho R.C. Prevalence of Depression among Migrants: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018; 15(9):1986. <https://doi.org/10.3390/ijerph15091986>.
16. Carpiniello B. The Mental Health Costs of Armed Conflicts-A Review of Systematic Reviews Conducted on Refugees, Asylum-Seekers and People Living in War Zones. *Int J Environ Res Public Health*. 2023, Feb 6. Vol. 20(4):2840. doi: 10.3390/ijerph20042840.
17. Стрес і вигорання під час війни: що з цим робити? Поради психолога. URL: <https://novosti.dn.ua/article/8416-stres-i-vygorannya-pid-chas-vijny-shho-z-tsym-robyty-porady-psyhologa>.
18. Lim I.C.Z.Y., Tam W.W.S., Chudzicka-Czupala A., McIntyre R.S., Teopiz K.M., Ho R.C., Ho C.S.H. Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war- and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Front. Psychiatry*. 2022. Vol. 13:978703. doi: 10.3389/fpsy.2022.978703.
19. Deffenbacher J.L., Suinn, R.M. Systematic Desensitization and the Reduction of Anxiety. *The Counseling Psychologist*, 1988. 16(1). P. 9–30. <https://doi.org/10.1177/0011000088161002>.
20. Huesmann L.R., Dubow E.F., Boxer P., Smith C., Shikaki K., Landau S.F., Gvirsman S.D. Consequences of Exposure to War Violence: Discriminating Those with Heightened Risk for Aggression from Those with Heightened Risk for Post-Traumatic Stress Symptoms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. Vol. 20(12):6067. <https://doi.org/10.3390/ijerph20126067>.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.13>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРАВОМ ДАВНЬОСХІДНИХ КРАЇН

Пеца Д.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Пеца Д.Д. Окремі аспекти проблеми становлення шлюбно-сімейних відносин за правом давньосхідних країн.

Вказується, що проблематика шлюбно-сімейних відносин епохи Давнього Світу і, зокрема давньосхідних суспільств, завжди була в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Такий науковий інтерес до неї цілком зрозумілий з огляду на потреби з'ясування сутності виникнення інституту сім'ї, чинників, які обумовлювали еволюцію цього соціального феномену, корегування правового регулювання цього процесу в напрямку оптимізації шлюбно-сімейних відносин відповідно до рівня розвитку суспільства на кожному з його етапів. Не можна не погодитись, у цьому зв'язку, з думкою відомого американського філософа німецького походження Фелікса Адлера, що «сім'я- це суспільство у мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства»

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів процесу становлення інститутів шлюбу та сім'ї за правом країн Давнього Сходу. Зроблено спробу розкрити певні закономірності цього процесу, зокрема характеру сім'ї, як соціального інституту, шлюбу як форми її реалізації в найдавніших відомих науці давньосхідних локальних цивілізаціях. Проведено частковий порівняльно-правовий аналіз особливостей цього сегменту суспільних відносин в окремих державах Давнього Сходу та окреслено чинники, які, на думку автора, обумовлювали ці особливості.

В широкому контексті констатовано, що сім'я, шлюб, як форма її реалізації – це динамічні соціальні інститути, які знаходяться в прямій залежності від рівня розвитку суспільства. Звідси їхні форма і зміст повинні відповідати характеру суспільних відносин, утверджувати засади, які є домінуючими в цьому суспільстві, забезпечуючи при цьому його гармонійний розвиток.

Ключові слова: Давній Схід, патріархальна сім'я, чоловік, жінка, батьки, шлюб, шлюбна угода, правовий статус, варнова система.

Petsa D.D. Certain aspects of the problems of establishing marital and family relations according to the law of ancient eastern countries.

It is pointed out that the issue of marriage and family relations of the Ancient World era and, in particular, Ancient Eastern societies, has always been in the field of view of domestic and foreign researchers. Such scientific interest in it is quite understandable in view of the need to clarify the essence of the emergence of the institution of the family, the factors that determined the evolution of this social phenomenon, the adjustment of the legal regulation of this process in the direction of optimizing marital and family relations in accordance with the level of development of society at each of the its stages. One cannot but agree, in this connection, with the opinion of the famous American philosopher of German origin, Felix Adler, that «the family is a society in miniature, on the integrity of which depends the safety of the entire large human society.»

The article is devoted to the analysis of certain aspects of the process of formation of marriage and family institutions under the law of the countries of the Ancient East. An attempt was made to reveal certain regularities of this process, in particular, the nature of the family as a social institution, marriage as a form of its realization in the oldest local civilizations of the Near East known to science. A partial comparative and legal analysis of the features of this segment of social relations in certain states of the

Ancient East was carried out and the factors that, in the opinion of the author, determined these features were outlined.

In a broad context, it was established that family, marriage, as a form of its implementation, are dynamic social institutions that are directly dependent on the level of development of society. Therefore, their form and content must correspond to the nature of social relations, establish the principles that are dominant in this society, while ensuring its harmonious development.

Key words: Ancient East, patriarchal family, husband, wife, parents, marriage, marriage contract, legal status, varna system.

Постановка проблеми. Проблематика шлюбно-сімейних відносин епохи Давнього Світу і, зокрема давньосхідних суспільств, завжди була в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Такий науковий інтерес до неї цілком зрозумілий з огляду на потреби з'ясування сутності виникнення інституту сім'ї, чинників, які обумовлювали еволюцію цього соціального феномену, корегування правового регулювання цього процесу в напрямку оптимізації шлюбно-сімейних відносин відповідно до рівня розвитку суспільства на кожному з його етапів. Не можна не погодитись, у цьому зв'язку, з думкою відомого американського філософа німецького походження Фелікса Адлера, що «сім'я- це суспільство у мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства» [1].

В цьому контексті важливим видається дати відповідь на питання, чи виявляла вже наявна практика давньосхідних суспільств певні закономірності в еволюції шлюбно-сімейних відносин – з одного боку, а з іншого – чим була обумовлена специфіка цього процесу в окремих локальних цивілізаціях.

Розвиток давньосхідних державностей, як одного з етапів цивілізаційного розвитку, засвідчує широкий спектр питань, пов'язаних з правовим регулюванням цього сегменту суспільних відносин. Відповіді на ці питання, зокрема в частині виявлення певних закономірностей та особливостей цих відносин, може дати певний ключ до розуміння цієї проблематики у більш широкому контексті. У цьому, як видається, актуальність подібного роду наукових пошуків.

Аналіз джерельної бази. Потрібно відмітити, що питання шлюбно- сімейних відносин епохи давньосхідних держав у різних площинах і в різний час піддавали науковому аналізу відомі вітчизняні вчені-правознавці як Б.Й. Тищик, М.М. Страхов, В.П. Глиняний, О.О. Шевченко, В.С. Макарчук, Г.І. Трофанчук.

Чимало цікавих фактів та висновків з даної проблематики з іноземних англomовних видань міститься у посібнику-довіднику з історії держави і права за авторства І.І Дахна [2].

Разом з тим, видається цілком резонним з'ясування чинників, які обумовили формування та розвиток інституту сім'ї в суспільствах Давнього Сходу, а відповідно і характер та еволюцію відносин у цьому соціальному сегменті. Такий підхід, як видається, дозволяє виявити певні закономірності та особливості в шлюбно-сімейних відносинах на етапі їх формування. Що і є метою нашої статті.

Виклад матеріалу дослідження. Порівняльний аналіз суспільств давньосхідних держав, а йдеться про держави Месопотамії, Давню Індію, Давній Китай, Давній Єгипет, засвідчує, що починаючи з кінця IV до I тисячоліття до нашої ери в наведених локальних цивілізаціях проходив активний процес структуризації тамтешніх суспільств. Пришвидшений розвиток продуктивних сил, за сприятливих природно-географічних факторів, обумовив швидке нарощення суспільного продукту. За таких умов проходить процес поступової індивідуалізації тамтешнього соціуму. Кумулятивним показником такої індивідуалізації стала поява приватної власності, насамперед на землю як основного об'єкта соціального запиту. Хоча община, як форма соціальної організації, продовжує залишатись домінантною, вона потроху стає механізмом колективної відповідальності перед державою – з одного боку, та механізмом самоуправління – з іншого.

В структурі общинної організації формується новий самодостатній соціальний сегмент – сім'я. Те, що соціальний феномен сім'ї в давньосхідних суспільствах був одним з визначальних засвідчує той факт, що в правових пам'ятках давньосхідних держав в сфері формування суспільних відносин в сегментах власності, зобов'язань, спадкування він завжди присутній прямо або опосередковано. До прикладу, в Законах Ману Давньої Індії в шести з дванадцяти глав цієї правової пам'ятки містяться норми, які в тій чи іншій площині регулюють суспільні відносини, причетні до інституту сім'ї. Значне місце в праворегулятивній практиці шлюбно-сімейних відносин ми

також знаходимо в Законах Хаммурапі Давнього Вавилону, правових пам'ятках Давнього Єгипту.

Закономірно постає питання: чим пояснити таку увагу до цього сегменту суспільних відносин в давньосхідних локальних цивілізаціях.

Порівняльно-правовий аналіз правових пам'яток держав Давнього Сходу засвідчує, що така увага пояснювалась роллю і місцем сім'ї в тамтешніх суспільствах. Вихідним моментом тут була поява приватної власності, у першу чергу на землю, як найбільш витребуваний майновий об'єкт. Так, у Законах Хаммурапі Давнього Вавилону правовий статус чоловіка і жінки напряму залежав від статусу їх майна в сім'ї. Майно жінки, яке вона отримала від своїх батьків, перебувало у неї у шлюбі на праві власності і повного розпорядження. Більше того, подарунки чоловіка жінці ставали її власністю. Стаття 150 Законів Хамурапі прямо приписувала, що «якщо чоловік подарує своїй жінці поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка... вона може віддати те, що буде після неї тому, кого любить» [3, с. 19].

Подібне простежується і в правових пам'ятках Давнього Єгипту, за якими дошлюбне майно жінки, яке вона отримала від батьків, було на правах її власності і розпорядження. При розлученні дружина повертала все своє майно, а також свою частку спільно набутого в шлюбі майна.

Все це дає підстави констатувати, що визначальним чинником формування інституту сім'ї в суспільствах Давнього Сходу був пришвидшений розвиток цих суспільств, поява приватної власності, що у кінцевому рахунку обумовлювало поступову їх індивідуалізацію, виявом якої і було становлення цього соціального феномену. І у цьому, як нам видається, одна із сутнісних закономірностей цього процесу.

Аналіз правових пам'яток держав Давнього Сходу, засвідчує певну закономірність і у формі сім'ї в давньосхідних цивілізаціях. Для цих цивілізацій, на загал, характерною є велика патріархальна сім'я. Такий характер сім'ї був обумовлений, як нам видається, знову ж таки, рівнем розвитку тамтешніх суспільств. Йдеться про необхідність колективного вирішення питань, що стосуються життєздатності сім'ї, насамперед її матеріального забезпечення. Не випадково в правових пам'ятках давньосхідних цивілізацій, в частині формування шлюбу та сім'ї, завжди присутні батьки. В одному випадку – як безпосередні суб'єкти цього процесу, а в іншому – як його учасники. Так, у Давньому Вавилоні суб'єктами угоди, що передувала шлюбному обряду, могли бути наречений та батько нареченої, або батьки наречених. Це, зокрема, впливає зі статей 159–161 Законів Хаммурапі, де, серед іншого, йдеться про викупну суму грошей (тірхату) та про шлюбний дар (біблу), які зобов'язаний був принести наречений, або батько нареченого батькові на реченої під час укладання попередньої угоди з ним про майбутній шлюб [3, с. 20]. Подібне ми простежуємо і в Дхармашастрі Ману Давньої Індії, з тією лише відмінністю, що там на вказані правовідносини безпосередній вплив справляла варнова система.

Наведене вище дає підстави стверджувати, що патріархальні сім'ї в локальних цивілізаціях Давнього Сходу на початковому етапі становлення інституту шлюбно-сімейних відносин були певною закономірністю цього процесу.

Разом з тим, поглиблений аналіз шлюбно-сімейних відносин в кожній з цих цивілізацій засвідчує певну специфіку, яка виявляє себе насамперед у площині правового статусу чоловіка та жінки в шлюбі. Йдеться про суб'єктність сторін шлюбу. І в цьому простежується очевидна різниця.

Аналізуючи характер шлюбно-сімейних відносин у Давньому Вавилоні, ми бачимо практично правовий паритет чоловіка та жінки в шлюбі. На перший погляд може скластись враження, що жінка була товаром при оформленні шлюбу. Із Законів Хаммурапі однозначно слідує, що у випадку відмови від шлюбу нареченого не вимагалось повернення йому ні «тірхату» ні «біблу» [3, с. 20]. Звідси напрашується логічний висновок, що ні «тірхату» ні «біблу» не виступали як платня за товар, тобто наречену. Це було своєрідною гарантією укладення шлюбу. З набуттям чинності шлюбу жінка в цивільних правовідносинах була рівною в правовому сенсі зі своїм чоловіком. Йдеться, зокрема, про те, що як придане її батьків так і подарунки чоловіка після його смерті залишались її власністю з правом розпорядження. Звідси слідувало і її право на укладання договорів купівлі, оренди тощо.

З огляду на наведене, доволі дискусійною виглядає позиція окремих дослідників, що для всіх давньосхідних цивілізацій характерним був продаж дівчини через механізм шлюбу.

Як видається, така ситуація була скоріше винятком у формуванні інституту шлюбу країн Давнього Сходу. Прикладом цього можна вважати Давню Індію епохи династії Маурів. Освячені варновою системою, інститути шлюбу і сім'ї в давньоіндійському суспільстві відводили жінці

роль, за якою вона була повністю залежною від чоловіка. При цьому йшлося не тільки про період перебування жінки у шлюбі. Так, у главі IX Законів Ману прямо приписувалось, що «день і ніч жінки повинні знаходитись в залежності від чоловіків (свого сімейства)... Батько охороняє її в дитинстві, чоловік охороняє її в молодості, сини охороняють в старості; жінка ніколи не здатна для незалежності» [3, с. 47]. Правовий статус жінки у шлюбі, в частині її залежності від чоловіка, визначався способом укладення шлюбу, яких було вісім і які залежали від варнової приналежності жінки. Зважаючи на характер Дхармашастри Ману, як збірника релігійних та морально-етичних приписів, яким приписувалось божественне походження і які, до певної міри, відображали світогляд древніх індійців, є підстави констатувати, що така специфіка шлюбно-сімейних відносин в давньоіндійському суспільстві пояснювалась саме цими чинниками.

Наведений аналіз окремих аспектів інститутів шлюбу та сім'ї в давньосхідних локальних цивілізаціях дозволяє зробити ряд кумулятивних висновків в частині закономірностей та особливостей цих соціальних феноменів.

Очевидним видається, що становлення сім'ї в тамтешніх суспільствах було результатом пришвидшеного їх розвитку, появи приватної власності, індивідуалізація соціуму, виявом якої і стало виокремлення цього соціального інституту і шлюбу, як форми його реалізації.

Те, що інститут сім'ї в країнах Давнього Сходу оформлявся на самому початку у вигляді великої патріархальної сім'ї, засвідчувало рівень розвитку давньосхідних суспільств, за якого сім'я могла бути життєздатною лише в такому виді.

Такий характер сім'ї мав безпосередній вплив і на форму шлюбу, як механізму її реалізації. Свідченням цього була широка суб'єктність учасників шлюбу, у процесі якого приймали участь не лише наречені а й їхні батьки.

Специфікою формування інститутів шлюбу і сім'ї в окремих давньосхідних цивілізаціях був вплив релігійних та усталених морально-етичних звичаїв у цих цивілізаціях. Наслідком цього впливу були, з одного боку – різні форми шлюбу в залежності від його суб'єктності, з іншого – різний статус чоловіка і жінки в шлюбі, що особливо простежується на прикладі варнової системи Давньої Індії.

Висновки. В широкому контексті ми можемо констатувати, що сім'я, шлюб, як форма її реалізації – це динамічні соціальні інститути, які знаходяться в прямій залежності від рівня розвитку суспільства. Звідси їхня форма і зміст повинні відповідати характеру суспільних відносин, утверджувати засади, які є домінуючими в цьому суспільстві, забезпечуючи при цьому його гармонійний розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Як емоційно об'єднати родину в часи випробувань. URL: [https://koleso-gizni.com.ua >semya](https://koleso-gizni.com.ua>semya).
2. Дахно І.І. Історія держави і права. Навчальний посібник – довідник. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-навч.посібн. за ред. докт. юрид. н. проф. В.Д. Гончаренка.Київ: Видав. дім ІнЮре. 2002. 716 с.

СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНІХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Скоморовський В.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
професор Університету «КРОК»,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1020-2322>
e-mail: Vskomor@ukr.net

Скоморовський В.Б. Становлення зовнішніх функцій держави у практиці українського державотворення.

Україна є вільною та незалежною державою з юридичної точки зору. Однак сьогодні, в умовах зовнішньої військової агресії, наша держава змушена відстоювати своє право на незалежність. Така ситуація зумовлює потребу напрацювання дієвих механізмів державотворення та державо-відновлення, докорінної ревізії наявних підходів у цьому зв'язку. Відомо, що призначення кожної держави має свою динаміку. Вона залежить від певного стану суспільства, соціальних завдань та конкретизується насамперед у відповідних напрямках її діяльності – функціях. За найбільш поширеним в науковій літературі визначенням під функціями держави слід розуміти основні напрямки її діяльності. У статті наголошується, що практика державотворення кожної держави проходить свої історичні шляхи. Дослідження історичних подій є актуальним для більшості сфер наукових пошуків, оскільки це дає змогу розглядати питання значно ширше. З цієї причини дослідження становлення зовнішніх функцій держави у практиці українського державотворення не підпадає під виключення. Історико-правові аспекти генези зовнішніх функцій України на шляху до пошуку покращення елементів сучасного державотворення є вкрай важливими та актуальними, адже належне їх вивчення дає можливість реального відображення такого ж тривалого та складного шляху, як і історія становлення самої держави. Становлення зовнішніх функцій має давні традиції, завжди є актуальним та вкрай важливим на етапі проведення правового аналізу в загальній системі юридичних наук, насамперед в науці теорії та історії держави і права. Даною науковою статтею аналізуються періоди додержавних утворень, а також правління визначних князів Київської Русі, які заклали міцний фундамент української державності. Відзначається, що впродовж багатьох років вже після розпаду Київської Русі становище, як і саме формування зовнішніх функцій, було малореалізованим. Новий історичний етап у розвитку української дипломатії наступив після 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Це дало можливість якісного забезпечення реалізації зовнішніх функцій України у наступні історичні періоди.

Ключові слова. Генеза зовнішніх функцій України, історико-правовий аспект, зовнішні функції, державотворення, Україна, додержавні утворення.

Skomorovskyi V.B. Establishment of the external functions of the state in the practice of ukrainian state-formation.

Ukraine is a free and independent state from a legal point of view. However, today, in the conditions of external military aggression, our state is forced to defend its right to independence. Such a situation necessitates the development of effective mechanisms for state creation and state restoration, and a fundamental revision of existing approaches in this regard. It is known that the appointment of each state has its own dynamics. It depends on a certain state of society, social tasks and is specified primarily in the relevant directions of its activity - functions. According to the most common definition in the scientific literature, the functions of the state should be understood as the main directions of its activity. The article emphasizes that the practice of state formation in each state follows its own historical path. The study of historical events is relevant for most areas of scientific research, as they allow to consider

issues much more broadly. For this reason, the study of the formation of the external functions of the state in the practice of Ukrainian state-building is not excluded. Historical and legal aspects of the genesis of Ukraine's external functions on the way to the search for improving the elements of modern state-building are extremely important and relevant, because their proper study provides an opportunity to reflect the same long and complex path as the history of the formation of the state itself. The formation of external functions has long traditions, is always relevant and extremely important at the stage of legal analysis in the general system of legal sciences, primarily in the science of theory and history of the state and law. This scientific article analyzes the periods of pre-state formations, as well as the reigns of notable princes of Kyivan Rus, who laid a solid foundation for Ukrainian statehood. It is noted that for many years already after the disintegration of Kyivan Rus, the situation, as well as the formation of external functions, was poorly implemented. A new historical stage in the development of Ukrainian diplomacy came after July 16, 1990, when the Verkhovna Rada adopted the Declaration on State Sovereignty of Ukraine. This made it possible to qualitatively ensure the implementation of Ukraine's external functions in the following historical periods.

Key words. Genesis of external functions of Ukraine, historical and legal aspect, external functions, state formation, Ukraine, pre-state formations.

Постановка проблеми. Держава є соціальним інститутом для здійснення управління суспільством. Водночас державотворення є складним тривалим процесом, спрямованим на становлення держави, який включає культурні, політичні, релігійні та інші чинники. Еволюція державотворення в історії є складним процесом, який включає формування та трансформацію політичних утворень від найдавніших спільнот до сучасних національних держав. Покращення механізмів сучасного державотворення вважаємо не можливим без дослідження його історико-правових аспектів зародження та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З даної проблематики ґрунтовними розробками відзначились Б. Андрусин, О. Бандурка, М. Буцан, О. Головка, З. Гоменюк, О. Дурман, В. Опришко, О. Передерій, О. Скакун, С. Шимон, Ф. Шульженко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Аналізуючи наукові дослідження, присвячені питанню євроінтеграції України, її необхідності вступу до НАТО, налагодження становища у внутрішньому та зовнішньому житті держави чи піднімаючи питання про імплементацію або оновлення тих чи інших підходів, на наш погляд, не можна оминати історико-правові аспекти формування зовнішніх функцій в країні. Ефективний розвиток держави можливий за умови належного врахування подібного позитивного досвіду минулих епох.

Метою даної статті є дослідити питання становлення зовнішніх функцій держави у практиці українського державотворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Україна проходить тяжкі етапи державотворення, війна стала викликом та черговим випробуванням для українського народу. Сьогодні наша держава змушена відстоювати своє право на незалежність, використовуючи при цьому вже наявний досвід боротьби, набутий у попередні історичні періоди. Історико-правові аспекти національного державотворення є актуальними для більшості сфер наукових пошуків, а тому дають змогу розглядати питання значно ширше. У цьому контексті дослідження процесу становлення зовнішніх функцій держави у практиці українського державотворення не становить виключення. Така постановка задачі доволі актуальна у контексті напрацювання дієвих механізмів державотворення та державовідновлення і тим самим покликана сприяти оновленню вже наявних підходів у цьому напрямку.

Призначення кожної держави має свою динаміку. Вона залежить від певного стану суспільства, соціальних завдань та конкретизується насамперед у відповідних напрямках її діяльності – функціях [1, с. 375]. Наявна наукова література містить досить поширені визначення про те, що під функціями держави потрібно розуміти основні напрямки її діяльності. Такої думки дотримуються зокрема М. Буцан, яка зазначає, що це основні напрямки діяльності з наявною сукупністю інструментів та засобів щодо здійснення цієї діяльності [2, с. 409] та О. Скакун, яка стверджує, що функції держави – це основні напрямки її діяльності, що зумовлені її цілями і завданнями та конкретизують її сутність [3, с. 137].

Сама держава є соціальним інститутом для здійснення управління суспільством. Процес самого державотворення є складним і тривалим, він спрямований на становлення держави і включає в

собі різного роду чинники, такі як: культурні, політичні, міфологічні, релігійні. Еволюційні періоди державотворення в історії є складним процесом, які включають формування та трансформацію політичних утворень від найдавніших спільнот до сучасних національних держав. Ряд сучасних авторів вважає, що «наукове пізнання держави будь-якого історичного типу передбачає розгляд її функцій, які є найважливішими якісними характеристиками та орієнтирами не лише держави як специфічної форми організації публічної влади, а й як організації суспільства в цілому» [4, с. 98].

Безумовно, досліджуючи генезу зовнішніх функцій України, як і будь якої іншої держави, визнаємо, що це питання має давні традиції й виступає дзеркальним відображенням того ж довгого та складного шляху, як і історія становлення самої держави, проте завжди є актуальним та вкрай важливим на етапі проведення правового аналізу в загальній системі юридичних наук, та, насамперед, в науці теорії та історії держави і права. Такої думки дотримуються деякі українські дослідники зазначаючи, що саме функціональний підхід до з'ясування сутності держави дає змогу визначити її соціальну роль і призначення в суспільному житті, зміст діяльності, завдання відповідно до того чи іншого історичного етапу розвитку, механізм держави, за допомогою якого питання загальносуспільного значення вирішуються та здійснюється управлінська діяльність [5]. На переконання О. Дурман, «витоки української зовнішньої політики є значно глибшими. Її коріння слід шукати на стику візантійської і римської традицій, що лежать в основі усіх сучасних європейських держав» [6, с. 23].

Одним з перших дипломатичних візитів вважається візит київського князя Кия до столиці Візантії Царгорода 530 року. За результатами таких взаємин між Юстиніаном I і Києм був укладений договір про припинення нападів підлеглих князю племен на Візантію та її придунайські землі і перехід їх на службу до імперії [7, с. 5-6]. На цьому міжнародні договори додержавних утворень: Антського союзу та слов'янських вождівств із наймогутнішою тогочасною європейською державою – Східною Римською імперією лише беруть початок.

За черговим візантійсько-антським мирним договором 545 року Анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще імператором Траяном, на той час спустілої, фортеці Турріс. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів тюркомовних болгар та склавинів імператорський уряд обіцяв Антам велику платню і ряд вигод [8, с. 24].

З розпадом додержавного утворення – Антського союзу на племінні частини на початку IX століття сформувалася Київська Русь – наступний етап історичного державотворення. За часи її існування державне управління відбувалося різними правлячими поколіннями. У період князювання Ігоря було укладено мирний русько-візантійський договір 944 року. Цей договір не містив суттєвих вигідних для русинів та візантійців положень, порівняно з дипломатичними договорами попередніх періодів. Важливим моментом, який передбачав даний договір, була взаємовигідна військова допомога [8, с. 36].

Впродовж 945–964 років було укладено ряд важливих договорів. Вони припадають на період правління княгині Ольги. З придушенням древлянського повстання і вбивши кількох древлянських князів було спалено і їх головне місто Іскоростень. На міжнародній арені княгиня уклала союзницькі угоди з Константинополем щодо християнізації Русі, те ж саме вона обговорювала і з німецькою стороною, бажаючи заручитись їх дипломатичною підтримкою та дружбою. Проте зміна політичного вектору спричинила втрату її підтримки в середині країни [8, с. 37–39].

За часів правління Святослава – сина Ігоря та Ольги, було здійснено ряд переможних походів, де він показав себе з точки зору талановитого полководця. Проте з точки зору дипломатії його кроки були не такими вдалимими, що дало можливість візантійській стороні вщент розбити його війська, результатом чого стало укладення русько-візантійського договору 971 року. За договором Русь повністю відмовлялася від здійснення військової політики на територіях Імперії, зокрема балканських землях [8, с. 43-44].

Часи правління Володимира значно відрізнялися від його попередників завдяки укладанню шлюбів задля гарантованості союзів, та тим що міжнародні перемовини виходять за рамки Візантії. Наприклад, у 985 році був укладений русько-болгарський мирний договір. На його укріплення Володимир одружився з болгарського принцесою. У 988 році відбулася угода між Константинополем для придушення громадянської війни, а у 989 році було укладено шлюб із сестрою візантійського імператора Анною, що послугувало ратифікацією угоди 988 року. А задля зближення зі Священною Римською імперією Володимир одружився, після смерті Анни з онукою німецького імператора Оттоном I. Варто також відмітити, що за час правління Володимира відбулося Хре-

щення Русі та прийняття християнства, що на державному рівні стало важливим проявом цивілізації та культури [8, с. 45–47].

Характерними рисами князювання Ярослава стало укладення династичних шлюбів. У 1039 році започатковано військово-політичний союз з Польщею шляхом укладання шлюбу між польським королем Казимиром I із сестрою Ярослава Мудрого – Добронегою-Марією. У 1042 році Союзним договором син Ярослава Ізяслав одружився із рідною сестрою Казимира I, де Русь мала надавати військову допомогу Польщі в боротьбі з сепаратистами, Казимир зобов'язувався повернути 800 руських військовополонених, захоплених ще Болеславом Хоробрим у 1018 році [8, с. 51].

Досліджуючи дане питання О. Дурман зауважує, що за князя Ярослава Мудрого зовнішні відносини набули особливого розмаху та динаміки. Дипломатія у середні віки велася через династичні шлюби, що було актуальним типом укріплення дипломатичних відносин, тобто так звана «шлюбна дипломатія». На основі цього, князь Давньоруської держави мав родинні зв'язки з візантійським імператором Константином IX Мономахом, французьким королем Генріхом I, норвезьким королем Гаральдом Суворим, угорським королем Андрашом I і краківським князем Казимиром [6, с. 23].

Проте нащадкам видатних князів Київської Русі не вдалося утримати владу в своїх руках. Міжособистісні сутічки за князівську владу та ряд зовнішніх факторів призвели у підсумку до занепаду і розпаду Давньоруської держави. Наступний реальний поступ української дипломатії став більш помітним у козацьку добу.

Перша половина XVI століття характеризується початком формування українського козацтва і тим самим почався процес поступового їх перетворення на носія національної державності. Початок XVII століття характеризується становленням Війська Запорізького, як суб'єкта міжнародних відносин, впливовим військово-політичним утворенням у Східній і Південно-Східній Європі. У 1594 році Січ вперше в історії стала повноправним учасником міжнародної коаліції після укладення домовленості з представниками «Священної Ліги» про спільну боротьбу проти Османської імперії [9].

Одним з важливих етапів вітчизняного державотворення є період української національної революції середини XVII століття та розгортання національно-визвольної війни. Аналізуючи даний період, особливу увагу потрібно звернути на постать Богдана Хмельницького, який у своїй резиденції в Переяславі приймав представників європейських держав, трансільванського князя Георгія Ракоці, послів султана і московського царя. Він вів переговори з польськими посланцями, налагоджував і розвивав відносини зі Швецією. Проте зусиль гетьмана, в тому числі й дипломатичних, виявилось недостатньо для забезпечення незалежності України. Після Б. Хмельницького вагомий внесок у становлення та розвиток української дипломатії зробили гетьмани І. Виговський, І. Мазепа та П. Орлик. Наступні реальні можливості для української дипломатії виникнуть тільки через декілька століть [9].

В період національно-визвольних змагань українського народу на початку XX ст. потрібно акцентувати на Універсалах Центральної Ради. Їх історичне значення та значимість не викликає сумнівів, оскільки після тривалої паузи почалася активна фаза дипломатичної діяльності. З проголошенням I Універсалу Центральної Ради 10 червня 1917 року та створенням Української Народної Республіки спостерігаються передумови для створення Міністерства закордонних справ України як повноцінної державної структури. Процес становлення органів законодавчої та виконавчої гілок влади було оформлено II Універсалом, проголошеним Центральною Радою 16 липня 1917 р., у якому йшлося про створення виконавчого органу влади – Генерального Секретаріату. З самого першого дня існування Генерального Секретаріату в його складі почав діяти Генеральний секретаріат національних справ [9].

Новий історичний етап у розвитку української дипломатії знаменується прийняттям 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України. Після цього було прийнято історичний Акт про незалежність України 24 серпня 1991 р. З проголошенням незалежності перед Україною постали нові можливості та виклики. Центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин проголошувалось Міністерство закордонних справ [10].

Водночас постала потреба вироблення власної стратегії на міжнародній арені, визначення національних інтересів та визначення геополітичних пріоритетів. У зв'язку із цим перед Міністер-

ством закордонних справ постали цілком нові завдання, пов'язані з визнанням України міжнародним співтовариством, встановленням дипломатичних відносин, створенням ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, розбудовою повноцінних двосторонніх відносин з зарубіжними країнами, набуттям членства і утвердженням в провідних міжнародних організаціях.

Висновки. Питання генези зовнішніх функцій України сягає найдавніших глибин і визначається тривалим процесом державотворення. Поряд з тим, величезний період часу реалізація зовнішніх функцій характеризувалася непостійністю, що обумовлювалося сукупністю внутрішніх і зовнішніх чинників, а також специфікою конкретної історичної епохи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гоменюк З. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 845. С. 373–384.
2. Буцан М. Функції держави: поняття, класифікація, наукові трактування. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 406–410.
3. Скакун О. Теорія права і держави. 4-те вид. Київ: Алерта. 2021. 528 с.
4. Теорія держави і права: підручник / [О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
5. Опришко В., Шульженко Ф., Шимон С. та ін. Правознавство. URL: <https://buklib.net/books/22139/> (дата звернення 02.01.2024).
6. Дурман О. Розвиток зовнішньої політики та становлення зовнішньополітичних структур України: історичний аспект. *Державне управління*. 2019. № 4. С. 22–29.
7. Андрусишин Б. Анти-Русь-Україна: етапи становлення української державності. *Матеріали XXI Всеукраїнської наукової конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції»*. Х.: Асоціація випускників Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 4–8.
8. Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України. Київ. Ніка-Центр. 2018. 420 с.
9. Міністерство закордонних справ України. Історія. URL: <https://mfa.gov.ua/pro-ministerstvo/istoriya> (дата звернення 02.01.2024).
10. Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» від 30.03.2016 року № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.01.2024).

УДК 366.8(477.83:091)(092)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.15>

ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ СПОРТИВНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ З 1848 ПО 1939 РОКИ

Церковник С.І.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ організації наукової роботи,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-2293-1880*

Церковник С.І. Правові основи регулювання та функціонування молодіжних спортивно-просвітницьких організацій у Східній Галичині з 1848 по 1939 роки.

Товариство «Просвіта» в ХІХ–ХХ століття відіграло ключову роль у формуванні та розвитку української культурно-освітньої сфери в Східній Галичині. Його діяльність базувалася на історико-правових принципах, які визначали його мету, завдання та організаційну структуру. Основною метою «Просвіти» було піднесення освітнього та культурного рівня українців. В основі діяльності лежала ідея національно-культурної свідомості та самосвідомості. Також сприяла створенню розгалуженої мережі товариств, охоплюючи різні верстви населення. Це дозволило формувати єдину спільноту, яка розуміла національні потреби та прагнення. Активно працювала над українізацією шкільної системи та популяризацією української мови в освітньому процесі. «Просвіта» ініціювала та підтримувала створення різноманітних громадських, освітніх, культурно-просвітницьких та інших організацій, таких як «Сільський Господар», «Маслосоюз», «Народня Торговля», «Рідна Школа», «Руська Бесіда», «Союз Українок», «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг» і багато інших. Відіграла визначну роль у національно-визвольному русі у якому «Просвіта» вважалася однією з основних інституцій, яка виховувала патріотичні почуття та національну свідомість серед українців. Організаційна структура «Просвіти» сприяла об'єднанню українців у сильну та добре організовану спільноту, яка була готовою до самовизначення та національного відродження. Активно працювала над збереженням та розвитком української культури та ідентичності, підтримуючи українські традиції та мову. Ряд студентських організацій, таких як Українське студентське товариство «Січ», «Академічний кружок», «Друг», «Дружній лихвар», «Академічне братство», «Ватра», «Академічна громада», «Основа», «Український студентський союз», свідчать про різноманіття та багатозаровість українського студентського руху. Вони працювали на базі провідних вищих навчальних закладів Львова, таких як Львівський університет та Львівська політехніка. Напередодні Другої світової війни у західній частині України, зокрема в Галичині, існувало значне число молодіжних товариств, що були об'єднані в повітові Союзи. Ці об'єднання розподілялися за кількістю від 10 до 30 місцевих товариств і виконували різні функції в галузі спорту, культури та освіти. Наприкінці травня 1933 року в Галичині діяло 109 Союзів, які об'єднували 12 повітових та 254 місцевих товариства. Загалом, їх членство складало 13,245 особи. Товариства активно займалися різноманітними видами діяльності, такими як футбол, волейбол, лижі, драматургія та інші види культурно-освітніх заходів.

Ключові слова: Статут, Товариство «Просвіта», Сокільсько-січова ідея, Руханково-гімнастичне товариство «Сокіл», «Рідна школа».

Tserkovnyk S.I. Legal basis for the regulation and functioning of youth sports and educational organizations in Eastern Galicia from 1848 to 1939.

The Prosvita Society in the nineteenth and twentieth centuries played a key role in the formation and development of the Ukrainian cultural and educational sphere in Eastern Galicia. Its activities were

based on historical and legal principles that determined its purpose, tasks and organisational structure. The main goal of Prosvita was to raise the educational and cultural level of Ukrainians. Its activities were based on the idea of national and cultural consciousness and self-awareness. It also promoted the creation of an extensive network of societies covering different segments of the population. This allowed for the formation of a united community that understood national needs and aspirations. She actively worked on the Ukrainisation of the school system and the promotion of the Ukrainian language in the educational process. «Prosvita» initiated and supported the creation of various public, educational, cultural and other organisations, such as «Selskii Hospodar», «Maslosoyuz», «Narodna Torgovlya», «Ridna Shkola», «Ruska Besida», «Union of Ukrainian Women», «Sokil», «Sich», «Plast», «Luh» and many others. It played a prominent role in the national liberation movement, in which Prosvita was considered one of the main institutions that fostered patriotic feelings and national consciousness among Ukrainians. The organisational structure of Prosvita helped to unite Ukrainians into a strong and well-organised community that was ready for self-determination and national revival. It actively worked to preserve and develop Ukrainian culture and identity, supporting Ukrainian traditions and language. A number of student organisations, such as the Ukrainian Student Society Sich, Academic Circle, Druh, Druzhnyi Lichvar, Academic Brotherhood, Vatra, Academic Community, Osnova, and Ukrainian Student Union, demonstrate the diversity and multilayered nature of the Ukrainian student movement. They worked on the basis of the leading higher education institutions of Lviv, such as Lviv University and Lviv Polytechnic. On the eve of the Second World War, in the western part of Ukraine, particularly in Galicia, there were a significant number of youth associations that were united into county unions. These associations ranged in size from 10 to 30 local societies and performed various functions in the fields of sports, culture, and education. At the end of May 1933, there were 109 unions in Galicia, uniting 12 county and 254 local societies. Their membership totalled 13,245 people. The societies were actively engaged in various activities such as football, volleyball, skiing, drama, and other types of cultural and educational events.

Key words: Statute, Prosvita Society, Sokilsko-Sich idea, Sokil Gymnastic Society, Ridna Shkola.

Постановка проблеми. В кінці XIX – на початку XX століття в Галичині з’явилися українські молодіжні товариства через складне соціально-економічне та політичне положення галичан під час австро-угорського і, а надалі, польського владарювання. Економічний тиск перетворив Галичину на сировинний придаток для Австро-Угорської імперії, з низькими зарплатами та бідним матеріальним становищем місцевого населення. Заради кращого майбутнього тисячі галичан-українців були змушені залишати свою батьківщину та шукати кращий життєвий шлях за межами Галичини. Безправ’я політичного становища українців поглиблювало національну дискримінацію, особливо у відношенні української мови та культури, які переслідувалися та виганялися з усіх сфер. Це відображалось в морально-етичній поведінці українського населення.

Стан дослідження. Вивчення історіографії цієї проблеми вказує на те, що обсяг дослідження та його зв’язок з предметом та об’єктом є досить значним. Наразі стан дослідження проблеми, що стосується правових основ регулювання та функціонування молодіжних спортивно-просвітницьких організацій у Східній Галичині з 1848 по 1939 роки, може бути охарактеризований як недостатньо вивчений. Дослідженню українських молодіжних спортивних товариств, які відіграли важливу роль у національному відродженні західноукраїнських земель відіграли важливу роль наукові внески таких дослідників, як І. Андрухів, Т. Панфілова, Б. Трофим’як, інші. Особливо відзначається дисертаційне дослідження Б. Трофим’яка під назвою «Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини: (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.)». Це дослідження розглядає роль та діяльність гімнастично-спортивних організацій у національно-визвольному русі Галичини в зазначений історичний період. Дисертації Н. Мисака, Г. Ріккарді та інших також внесли свій вклад у вивчення цього аспекту. Існуючі джерела та дослідження в цьому напрямку можуть бути обмеженими або відсутніми, що створює потребу у подальших наукових розвідках та детальному аналізі. Важливо провести досліджень для розкриття різних аспектів, зокрема правовому контексті вказаного періоду, щоб зрозуміти повний спектр впливу та значення організацій у відповідний історичний період.

Метою статті є комплексне дослідження правових основи, які визначали діяльність молодіжних спортивно-просвітницьких організацій у період з 1848 по 1939 роки, який включає аналіз законів, положень, інструкцій та інших юридичних актів, які регулювали їх діяльність та вплива-

ли на їхні можливості із вираховуванням історичного контексту того часу, розкриваючи події, які вплинули на створення та розвиток молодіжних спортивно-просвітницьких організацій.

Матеріали та методи. Дослідження базується на використанні комплексу методів, зокрема аналізу нормативно-правових актів, порівняльному дослідженні молодіжної організації з іншими молодіжними спортивно-просвітницькими організаціями у Східній Галичині у вказаний період.

Виклад основного матеріалу. Великий рівень неграмотності у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах становив понад 80%, а в деяких повітах перевищував навіть 90% [1].

Неграмотність, особливо серед молоді, в Галичині призводила до моральної та культурної деградації українського населення. За даними Міністерства внутрішніх справ на початку 90-х років XIX століття українці Галичини, які склали понад 70% населення, були відповідальні за третину всіх злочинів в Австро-Угорській імперії. Найпоширенішими злочинами були: пияцтво (90%), проституція (88%), бродяжництво (86%), посягання на честь і гідність людини (68%), навмисні тілесні пошкодження (74%) і так далі [2].

Така ситуація серед української молоді вимагала від прогресивної української інтелігенції негайних та кардинальних заходів у питанні виховання молоді в національному дусі. У цьому контексті українські молодіжні та студентські товариства повинні були взяти на себе відповідальність за вирішення цих завдань.

З початку 60-х років XIX століття ситуація в Галичині свідчила про піднесення національного життя, активізацію народних мас і звернення до духовних цінностей та власної культури. Це виявилось у заснуванні громадських, освітніх та культурно-просвітницьких організацій, таких як «Руська бесіда», «Просвіта», Наукове Товариство ім. Шевченка, Товариство «Рідна школа» і інші. Одним з активних виразників цього процесу стало перше гімнастичне товариство «Сокіл», засноване в лютому 1894 року, яке визначало як «спосіб підняття народної свідомості та визволення від імперського гніту» [3, с. 23].

Установчі збори товариства «Сокіл» відбулися 17 липня 1892 року у Львові. На цих зборах В. Лаврівський представив доповідь про статут товариства, а щодо його назви розглядалися різні пропозиції, такі як «Січ», «Львівська січ», «Галицький лев», «Руський лев», «Український лев». Надалі учасники зборів прийняли назву «Сокіл» як символ всеслов'янської ідеї. [4, с. 126].

Статут гімнастичного товариства «Сокіл» був складений у грудні 1892 року та остаточно затверджений Міністерством внутрішніх справ Австро-Угорщини та Галицьким губернаторством у 1893 році. Цей документ вирізнявся достатньо чіткою правовою основою і відповідав статутам інших товариств культурно-просвітницького характеру. Місцем заснування Товариства було місто Львів. Товариство мало свій власний прапор із лівим у синьому полі, а також девіз «Бодрімось».

За суто спортивними завданнями, такими як виховання своїх членів у фізичному і духовному розвитку, товариство «Сокіл» приділяло увагу національно-патріотичному вихованню молоді. Керівним органом були Загальні збори, які скликалися Старшиною один раз на рік, а також Надзвичайні збори за потреби. Загальні збори розв'язували всі питання товариства, крім виключення членів [5, арк. 13]. Старшина, складена з голови, представників і членів, збирала щомісяця для обговорення. Мировий суд вирішував усі спори в товаристві, а ліквідація завершилася рішенням Загальних Зборів за згодою 3/4 членів. На початку XX століття «Сокіл» розширив свою діяльність до 11 секцій та комісій. У 1904 році кількість організацій значно зросла, підтверджуючи широкий національний вплив «Сокільсько-січової ідеї». У зв'язку зі зростанням осередків та створенням власних «Січей» «Сокіл» змінив статут і виключив назву «Сокіл-Батько» наприкінці 1905 року [6, с. 14].

На червень 1914 року «Сокіл» нарахував 974 осередки та 32 700 членів. У період Першої світової війни товариство активно співпрацювало з Легіоном УСС та УГА [7, с. 19]. У період Першої світової війни практично всі члени Товариства «Сокіл» вирішили приєднатися до Легіону Українських Січових Стрільців і активно брали участь у національно-визвольних змаганнях, у тому числі в Українській Галицькій Армії (УГА).

У 1920 роках характер діяльності товариства залишився подібним до попереднього періоду. Замість австро-угорського панування наступила польська окупація, яка продовжила асиміляційну політику своїх попередників, використовуючи ще жорстокі методи. «Соколу» та іншим українським молодіжним товариствам довелося в нелегких умовах протистояти польському шовінізму. Польська окупаційна влада докладно стежила за українськими громадськими організаціями, зокрема «Сокіл», переслідувала їх, забороняла їм створювати та розпускати за будь-які властивості. У 1922 році в Західній Україні з 52 товариств польська влада ліквідувала 21 [8, с. 133].

У жовтні 1932 року польський сейм прийняв новий «Закон про товариства», який встановив віковий ценз для тих, хто бажав стати членом будь-яких товариств. Відповідно до нового закону особа могла стати дійсним членом товариства лише після досягнення 18 років.

Додатково, новий закон забороняв усім українським молодіжним товариствам займатися одночасно спортивною і пожежною справою. За цими новими обмеженнями їм довелося вибрати лише один вид діяльності: якщо обрано спортивний напрям, то необхідно було б узгоджувати програму діяльності з Державного відділу фізичного виховання і військовий вишкіл, а пожежну справу – з Державного відділу пожежної безпеки ім. св. Флоріана.

У зв'язку із цим «Сокіл» наприкінці 1932 року вносить зміни до своїх статутів і змінює свою назву на «Руханково-гімнастичне товариство Сокіл» [6, с. 15]. З 1933 року створено трирівневу організацію товариства: гнізда, повітові (окружні) осередки та центральну структуру «Сокола-Батька». Для здобуття першості серед сокільських гнізд краю, оргвідділом центрального проводу «Сокола-Батька» розроблені вимоги суперництва. Старшина соціального гнізда зобов'язувалася щоквартально подавати до «Сокола-Батька» звіти, які містили 19 питань, відповідно до кожного місяця року. Одночасно була розроблена програма діяльності Старшини гнізда, голови, інструктора, начальника, вихователя, скарбника, господаря [8, с. 138].

Під час польської окупації, втілюючи політичну програму колонізації та колонізації західних земель України, вдалися режим до відкритих репресій. У 1930 році влада провела відому «криваву пацифікацію» (умиротворення) на східних «кресах» (окраїнах), а також заборонила та ліквідувала молодіжне гімнастично-патріотичне товариство «Пласт». Наприкінці 1934 року новими законами про товариства і спорт влада обмежила діяльність сокільських організацій. Це підтверджено в Польщі кількістю соціальних товариств і новим законом Міністерства внутрішніх справ про Союз Пожежної Сторожі 1935 року.

Таким чином, якщо в 1929 році в Східній Галичині існувало 586 сокільських гнізд, то після прийняття завершеного закону в 1935 році їх залишилося лише 182. Загалом, коли у довоєнний період у 974 товариствах «Сокола-Батька» було близько 33 тис. членів, то до 1936 року ця кількість зменшилася до 23 тис. [8, с. 159]. У цьому контексті слід зазначити, що видача єдиного статуту Міністерства внутрішніх справ (дальше – МВС) для пожежних товариств Польщі від 14 січня 1935 року втратила значну роль у скороченні кількості сокільських гнізд і утруднювала вільний розвиток українського суспільства в Галичині [8, с. 159].

Відповідно до нового статуту всі пожежні товариства повинні були підпорядковуватися Союзу Пожежної Сторожі Речі Посполитої. Цим статутом створено умови для відволікання української молоді від сокільських товариств. відповідно, відповідно до закону про пожежне 1935 року, створення відповідних товариств у селі мала відбуватися за участю польської молоді, що утруднювало розвиток українського сокільського руху.

У світлі нових законів про товариства, спорт і пожежну охорону, старшина «Сокола-Батька» змінила статут на загальних зборах Товариства у квітні 1934 року і передала його до Воєводства через міського старосту. Однак ця передача затягувалася, і лише 3 липня 1935 року статут був переданий МВС Польщі. З 1 червня 1935 року набрав чинності новий закон про пожежне господарство, який включав понад 200 сільських гнізд та лугових товариств, які діяли за іншими статутами. Це призвело до паралічу діяльності та діяльності цих товариств. «Один із законів МВС Польщі 1935 року про пожежу повністю паралізував промисловість і діяльність сільських пожежно-рухових соціальних гнізд» [9, арк. 31]. У зв'язку з цим центральним управлінням «Сокола-Батька» у Львові надсилало інструкції всім товариствам у краю, закликаючи їх прийняти новий статут до 1 червня 1935 року, де замість назви «пожарно-гімнастичні» мала бути використана назва «спортивно-гімнастичні». товариства. Ця акція «Сокола-Батька» мала на меті зберегти українські соціальні товариства від впливу польської шовіністичної ідеології. [8, с. 160].

Пожежно-руханкове товариство «Січ» було іншим за чисельністю молодіжним товариством у Галичині. Заснування 5 травня 1900 року в селі Завалля Снятинського повіту Станіславського воєводства коломийським адвокатом і видатним діячем Української радикальної партії Кирилом Трильовським [3, с. 16]. Важливо відзначити, що філії товариства діяли не лише в Галичині, але й на Буковині та Закарпатті. Статут товариства «Січ» передбачав конкретні практичні заходи для досягнення мети, які включали: організація стимулювала своїх членів до здоров'я та використання спортивного обладнання для гімнастичних та атлетичних занять. Товариство проводило тренування та вправи з гімнастики, щоб розвивати фізичну силу та гнучкість серед своїх членів.

Гімнастичні й атлетичні заботи які сприяли поєднанню масово січових гімнастичних вправ із проведених зустрічей [8, с. 223].

Відмінності між «Соколом» та «Січчю» вказують на різний характер їхньої взаємодії з релігійними та духовними структурами. Якщо «Сокол» тісно співпрацював з Греко-Католицькою Церквою і мав підтримку духовенства, то «Січ» мала виключно світський характер. У Статуті «Січі» чітко було визначено, що членами товариства можуть бути лише світські особи, а доступ духовних осіб до «Січі» був заборонений [10, с. 25].

Хоч своє походження як пожежне товариство, «Січ» визначала свої головні цілі та завдання як «атлетична і просвітницька діяльність» [12, арк. 2]. Це вказує на те, що хоча початково організація може бути заснована з іншою метою, з часом її функції можуть еволюціонувати відповідно до потреб членів та суспільства. Керівними органами «Січі», як і в «Соколі», були Загальні збори та Старшина.

Це нововведення в Статуті «Січі» вказує на те, що організація була орієнтована не тільки на гімнастичну та спортивну діяльність, але також визнавала важливість участі у громадському житті та виконанні соціальних функцій. Розділення на «чети» (відділи) з різними обов'язками свідчить про комплексний підхід до виконання завдань та роль «Січі» в громадському порядку. Кожна «чета» в «Січі» мала свої визначені обов'язки до яких входили: збереження майна громадян при пожежах та стихійних лихах; забезпечення якнайшвидшого гасіння пожежі; ресурсне забезпечення при гасінні пожежі, зокрема, забезпечення водою; охорона майна від мародерів і злодіїв. Це розподіл завдань свідчить про те, що «Січ» відігравала роль не лише гімнастичного товариства, але й виконувала функції громадської організації з активною участю у різних сферах громадського життя та захисту інтересів громадян [12, арк. 4].

Структура «Січового Союзу» та організаційна побудова «Січі» свідчать про його комплексний характер та розгалуженість. Основні елементи цієї структури включали місцеві осередки (коші) які утворювали повітову Січ, мали свою січову раду, яку очолював повітовий отаман; повітова Січ, яка входила до Січового Союзу та мала автономію. Варто відмітити об'єднання руханково-пожежних товариств «Січ» і «Українські Січові Стрільці», які мали світський стан членів. Завданням Січового Союзу було забезпечення одностайності у січовому і стрілецькому русі та поширення його.

Центральним органом для прийняття рішень був З'їзд «Січей», що включав представників усіх рівнів Крайова Січова Рада представницький орган, який виконував функції за допомогою січових з'їздів. Генеральна січова Старшина обиралася Головною Січовою Командою та повітовими отаманами, відповідала за головні організаційні рішення. Генеральний отаман обирався Головною Січовою Командою та повітовими отаманами, представляв вищий рівень управління. Ця структура свідчить про систематичний і організований підхід «Січі» до реалізації своїх цілей та об'єднання діяльності різних рівнів українського січового руху [8, с. 217–228].

Повітова Січова Рада складається з усіх кошових «Січей» і товариств «Українські Січові Стрільці» (далі – УСС) одного судового повіту, яка із своїх членів вибирає Повітову Січову Старшину з дев'яти членів. Повітові посади включають отамана, осавула, писаря, скарбника, обозного і чотирьох четарів. Основною вимогою було те щоб члени цієї Старшини повинні проживати в одному повіті. Кожна «Січ» зобов'язана платити до каси УСС найменше дві корони щорічно. Кожний січовик повинен сплачувати одну корону і двадцять сотиків щорічно на січову газету «Січові Вісти».

Ці рухи стали не лише фізичним вихованням, а й важливим чинником національного відродження та формування патріотичних цінностей [8, с. 255].

З 1921 по 1925 роки, польська окупаційна влада дійсно призупиняла діяльність та розпускала різні українські організації, включаючи «Січ». Це було пов'язано з політикою польського уряду, спрямованою на контроль і стримання українського національного руху та підтримку державної інтеграції. Варто відзначити, що в цьому контексті «Січ» виступала як одна з організацій, яка залучала молодь і сприяла збереженню української ідентичності та культурних цінностей. Влада вбачала в цьому небезпеку для своєї політичної стабільності. Враховуючи заборону, старшина повітової «Січі» зуміла знайти вихід з даної ситуації [8, с. 468].

За вами наданим контекстом, здається, що старшина львівської повітової «Січі» діяла стратегічно, пристосовуючись до політичного середовища та обмежень польської окупаційної влади. Шляхом створення нового статуту і введення товариства під трьома різними назвами – «Січ»,

«Луг» і «Братство» – старшина спробувала уникнути заборон та затвердження владою. Цей хід дозволив зберегти ідеї та цінності організації, хоча і під іншими обличчями.

Назва «Луг» мала глибокий історичний зв'язок з Козаччиною та Великим Лугом, що може бути розглянуте як спроба утримати та продовжити козацьку традицію в умовах, коли офіційна політика тиснула на українську національну самосвідомість та організації [8, с. 468].

Статут товариства «Луг» визначав різні сфери діяльності, які включали культурно-освітні та фізичні аспекти. Такі ініціативи свідчать про бажання не лише зберегти, але і розширити сферу впливу організації під новою назвою «Луг». Варто виділити ключові аспекти роботи товариства: організація лекцій, доповідей, аматорських вистав, та курсів для неграмотних має на меті підвищення рівня освіти та свідомості; утримання бібліотек та читальнь сприяє доступу до знань та розвитку читацької культури; залучення до музичної діяльності та утримання хору сприяє розвитку музичних здібностей та творчого вираження; проведення гімнастики та утримання футбольної команди сприяє фізичному розвитку та збереженню здоров'я; фізична активність та навички відзначені для загального фізичного розвитку та придбання навичок; організація соціальних заходів та свят сприяє створенню сприятливого спільного середовища; здійснення тренувань та курсів дозволяє надавати практичні навички та виховувати відповідальність.

Це свідчить про багатогранний підхід «Лугу» до розвитку своїх членів та спробу вплинути на різні аспекти їхнього життя [11, арк. 20]. У травні 1931 року Лугове товариство пройшло важкий період свого існування і пережило зміни, пов'язані з переговорами з польським урядом. Однією з ключових подій стало отримання організацією нового статуту, затвердженого владою 17 березня 1932 року. Новий статут, здається, забезпечив Товариству більше можливостей для розвитку та офіційного визнання.

Варто виділити важливі аспекти нового статуту такі як: організації Товариство отримало нову назву – «Українське руханково-спортивне товариство «Луг»»; головним органом став «Великий Луг» із зосередженням у Львові; статут надавав можливість створювати локальні, повітові та окружні центри товариства, що вказує на важливість структурованості та організованості руху; товариство поширилося на Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства; мета товариства була сформульована як фізичне та моральне виховання молоді. Членами могла бути не лише школярська молодь, але й молодь віком 14–18 років, за умови згоди батьків; матеріальні засоби товариства включали вступні та членські внески, пожертвування, а також прибуток від заходів, таких як вистави, концерти, лекції, зустрічі та забави; товариство мало право на придбання у власність будівель та площ для вправ.

Ці кроки та нововведення свідчать про стратегічні зміни в організаційній структурі та орієнтації Товариства, спрямовані на подолання труднощів і сприяння подальшому розвитку руху. Товариство «Луг» у 30-х роках здійснює свою діяльність у напрямку руханково-спортивного руху та виконує схожі національно-соціальні завдання, що і «Січ» та «Сокіл». Вони були спрямовані на фізичне та моральне виховання молоді, збереження та підтримку національної ідентичності, а також сприяння соціальному та культурному розвитку громади.

Ці організації мали за мету сприяти формуванню сильної та організованої молоді, зокрема за допомогою спорту, фізичних вправ, культурно-освітніх заходів та інших ініціатив. Такий підхід є типовим для національних руханкових товариств, які діяли в умовах соціально-політичних змін та викликів [6, с. 20].

Історія сокільського руху в Галичині дійсно має глибокі корені та розвиток задовго до Першої світової війни. Організації, такі як «Сокіл» і «Січ», виникли як руханково-спортивні та патріотичні організації з метою виховання молоді, фізичного розвитку та підтримки української ідентичності.

Тасмний мілітарний гурток у Львові, який з'явився ще до Першої світової війни, свідчить про зацікавленість молоді в військово-патріотичних аспектах. Також «Пласт», заснований у 1911 році, слугував меті ознайомлення молоді з військовою справою та виховання патріотичних почуттів. Пласт, відмежовуючись від державної шкільної системи, мав можливість виховувати дітей та підлітків в дусі української мови, культури та історії. Це сприяло формуванню національної самосвідомості та готовності до боротьби за незалежність України. Такий підхід виявився ефективним у забезпеченні збереження та розвитку української ідентичності серед молодого покоління [8, с. 273].

За радянської влади, яка прийшла на західноукраїнські землі внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, всі українські політичні партії, громадські об'єднання, включаючи молодіжні товариства,

були заборонені. Це сталося в контексті політики сталінізації та репресій, спрямованих проти будь-яких незалежних громадських організацій, які могли б конкурувати з владою чи викликати непокої. Така ситуація призвела до ліквідації та придушення активності різноманітних товариств та об'єднань [8, с. 495].

Висновки. Подібність у статутах українських культурно-освітніх організацій, товариств і спілок може бути пояснена спільними цілями та завданнями цих установ, а також відповідністю їхньої структури чинному законодавству на території, де вони діяли. Це свідчить про те, що ці організації спільно працювали для досягнення спільних цілей, пов'язаних з укріпленням національної самосвідомості, збереженням культурної спадщини та забезпеченням освітніх потреб українського населення.

Створення та діяльність українських студентських товариств та спілок дійсно вплинуло на національно-визвольний рух у період від 1848 до 1939 року. Ці організації відігравали ключову роль у вихованні національно свідомої молоді, підготовці лідерів та активістів національно-визвольного руху. Результатом їхньої діяльності стало масове піднесення патріотичного духу, що сприяло подальшому розвитку національної ідеї та державотворенню на західноукраїнських землях. Аналіз становлення та діяльності українських студентських товариств та спілок у Східній Галичині має велику актуальність та значущість, оскільки ці організації являти собою важливий елемент культурно-просвітницького та наукового середовища. Дослідження їхньої діяльності дозволяє краще зрозуміти внесок української студентської молоді у формування національної ідентичності та розвиток культурного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галичанин. Львів, 1897. 15 лютого.
2. Галичанин. Львів, 1897. 16 лютого.
3. «Сокіл-батько» – спортивно-руханкове товариство у Львові: альманах, 1894–1994. / відп. за вип. і упор. Анна Благітка. Львів: РВО «Основа», 1996. 267 с.
4. Панфілова Тетяна. Юнацько-молодіжні, культурно-освітні та спортивні товариства Галичини (XIX ст.). Проблеми гуманітарних наук. 2014. Випуск 34. Історія. С. 123–133.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 312. Опис 1. Справа 1.
6. Андрухів І.О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр.: короткий історичний нарис. Івано-Франківськ: Б.В., 1995. 73 с.
7. Генік Л.Я. Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 25 с.
8. Трофим'як Б.Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини: (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.): монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.
9. Державний архів Тернопільської області. Фонд 231. Опис 1.
10. Про січовий рух / «Запорожець» календар для народів на рік 1921. – Коломия. 1921. 32 с.
11. Державний архів Львівської області. Фонд 1. Опис 57. Справа 1237.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 847. Опис 1. Справа 7.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 323.1:340.132.6](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.16>

НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Балинська О.М.,

*проректор Львівського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0168-143X>
e-mail: olga_bal@ukr.net*

Долинська М.С.,

*завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0352-5470>
e-mail: dolynska_ms@ukr.net*

Балинський І.О.,

*доцент кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю
Університету Короля Данила,
кандидат наук із соціальних комунікацій
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4024-644X>
e-mail: i.balynskyy@gmail.com*

Балинська О.М., Долинська М.С., Балинський І.О. Новели законодавчого регулювання етнонаціональної політики в незалежній Україні.

У статті висвітлено окремі питання провадження етнонаціональної політики в незалежній Україні. Авторами досліджено праці науковців у цій сфері, а також національне законодавство у сфері етнонаціональної політики. Мета дослідження – здійснити аналіз законодавчого регулювання етнонаціональної політики в незалежній Україні, особливу увагу приділяючи періоду 2021 року – першої половини 2023 року.

Попри війну в Україні, відбувається оновлення законодавчого регулювання етнонаціональної політики в державі. Певні кроки щодо розвитку національного законодавства у сфері етнонаціональної політики в Україні пройдено, зокрема шляхом прийняття Верховною Радою України протягом 2021-2022 років законів України: «Про корінні народи України» та «Про національні меншини (спільноти) в Україні».

Держава повинна на законодавчому рівні має передбачити основні засади етнонаціональної політики в Україні шляхом прийняття комплексного законодавчого акту. Прийнятий спеціалізований акт щодо етнонаціональної політики повинен сприяти проведенню ефективної державної етнонаціональної, етнокультурної політики, консолідації української нації загалом та гармонійному розвитку національних меншин та корінних народів та стане запорукою громадянського миру в українському суспільстві.

Характеризуючи розвиток законодавчого регулювання етнонаціональної в Україні простежується необхідність у його подальшому вдосконаленні, зокрема, шляхом імплементації кращих законодавчих щодо етнонаціональної політики іноземних держав. Подальші розвідки щодо законодавчого регулювання етнонаціональної політики в Україні можуть стосуватися порівняльно-правового аналізу прийнятих законодавчих актів щодо вказаної теми дослідження.

Ключові слова: етнонаціональна політика, законодавство, національні меншини (спільноти), держава, корінні народи, право, закон.

Balynska O., Dolynska M., Balynskyi I. Novels of legislative regulation of ethno-national policy in independent Ukraine.

The article highlights certain issues of ethno-national policy implementation in independent Ukraine.

The issue of ethno-national policy continued to be one of the most important in the state policy of each state.

State ethno-national policy in Ukraine is a complex process that requires proper state-political and legal (legislative) regulation of inter-ethnic relations.

The authors researched the works of scientists regarding the legal regulation of ethno-national policy in modern Ukraine, as well as national legislation in the field of ethno-national policy.

The purpose of the study is to carry out an analysis of the legislative regulation of ethno-national policy in independent Ukraine, paying special attention to the period of 2021 - the first half of 2023.

Despite the war in Ukraine, the legislative regulation of ethno-national policy in the state is being updated.

Certain steps have been taken regarding the development of national legislation in the field of ethno-national policy in Ukraine, in particular through the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine during 2021-2022 of the laws of Ukraine: “On indigenous peoples of Ukraine” and “On national minorities (communities) in Ukraine”.

The state should, at the legislative level, provide for the basic principles of ethno-national policy in Ukraine by adopting a comprehensive legislative act.

The adopted specialized act on ethno-national policy should contribute to effective state ethno-national and ethno-cultural policy, consolidation of the Ukrainian nation in general and harmonious development of national minorities and indigenous peoples, and will become a guarantee of civil peace in Ukrainian society.

Characterizing the development of the legislative regulation of ethno-nationalism in Ukraine, the need for its further improvement is traced, in particular, through the implementation of the best legislative policies on ethno-nationalism of foreign countries.

Further investigations regarding the legislative regulation of ethno-national policy in Ukraine may refer to a comparative legal analysis of the adopted legislative acts regarding the specified research topic

Key words: ethno-national policy, legislation, national minorities (communities), state, indigenous peoples, right, law.

Вступ. Більшість країн світу є багатонаціональними, тому існує проблема національної консолідації та налагодження міжетнічних стосунків, а також захисту прав як корінних народів, так і національних меншин.

Термін етнополітики почали застосувати західні політологи у 60-роках минулого століття. Згодом цей інститут був трансформований, отримав нове, більш розширене трактування, та нову назву «етнонаціональна політика»

А. Колодій справедливо зазначає: що мова йде про етнонаціональну, а не про просту етнополітику, тому що турбота про титульну націю, її розвиток, повноцінне функціонування її культури, виконання нею ролі державотворчого народу не менш важлива і складна проблема, ніж захист прав і сприяння розвитку культур національних меншин» Автор наголошує, що при провадженні етнонаціональної політики слід враховувати як політико-ідеологічну, так мовно-культурну роз'єднаність різних регіонів держави [1, с. 178].

Етнонаціональна політика посідає важливе місце у структурі державної політики більшості країн сучасного світу [2 с. 44].

Україна також є однією із багатонаціональних держав, тому виникає потреба у врегулюванні міжетнічних стосунків, що є досить складним та актуальним процесом, який потребує належного як державно-політичного, так і правового врегулювання за допомогою науково-обґрунтованої державної етнонаціональної політики.

Дійсно, збереження населенням етнічної та національної ідентичності у багатьох випадках залежить, з одного боку, від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), а з іншого боку, від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава [3, с. 19–26].

Право виступає механізмом реалізації етнополітичної політики в Україні. Враховуючи зміни законодавства щодо законодавчого регулювання етнополітичної політики протягом всього періоду незалежності України, в тому числі під час воєнного стану в Україні протягом 2022-2023 років, постала потреба у проведенні цього дослідження.

Наукова розвідка щодо законодавчого врегулювання в Україні етнополітичної політики сприятиме подальшому розвитку законодавства у вказаній сфері, спрямованого на зближення української етнополітичної політики із європейською етнополітичною політикою.

Мета дослідження – здійснити аналіз законодавчого регулювання етнополітичної політики в незалежній Україні, виокремлюючи прийняте Верховною Радою України законодавство протягом 2021 року – першої половини 2023 року.

Стан дослідження і методологія вивчення проблеми. Проблеми етнополітичної політики розглядалося широким колом науковців, в тому числі правників, політологів. Зокрема, цим питанням присвятили свої праці О. Антонюк, Н. Беліцур, С. Бугаєв, Я. Варивода, К. Вітман, В. Євтух, О. Калакура, Ю. Ковний, А. Колодій, Л. Корнат, Л. Лойко, В. Котигоренко, М. Краснопольська, О. Майборода, М. Панчук, М. Шульга. Однак, у працях науковців не висвітлено новели законодавчого регулювання етнополітичних правовідносин в Україні протягом 2019-2022 років.

Слід виокремити дисертаційні дослідження, які виконали: О. Антонюк на тему: «Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні та концептуальні засади» [4], С. Асланов на тему «Політико-правові засади державної етнополітичної політики в Україні» [5] та М. Юрченко на тему: «Етнополітична політика як фактор державотворення в Україні» [6].

При аналізі законодавства в галузі етнополітичної політики в Україні використано широке коло загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, в тому числі історичний, діалектичний, порівняно-правовий, логічний, системний, семіотичний підхід та інші.

Виклад основних положень. Ми погоджуємося з Л. Корнат, що ефективність державної етнополітичної політики визначається здатністю влади гнучко реагувати на запити суб'єктів етнополітичних процесів, ступенем зацікавленості державної еліти, збереженням міжетнічної злагоди у суспільстві та гармонізації інтересів суб'єктів етнополітичних відносин. Дійсно, налагодження міжкультурного діалогу в Україні є одним із ключових чинників суспільної злагоди та консолідації нації, а змістом етнополітичної політики стали міжнаціональне порозуміння та етнокультурна різноманітність [7, с. 178].

Очевидно, що відновлення української державної незалежності у 1991 році надало потужний поштовх як національній, так і етнічній активності не лише українців, але й представників різноманітних етнокультурних груп на території держави.

Становлення оновленого законодавства в сучасній Україні відбувалося у всіх сферах діяльності та не оминуло проблем етнополітичної політики, використовуючи за взірці кращі норми міжнародного права.

Зокрема, при розробленні законодавчих актів правотворцями та науковцями були використані норми наступних актів: Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин, що була прийнята 5 листопада 1992 року у м. Страсбурзі, Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних мовних меншин, прийнята та затверджена резолюцією Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1992 року № 47/135, Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин 1995 року.

О. Антонюк перераховує дев'ять основних об'єктивних чинників формування етнополітичної політики в незалежній Україні. Серед них вважаємо виокремити наступні: незалежне існування України, як держави; поліетнічний склад населення; активізація етнополітичного процесу, широкого включення до нього структурних етнокомпонентів українського суспільства – української нації, корінних народів на національних меншин; необхідність узгодження інтересів, встановлення рівноправних та гармонійних відносин між етнічними групами; співробітництво та зв'язки з українською діаспорою та вихідцями з України, людьми іноетнічного походження; наявність інтенсивних міграційних потоків [8, с. 23].

Першими етнополітичними актами незалежної України, прийнятими у 1991-1992 роках слід вважати: Акт проголошення незалежності України, Декларацію про суверенітет України, Декларацію прав національностей України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», Закон України «Про національні меншини в Україні», Закон України «Про освіту».

Неможливо не відзначити основоположну роль Конституції України 1996 року [9] у становленні української незалежної етнополітичної політики.

Аналізуючи текст преамбули Основного Закону держави О. Антонюк, наголошує на важливості її норм у становленні національної етнополітики [8, с. 23] щодо українського державотворення, яке ґрунтується на багатовіковій історії, та відбувається на підставі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.

Не тільки у преамбулі, але й у багатьох інших статтях Конституції України передбачено певні засади етнополітичної політики держави.

Наприклад, у статті 11 Конституції мова йде про обов'язок держави сприяти: розвитку, так і консолідації української нації; розвитку як історичної свідомості нації, так і її культури та традицій; розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин та корінних народів держави [9].

До необхідності проведення української етнополітичної політики за кордоном також спонукають норми статті 12 акту, шляхом задоволення як національно-культурних, так і мовних потреб української діаспори.

Виконання місцевими державними адміністраціями державних та регіональних програм соціально-економічного та національно-культурного розвитку також являється механізмом впровадження етнополітичної політики в державі (стаття 119 Конституції України) [9].

На думку Л. Корнат, до механізмів реалізації етнополітичної політики належать такі: законодавство, у тому числі державні програми, спрямовані на прогнозування й регулювання етнополітичних процесів, та спеціальні програми, що стосуються конкретних напрямів реалізації етнополітичної політики; уповноважений орган державного управління, інші органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також громадські організації національних меншин; співробітництво з іншими державами та з відповідними міжнародними організаціями для реалізації цілей державної етнополітичної політики [7, с. 182].

Протягом 1997-2020 років окремі питання етнополітичної політики розглядалися у наступних нормативно-правових актах:

- Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [10],
- Законі України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 року [11],
- Законі України «Про засади мовної політики» від 3 липня 2012 року [12],
- Законі України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року [13],
- Постанові Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнополітичної політики єдності в Україні» від 25 листопада 2015 року [14],
- Законі України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року [15],
- Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року [16],
- Законі України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року [17].

Однак, правове регулювання етнополітичної політики мало суттєві недоліки, про що зауважували українські науковці та практики.

Так, Л. Корнат до недоліків відносить: розмитість положень, конкретизацію базових термінів, застарілість окремих законодавчих актів, прийнятих у перших роках незалежності України [8, с. 177].

Дійсно, недосконала законодавча база стає джерелом деструктивних явищ у етнополітичній сфері, на зразок політизації етнічних груп, які не знаходять засобів збереження свого етнічно-культурного середовища, реалізації мовно-культурних прав в українській системі координат, що підштовхує їх до застосування нелегітимних, неправових форм участі у політиці – у прояві сепаратизму, поширення закликів та вимог до порушення територіальної цілісності держави [18, с. 557].

На думку С. Асланова, державна етнополітична політика України впродовж усіх років незалежності була консервативною, характеризувалася дуже стриманим вирішенням проблем, але вважалася ефективною з огляду на відсутність конфліктів за участю етнічного чинника. Однак дестабілізаційний ефект етнополітичного конфлікту, який став невід'ємною складовою сучасної етнополітичної ситуації в Україні, спонукає до кардинального перегляду засад та особливостей провадження етнополітичної політики [19, с. 412].

Тому назріла потреба в оновленні та удосконаленні правового регулювання в сфері етнополітичної політики держави.

Значущим актом у врегулюванні етнонаціональної політики в Україні став прийнятий 1 липня 2021 року Верховною Радою України Закон України № 1616-IX «Про корінні народи України» [20].

У статті 1 акту закріплено поняття корінного народу України: як автохтонну етнічну спільноту, яка сформувалася на території України та яка є носієм самобутньої мови та культури, має традиційні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі населення України та не має власного державного утворення за межами України [20].

У частині другій цієї статті законодавцем виокремлено групи корінних народів України, які сформувалися на території Кримського півострову: кримські татари, караїми та кримчаки.

Основоположні права корінних народів держави законодавцем перелічено у статті 3 вищевказаного закону, які конкретизовано у наступних нормах статей 4-7 акту.

Також важливими є положення частини першої статті 10 Закону, згідно з якими держава повинна сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів України та дбати також про задоволення національно-культурних та мовних потреб їх представників, які проживають за межами України.

Наступною важливою подією у становленні законодавчого та правового регулювання етнонаціональної політики в державі стало прийняття 13 грудня 2022 року Верховною Радою України Закону України № 2827-IX «Про національні меншини (спільноти) в Україні» [21].

Вказаним законом також скасовано дію попереднього № 2429-XII Закону від 25 червня 1992 року. Прийняття вищевказаного закону сприяло виконанню одного із семи основних критеріїв вступу України до Європейського Союзу.

Аналізуючи норми вищевказаного закону приходимо до висновку, що законодавцем у 1 статті акту не лише надається визначення поняття національної меншини (спільноти), але й наголошується, що національні меншини (спільноти) є невід'ємними інтегрованими та органічними частинами українського суспільства.

Також Законом України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» передбачено:

- державні гарантії громадянам України, які відносяться до національних меншин (стаття 5),
- провадження державою політики щодо осіб, які відносяться до національних меншин, яка виключає їх асиміляцію (стаття 3),
- заборону дискримінації осіб, які відносяться до національних меншин (стаття 4),

Законодавцем в окремому розділі (другому) нормативно-правового акту викладено норми, що регулюють права, свободи та обов'язки осіб, які належать до національних меншин (спільнот).

Заслужують на особливу увагу положення, що врегулюють у пункті п'ятому статті 5 вищевказаного Закону – обов'язки осіб, які належать до національних меншин (спільнот).

Серед переліку обов'язків вищевказаних осіб, що дуже суттєво та справедливо у зв'язку з триваючою війною в Україні, законодавцем вперше наголошено на обов'язку боронити державний суверенітет та територіальну цілісність України.

Також до зобов'язань осіб, що належать до національних меншин (спільнот) відносяться :

- дотримання як Конституції України, так і законів держави,
- повага до мови, культури, традицій, звичаїв та релігійної самобутності як української нації, так і всіх національних меншин (спільнот) та корінних народів України,
- сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин (спільнот) [21].

Україна посідає одне з провідних місць в Європі з огляду на гарантування та відображення основних категорій прав національних меншин у чинному законодавстві, імплементації міжнародних стандартів захисту прав національних меншин, однак деякі норми українського законодавства все залишаються певною мірою декларативними [22, с. 23].

Погоджуємося з С. Аслановим, що від успішного розв'язання проблем щодо забезпечення етнокультурних потреб усіх спільнот, здійснення політики культурного плюралізму, гармонізації міжетнічних відносин залежить стабільність і міцність державних інститутів, рівень демократизації суспільного життя [23, с. 157].

Дійсно потребують як законодавчого, так і фінансового підкріплення способи захисту етнонаціональних відносин в Україні.

Висновки. Попри війну в Україні, відбувається процес оновлення законодавчого регулювання етнонаціональної політики в державі.

Етнонаціональна політика в Україні спрямована на єдність української нації, згуртованість та стійкість українського суспільства загалом, в тому числі повага як до корінних народів, так і національних меншин (спільнот).

Певні кроки щодо розвитку національного законодавства у сфері етнонаціональної політики в Україні пройдено, зокрема шляхом прийняття Верховною Радою України протягом 2021-2022 років законів України: «Про корінні народи України» та «Про національні меншини (спільноти) в Україні».

Держава повинна на законодавчому рівні передбачити основні засади етнонаціональної політики в Україні шляхом прийняття комплексного законодавчого акту.

Розвиток правового, зокрема, законодавчого регулювання етнонаціональної політики України повинно йти по шляху запозичення кращих традицій як європейської, так і світової практики у розв'язанні етнонаціональних проблем.

Прийнятий спеціалізований акт щодо етнонаціональної політики сприятиме ефективній державній етнонаціональній, етнокультурній політики, консолідації української нації загалом та гармонійному розвитку національних меншин та корінних народів та стане запорукою громадянського миру в українському суспільстві

Подальші розвідки щодо законодавчого регулювання етнонаціональної політики в Україні можуть стосуватися порівняльно-правового аналізу прийнятих законодавчих актів щодо вказаної теми дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.Ф. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
2. Корнат Л.Я. Механізми управління етнонаціональною політикою інститутами державного управління громадянського суспільства. *Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник. Політичні науки*. 2020. Випуск 159. С. 44–50.
3. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Н.В. Беліцер, С.В. Бугаєв, Я.О. Варивода та ін.; під заг. ред. Ю. Тищенко; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К.: УНЦПД, 2004. 312 с.
4. Антонюк О.В. Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні та концептуальні засади: дис... д-ра політ наук.: 23.00.05. К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. 367 с.
5. Асланов С.А. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: дис... к-та політ наук.: 23.00.05. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2010. 222 с.
6. Юрченко М.М.. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02. О.: Одеська держ. юридична академія, 1998. 213 с.
7. Корнат Леся. Етнонаціональна політика України: проблеми та перспективи реалізації. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політол. студії*. 2021. Вип. 38. С. 177–184.
8. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 15–28.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про вищу освіту: Закон України від 17.01. 2002 р. № 2984-ІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14#Text>.
12. Про засади мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text>.
13. Про вищу освіту: Закон України від 1.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
14. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні: Постанова Верховної Ради України від 25.11.2015 р. № 824-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-19#Text>.

15. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
16. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
17. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
18. Явір В.А. До концепту етнонаціональної стійкості. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 551–559.
19. Асланов С.А. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: монографія. Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2016. 464 с.
20. Про корінні народи України: Закон України від 1.07.2021 р. № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.
21. Про національні меншини (спільноти) в Україні: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20/ed20221213#Text>.
22. Моца А.А. Роль громадянського суспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності в Україні: правові засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 68. С. 19–24.
23. Асланов С. Основні засади реалізації державної етнонаціональної політики в Україні та деяких зарубіжних країнах: окремі політико-правові аспекти. *Науковий вісник ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. Випуск 14. 2010. С. 156–158.

УДК: 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.17>

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ОБРОБКИ ТА ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

Галінкіна В.С.,
аспірант кафедри конституційного та муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
e-mail: stepantseva2017@gmail.com

Галінкіна В.С. Основні принципи обробки та захисту персональних даних.

Під час розвитку інформатизованого суспільства, яке надає перевагу швидкому та дистанційному вирішенню питань в тому числі в мережі інтернет постає питання, щодо захисту інформації та даних, які розповсюджуються та надаються суб'єктами персональних даних. Передавати особисту інформацію без чіткого розуміння, що вона буде охоронятися та не використовуватися без мети, передаватися без необхідності третім особам бажання у людей немає, адже більшість такої інформації є ідентифікуючою та особистою, в деяких випадках навіть «чутливою». В такому випадку особи, які передають, обробляють, зберігають персональні дані мають керуватися правовими підставами, які визначають хід таких дій. Основоположними поняттями, якими необхідно керуватися при будь-яких операціях відносно персональних даних є принципи. Принципи являють собою першооснову, яку зобов'язані всі в цьому процесі дотримуватися, за недотримання чого настає юридична відповідальність.

Інститут захисту персональних даних є відносно новим, тому з розвитком даного інституту, законодавство на різних рівнях розвивається та вдосконалюється основні положення та загальні засади захисту персональних даних. На даний час можна виділити загальні засади обробки та захисту персональних даних, якими є: прозорість, чесність, законність, обмеження мети, мінімізації даних, точності даних, обмеження періоду зберігання даних, безпеки даних та принцип підзвітності.

Такі принципи закріплені в Загальному регламенті захисту персональних даних та відповідають основній меті, а саме визначити стандарти на основі яких має здійснюватися збирання, обробка, передавання, зберігання, знищення персональних даних. Наявність таких принципів та найголовніше закріплення їх в нормативно-правових актах, які є загальнообов'язковими для всіх та в першу чергу необхідно для збереження та не обмеження права на приватне життя та право на захист персональних даних, право на приватність. Загальні засади здійснення легітимних операцій з персональною інформацією передбачають повідомлення особи, яка надає свої особисті дані про мету обробки та всі тонкощі, які стосуються майбутніх дій з наданою інформацією та регулювання, обмеження та визначення відповідальності за порушення принципів обробки та захисту персональних даних для особи, яка в подальшому здійснює визначені операції.

Ключові слова: загальні засади, обробка персональних даних, принцип прозорості, інститут принципів захисту персональних даних, точність даних.

Halinkina V.S. Basic principles of personal data processing and protection.

The development of an information society that prefers quick and remote resolution of issues, including on the Internet, raises the issue of protecting information and data disseminated and provided by personal data subjects. People do not want to transmit personal information without a clear understanding that it will be protected and not used, or to transfer it unnecessarily to third parties, because most of this information is identifying and personal, and in some cases even «sensitive». In this case, persons who transfer, process, or store personal data must be guided by legal grounds that determine the course of such actions. The fundamental concepts that must be followed in any operations with personal data are the principles. Principles are the basic framework that everyone in this process must adhere to, and failure to do so entails legal liability.

The institute of personal data protection is relatively new, therefore, with the development of this institute, legislation at various levels develops and improves the basic provisions and general principles of personal data protection. At present, the general principles of personal data processing and protection can be summarised as: transparency, fairness, lawfulness, purpose limitation, data minimisation, data accuracy, data retention period limitation, data security and the principle of accountability.

Such principles are enshrined in the General Data Protection Regulation and meet the main goal, namely to define the standards on the basis of which personal data should be collected, processed, transferred, stored, and destroyed. The existence of such principles and, most importantly, their consolidation in regulatory legal acts that are binding for all and are primarily necessary to preserve and not restrict the right to privacy and the right to protection of personal data, the right to privacy. The general principles of legitimate operations with personal information provide for notification of the person who provides his/her personal data about the purpose of processing and all the details concerning future actions with the provided information and regulation, limitation and determination of liability for violation of the principles of processing and protection of personal data for the person who further carries out the specified operations.

Key words: general principles, personal data processing, transparency principle, institute of personal data protection principles, data accuracy.

Постановка проблеми. В час інформаційного прогресу, максимального використання в побутовому та робочому житті мережі Інтернет, дистанційного виконання робіт та послуг, поширення інформації та персональних даних у всесвітній мережі, такий процес потребує нормативного регулювання як на міжнародному так і на національному рівнях в кожній країні світу. Транснаціональна передача особистих даних фізичних та юридичних осіб має здійснюватися в тому порядку та у спосіб, які забезпечують конфіденційність та їх повноцінний захист від негативного результату. Такий процес безумовно регулюється нормативною базою, яка в свою чергу має відповідати загальним засадам обробки та захисту персональних даних. В даний час в національному законодавстві чітко не прописані саме принципи захисту персональних даних, як окрема стаття, але проаналізувавши ЗУ “Про захист персональних даних” та нормативні акти Ради Європи в цій статті хочу проаналізувати принципи обробки та захисту персональних даних.

Стан опрацювання. Особливий інтерес до висвітленої проблеми виявляли М.В. Бем, О. Мервінський, М. Кравчук, Ж.В. Удовенко, І.М. Городинський, Г. Саттон, О.М. Родіоненко, О.Г. Рогова, С.С. Єсімов, В.О. Волосецький, В.М. Брижко, К.С. Мельник, Т. Обуховська, В.В. Оніщенко та інші вчені. У наукових працях вищевказані науковці висвітлюють проблеми та роблять порівняльний аналіз стану законодавства що стосується персональних даних на національному та міжнародному рівнях.

Метою статті є аналіз та виклад основних положень, а саме принципів відповідно до яких здійснюються визначені законодавством дії відносно персональних даних, а саме обробки та захисту. В даній статті здійснено виклад матеріалу, стосовно основних принципів які закріплені в Загальному регламенті захисту персональних даних та національному законодавства.

Виклад основного матеріалу. Принципи будь-яких наукових, правових, соціальних та інших понять та явищ поєднують в собі філософську сутність, абстрактність та відображають закономірності суспільного життя. Головними джерелами принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя. В свою чергу сформовані принципи можуть бути основою або джерелами для певних правових явищ. Основні правові засади, які визначають особливості здійснення захисту персональних даних і є їх принципами. Під принципами розуміють правила, що повинні дотримуватися будь-яким володільцем у ході здійснення будь-якої обробки.

Колодій В.М. зазначає, що принципи права – це ідеологічна категорія, а це означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію загального закріплення суспільних відносин, що та дає можливість розглядати їх з позиції певних ідей, керівних засад [1, с. 42].

Із аналізу статті 6 Закону України “Про захист персональних даних” можна виокремити певні принципи обробки та захисту персональних даних: обробка персональних даних здійснюється для конкретних і законних цілей, визначених за згодою суб’єкта персональних даних, або у випадках, передбачених законами України, у порядку, встановленому законодавством; обробка персональних даних здійснюється відкрито і прозоро зі застосуванням засобів та у спосіб, що відпо-

відають визначеним цілям такої обробки; персональні дані мають бути точними, достовірними та оновлюватися в міру потреби, визначеної метою їх обробки; склад та зміст персональних даних мають бути відповідними, адекватними та ненадмірними стосовно визначеної мети їх обробки; персональні дані обробляються у формі, що допускає ідентифікацію фізичної особи, якої вони стосуються, не довше, ніж це необхідно для законних цілей, у яких вони збиралися або надалі оброблялися [2].

В свою чергу в законодавстві із захисту персональних даних ЄС та нормативно-правових документів Ради Європи закріплені наступні принципи: законності, чесності, прозорості, обмеження мети, мінімізації даних, точності даних, обмеження періоду зберігання даних, безпеки даних, підзвітності.

Зі свого боку до принципів інформаційного права науковці відносять: 1) свободу одержання та поширення інформації; 2) об'єктивність, вірогідність, повноту та точність інформації; 3) гармонізацію інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній діяльності; 4) мінімізацію негативного інформаційного впливу; 5) мінімізацію негативних наслідків функціонування інформаційних технологій; 6) недопущення несанкціонованого поширення, використання та знищення інформації; 7) приналежність інформації до об'єктів цивільних правовідносин, її вільний обіг у визначених законом випадках; 8) єдність та різниця інформації та носія інформації; 9) об'єктність надання інформації; 10) первинність створення інформації; 11) обмеження доступу до інформації у визначених випадках; 12) взаємну гармонізацію інформаційного права та всієї системи вітчизняного законодавства [3, с. 9–14].

Принципи законності та справедливості. Згідно з цією засадою, обробка персональних даних повинна відбуватись лише на законних підставах та у тій мірі, яка потрібна для встановлення необхідної інформації. Будь-яке незаконне та безпідставне отримання конфіденційної інформації про особу є недопустимим та має наслідком юридичну відповідальність. Точності (достовірності), актуальності персональних даних. Інформація, що становить персональні дані, має надаватися своєчасно та достовірно. На практиці, наприклад, під час проходження конкурсу на посади державного службовця у нашій державі, громадяни беруть на себе обов'язок своєчасно надавати інформацію у разі зміни персональних даних, що є необхідними [4, с. 13].

Принцип чесності є доповненням до принципу законності обробки персональних даних та вимагає, аби персональні дані оброблялися чесно. В основному даний принцип застосовується під час обробки персональних даних і регулює відносини між суб'єктом персональних даних та контролером. Контролери зобов'язані проінформувати в повній мірі суб'єкта персональних даних про те, що дані будуть оброблятися прозоро та відповідно до правил захисту персональних даних.

Принцип прозорості обробки в першу чергу вимагає, аби контролери персональних даних вчинили всі необхідні дії для інформування суб'єктів персональних даних про те, які дані можуть бути використані та в який спосіб. Прозорість має бути присутня на всіх стадіях обробки персональних даних, адже всі вони взаємопов'язані та вимагають аби суб'єкти персональних даних були впевнені та повідомлені про інформацію, яка може бути доступна, а також яка надається суб'єкту даних у відповідь на запит суб'єкта про доступ до їхніх даних. Відповідно до права на доступ суб'єкт даних має право отримати інформацію від контролера у відповідь на свій запит, чи обробляються його дані, і, якщо так, то які саме. Крім того, відповідно до права на інформацію особи, чії дані обробляються, мають до початку обробки бути повідомлені контролерами або операторами про цілі, тривалість, засоби обробки та інші деталі [5].

Принцип обмеження мети тісно пов'язаний з принципом прозорості, передбачуваністю та контролем з боку користувача: якщо ціль обробки достатньо чітка та ясна, фізичні особи знають чого очікувати, а прозорість та юридична визначеність посилюються. Водночас чітке окреслення мети є важливим для забезпечення ефективної реалізації суб'єктами персональних даних своїх прав, як-то права на заперечення проти обробки [6].

Принцип обмеження мети в першу чергу вимагає чітко встановленої мети обробки даних. Тобто, будь-яка обробка даних здійснюється відповідно до початково встановленої мети, яка є визначена та обумовлена між суб'єктом персональних даних та іншими учасниками, які відповідають до здійснення операцій з персональними даними. Також така обробка може здійснюватися для виконання сумісних цілей, але вони не мають бути несумісними з початковою ціллю. Якщо персональні дії обробляються для невизначених цілей, або цілі є несумісними з початково визначеною, то така обробка є неправомірною. У випадку, коли будь-яка нова мета обробки даних не відповідає

першочерговій встановленій меті, то мають бути юридично оформлені підстави для подальшої нової мети.

Принцип мінімізації даних необхідний для того, аби учасниками обробки були зібрана мінімальний обсяг персональних даних, який є адекватним та достатнім для досягнення мети обробки персональних даних. Такий обсяг має бути співмірним та необхідним, чітко обмеженим та конкретним, адже дані, які не стосуються встановленої мети обробляти неправомірно.

Точність даних в першу чергу необхідна для того, аби зібрана інформація була актуальною та точною, для правильної обробки персональних даних. Також, якщо цей принцип не буде дотриманий, то в такому випадку захист та обробка персональних даних потенційно може заподіяти шкоди суб'єкту персональних даних, якщо такі дані вчасно не будуть актуалізовані.

Щодо інформації, яка може ідентифікувати суб'єкта даних в обов'язковому порядку застосовуються обмеження в часі для зберігання таких даних.

Відповідно до преамбули статті 39 Загального регламенту захисту персональних даних період, протягом якого зберігаються персональні дані, скорочений до абсолютного мінімуму; щоб забезпечити, що персональні дані не зберігаються довше, ніж це необхідно, контролер повинен установити часові рамки для стирання або періодичного перегляду [5].

У зв'язку з наявною можливістю здійснення неправомірних дій з персональними діями, або випадковим знищенням, пошкодженням принцип безпеки даних вимагає вживати визначених організаційно-технічних заходів для запобігання цього. В статті 32 Загального регламенту персональних даних зазначено, що при застосуванні заходів безпеки контролер та оператор мають враховувати «сучасний стан справ, витрати на впровадження та характер, обсяг, контекст і мету обробки, а також ризики різного ступеня вірогідності та серйозності для прав та свобод фізичних осіб» [5]. Особи відповідальні за збереження персональних даних, повинні організувати належні технічні та організаційні заходи, як приклад, для шифрування, псевдонімізації або кодування персональних даних, для подальшого захищення від неналежного використання.

І наостанок хочу додати щодо ключових моментів обробки та захисту необхідно дотримання принципу підзвітності. Проаналізувавши Загальний регламент захисту персональних даних хочу зазначити, що даний принцип фактично передбачає наявність юридичної відповідальності за недотримання всіх інших загальних засад. Для цього на контролера або іншу визначену особу покладаються обов'язки щодо впровадження технічно-організаційних заходів для підзвітності. Ці заходи можуть включати в себе документування діяльності, визначення та призначення визначеної особи, яка буде спеціалістом із захисту персональних даних, аналіз, впровадження методів та процедур для захисту персональних даних, дотримання всіх необхідних нормативно-правових актів.

Висновок. Принципи є основоположними для здійснення обробки і захисту персональних даних. Також, всі принципи є відправними точками для тлумачення інших положень у міжнародному та національному законодавстві щодо захисту персональних даних. В свою чергу обмеження даних принципів можливе за певних умов, а саме, якщо це необхідно для не обмеження основоположних прав та свобод людини. Всі винятки та обмеження обов'язково мають бути визначені на законодавчому рівні як в країнах Європейського союзу так і в Україні, також мають бути легітимними, необхідними та пропорційними в суспільстві, аби забезпечити але не обмежити нормальне та правове функціонування соціуму та їх основоположних прав. На мою думку чітко визначений перелік принципів щодо обробки та захисту персональних даних фактично дає алгоритм необхідних дій для осіб які надають свої персональні дані та які їх отримують, слідування цим принципам дає впевненість суб'єктам персональних даних в тому, що їх дані, отримані правомірно, будуть використовуватися за чітко визначеною метою, про яку вони знають та будуть захищені відповідно до вищих стандартів захисту персональних даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій В.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 42–46. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08-Kolodiy.pdf?seq%20uence=1>.
2. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.10 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

3. Баранов О. Система принципів інформаційного права. Правова інформатика. 2006. № 2 (10). С. 5–15. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/06borip.pdf>.
4. Шкільнюк А.Д. Захист персональних даних як гарантія забезпечення права на повагу до особистого та сімейного життя. Одеса, 2019. – 33 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/15086>
5. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27.04.2016 р. № 984_008-16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16.
6. Робоча група «Стаття 29» (2014), Висновок щодо застосування концепцій необхідності та пропорційності та захисту персональних даних у роботі правоохоронних органів (Opinion on the application of the necessity and proportionality concepts and data protection within the law enforcement sector), РГ 211, Брюссель, від 27 лютого 2014 р., пп. 7-8.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.18>

ПРИНЦИПИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ

Кірієнко Т.П.,
*аспірантка кафедри теорії права,
конституційного та приватного права
факультету 1 ІПФПНП
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Кірієнко Т.П. Принципи обмеження прав і свобод крізь призму забезпечення безпеки людини.

У статті досліджено основні принципи обмеження прав і свобод крізь призму забезпечення безпеки людини, охарактеризовано мету таких обмежень в сучасних умовах розвитку України як правової держави. Зазначено, що можливість обмеження свободи являє собою захід державного впливу, покликаний забезпечити безпеку громадян у критичних ситуаціях, що створюють небезпеку для їхнього життя, здоров'я і благополуччя. Особливо значущим такі обмеження є сьогодні, коли і Україна як окремо взята країна, і весь світ загалом, зважаючи на раніше згадану глобалізацію, стоять перед безліччю загроз, і військових (зважаючи на триваючу війну з боку РФ), і соціально-економічних (до яких можна зарахувати масштабні руйнівні наслідки війни, вимушену міграцію, демографічну кризу тощо), і епідеміологічних (наймасштабнішою з яких останніми роками стала пандемія, спричинена коронавірусом). Наголошено, що обмеження свободи можна розуміти як у вузькому сенсі – за допомогою застосування заходів, що виходять від держави, так і в широкому. Людина обмежена у своїх діях найрізноманітнішими чинниками, як-от: моральні норми, думки оточення і багато іншого, з чим у повсякденному житті люди найчастіше безпосередньо стикаються. За змістом цих положень свобода людини в суспільстві не абсолютна: людина обмежена тією мірою, якою це дає змогу не завдавати шкоди суспільству і не перешкоджати іншим людям у здійсненні належних їм прав. З одного боку, це зумовлює можливість обмеження державою прав і свобод людини, що само собою має негативну тенденцію, а з іншого – через обмеження забезпечується правопорядок, що зумовлює дотримання прав людини і дозволяє суспільству нормально функціонувати. Обов'язковою умовою обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є те, що воно може відбуватися лише на підставі та у випадках, визначених у законі, і, як правило, за рішенням суду. У національному законодавстві закріплено процесуальний порядок здійснення такого обмеження. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи залежно від фактичних обставин уповноважені самостійно або через звернення до суду обирати способи забезпечення національної безпеки. Деякі закріплені в Конституції України права в принципі не можуть бути обмежені. Серед них – право на життя, на охорону гідності, на свободу віросповідання та захист приватного життя. Проаналізувавши наведені вище права, зроблено висновок, що закон не передбачає обмеження тих прав, реалізуючи які, людина не може перешкоджати іншим у здійсненні належних їм прав, або ж просто становити небезпеку для інших людей (на відміну, наприклад, від обмеження права на вільне пересування заражених коронавірусом чи осіб, які ухиляються від мобілізації). На цій підставі сформульовано принципи, згідно з якими вжиті заходи щодо забезпечення безпеки не можуть обмежувати всі наявні в людини права і свободи, особливо коли йдеться про такі основоположні, як право на життя, це, зокрема, принципи: пропорційності, економічної ефективності та регламентації запроваджуваних обмежень.

Ключові слова: права людини, безпека людини, національна безпека, інформаційна безпека, свобода, принципи, держава, суспільство, обмеження прав і свобод, воєнний стан, мобілізація.

Kiriyenko T.P. Principles of limitation of rights and freedom through the prism of ensuring human security.

The article examines the basic principles of restricting rights and freedoms through the lens of ensuring human security, and characterizes the purpose of such restrictions in the modern conditions of Ukraine's development as a legal state. It is noted that the possibility of limiting freedom is a measure of state influence, designed to ensure the safety of citizens in critical situations that pose a danger to their lives, health and well-being. Such restrictions are especially significant today, when both Ukraine as an individual country and the whole world in general, given the previously mentioned globalization, are facing many threats, both military (given the ongoing war on the part of the Russian Federation), and socio-economic (including one can count the large-scale destructive consequences of war, forced migration, demographic crisis, etc.), and epidemiological (the largest of which in recent years has been the pandemic caused by the coronavirus). It is emphasized that the restriction of freedom can be understood both in a narrow sense - through the use of measures originating from the state, and in a broad sense. A person is limited in his actions by a wide variety of factors, such as: moral norms, opinions of the environment and many other things, which people often directly encounter in everyday life. according to the content of these provisions, a person's freedom in society is not absolute: a person is limited to the extent that it allows him not to harm society and not prevent other people from exercising their rights. On the one hand, this leads to the possibility of the state restricting human rights and freedoms, which in itself has a negative tendency, and on the other hand, due to restrictions, law and order is ensured, which ensures the observance of human rights and allows society to function normally. A mandatory condition for the restriction of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen is that it can take place only on the basis and in the cases specified in the law, and, as a rule, by a court decision. The procedure for implementing such a restriction is fixed in the national legislation. Bodies of state power, bodies of local self-government, their officials and employees, depending on the actual circumstances, are authorized to choose methods of ensuring national security on their own or by applying to the court. Some rights enshrined in the Constitution of Ukraine cannot, in principle, be limited. Among them are the right to life, to protection of dignity, to freedom of religion and protection of private life. Having analyzed the above rights, it was concluded that the law does not provide for the restriction of those rights, exercising which a person cannot prevent others from exercising their rights, or simply pose a danger to other people (in contrast, for example, to the restriction of the right to free movement infected with coronavirus or persons who evade mobilization). On this basis, the principles were formulated, according to which the measures taken to ensure security cannot limit all the rights and freedoms available to a person, especially when it comes to such fundamental ones as the right to life, these are, in particular, the principles of proportionality, economic efficiency and regulation of the introduced restrictions

Key words: human rights, human security, national security, information security, freedom, principles, state, society, restriction of rights and freedoms, martial law, mobilization.

Актуальність проблеми дослідження. У сучасному світі, в якому безперервно триває процес глобалізації, міцно вкоренилася така соціальна цінність, як пріоритет прав і свобод людини. Це нормативно закріплюється і на найвищому внутрішньодержавному рівні в більшості країн, і на міжнародному. При цьому варто зазначити, що поруч з нормативним закріпленням пріоритету прав і свобод людини існує можливість їхнього обмеження, коли це видається необхідним і вимагається для охорони держави по захисту інтересів суспільства. Із цього випливає, що в сучасному світі права людини не безмежні, а свобода не абсолютна.

Крім того, розвиток технологій і прискорення суспільних процесів вимагає створення нових правил для глобалізованого суспільства, де вже неможливо виділити окремі спільноти за географічною, мовною чи культурною ознакою; навіть така ознака як громадянство не може бути визначальною для правового статусу особи, позаяк наднаціональні механізми захисту прав людини обмежують сваволю держав [1, с. 15]. Як правило, можливість обмеження свободи являє собою захід державного впливу, покликаний забезпечити національну безпеку та безпеку громадян у критичних ситуаціях, що створюють небезпеку для їхнього життя, здоров'я і благополуччя. Особливо значущим, на наш погляд, це є сьогодні, коли і Україна як окремо взята країна, і весь світ загалом, зважаючи на раніше згадану глобалізацію, стоять перед безліччю загроз, і військових (зважаючи на триваючу війну з боку РФ), і соціально-економічних (до яких можна зарахувати

масштабні руйнівні наслідки війни, вимушену міграцію, демографічну кризу тощо), і епідеміологічних (наймасштабнішою з яких останніми роками стала пандемія, спричинена коронавірусом). Поява та розвиток інформаційних технологій також послаблює рівень недоторканності приватного життя людей. Це неабияким чином впливає на забезпечення інформаційної безпеки, яка в сучасних умовах є важливою складовою національної безпеки та безпеки людини зокрема.

Беручи до уваги ті обмежувальні заходи, які було вжито для недопущення поширення коронавірусної інфекції (закриття міждержавних кордонів, запровадження обов'язкового маскового режиму, режиму самоізоляції тощо), а також воєнні дії на території України (мобілізація громадян призовного віку, введення режиму воєнного стану, комендантська година), вважаємо за потрібне проаналізувати проблему допустимості обмеження прав і свобод людини заради забезпечення національної безпеки та безпеки людини, висвітливши питання цілей і порядку запровадження, засад і меж таких обмежень, а також проблем, які можуть через це виникнути в майбутньому.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема співвідношення свободи і можливості її обмеження, безумовно, є актуальною, проте не зовсім новою. У минулому її тією чи іншою мірою порушувало багато видатних філософів і мислителів, наприклад: Аристотель, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Л. Сенека, Г. Гегель, М.Т. Цицерон, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.

Питання національної безпеки та безпеки особистості є предметом аналізу наукових праць багатьох іноземних дослідників, зокрема: В. Buzan, А. Collins, D. Klus-Stanska, М. Nowicka, Н. Harterndorn, R. Keohane, С. Wallander, Р. Hough та ін. Теоретико-методологічне осмислення сучасних проблем безпеки людини, джерел та передумов усіх видів загроз її існуванню, можливих сценаріїв розвитку суспільних процесів тощо досліджували у своїх працях Г. Джагупов, Ю. Луценко, А. Капуловський, О. Руда, Т. Малюта, О. Нагула, О. Тихонова, Т. Цюман, О. Чубукова та ін. Вітчизняні вчені О. Борисова, М. Бойчук, О. Бондар, В. Васьковська, М. Левицька, В. Тихий, В. Мельник та інші акцентували увагу у своїх працях на питаннях національної безпеки, що визнаються пріоритетними в будь-якому цивілізованому суспільстві, будь-якій сучасній державі. Проблеми обмеження прав людини відображено і в наукових доробках таких вчених, як М. Козюбра, І. Іванків, М. Осядла, Н. Оніщенко, Ю. Ірха. Однак поза науковою увагою залишилися питання забезпечення безпеки людини кризь призму обмеження її прав і свобод.

Метою статті є аналіз основних принципів обмеження прав і свобод людини в умовах сучасних викликів та загроз її безпеці.

Виклад матеріалу. Щоб дослідити проблеми обмеження прав людини, насамперед потрібно проаналізувати, що розуміють під словом «свобода» в сучасному світі, відтак визначити, в яких випадках її обмеження визнається допустимим.

Свобода як основоположне право людини нерозривно пов'язана з можливістю її обмеження, що багато в чому визначається правилами людського співжиття. Так, М. Осядла обґрунтовує ідею щодо змістовної характеристики категорії «свобода» у двох аспектах: у широкому (природно-правовому) – як можливість вибору, що надана людині природою, та у вузькому (позитивному) – як принцип, що встановлює межі свободи людини, дає можливість охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування і розвитку особи, суспільства, держави та визначає гарантії свободи за допомогою права (юридико-правових засобів) [2, с. 8]. При цьому уточнимо, що обмеження свободи можна розуміти як у вузькому сенсі – за допомогою застосування заходів, що виходять від держави, так і в широкому. Людина обмежена у своїх діях найрізноманітнішими чинниками, як-от: моральні норми, думки оточення і багато іншого, з чим у повсякденному житті люди найчастіше безпосередньо стикаються.

В умовах розвитку правової держави й побудови громадянського суспільства, роль і значення права в житті суспільства на тлі нинішніх загроз мають лише зростати. Сучасні вчені зазначають, що відносини між людиною й державою не можуть бути односторонніми, вичерпуватися питаннями про права людини, – вони вимагають виконання людиною і громадянином певних обов'язків перед державою й суспільством. Дотримання прав і свобод людини та громадянина є однією з найважливіших засад правової системи й діяльності правової системи, основних правових інститутів держави, державних установ, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [3, с. 48-49]. Водночас для реального позитивного ефекту треба, щоб громадяни України виступали як рівноправний партнер, що бере участь в ухваленні найважливіших рішень, здійснює в передбачених законом формах контроль за діяльністю владних структур. Насправді сьогочасні реалії показують, що жити в суспільстві і бути вільним від суспільства – неможливо. Однак з

огляду на те, що окреслене нами питання полягає у співвідношенні свободи з можливістю її обмеження заради забезпечення безпеки, на нашу думку, допустимо звузити коло способів обмеження і надалі розглядати саме нормативно-правові заходи, що вживаються державою.

Насамперед варто звернутися до Декларації прав людини і громадянина 1789 року, основоположного документа Великої французької революції, у ст. 2 якого свободу закріплено як «природне і невід'ємне право людини» [4]. Декларація є одним з найпомітніших кроків у боротьбі за визнання і закріплення тих гуманістичних цінностей, які міцно вкоренилися у свідомості сучасного суспільства, а тому видається нам надзвичайно важливою для розуміння ідеї, закладеної у слові «свобода». Безпосередньо в самій Декларації свобода не просто постулюється як невід'ємне право людини, вона отримує своє нормативне визначення: згідно зі ст. 4, свобода полягає в «можливості робити те, що не завдає шкоди іншому» [4]. Більше того, крім визначення свободи, у Декларації прямо вказується на можливість заборони законом «шкідливих для суспільства» дій. Отже, за змістом цих положень свобода людини в суспільстві не абсолютна: людина обмежена тією мірою, якою це дає змогу не завдавати шкоди суспільству і не перешкоджати іншим людям у здійсненні належних їм прав.

З одного боку, це зумовлює можливість обмеження державою прав і свобод людини, що само собою має негативну тенденцію, а з іншого – через обмеження забезпечується правопорядок, що зумовлює дотримання прав людини і дозволяє суспільству нормально функціонувати [5, с. 415].

Згодом основну ідею наведених положень було відтворено і в міжнародному праві, зокрема в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [6] та Загальній декларації прав людини [7], і у внутрішньодержавному – у Конституції України 1996 року [8]. Наприклад, в основоположному міжнародному акті – Загальній декларації прав людини 1948 року йдеться про «обов'язки», які має кожна людина перед суспільством [7]. Сутність цих обов'язків проявляється безпосередньо в обмеженнях прав і свобод, які мають законний характер і призначені для дотримання прав інших, а також, що важливо, для забезпечення громадського правопорядку і добробуту в демократичному суспільстві. Схоже положення міститься і в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1964 року, в якому йдеться про можливість законного обмеження державою прав і свобод людини лише тією мірою, якою це не суперечить природі цих прав і свобод та сприяє добробуту суспільства [9].

Варто зазначити, що питання про співвідношення прав і свобод людини та можливості їх обмеження заради миру, життєдіяльності суспільства для сучасної України є відносно новим, оскільки протягом усього її історичного розвитку панував системоцентристський підхід, для якого характерно переважання інтересів суспільства над інтересами особистості. Так само було і в радянський період, коли суспільне (державне) благо було першочерговим, а для його досягнення й забезпечення нерідко застосовувалися заходи щодо обмеження прав окремих осіб. Однак після розпаду СРСР концепція відносин особистість–держава докорінно змінилася – як найвищу цінність визнано права і свободи людини, а їх обмеження допускається у встановлених законом випадках і тільки для досягнення певних цілей [8].

Чинне законодавство України, як і законодавство інших демократичних країн, містить вичерпний перелік обмежень, за допомогою яких регулюється життя громадян, а також інших осіб, які перебувають на території держави. Як правило, це відбувається через нормативно-правове встановлення відповідальності за вчинення тих чи інших дій. Наприклад, Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за посягання на життя і здоров'я людей, їхню честь і гідність, майно [10], Кодекс України про адміністративні правопорушення – за порушення правил дорожнього руху та інші правопорушення [11]. У більшості випадків розумність таких обмежень і необхідність у їх існуванні не піддаються сумніву, оскільки люди, перебуваючи в суспільстві, усвідомлюють потребу в існуванні певних правил поведінки, без яких це суспільство буде нездатним функціонувати.

Однак далеко не завжди введення обмежень може позитивно сприйматися суспільством. Наочним прикладом є ситуація з коронавірусною інфекцією, яка виникла на початку 2020 року і періодично спалахує досі. Різке зростання захворюваності серед людей і темпи її поширення спонукали керівництва багатьох країн вжити жорстких заходів, які багато в чому були негативно сприйняті населенням. Це пояснюється, по-перше, характером і масштабами вжитих заходів, їхньою спрямованістю, коли були значно обмежені ті права, якими люди в наш час звикли користуватися в повному обсязі, наприклад, право на вільне пересування. По-друге, негативними економічними наслідками, і для окремих людей, і для цілих груп, скажімо, для представників малого бізнесу.

Інша, не менш кричуща ситуація пов'язана із загрозами, які виникли в умовах збройної агресії з боку РФ. Права окремих громадян, а саме осіб призовного віку, значно обмежені. Так, згідно з новим законодавством про мобілізацію, до повноважень військово-цивільних адміністрацій населених пунктів та військових адміністрацій населених пунктів, а також повноважень у сфері оборони місцевих державних адміністрацій пропонується віднести взаємодію з органами державної влади, іншими державними органами, силами оборони і силами безпеки, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями, надання їм і одержання від них в установленому законодавством порядку інформації, документів і матеріалів, необхідних для виконання повноважень з питань мобілізації та демобілізації (п. 22-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» [12], п. 22-1 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [13], п. 10 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [14]).

Щодо запропонованих проєктом змін, варто звернути увагу на положення Конституції України, правові позиції Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення права на особисте і сімейне життя, а також практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо розгляду справ про порушення права на приватне і сімейне життя. Відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції України «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [8]. Тобто для визначення можливості збирання, зберігання, використання й поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди необхідна наявність двох складових: регламентація підстав у законі та визначення мети діяльності – *лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини* [15].

Також новелою проєкту є встановлення можливості застосування до громадян, які під час мобілізації не виконують обов'язків, передбачених ч. 3 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [16], заходів впливу. Зокрема, передбачається, що в разі невиконання під час мобілізації військовозобов'язаним чи резервістом обов'язків, передбачених ч. 3 ст. 22 цього Закону, можливе адміністративне затримання та доставлення військовозобов'язаного чи резервіста протягом 15 днів до ТЦК. Також передбачається тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (до якого зараховано, зокрема, тимчасове обмеження права керування транспортним засобом).

Ситуації, подібні до цих, становлять небезпеку для суспільства загалом, а тому супроводжуються запровадженням найжорсткіших обмежувальних заходів. На наш погляд, саме такі критичні ситуації гостро порушують питання про те, як саме можуть бути обмежені права і свободи окремо взятої людини, коли це необхідно для захисту всього суспільства?

На переконання М. Козюбри, оскільки основоположні фундаментальні громадянські і політичні права мають своїм призначенням передусім захист сфери свободи людини від надмірного втручання держави, до визначення меж їх обмеження треба підходити особливо виважено, залишаючи якомога менше простору для вільного розсуду держави, її органів та посадових осіб. Саме тому власне правові межі обмеження встановлюються Конституцією і законами [17, с. 59–60]. Отож звернімося до положень Конституції України. Конституція України має принципово важливе значення для досліджуваного нами питання не просто як Основний Закон держави, але як нормативно-правовий акт, який на вищому внутрішньодержавному рівні нормативно закріпив у правовій системі «людиноцентристську природно-правову доктрину», засновану на невід'ємних правах людини. Так, ст. 3 Конституції України закріплює права і свободи людини як найвищу цінність, а їх визнання, дотримання і захист – як головний обов'язок держави [8]. Потрібно звернути увагу на те, що це положення міститься в першому розділі Конституції України, присвяченому основам конституційного ладу. У такий спосіб наголошується, по-перше, на фундаментальності і принциповій важливості цього положення, по-друге, на прагненні вітчизняного конституцієдавця забезпечити його стійкість, відгородивши від можливих посягань спеціальним порядком внесення змін, ускладненим для забезпечення незмінності основоположних засад і принципів державного ладу.

А втім, навіть за безперечної умови визнання прав і свобод людини як найвищої цінності Конституція України прямо вказує на можливість їх обмеження. При цьому варто звернути увагу, що Конституція України, допускаючи обмеження основних прав, не передбачає їхнього применшення по суті. Зворотне варто було б визнати неприпустимим. Ба більше, передбачається, що необхідність в обмеженні виникає лише тоді, коли це буде і юридично, і соціально виправдано.

Згідно з Основним Законом України в інтересах національної безпеки допускається обмеження таких конституційних прав і свобод людини і громадянина: право на особисте та сімейне життя (ст. 32); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ст. 34); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 36); право на страйк (ст. 44). Оскільки забезпечення національної безпеки охоплює також протидію злочинам проти її основ, щоб їм запобігти, можуть бути обмежені такі права, встановлені в Конституції України: право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31) [8]. Як бачимо, захист безпеки кілька разів згадується серед умов, заради яких може бути виправдане обмеження прав і свобод людини. У цьому контексті варто згадати напрацювання відомого американського психолога А. Маслоу, який зараховував безпеку до основних потреб людини (див.: [18, с. 48–50]).

Варто також розглянути й механізм, який передбачений для запровадження цих обмежень. Обов'язковою умовою обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є те, що воно може відбуватися лише на підставі та у випадках, визначених у законі, і, як правило, за рішенням суду. У національному законодавстві закріплено процесуальний порядок здійснення такого обмеження. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи залежно від фактичних обставин уповноважені самостійно або через звернення до суду обирати способи забезпечення національної безпеки. Водночас відсутність належного контролю за їхньою діяльністю та недосконалість процедури притягнення винних осіб до юридичної відповідальності можуть призвести до надмірного обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина й пов'язаних із цим тяжких наслідків [19, с. 83].

Тут важливо зазначити, що, по-перше, права і свободи людини не можуть бути обмежені на підзаконному рівні. По-друге, у такому разі може виникнути сумнів у правомірності обмеження закріплених у Конституції України прав будь-яким законом як правовим актом, що не має вищої юридичної сили. Однак у цьому випадку протиріччя немає, адже в самій Конституції України допускається встановлення таких обмежень законами, а отже, ці обмеження також будуть конституційними. А через ухвалення законів вони будуть уточнюватися, оскільки в самій Конституції України міститься загальна норма, і реалізовуватися в кожному конкретному випадку. Ба більше, допустимість обмеження прав і свобод людини законами має важливе значення. Воно проявляється в тому, що, як правило, права і свободи людини потребують обмеження за непередбачуваних обставин, коли для збереження порядку в суспільстві, життя і здоров'я людей потрібно вжити негайних і рішучих заходів. Як приклад можемо навести Закон України «Про правовий режим воєнного стану», яким передбачено режим воєнного стану, як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [13]. Відповідно до цього конституційного закону режим надзвичайного стану вводить своїм Указом Президент України, а затверджує – Верховна Рада України.

Усі перелічені вище заходи, зокрема правові режими, створено для захисту і забезпечення безпеки громадян України й держави, як правило, передбачають обмеження прав і свобод людини, що проявляється у звуженні можливостей для їх реалізації. Закономірним наслідком цього є зростання невдоволення і негативних настроїв серед населення, погіршення добробуту і соціальної обстановки загалом. Наочним прикладом є різке зростання невдоволення серед населення після введення режиму комендантської години. Так, Указами Президента України від 4 лютого 2022 року № 64/2022, від 14 березня 2022 року № 133, від 18 квітня 2022 року № 259, від 18 травня 2022 року № 341, від 12 серпня 2022 року № 573, від 7 листопада 2022 року № 757, а також від 6 лютого 2023 року № 58 на всіх осіб, які перебувають на території нашої держави поширились певні обмеження. Комендантська година є однією з форм обмежень, яка діє в період воєнного стану. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» під комендантською годиною треба розуміти заборону перебування в певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень [13].

Такий режим супроводжується обмеженнями для культурно-розважальної сфери, ресторанної сфери, а також багатьох інших, через що бізнес зазнав значних економічних втрат. Відповідно,

для того щоб уникнути або принаймні мінімізувати зазначені вище негативні наслідки, у процесі запровадження обмежувальних заходів уповноваженим органам варто керуватися принципами, які дозволили б підвищити ефективність вжитих заходів і не допустити можливих зловживань.

Насамперед звернемо увагу на те, що деякі закріплені в Конституції України права в принципі не можуть бути обмежені. Серед них – право на життя, на охорону гідності, на свободу віросповідання та захист приватного життя [8]. Проаналізувавши наведені вище права, можемо зробити висновок, що закон не передбачає обмеження тих прав, реалізуючи які, людина не може перешкоджати іншим у здійсненні належних їм прав, або ж просто становити небезпеку для інших людей (на відміну, наприклад, від обмеження права на вільне пересування заражених коронавірусом чи осіб, які ухиляються від мобілізації). Тож можна сформулювати перший принцип, згідно з яким *вжиті заходи щодо забезпечення безпеки не можуть обмежувати всі наявні в людини права і свободи, особливо коли йдеться про такі основоположні, як право на життя*. На законодавчому рівні це може бути закріплено різними способами, наприклад, перерахуванням прав, які не можуть бути обмежені за жодних обставин, або ж, навпаки, введенням закритого переліку прав, які можуть бути за необхідності обмежені.

По-друге, оскільки досліджувана тема ґрунтується на проблемі співвідношення публічних і приватних інтересів, не можна не вказати на *принцип пропорційності*, основне призначення якого – це регламентація відносин між поставленою метою і засобами та способами її досягнення. «Загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи» – такий основний зміст цього принципу. Йдеться про збалансованість, сумірність публічних (зокрема, державних) інтересів та інтересів окремої особи в разі виникнення потреби в обмеженні її прав. Як зазначалось в одному з рішень Федерального конституційного суду Німеччини, такі обмеження мають бути адекватними конкретній ситуації, тобто бути у прийнятному співвідношенні до ваги і значення основного права [17, с. 60]. Під пропорційністю в цьому випадку буде розумітися адекватність запроваджуваних обмежувальних заходів наявній загрозі, коли вони не повинні бути надмірними або, навпаки, недостатніми.

По-третє, звертаючись до означених вище міжнародних конвенцій, можна поспостерігати, що обмеження прав і свобод передбачається як захід, що сприяє добробуту суспільства. Виходячи з цього, серед принципів варто виокремити *принцип економічної ефективності*. Під ним у цьому контексті ми розуміємо раціональність введених обмежень, що вводяться, з економічного погляду, щоб вони не приносили більшої шкоди, ніж загроза, проти якої вони спрямовані. Так, наприклад, введені навесні 2020 року в регіонах обмеження на роботу окремих секторів економіки спричинили собою падіння доходів населення, втрату роботи для чималої кількості людей, що позначилося на зростанні безробіття та зниженні рівня життя і не зупинило поширення вірусу. Через це зросло невдоволення діями державних і муніципальних органів влади. Зрозуміло, держава може здійснювати матеріальну підтримку тих, кому обмеження завдали економічної шкоди, однак це далеко не завжди можливо.

Відповідно, треба керуватися принципом економічної ефективності, щоб не запроваджувати суворих обмежень там, де це може спричинити негативні або критичні наслідки.

Також, на наше переконання, варто дотримуватися *принципу регламентації запроваджуваних обмежень*. Так, при обмеженні прав і свобод людини потрібно вказувати певні заходи, що вживаються в певній ситуації, термін, на який вони запроваджуються, коло осіб або території, на які поширюються, та інші конкретизаційні характеристики. Особливо виділимо тимчасовий характер запроваджуваних обмежень, оскільки, як було сказано раніше, обмеження прав і свобод людини припустиме тільки за необхідності, тобто у кризових ситуаціях, які мають тимчасовий характер (так, воєнний стан на території України уже вкотре продовжено – наразі до 13 травня 2024 року (відповідний указ Президента України Володимира Зеленського № 10456 6 лютого ухвалила Верховна Рада [20]).

Усі перелічені вище принципи, крім названих економічних і соціальних цілей, переслідують головну мету – недопущення встановлення тоталітарної держави, для якої обмеження прав і свобод – не надзвичайний захід, а буденність і невід’ємна умова існування. Обмеження прав і свобод людини можна сприймати як ефективний, але вимушений і, що важливо, тимчасовий захід для подолання кризових ситуацій. У такому разі важливою видається саме довіра суспільства до держави і розуміння суті й мети прийнятих обмежувальних заходів.

Висновки. Згідно з Конституцією України при закріпленні у ст. 3 прав і свобод людини як найвищої цінності прямо встановлено допустимість їх обмеження у випадках, коли це необхідно. Не-

обхідність виявляється насамперед у захисті всього суспільства, його безпеки, без якої неможлива реалізація прав і свобод окремих індивідів. Саме ця необхідність змусила людей відмовитися від повноти своєї свободи, наділяючи державу повноваженнями щодо обмеження своїх прав. При цьому, щоб уникнути можливих загроз у вигляді встановлення тиранії і мінімізувати негативний ефект від введених обмежень, необхідно, по-перше, встановити порядок застосовуваних заходів та їхні межі. Наприклад, закріпивши на нормативно-правовому рівні умови для запровадження обмежувальних заходів, строк, на який вони запроваджуються, а також права і свободи, що не підлягають обмеженню. По-друге, при встановленні обмежень варто керуватися принципами, зокрема, пропорційності, економічної ефективності, регламентації обмежень, що вводяться, і неприпустимості довільного обмеження прав і свобод. Отже, людина зможе безперешкодно реалізовувати свої права і свободи всередині встановлених меж, при дотриманні названих вище умов, але при цьому буде захищена і від можливих посягань з боку інших членів суспільства, і від небезпек та загроз, що мають місце в надзвичайних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванків І. Права людства: монографія. Київ: Ваїте, 2020. 158 с.
2. Осядла М. В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 202 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/osyadla-m.v.-svoboda-yak-tsinnist-prava_teortiko-pravoviy-aspekt_-_d_.pdf (дата звернення: 07.02.2024).
3. Права і свободи людини: навч. посіб. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2023. 154 с. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/b6467731-b807-468d-93b9-9f372ac4cd32/content> (дата звернення: 07.02.2024).
4. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. URL: https://vue.gov.ua/Декларація_прав_людини_і_громадянина_1789 (дата звернення: 07.02.2024).
5. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.02.2024).
7. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.02.2024).
8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнар. док. від 16.12.1966. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 07.02.2024).
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
12. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
14. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
15. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військово-

- го обліку» від 30.01.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2202222> (дата звернення: 07.02.2024).
16. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
 17. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
 18. Столяренко О.Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2012. 280 с.
 19. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 78–87. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/Vksu_2015_5_9.pdf (дата звернення: 07.02.2024).
 20. Проект Закону про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» № 10456 від 05.02.2024. *Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43634> (дата звернення: 07.02.2024).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.19>

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Кучер В.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: orcid.org/0000-0003-0877-5735
e-mail: kucherviv@ukr.net*

Кучер В.О. Права людини та інформаційна безпека в умовах військової агресії.

Відповідно до положень Конституції України права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Конституційні права і свободи, перелік яких не є вичерпним, гарантуються і не можуть бути скасовані. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

В умовах російської агресії одним із пріоритетів для держави має стати забезпечення принципів законності та верховенства права. Роль держави полягає в утвердженні та забезпеченні прав та свобод людини, що впливає зі змісту статті 3 Конституції України та є головним обов'язком держави.

В умовах воєнного стану держава неспроможна в повній мірі гарантувати права людини, оскільки військова агресія російської федерації потребує від держави здійснювати непопулярні заходи, які обмежують окремі права громадян для забезпечення безпеки та ефективності оборонних дій. Однак це не означає, що права та свободи громадян повинні повністю ігноруватися. Україна повинна вживати заходи для гарантування дотримання прав осіб. Для цього необхідно удосконалювати нормативно-правове регулювання захисту прав осіб та приведення його у відповідність до вимог міжнародних стандартів.

Визначені Конституцією України обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану ґрунтуються на безпековій концепції України та охоплюються поняттям безпеки. В умовах війни акценти на виявленні загроз змінюються у напрямку звуження прав людини, керуючись необхідністю забезпечення впливу на потенційні та існуючі загрози.

В умовах воєнного стану пріоритетним напрямом має стати та впровадження кіберстратегій, які враховують потенційні кіберзагрози та визначають заходи забезпечення безпеки в цифровому просторі. Необхідно створити ефективний механізм, який би забезпечив державну інформаційну безпеку і дотримання прав людини, зокрема на тимчасово окупованих територіях. Розв'язання цих проблем вимагає комплексного підходу, який включатиме в себе технічні заходи безпеки, законодавчі та регуляторні ініціативи державно-правових інституцій.

Ключові слова: права людини, особисті немайнові права особи, обмеження прав людини і громадянина, правовий режим воєнного стану, загрози, національна безпека, інформаційна безпека.

Kucher V.O. Human rights and information security in the conditions of military aggression.

According to the provisions of the Constitution of Ukraine, human rights and freedoms are inalienable and inviolable. Constitutional rights and freedoms, the list of which is not exhaustive, are guaranteed and cannot be revoked. Human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of state activity.

In the conditions of Russian aggression, one of the priorities for the state should be ensuring the principles of legality and the rule of law. The role of the state is to assert and ensure human rights and freedoms, which follows from the content of Article 3 of the Constitution of Ukraine and is the main duty of the state.

In the conditions of martial law, the state is unable to fully guarantee human rights, since the military aggression of the Russian Federation requires the state to implement unpopular measures that limit individual rights of citizens to ensure the safety and effectiveness of defense actions. However, this does not mean that the rights and freedoms of citizens should be completely ignored. Ukraine should take measures to guarantee compliance with the rights of individuals. To do this, it is necessary to improve the legal regulation of the protection of the rights of individuals and bring it into line with the requirements of international standards.

The limitations of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in the conditions of martial law defined by the Constitution of Ukraine are based on the security concept of Ukraine and are covered by the concept of security. In the conditions of war, the emphasis on identifying threats changes in the direction of narrowing human rights, guided by the need to ensure impact on potential and existing threats.

In the conditions of martial law, the implementation of cyber strategies, which take into account potential cyber threats and determine measures to ensure security in the digital space, should become a priority direction. It is necessary to create an effective mechanism that would ensure state information security and respect for human rights, in particular in the temporarily occupied territories. Solving these problems requires a comprehensive approach, which will include technical security measures, legislative and regulatory initiatives of state legal institutions.

Key words: human rights, personal non-property rights of an individual, restrictions on human and citizen rights, legal regime of martial law, threats, national security, information security.

Постановка проблеми. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Основні права та свободи людини визначають стандарти людської поведінки та гарантуються національним та міжнародним правом.

Права людини відіграють важливе значення в суспільстві. Вони виступають інструментом обмеження публічної влади, забезпечуючи контроль та уникнення зловживань посадових осіб.

Права людини, будучи інструментом саморозвитку громадянського суспільства, покликані обмежити державну владу, та забезпечити належне існування правового простору, де кожен індивід відчуватиме себе захищеним та вільним у реалізації своїх прав [1, с. 87].

Захист прав і свобод людини є фундаментальною засадою правової системи України та визнається як основний принцип правозахисної політики країни. Проте взаємовідносини людини та держави ускладнюються. Особливо це стосується реалізації правового режиму воєнного стану в державі, який призводить до введення тимчасових обмежень та додаткових заходів безпеки, що може впливати на права та свободи громадян.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року визначає основні принципи національної безпеки, основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз. Стаття 3 зазначеного закону розкриває принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони, яка спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій [2].

Як зазначає І. Котерлін, необхідно створити ефективний механізм, який би забезпечив державну інформаційну безпеку і дотримання прав людини [3, с. 154]. У зв'язку з наведеним права людини та інформаційна безпека в умовах збройної агресії російської федерації потребують подальшого аналізу та узагальнення.

Стан опрацювання проблематики. Питання прав людини та безпеки були предметом вивчення та наукового пошуку багатьох вітчизняних науковців, серед яких можна виокремити праці В. Антонова, О. Боднар, Д. Гудими, І. Котерліна, А. Нашинець-Наумової, О. Панкевича, С. Погребняка, І. Проць, П. Рабіновича, В. Савицького, В. Серьогіна, Д. Смотрича, В. Смолянюка, В. Тихого, С. Шевчука, В. Шемчука та інших. Проте, зважаючи на складність і багатогранність даних категорій, доводиться констатувати про нагальну потребу у подальших наукових розвідках питань прав людини та безпекових правовідносин в умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження питання обмеження прав людини в умовах воєнного стану та забезпечення інформаційної безпеки під час військової агресії російської федерації.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 21 Конституції України права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Конституційні права і свободи, перелік яких не є вичерпним, гарантуються і не можуть бути скасовані (ст. 22 Конституції України [4]). Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

І.Ф. Корж, досліджуючи проблеми правової безпеки держави, зазначав, що предметом захисту системи правової безпеки є життєво важливі інтереси її об'єктів – особи, суспільства і держави в різних сферах життєдіяльності. Для особи її життєво важливими інтересами є основоположні права і свободи, її життя і гідність, безпечні умови життєдіяльності тощо, які напрацьовані міжнародним правом [5, с. 300].

Як зазначає Г.О. Христова основною характеристикою позитивних зобов'язань держави виступає те, що по суті вони вимагають від національних органів влади запровадити та застосувати необхідні засоби для гарантування прав людини, а точніше – вжити прийнятних (розумних) та належних заходів для забезпечення та захисту основоположних прав у кожному конкретному випадку [6, с. 24].

Держава створює умови для реалізації прав та свобод людини, передбачає заходи щодо їх охорони. У разі порушення прав та свобод людини держава гарантує їх захист та відновлення, ліквідацію шкідливих наслідків та притягнення порушників до юридичної відповідальності, відшкодування моральної та матеріальної шкоди потерпілій особі. Відповідно до ст. 55 Конституції України [4] права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Відповідно до ст. 273 Цивільного кодексу України [7] органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. Юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені.

Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, медіа, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргую про їх порушення (ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» [8]).

Конституційний Суд України у рішенні від 1 червня 2016 року у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» в мотивувальній частині зазначив, що держава, виконуючи свій головний обов'язок щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини (частина друга статті 3 Конституції України), повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини [9].

Цивільне законодавство визначає особливості обмеження особистих немайнових прав фізичної особи. Відповідно до ст. 274 Цивільного кодексу України [7] обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливе лише у випадках, передбачених нею. У зв'язку із запровадженням воєнного стану в державі можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів осіб в межах забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень зазначаються в указі Президента України про введення воєнного стану (ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10]).

Відповідно до ст. 20 зазначеного закону обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України. Саме ст. 64 Конституції України [4] передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Але не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Європейський Суд з прав людини неодноразово наголошував на тому, що обмеження прав і свобод людини і громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» (рішення від 20 травня 1999 р. у справі «Реквені проти Угорщини», рішення Великої палати від 13 лютого 2003 р. у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини») [11, с. 305].

Визначені Конституцією України обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану ґрунтуються на безпековій концепції України та охоплюються поняттям безпеки.

Національна безпека – це багатокомпонентне явище, що відображає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від реальних та потенційних загроз. Її органічною складовою є інформаційна безпека.

Стратегією забезпечення державної безпеки, яка окреслена рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року та введена в дію Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022, сформульовано поняття інформаційної безпеки, під якою розуміє стан захищеності національних інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері, за якого унеможливлено завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив; витік державної таємниці та службової інформації; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації, у тому числі шляхом проведення іноземними спецслужбами, окремими організаціями, групами, особами спеціальних інформаційних операцій та деструктивних інформаційних впливів, а також забезпечується своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та національній безпеці України [12].

Сучасні виклики та загрози в інформаційному просторі сформульовано у Стратегії інформаційної безпеки, затвердженій указом Президента України від 28 грудня 2021 року.

Як зазначають Д. Смотров та Л. Браїлко питання інформаційної безпеки та культури в умовах війни є питанням виживання людини, суспільства та держави. Адже забезпечення інформаційної безпеки визначається не тільки інтересами держави, а й інтересами особи в контексті забезпечення її прав і свобод [13, с. 122].

Воєнний стан призводить до збільшення кібератак, які спрямовані на об'єкти критичної інфраструктури, комунікаційні системи, транспортні мережі та важливі сектори економіки, зокрема енергетичні. Хакерські атаки, шпигунство підвищують ризик витоку персональних даних із державних інформаційних ресурсів.

Посилюється використання дезінформації та пропаганди для впливу на громадську думку, дестабілізації населення. Це включає фейкові новини, маніпуляції соціальними мережами та інші методи впливу на інформаційний простір.

Серед глобальних загроз у Стратегії інформаційної безпеки вказується на посилення ролі соціальних мереж в національному та світовому просторі та їх вплив на внутрішню і зовнішню суспільно-політичну ситуацію, стан додержання прав і свобод людини. Зазначається, що значне розширення джерел доступу до інформації в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та водночас недостатній рівень медіаграмотності супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, що створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою та сприяє зростанню впливу дезінформації. Некритичне сприйняття інформації створює загрози політичній та економічній стабільності демократичних держав [14].

Забезпеченню інформаційної безпеки в умовах воєнного стану потрібно приділяти більше уваги. Як зазначає І.Б. Котерлін з моменту оголошення воєнного стану приймаються зміни до нормативно правових актів з врахуванням реалій війни. Вони стосуються врегулювання деяких аспектів інформаційних правовідносин щодо заборони поширювати певну інформацію, враховуючи її суспільно-небезпечний характер; врегулювання важливих моментів щодо технічного фіксування

інформації в умовах воєнного стану; встановлення чи посилення відповідальності за поширення певної інформації; врегулювання процесуальних дій щодо вилучення інформаційних даних [3, с. 153]. На часі впровадження стратегій для виявлення та протидії дезінформації в інформаційному просторі, спрямованих на збереження достовірності та надійності інформації. Потребує посилення захисту кіберінфраструктура та важливі інформаційні системи.

Висновки. В умовах російської агресії одним із пріоритетів для держави має стати забезпечення принципів законності та верховенства права. Роль держави полягає в утвердженні та забезпеченні прав та свобод людини, що впливає зі змісту ст. 3 Конституції України та є головним обов'язком держави.

В умовах воєнного стану держава неспроможна в повній мірі гарантувати права людини, оскільки військова агресія російської федерації потребує від держави здійснювати непопулярні заходи, які обмежують окремі права людини для забезпечення безпеки та ефективності оборонних дій. Однак це не означає, що права та свободи осіб повинні повністю ігноруватися. Україна повинна вживати заходи для гарантування дотримання прав. Для цього необхідно удосконалювати нормативно-правове регулювання захисту прав людини та приведення його у відповідність до вимог міжнародних стандартів.

В умовах воєнного стану пріоритетним напрямом має стати впровадження кіберстратегій, які враховують потенційні кіберзагрози та визначають заходи забезпечення безпеки в цифровому просторі. Необхідно створити ефективний механізм, який би гарантував державну інформаційну безпеку і дотримання прав людини, зокрема на тимчасово окупованих територіях. Розв'язання цих проблем вимагає комплексного підходу, який включатиме в себе технічні заходи безпеки, законодавчі та регуляторні ініціативи державно-правових інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цололо В.В., Філіпський Д.П. Права людини як інструмент обмеження державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2022. Випуск 69. С. 84–88.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
3. Котерлін І.Б. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 150–155.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Корж І.Ф. Правова безпека України: стан, проблеми. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-17>.
6. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Випуск 26. С. 16–32.
7. Цивільний кодекс від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
8. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 у справі № 1-1/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n42>.
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
11. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9614/Pogrebniak%20294-310.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>.
13. Смотрич Д., Браїлко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. «Право». Випуск 77. Частина 2. С. 121–127.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.20>

ВІЙСЬКОВИЙ ОМБУДСМАН ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

Марцеляк О.В.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6686-0255>

Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід).

В статті звертається увага, що сьогодні в умовах російської агресії значно погіршився стан дотримання прав вітчизняних військовослужбовців, що вимагає удосконалення конституційно-правового механізму їх захисту. Аналізується зарубіжний досвід розвинутих демократичних країн вирішення проблеми ефективного забезпечення прав військових через запровадження спеціалізованих омбудсманів у справах збройних сил. Досліджується правова природа військових омбудсманів як спеціалізованих правозахисних інституцій, що позитивно зарекомендували себе в цілому ряді держав, історія їх запровадження, позитивні наслідки їх функціонування. Значну увагу в роботі присвячено моделям спеціалізованих омбудсманів у справах збройних сил: а) щодо їх законодавчого визнання і врегулювання статусу (на рівні конституції країни, закону чи підзаконного акту); б) місця в механізмі державної влади (парламентські та виконавчі); в) моделей, які структурно входять до складу збройних сил; не входять до складу збройних сил, але уповноважені займатися виключно питаннями військових та омбудсмані загальної компетенції, в яких законодавчо передбачена функція захисту прав військовослужбовців; г) одноосібним омбудсманам та колегіальним омбудсманівським службам; д) різноманітним моделям омбудсманів у справах збройних сил в залежності від кола та специфіки їх повноважень. Зроблено висновок, що для України в умовах війни запровадження інституту військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприятиме підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими. Військовий омбудсман, здійснюючи свої контроль-но-наглядові та правозахисні повноваження, не тільки сприятиме ефективному захисту прав військових, а й пом'якшить суперечності між державними і громадянськими сферами, сприятиме демократизації національної військової сфери, яка під його впливом має стати більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантуватиме «демократизацію» військової бюрократії, яка завдяки його діяльності виявлятиме більшу увагу, симпатію та турботу до військовослужбовців.

Ключові слова: права людини, права військових, забезпечення прав військовослужбовців, механізм захисту прав людини, омбудсман, військовий омбудсман.

Martseliak O.V. The military ombudsman as an institutional guarantee for the protection of military personnel rights (based on foreign experience).

The article draws attention to the fact that today, in the conditions of Russian aggression, the state of compliance with the rights of domestic servicemen has significantly deteriorated, which requires the improvement of the constitutional and legal tools for their protection. The foreign experience of developed democratic countries in solving the problem of effectively ensuring the rights of the military through the introduction of specialized ombudsmen in the affairs of the armed forces is analyzed. The legal nature of military ombudsmen as specialized human rights institutions that have proven themselves positively in a number of states, the history of their introduction, and the positive consequences of their functioning

are studied. Considerable attention in the work is devoted to the models of specialized ombudsmen in the affairs of the armed forces: a) regarding their legislative recognition and regulation of legal status (at the level of the country's constitution, law or by-law); b) places in the structure of state power (parliamentary and executive); c) models that are structurally part of the armed forces; are not part of the armed forces, but are authorized to deal exclusively with military issues and ombudsmen of general competence, in which the function of protecting the rights of military personnel is provided for by law; d) individual ombudsmen and collegial ombudsman services; e) various models of ombudsmen in the affairs of the armed forces, depending on the scope and specificity of their powers. It was concluded that for Ukraine in the conditions of war, the introduction of the institute of the military ombudsman is not just timely, it is extremely necessary. The emergence of this institution, on the one hand, will complement the existing means of protecting the constitutional rights and freedoms of the military, on the other hand, it will contribute to the maintenance of their faith in justice, which will generally neutralize the wary attitude of military personnel towards the authorities, and mitigate conflicts between the state, its bodies, and the military. The military ombudsman, exercising his supervisory and human rights powers, will not only contribute to the effective protection of the rights of the military, but also mitigate the contradictions between the state and civil spheres, promote the democratization of the national military sphere, which under his influence should become more responsive to needs and requests of military personnel, which will ultimately guarantee the "democratization" of the military bureaucracy, which, thanks to his activities, will show more attention, sympathy and concern for military personnel.

Key words: human rights, military rights, ensuring the rights of servicemen, human rights protection tools, ombudsman, military ombudsman.

Постановка проблеми. Розпочата росією війна в Україні актуалізувала питання дотримання прав людини в умовах військової агресії і вироблення нових підходів правового врегулювання суспільних явищ, пов'язаних з їх захистом. Держава сьогодні має ставити перед собою не тільки завдання успішної відсічі російської агресії (хоча це й повинно бути пріоритетом), а й також максимальне забезпечення прав людини, належне законодавче врегулювання цілого ряду питань, пов'язаних з реалізацією нашими співгромадянами визначених Конституцією України їх прав і свобод в умовах війни, відновленням порушених їх прав. І в цьому плані вітчизняний конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини потребує своєї модернізації, удосконалення його як правової, так і інституційної складових.

Особливо звертає на себе увагу проблема забезпечення прав військовослужбовців, про що все частіше говорять вітчизняні правозахисники: «Захист військовослужбовців в умовах війни стоїть особливо гостро, бо більшість існуючих юридичних механізмів захисту прав майже не діє чи не працюють, оскільки у військовослужбовців набагато менше часу для захисту своїх прав, аніж у цивільних. Тому треба переглядати механізми і строки реагування на їхні скарги» [1].

Ми ж зазначимо, що слід не просто модернізувати конституційно-правовий механізм забезпечення прав військових, а як зазначає Міністр оборони України Рустем Умеров: «Ми маємо започаткувати нову філософію ставлення до військових і зробити все можливе і навіть неможливе, щоб наші військові були забезпечені всім необхідним – зброєю, оснащенням, формою, їжею, засобами захисту, медичним обслуговуванням, освітою, підготовкою і всім іншим» [2].

Відзначимо, що останнім часом скарг з боку військових на порушення їхніх прав стало набагато більше. Вони скаржаться на порушення своїх прав через проблеми, пов'язані з їх грошовим утриманням та виплатами, відпустками, нестатутними відносинами, порушенням процедур їх мобілізації тощо.

Виходячи з чинного законодавства сьогодні всіма проблемами військовослужбовців має опікуватися Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, в офісі якого працює окремий представник Уповноваженого з прав людини в системі органів сектору безпеки й оборони. Але військовослужбовці, як каже Юлія Морій, яка очолює організацію «Юридична сотня», не отримують належну правову допомогу: «Уповноважений Верховної Ради з прав людини мав би вирішувати ці проблеми, особливо під час режиму воєнного стану, коли складно утворювати нові інституції. Але чомусь ми постійно отримуємо скарги від військовослужбовців та їхніх адвокатів, що уповноважений відповідає, що це не їхні повноваження, або це не сфера їхньої діяльності» [1].

Такий стан справ навів Міністра оборони України Рустема Умерова до ідеї створення посади військового омбудсмена для службовців сил оборони. «Ми зосередимося на людських життях, ми

зосередимося на наших людях. І саме тому ми, ймовірно, запровадимо нову посаду, яка називається військовим омбудсменом, яка займатиметься військовими потребами народу і наших воїнів», – заявив Р. Умеров під час свого виступу на форумі «Ялтинська європейська стратегія» [1].

Ідею створення посади військового омбудсмана підтримав і Президент України Володимир Зеленський: «Сьогодні ж відзначу спільну роботу Рустема Умерова з уповноваженим Верховної Ради з прав людини Дмитром Лубінцем щодо такої нової інституції як військовий омбудсмен. Це справді потрібно. Потрібно, щоб була потужна система правозахисту воїнів у самому секторі оборони» [3].

Аналіз досліджень і публікацій. На характеристиці загальної правової природи інституту омбудсмана зупинялися такі вітчизняні науковці як Банах С.В., Батанов О.В., Барабаш Ю.Г., Говоров В., Голяк Л.В., Закоморна К.О., Ільницька У.В., Майданник О.О., Наулік Н.С., Приходько С.Г., Рябовол Л.Т. та інші. Однак сьогодні, з урахуванням військової агресії росії, ведення реальних бойових дій на території України, стану дотримання прав українських військовослужбовців, існує нагальна потреба вдосконалення конституційно-правового механізму забезпечення їх прав і у зв'язку з цим потребує окремої більш повної характеристики природа військового омбудсмана як такого, що позитивно зарекомендував себе в цілому ряді держав і, на наш погляд, здатний значно покращити ситуацію з дотриманням прав і свобод вітчизняних військових. На жаль дослідженням цієї моделі спеціалізованого омбудсмана в Україні не займалися, тому є необхідність на основі аналізу зарубіжного досвіду виявити характерні риси і особливості інституту омбудсмана у справах збройних сил в різних країнах світу, їх конституційно-правового статусу та на цьому ґрунті визначити основні напрями й тенденції його впровадження в Україні. Це і є **метою** пропонуваної статті.

Виклад основного матеріалу. Варто сказати, що громадськість та й самі військові позитивно сприймають ідею запровадження в Україні спеціалізованого омбудсмана, оскільки інститут військового омбудсмана давно зарекомендував себе як ефективна правозахисна інституція в цілому ряді розвинутих демократичних країн. Вперше посаду військового омбудсмана засновано парламентом Швеції 19 травня 1915 року. Надалі позитивна практика діяльності шведського спеціалізованого омбудсмана у військовій сфері була врахована іншими країнами. Зокрема у 1952 році військового омбудсмана запроваджено у Норвегії, у 1956 році – в Німеччині, надалі і в інших країнах світу (Ізраїль, Швейцарія, Австралія, Боснія і Герцеговина, США тощо). Сьогодні нараховується більше 25 країн, де успішно функціонують ці правозахисні інститути. А в Канаді навіть паралельно функціонує дві спеціалізовані інституції, які займаються захистом прав військовослужбовців – омбудсмен у справах Міністерства національної оборони і Збройних сил та омбудсмен у справах ветеранів. При цьому перший займається питаннями захисту прав військових дійсної служби, а другий приймає і розслідує скарги від ветеранів збройних сил.

Запровадження цілим рядом країн таких спеціалізованих правозахисних інституцій пояснюється декількома причинами, по-перше, тим, що військовослужбовці належать до соціальної групи, яка має особливий статус, пов'язаний зі специфікою їх діяльності (ієрархічна природа армії утруднює розв'язання проблем захисту прав військовослужбовців у будь-якій державі), по-друге, вони зазнають найбільш активного юридичного впливу, оскільки, окрім загальних законів, на них поширюються спеціальне законодавство, яке регламентує порядок проходження військової служби [4, с. 264–275], по-третє, це бажання зміцнити цивільно-демократичний контроль над збройними силами, по-четверте, це необхідність поліпшення ситуації із захистом прав людини у питаннях військовослужбовців за рахунок створення більш ефективних механізмів обробки скарг та реалізації заходів для ліквідації виявлених недоліків, по-п'яте, це прагнення створити незалежний механізм контролю якості, який би дозволив здійснювати нагляд за дотриманням встановлених процедур, правил і принципів діяльності у збройних силах [5, с. 11-12].

Хоча це не єдині причини введення такого роду спеціалізованих омбудсманів. У деяких країнах їх запровадження супроводжувалося певними проблемами в середині самих збройних сил чи які мали місце у військовій сфері держави. Так, наприклад, у Канаді інститут військового омбудсмана був створений у 1998 році після серії скандалів, пов'язаних з порушенням прав військових країни під час їх участі у миротворчій місії в Сомалі у 1992-1993 роках. Так само у Великій Британії військового омбудсмана було запроваджено в 2006 році у зв'язку зі скандалом, який мав місце на одній з військових баз, де загинули новобранці. Проте такі обставини введення спеціалізованої інституції захисту прав військових не є закономірністю, а радше розглядаються як надзвичайні причини.

У країнах, де функціонує ця інституція, мають місце різні його моделі. Зокрема, можна виділяти різновиди військових омбудсманів, статус яких визначений на рівні: а) Конституції і уточнений поточним законодавством країни (Албанія, Аргентина, Німеччина, Гондурас, Колумбія, Мексика, Намібія, Польща, Румунія, Перу, Венесуела); б) закону держави (Боснія і Герцеговина, Коста-Ріка, Ірландія, Велика Британія); в) підзаконних нормативних актів (Канада – постанова уряду). Безумовно, що визнання статусу військового омбудсмана на рівні Основного закону підвищує його авторитет, окреслює особливу роль і значення для суспільства і країни, прирівнює його до вищих органів державної влади, легітимізує його правове становище і виступає гарантією його довгострокової діяльності, оскільки припинити його функціонування можна тільки на підставі внесення відповідних змін до Конституції, що значно важче зробити, ніж внести зміни до звичайного закону. В той же час відзначимо, що на сьогодні зарубіжна практика не знає прикладів, коли б статус військового омбудсмана нівелювався по причині того, що він врегульований не на рівні Основного закону, а звичайним законом чи підзаконним нормативним актом. Це пов'язано з загально визнаним суспільним авторитетом інституту омбудсмана взагалі, бажанням зміцнити механізм захисту прав військовослужбовців, високою ефективністю його правозахисної роботи, підтримкою громадянським суспільством цієї інституції та іншими чинниками.

По-друге, щодо місця в механізмі державної влади виділяють: а) парламентські моделі військових омбудсманів (Австрія) і б) моделі омбудсманів, які функціонують в лоні виконавчої гілки влади (Австралія, Бельгія, Франція, Голландія, США, Словенія та ін.). Парламентські моделі спеціалізованих омбудсманів характеризує те, що вони функціонують в рамках парламентаризму (призначаються парламентом, звітують перед ним, несуть відповідальність перед парламентом і тільки він має право достроково припинити їх повноваження) й розглядаються як додаткові механізми парламентського контролю за діяльністю органів влади з метою недопущення порушень ними прав військовослужбовців (хоча при цьому самі військові омбудсмани залишаються функціонально самостійними і незалежними правозахисними інституціями). Виконавчі моделі військових омбудсманів характеризуються уже тісною співпрацею з виконавчою гілкою влади і передусім міністерством оборони країни – призначаються або урядом, або безпосередньо міністром, інформують їх про свою правозахисну діяльність тощо. Робота таких омбудсманів робить діяльність виконавчої гілки влади у сфері захисту прав військовослужбовців більш демократичною, гнучкою, ліберальною чим підвищується її престиж і авторитет міністерства оборони країни.

По-третє, можна виділяти моделі військових омбудсманів, які: а) структурно входять до складу збройних сил (Австралія, Бельгія, Франція, Голландія, США, Словенія); б) не входять до складу збройних сил, але уповноважені займатися виключно питаннями військових (Гондурас, Естонія, Колумбія, Мексика, Намібія, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Угорщина, Чорногорія, Філіппіни, Фінляндія, Швеція); в) омбудсмани загальної компетенції, в яких законодавчо передбачена функція захисту прав військовослужбовців (Австрія, Велика Британія, Ірландія, Норвегія, Україна та цілий ряд інших країн).

Найбільш прийнятною для військових є модель, коли омбудсман входить до складу збройних сил країни. За цією схемою військовий омбудсман сам є військовим і, як правило, входить до складу штатної структури командування збройних сил. У цьому випадку він на професійному рівні знає військову нормативну базу і проблеми військових, потенційно є більш доступним для скаржників, розбирається у тонкощах питань військового управління, особливостях проходження служби військовослужбовцями у різних родах військ, військових підрозділах і т. ін. Тобто можна говорити, що за цієї моделі омбудсман здійснює захист прав військовослужбовців і прирівняних до них осіб професійно зі знанням справи. Правда, при цьому мають місце такі ризики як незалежність і відповідно об'єктивність розгляду омбудсманом скарг, оскільки він підпорядковується вищестоячому командуванню і повинен виконувати їх вказівки. Також є ризики, що як військовий, він буде уникати розглядати скарги, які суперечать інтересам військової ієрархії чи які стосуються гострих актуальних проблем армії, що при розгляді матимуть наслідком зниження її авторитету, довіри до неї з боку суспільства. Це велика вада статусного функціонування омбудсмана. Як зазначають фахівці: «Незалежність має вирішальне значення для діяльності інститутів омбудсмана, і саме від рівня незалежності, як вважають більшість експертів, залежить ефективність роботи цих інститутів. У доповіді Ради Європи за 2003 рік зазначалося: «Він/вона краще виконує свої функції, коли виступає в якості незалежного, незацікавленого посередника. [...] Омбудсмен має переконати суспільство у тому, що він виступає в якості неупередженого, об'єктивного наг-

лядового органу, який притягає до відповідальності уряд і органи державного управління». У даному випадку поняття «незалежність» включає в себе три елементи, і тільки при наявності всіх цих трьох елементів, а саме інституційної незалежності, оперативної незалежності та особистої незалежності, діяльність інституту омбудсмена може бути ефективною і водночас об'єктивною» [5, с. 37-38].

Про потребу незалежності у своїй роботі зазначають також самі військові омбудсмани. Так, омбудсман Канади у справах Міністерства національної оборони і Збройних сил у одному зі своїх щорічних звітів наголошує: «[цей інститут] має залишатися повністю незалежним від вертикалі управління збройних сил і від цивільної структури управління Міністерства оборони. Незалежність є абсолютно необхідною для того, щоб наші дії, висновки чи рекомендації залишилися вільними від «впливу» (реального чи очікуваного). Тільки дійсно незалежний Омбудсмен, який не має формальних зв'язків з вищою організацією або потенційного конфлікту інтересів, буде користуватися довірою й повагою з боку оборонного співтовариства і тих, чий дії або рішення він перевіряє» [5, с. 40].

Тому доволі часто країни при запровадженні інституту військового омбудсмана йдуть по шляху призначення на цю посаду цивільної особи, яка структурно не підпорядковується військовому командуванню і сама не носить форму військовослужбовця. Перевага такої моделі полягає передусім у гарантуванні незалежності діяльності цієї правозахисної інституції, у її можливості об'єктивно розглядати скарги військових, допомагати їм у відновленні порушених прав незалежно від того чи не порушуються при цьому інтереси безпосереднього військового керівництва зокрема і армії в цілому. Хоча така модель омбудсмана може не користуватися авторитетом у військових збройних сил і носить ризики щодо професійного розгляду ним отриманих скарг, оскільки цивільна особа не завжди може належно розбиратися у всіх питаннях військового життя і специфіки проходження служби військовослужбовцями. Її недоліком називають й те, що створення такого інституту може потребувати великих фінансових витрат, а для держав, що мають нечисленну або недіючу армію, утримання окремого інституту військового омбудсмена може виявитися не вигідним через невелику кількість скарг, пов'язаних з діяльністю збройних сил [5, с. 30].

Здебільшого саме з цієї причини цілий ряд держав наділили омбудсманів загальної компетенції повноваженнями захисту прав військовослужбовців. Такі омбудсмани здійснюють контроль-но-наглядові функції щодо забезпечення прав військових маючи в своїх своєму апараті спеціальні структурні підрозділи, які відповідають за цей напрямок, чи окремого представника по цій сфері, чи ж спеціально заступника, що займається тільки питаннями захисту прав військових. Виходячи з того, що загальнонаціональні омбудсмани загальної юрисдикції користуються значним авторитетом в системі державної влади, мають високий політичний статус і вагу в суспільстві, військовослужбовці сприймають їх як ефективну правозахисну інституцію, яка здатна на високому професійному рівні захищати їх права і чий рішення не можуть бути проігноровані військовим командуванням. Однак відзначимо, що омбудсмани загальної компетенції можуть належним чином захищати права військовим якщо, по-перше, до нього поступає незначна частина звернень від військовослужбовців, по-друге, він не завантажений великою кількістю скарг від інших категорій населення країни, по-третє, якщо у його підпорядкуванні перебувають професійні фахівці у військовій сфері і галузі захисту прав військовослужбовців. В інших випадках рано чи пізно буде все таки актуалізуватися питання запровадження спеціалізованої правозахисної інституції захисту прав військових.

По-четверте, структурна інституціоналізація інституту військового омбудсмана може бути: а) одноособна, коли він одноособово представляє цей спеціалізований правозахисний орган; б) колегіальна, коли цю функцію здійснює колегіальний орган, наприклад, Парламентська комісія з питань Федеральних збройних сил в Австрії.

По-п'яте, в залежності від повноважень можна виділяти військових омбудсманів, які:

І. приймають скарги: а) тільки від військовослужбовців збройних сил країни; б) від членів діючого складу збройних сил, а також від непрофесійних військових, наприклад, осіб, які тільки бажають поступити на навчання до військових вузів і стати в майбутньому військовими; в) від військовослужбовців збройних сил країни і від прирівняних до них осіб (ветеранів збройних сил, членів їх сімей, друзів та знайомих); г) від військовослужбовців збройних сил країни, прирівняних до них осіб та від інших громадян, незалежно від того, чи мають вони відношення до збройних сил, чи ні, наприклад, цивільні особи, що постраждали від дій власних збройних сил

чи представники цивільного населення країн, на території яких розгорнуті або несуть службу підрозділи збройних сил інших держав;

II. розглядають скарги військовослужбовців (і прирівняних до них та інших осіб) на: а) на порушення їх прав, б) не ефективне військове управління, в) недотримання міжнародного гуманітарного права;

III. приймають скарги: а) без будь-яких обмежень; б) існують бар'єри (фільтри) подачі скарг військовим омбудсманам, наприклад, в Канаді омбудсман має право не приймати до розгляду скаргу, якщо він вважає, що вона подана з надуманих або несерйозних мотивів; у цілому ряді країн має місце часовий фільтр, коли термін подання скарги не може перевищувати 12-ти місяців з дня порушення прав військового чи коли йому стало відомо про такий факт; в окремих державах має місце бар'єр стосовно предмету скарги і він стосується питань державної політики або якщо такі скарги необґрунтовані, явно спрямовані на заподіяння шкоди іншим особам чи військовому командуванню, мають дріб'язковий чи несерйозний характер, якщо заявник не має безпосереднього відношення до предмету скарги і особисто не зацікавлений у її вирішенні, або якщо заподіяні особі збитки вже компенсовані.

IV. виявляють порушення прав військовослужбовців через: а) розслідування у зв'язку з конкретною скаргою, яка може подаватися під час особистого відвідування скаржником офісу омбудсмана, а також поштою, телефоном, факсом чи електронною поштою; б) розслідування за власною ініціативою, які часто проводяться в результаті інспекційних перевірок військових підрозділів чи відвідування військових об'єктів; в) розслідування системних проблем, які в цілому можна поділити на два різновиди: широко поширені проблеми (нестатутні відносини, низький рівень забезпечення необхідною технікою та обладнанням тощо) і проблеми законодавчого забезпечення (відсутність необхідної нормативно-правової бази, закон є неефективним або навіть шкідливим і т. ін.) [5, с. 91];

V. наділені повноваженнями здійснювати контрольню-наглядову діяльність, а також проводити розслідування по відношенню до: а) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил; б) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил, а також військової поліції; в) сухопутних сил, військово-повітряних сил, військово-морських сил, військової поліції, а також військових берегової охорони і цивільного персоналу збройних сил;

VI. мають компетенцію: а) необмежену; б) обмежену, коли, наприклад, у Німеччині розслідування, що здійснює військовий омбудсман, може бути призупинено або припинено рішенням комітету Бундестагу з питань оборони. Аналогічним правом наділений і міністр оборони Нідерландів, який своїм рішенням може призупинити або припинити розслідування, яке здійснює військовий омбудсмен. Міністр оборони Канади може затвердити новий документ про загальні напрямки політики, що стосуються і діяльності омбудсмана, яким теоретично, може бути призупинено розслідування певної справи. У Бельгії прерогатива призупинення або припинення розслідувань інституту омбудсмана належить судовій гілці влади. В Ірландії Міністр оборони може письмово попросити омбудсмана утриматися від проведення розслідувань з певних питань з міркувань національної безпеки (хоча, слід визнати, що з таким же проханням він може звернутися і до Високого Суду) [5, с. 48, 95].

VII. розглядають скарги шляхом: а) з'ясування фактичних обставин (допити та інші слідчі процедури (перевірки, виїзд на місце і т. ін.)) та приймають рішення про законність та обґрунтованість скарги, яке має обов'язковий до виконання характер; б) вирішення конфлікту альтернативними методами, шляхом посередництва або консультування скаржника; в) забезпечення захисту законних інтересів заявника через оперативну обробку скарги, інформування всіх зацікавлених сторін про хід та результати розгляду скарги.

Конкретно повноваження тієї чи іншої моделі цього спеціалізованого правозахисного органу залежить від існуючих військових та правових традицій в країні, формату військово-цивільних відносин, стану збройних сил держави та дисципліни і правопорядку в них, а також від того за яких обставин та з якою метою він запроваджувався.

Існують і інші різновиди спеціалізованих правозахисних інституцій щодо захисту прав військовослужбовців, однак відзначимо, що незважаючи від існуючої в тій чи іншій країні моделі, інститут військового омбудсмана став невід'ємною частиною демократичного механізму державної влади. Він влився в нього без порушення компетенції, існуючих процедур організації роботи інших органів, інститутів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод лю-

дини, без зміни функціонування їх діяльності. Військовий омбудсман став доповненням існуючих форм контролю та нагляду за дотриманням прав і свобод військовослужбовців. Він виступає додатковим, а не альтернативним засобом захисту прав людини стосовно інших правозахисних механізмів, заповнює прогалини та компенсує недоліки судових засобів захисту прав військових, парламентського, президентського та іншого відомчого контролю за оборонною сферою та правами військових. Як зазначається у спеціальній літературі: «Завдяки своїй незалежності та неупередженості при розгляді питань, інститути омбудсмана відіграють важливу роль у системі забезпечення відповідальності та підзвітності органів державної влади за межами судової системи, де неминуче присутній конфлікт сторін. У багатьох випадках конфліктні ситуації краще було б вирішувати через інститути омбудсмана, а не через судові інстанції. Так, у багатьох відношеннях вони мають більш низький бар'єр доступності (зокрема, вони відкриті для доступу, їх послуги безкоштовні для громадян і вони менш бюрократичні за своєю природою), що у багатьох випадках робить їх більш привабливою альтернативою установам судової системи... Інститутові омбудсмана належить важлива роль у тому, щоб збройні сили керувалися й діяли відповідно до принципів верховенства права та з дотриманням прав людини у відношенні як самих військовослужбовців, так і всіх цивільних осіб, з якими вони контактують» [5, с. 3, 4].

Висновок. Вважаємо, що запровадження в Україні інституту військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприятиме підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими.

Військовий омбудсман, здійснюючи свої контрольно-наглядові та правозахисні повноваження, не тільки сприятиме ефективному захисту прав військових, а й пом'якшить суперечності між державними і громадянськими сферами, сприятиме демократизації національної військової сфери, яка під його впливом має стати більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантуватиме «демократизацію» військової бюрократії, яка завдяки його діяльності виявлятиме більшу увагу, симпатію та турботу до військовослужбовців.

В літературі влучно зазначається з приводу інституту омбудсмана: «Новаторський і прогресивно мислячий омбудсман, з одного боку, своїм функціонуванням демократизує і робить з «людським обличчям» державний апарат, захищає його від незаслуженої критики, з іншого боку – держава, в особі її органів, створює омбудсманові належні умови для виконання ним своїх повноважень. Діяльність омбудсмана дозволяє ... гарантувати громадянам право на «належне управління» з боку державних структур шляхом дотримання ними не тільки «букви закону», але й «духу юридичних норм» у сфері прав людини, правил адміністративної етики (адміністративних стандартів та етичних принципів діяльності адміністрації)» [4, с. 4]. Така характеристика має бути притаманною і для національного військового омбудсмана. І тоді цей правозахисний інститут зможе належним чином демократизувати суспільні відносини, встановлюючи ділові і конструктивні взаємини військових з органами влади, борючись з негативними явищами в сфері як військового управління, так і державного управління взагалі. Військовий омбудсман з його безпосередньою близькістю до проблем військовослужбовців і повноваженнями «посередника» буде краще пристосований до вирішення в умовах війни конфліктних ситуацій, ніж традиційні цивільні правозахисні інституції, і він зуміє ефективно виконати роль соціального буфера у гарантуванні прав наших воїнів у самому секторі оборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ржеутська Л. Чи потрібен українським військовим свій омбудсмен? URL: <https://www.dw.com/uk/ci-potriben-ukrainskim-vijskovim-svij-ombudsmen/a-66867869>.
2. Кацімон О.В. Україні з'явиться військовий омбудсмен. URL: <https://suspilne.media/569371-v-ukraini-zavitsa-vijskovij-ombudsmen-ministr-oboroni-umerov/>.
3. «Це справді потрібно» – Зеленський про створення інституту військового омбудсмана. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyu-viyskovy-ombudsmen/32593307.html>.
4. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика: Монографія. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
5. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмана у справах збройних сил: Практичний посібник. К.: DCAF, 2015. 162 с.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.21>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ ЯК ФОРМИ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Прудкий Б.О.,
*аспірант кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5755-2346
e-mail: prudkyi.b@gmail.com*

Прудкий Б.О. Актуальні проблеми правового регулювання політичної реклами як форми передвиборної агітації у соціальних мережах.

Стаття присвячена питанням правового регулювання політичної реклами як форми передвиборної агітації у соціальних мережах та на інших онлайн-платформах, має на меті виокремлення центральних проблем, а також окреслення контуру можливих шляхів вирішення таких проблем за рахунок дослідження українського та міжнародного досвіду роботи з контролем інформаційного поля, а саме в частині провадження агітаційної діяльності відповідних суб'єктів у соціальних мережах, на інших онлайн-платформах під час виборчого процесу. Особлива увага у поточному дослідженні приділяється співвідношенню національного та корпоративного регулювання питань, пов'язаних з використанням послуг зарубіжних онлайн-платформ з розміщення інформації, що має характер політичної реклами. Крім того, окреслюється коло проблем, котрі зараз знаходяться поза спектром правового регулювання та обумовлені з одного боку швидкими темпами розвитку цифрових технологій, з іншого – природою та сутністю такого явища як агітація в цілому, а саме в частині широкого інструментарію для здійснення впливу на аудиторію.

У підсумку відзначено, що існуючі на сьогодні проблеми правового регулювання передвиборної агітації у формі політичної реклами, що розміщується в соціальних мережах та на інших онлайн-платформах, можна розподілити на такі основні групи: відсутність дефініції політичної реклами у національному законодавстві; недостатній рівень правового регулювання такої реклами, що призводить до утворення так званих «сірих зон» агітації; наявність колізій відносно національного законодавства, а також відсутність єдиного понятійного апарату у галузевому саморегулюванні, запровадженому самими онлайн-платформами; необхідність посилення співпраці з зарубіжними онлайн-платформами задля впровадження політики спільного регулювання окреслених питань.

Як наслідок, наголошується на необхідності співпраці держави як законодавця та корпорацій як недержавних суб'єктів, що володіють та здійснюють управління конкретними ресурсами, використовуваними для розміщення матеріалів передвиборної агітації. Також зроблено висновок про потребу звернути особливу увагу на удосконалення національної законодавчої бази в частині розуміння політичної реклами як соціального феномену та створення спеціальних норм для врегулювання правовідносин щодо розміщення такої реклами у соціальних мережах та на інших онлайн-платформах.

Ключові слова: передвиборна агітація, політична реклама, інформація, медіа, соціальна мережа, онлайн-платформа.

Prudkyi B. Current issues of legal regulation on political advertising in election campaigns in social media.

The article is devoted to the issues of legal regulation on political advertising and election campaign in social media and on other online platforms, aims to highlight the central problems, as well as to outline the spectrum of possible ways to solve such problems through the study of Ukrainian and international

experience of working with the control of the information field, namely, in the part of campaigning activities of the relevant subjects in social media, on other online platforms during the election process. Special focus in the current study is made on the correlation of national and corporate regulation of issues related to the use of foreign online platforms services for posting information that is considered as political advertising. In addition, it outlines a range of problems that are currently outside the scope of legal regulation and are caused, on the one hand, by the rapid pace of digital technologies development, and on the other hand, by the nature and essence of such a phenomenon as election campaigns and political advertising means in general, namely in terms of a wide range of tools for influencing the audience.

As a result, it was noted that the current problems of legal regulation of election campaigning in the form of political advertising posted on social networks and other online platforms can be divided into the following main groups: lack of definition of political advertising in national legislation; insufficient level of legal regulation of such advertising, which leads to the formation of so-called «gray zones» of agitation; the presence of conflicts with regard to national legislation, as well as the absence of a single conceptual apparatus in the industry self-regulation introduced by the online platforms themselves; the need to strengthen cooperation with foreign online platforms in order to implement a policy of joint regulation of the outlined issues.

As a result, the need for cooperation between the state as a legislator and corporations as non-state entities that own and manage specific resources used for posting election campaign materials is emphasized. It was also concluded that there is a need to pay special attention to the improvement of the national legislative framework in terms of understanding political advertising as a social phenomenon and creating special requirements for the regulation of legal relations regarding such advertising placement in social media and other online platforms.

Key words: election campaign, political advertising, information, media, social media, online platforms.

Постановка проблеми. В сьогоденні роль мережі Інтернет з усім тим безмежним обсягом цифрового контенту, що продукується на її просторах щодня переоцінити вкрай важко. Нині саме різноманітні соціальні мережі, інші онлайн-платформи стали не лише засобом розміщення та розповсюдження інформації, але й основним комунікаційним полем, котре з часом здійснило справжню революцію у сфері взаємодії користувачів. Новини стали публікуватися фактично негайно, щойно про них стало відомо. При тому публікація контенту перестала бути прерогативою журналістів. Натомість легкий доступ до відповідних мережевих ресурсів спричинив так званий «бум авторства» та призвів до розмивання меж між традиційними ЗМІ та новітніми, цифровими, які за своєю природою можуть кардинально відрізнятись від перших, однак мають ту ж саму сутність та мету діяльності – поширення інформації на широку аудиторію з певною регулярністю.

Водночас основною проблемою залишається питання забезпечення належного правового регулювання відносин з приводу поширення тієї чи іншої інформації в соціальних мережах та на інших онлайн-платформах. Однак особливо непростим та багатоаспектним є питання саме щодо розповсюдження матеріалів передвиборної агітації у формі політичної реклами через ці ресурси, з огляду на складності забезпечення належного контролю за мережевим контентом, підзвітності витрат партій та кандидатів на таку рекламу, відповідності цієї реклами національному законодавству і, що не менш важливо – відповідності національного законодавства вимогам часу.

Для розуміння масштабів дійсного впливу, сконцентрованого в руках мережевих ресурсів доцільно навести результати останнього опитування USAID-Internews щодо споживання медіа від листопада 2023 року. Зокрема за результатами дослідження суспільної думки було зроблено наступні висновки:

- 76% опитуваних користуються соціальними мережами;
- 41% – новинними сайтами;
- 30% використовують телебачення в якості джерела інформації;
- 10% все ще користуються радіо;
- всього 3% респондентів в якості джерела інформаційного контенту відзначають пресу.

Важливо також відзначити, що 47% українців використовують для новин кілька джерел отримання інформації. А ті, хто використовують лише одне джерело, як правило, віддають перевагу соціальним мережам.

При тому з-поміж соціальних мереж та інших онлайн-ресурсів абсолютним лідером виступає Telegram, яким користуються задля доступу до новини 72% опитуваних. Facebook втрачає позиції, у минулому році перевагу йому надавало 19% користувачів, що на 6% менше, аніж у 2022 році. Третє місце стабільно займає YouTube з 16%, а за ним слідує Viber з його 15%. Закриває п'ятірку лідерів Instagram з його 10% користувачів, що вказали на соціальну мережу як джерело отримання актуальних новин та іншої інформації [1, с. 4].

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання політичної реклами як форми передвиборної агітації цілком обґрунтовано є предметом постійного дослідження фахівців з декількох галузей наукових знань водночас, адже передвиборна агітація в цілому і реклама зокрема є надзвичайно широкими категоріями, вивчення яких відбувається не лише у правовій доктрині, але також становить інтерес для політологів, фахівців з соціальних комунікацій, психологів та представників інших наук.

Що ж стосується безпосередньо питання політичної реклами у мережевих ресурсах, йому присвячені роботи таких вітчизняних правників, як Л.І. Адашис, Н.М. Волошенко, П.В. Романюк, Т.В. Стешенко, Б.В. Фасій, В.Є. Шеверєва, Т.С. Шевченко та інші. Крім того, свій внесок у розробку проблематики досліджуваної теми також зробили вітчизняні вчені – представники інших галузей наукових знань, серед них Н.О. Войтович, О.І. Гоцур, В.В. Кропивко, Ю.Р. Шведа. Що ж стосується зарубіжних фахівців, варто відзначити напрацювання А.-К. Берг, Д. Дюваля, Дж. Фореста, Д. Штеппата.

Однак динаміка розвитку медіа-простору є настільки стрімкою, що перед вченими-правниками постійно виникають нові й нові виклики, пов'язані з потребою забезпечення дієвих регуляторних механізмів для гармонічного розвитку та еволюції політичної реклами в соціальних мережах та на інших платформах. Відтак актуальність проблематики щороку тільки зростає і потребує нових та нових вузько спрямованих досліджень заради комплексного її вирішення на рівні національного законодавства.

Метою статті є виокремлення актуальних проблем правового регулювання політичної реклами як форми передвиборної агітації у соціальних мережах та на інших онлайн-платформах, напрацювання рекомендацій щодо можливих шляхів удосконалення національного галузевого законодавства та забезпечення належної співпраці держави в особі уповноважених органів з зарубіжними онлайн-платформами як надавачами рекламних послуг у частині спільного регулювання правовідносин з розміщення інформації, яка має характер політичної реклами.

Виклад основного матеріалу. До моменту появи Закону України «Про медіа» наприкінці 2022 року юридичних інструментів для виокремлення категорії новітніх медіа де-факто не існувало. Адже до цього вже не один рік функціонували новинні групи (канали) у соціальних мережах, месенджерах, на платформах, котрі спеціалізуються на розповсюдженні аудіовізуального контенту. При тому без більш сучасного підходу до дефініції медіа-ресурсів співвіднести їх, що не мають ані належної реєстрації, ані відомостей про редакторів, замовників публікованої інформації, з існуючим у національному законодавстві розумінні засобів масової інформації (далі – ЗМІ) було вкрай важко.

Однак такі суб'єкти медійної сфери вже відігравали чималу роль у формуванні суспільної думки з певних питань, активно напрацьовували аудиторію, а в період виборчого процесу з виборів Президента України 31 березня 2019 року активно працювали в інтересах тих чи інших кандидатів та партій – суб'єктів їх висування. Хоча у фінансових звітах кандидатів витрати на рекламу в соціальних мережах і знайшли певне відображення, однак чимало питань залишилося в цілому до транспарентності процесу розміщення реклами, оплати таких послуг, залучення лідерів думок тощо.

У питанні правового регулювання передвиборної агітації, котра у випадку з соціальними мережами та іншими онлайн-ресурсами представлена, як правило, у формі політичної реклами, ключову роль відіграють Виборчий кодекс України, Закони України «Про рекламу» та «Про медіа».

Так положення статті 51 Виборчого кодексу визначають політичну рекламу як одну з форм передвиборної агітації, звідки прямо слідує, що політична реклама у час, відведений політичним партіям, кандидатам для проведення передвиборної агітації, є однією з форм такої, а отже у відповідний період, крім загальних вимог Закону України «Про рекламу», також регулюється нормами Кодексу. Щодо Закону України «Про рекламу», у ньому відсутні специфічні норми, які б регулювали особливості провадження політичної реклами як окремої категорії. Натомість на цю

рекламу розповсюджуються насамперед загальні принципи реклами як такої, наведені у статті 7 вищезгаданого закону, а саме дотримання вимог законності, точності, достовірності, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди, не порушують етичні, гуманістичні, моральні норми та відповідають принципам добросовісної конкуренції.

Одразу слід зазначити, що нинішній підхід законодавця, котрий не виокремлює політичну рекламу як особливу категорію реклами, що потребує встановлення спеціальних положень для її регулювання з огляду на особливий характер самої реклами, її суспільної значущості та суттєвої кількості порушень, маніпуляцій, які мають місце під час створення та розповсюдження матеріалів такої реклами, особливо в період виборчого процесу, станом на сьогодні потребує ґрунтовного перегляду. Варто також згадати, що у свій час були спроби прийняття як профільного законопроекту про політичну рекламу, так і проекту закону про заборону політичної реклами, щоправда такі намагання завершилися нічим. Однак в умовах сьогодення вартувало би щонайменше доповнити Закон України «Про рекламу» низкою статей, які мали би на меті конкретизацію особливостей та підходів до регулювання питання. Особливо з урахуванням того, що з Закону була навіть прибрана дефініція політичної реклами відповідно до змін, внесених на підставі Закону України «Про медіа» № 2849-IX в редакції від 13.12.2022.

Стосовно самого Закону України «Про медіа», слід відзначити, що саме цей нормативно-правовий акт нарешті доповнив національне законодавство доволі широким спектром положень, покликаних врегулювати правовідносини щодо суб'єктів у сфері онлайн-медіа, платформ спільного доступу до інформації тощо. Варто відзначити, що згаданий закон дійсно ввів до українського законодавства цілу низку галузевих термінів, суттєво оновивши та доповнивши понятійний апарат у сфері регулювання відносин, пов'язаних з поширенням масової інформації, таким чином, аби нарешті існуючі нормативно-правові акти були здатні охопити сучасний медіа-простір в усіх його новітніх проявах. Однак, саме з прийняттям цього акту з Закону України «Про рекламу» зникло введене раніше, разом з прийняттям Виборчого кодексу, поняття політичної реклами. Натомість ця дефініція повністю зникла з національного законодавства та не відображена належним чином в жодному з галузевих актів.

На захист вітчизняних законотворців слід вказати на той факт, що у більшості європейських країн визначення поняття «політичної реклами» на законодавчому рівні відсутнє. Така позиція обумовлюється схожістю комерційної і політичної реклами, бо перша викликає в аудиторії бажання придбати певний товар і утриматися від придбання інших аналогічних товарів, а друга – проголосувати за одну партію чи кандидата і утриматись від голосування за інших [2, с. 20]. При цьому, варто вказати, що таке сутнісне порівняння понять виключає більш широке розуміння характеру впливу та суспільної значущості політичної реклами як феномену в цілому.

На рівні Європейського Союзу довгий час було відсутнє законодавство, яке б цілісно регулювало питання політичної реклами, надавало би дефініцію відповідної категорії та встановлювало особливості щодо правил та специфіки поширення такої. Зокрема Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/13/ЄС від 10 березня 2010 року про аудіовізуальні медіапослуги не містила виокремлення вказаної категорії [3]. Вочевидь питання регулювання політичної реклами віднесено до компетенції національних законодавців країн-членів ЄС. Що прямо з слідувало з положень Рекомендації СМ/Rec(2007)15 Комітету міністрів країнам-членам Ради Європи щодо висвітлення виборів засобами масової інформації, де вказується на мінімальні базові вимоги до політичної реклами у разі, якщо така дозволена у певній країні, а саме:

- рівність доступу до ефірного часу для всіх кандидатів;
- доведення до відому громадськості, що така інформація має характер політичної реклами і є оплатною;
- допускаються запровадження країнами-членами законодавчих обмежень щодо обсягу та часу реклами (з квотою на одного кандидата чи партію), які зацікавлені суб'єкти можуть придбати для розміщення власної політичної реклами [4].

Так було до моменту появи у 2022 році Рекомендацій. СМ/Rec(2022)12 Комітету Міністрів країнам-членам Ради Європи з питань виборчих комунікацій та висвітлення у медіа передвиборчих кампаній. Документ присвячений безпосередньо проблематиці регулювання безпосередньо політичної реклами, виборчих кампаній кандидатів та партій, особливостям провадження таких кампаній та поширення відповідної інформації рекламного характеру. Зокрема, документом запропонована і низка дефініцій, з-поміж яких – визначення політичної реклами, а саме як такої, що

стосується контенту, який з'являється в платному просторі, що пропонується засобами масової інформації або онлайн-платформами протягом року, і який прямо чи опосередковано виступає за або проти партії, кандидата чи позиції на виборах, референдумах, всенародному голосуванні, щодо законопроектів або будь-яких інших питань політики (реклама на основі проблеми). Разом з тим, наводиться також визначення поняття онлайн-платформ як цифрових послуг, що пропонуються акторами (*авт. суб'єктами*), які об'єднують учасників «багатосторонніх» ринків, встановлюють правила такої взаємодії та використовують алгоритмічні системи для збору та аналізу даних і персоналізації своїх послуг (у сфері комунікацій, таких як платформи, що включають пошукові системи, агрегатори новин, служби обміну відео та соціальні мережі) [5, с. 4].

Комітет Міністрів Ради Європи прямо вказує на необхідність кооперації між державами-членами та держателями відповідних онлайн-платформ в частині регулювання питань, пов'язаних з агітаційними матеріалами, політичною рекламою, що розміщується на таких ресурсах. Вбачається необхідність у створенні органів-регуляторів з наглядовими та іншими необхідними функціями задля аналізу діяльності онлайн-платформ та соціальних мереж в питаннях, котрі стосуються політичної реклами, особливо в період проведення виборчих кампаній; а також задля створення системи санкцій, передбачених за порушення встановлених норм та вимог до розміщення політичної реклами на мережевих ресурсах.

Також Рекомендація містить перелік керівних принципів, що мають застосовуватися до політичної реклами, розміщеної в мережі. Зокрема, до переліку принципів віднесені наступні:

- транспарентність, яка розкривається через вимогу до належного маркування інформації, що носить характер політичної реклами, а також вказівки на зацікавлених у розміщенні цієї інформації осіб (партію чи конкретного кандидата) і особу, що сплатила кошти за розміщення такої реклами;

- збереження у повному обсязі архівів публікацій, що мають ознаки політичної реклами – як самими кандидатами та партіями щодо всіх розміщуваних ними рекламних матеріалів, так і платформами – щодо всіх оголошень усіх кандидатів, партій, котрий скористалися їхніми послугами для розміщення політичної реклами;

- відкритість доступу до таких архівних даних щодо рекламних публікацій кандидатів, партій та платформ, аби ці дані містилися у відкритому доступі та були доступні для ознайомлення в реальному часі як для відповідних органів з контролю питань політичної реклами онлайн, так і для суспільства;

- чесний та рівний, недискримінаційний доступ усіх кандидатів та партій до рекламних ресурсів онлайн-платформ;

- необхідність здійснення спільного регулювання (спеціально створених державних або незалежних органів та відповідних держателів онлайн-платформ) та належного нагляду за змістом, формою, дотриманням вимог законодавства про рекламу та про вибори при розміщенні на мережевих ресурсах інформації, що носить характер політичної реклами.

Як бачимо, Європейський Союз усвідомив необхідність впровадження серйозних інструментів для регулювання провадження передвиборної агітації та політичної реклами на онлайн-ресурсах зокрема, адже за останні 5 років саме реклама у соціальних мережах та на інших Інтернет-ресурсах була ледь чи не найбільшою часткою витрат партійних фінансів та фінансів кандидатів, що неодноразово підтверджувалося якщо не звітами цих партій та самих кандидатів, то громадськими організаціями та розслідуваннями ЗМІ, котрі викликали неабиякий суспільний резонанс з огляду на те, що ці витрати далеко не завжди були належним чином відображені у фінансових звітах відповідних суб'єктів, а щодо самої реклами фіксувалися численні порушення щодо сутності, форми, «фейкового» характеру розповсюджуваної інформації, відсутності належних маркувань такої. Натомість в Україні нині, окрім де-факто визнання на законодавчому рівні того факту, що дійсність у медіа-сфері суттєво змінилася через появу абсолютно нового розуміння поняття ЗМІ, або ж відповідно до вже сучасної термінології законодавця – медіа, інших фундаментальних змін ще не відбулося. Хоча об'єктивна реальність давно вже потребує сутнісного вдосконалення галузевого законодавства з питань передвиборної агітації, представленої у формі політичної реклами, особливо – у соціальних мережах та на інших онлайн-платформах.

Натомість зараз маємо ситуацію, за якої основним регулятором правовідносин щодо політичної реклами як такої, а також політичної реклами, що розміщується в онлайн-медіа, на мережевих платформах як форми передвиборної агітації виступають самі корпорації, що володіють відпо-

відними ресурсами, а саме вже згаданими Telegram, Viber, YouTube, Facebook та Instagram. Хоча Законом України «Про медіа» у статтях 92, 93 Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення надано повноваження щодо можливості впровадження спільного регулювання у сфері медіа на основі поєднання функцій та засобів державного регулювання із галузевим саморегулюванням, а також можливості щодо створення органів спільного регулювання, на практиці дійсні перспективи та шляхи налагодження такої співпраці із зарубіжними онлайн-платформами залишаються відкритими.

Варто розглянути, як станом на зараз працює саме система галузевого саморегулювання. До прикладу, Telegram створив власну рекламну платформу, як і більшість інших соціальних мереж, однак заборонив, крім іншого, розміщення будь-якого характеру політичної реклами, на що прямо вказується у Політиці та правилах користування рекламною платформою мережні (пункт 5.5 Політики) [6]. При цьому всі існуючі канали у месенджері, що дозволяють поширювати інформацію на необмежене коло осіб, самі визначають, яку саме рекламу вони розміщують на своїх каналах. Більшість з цих каналів не зареєстрована в якості онлайн-медіа та не ідентифікується як такі відповідно до вимог Закону України «Про медіа», адже останній у частині 3 статті 16 містить наступне формулювання: «особа, яка регулярно поширює масову інформацію під своїм редакційним контролем через власні облікові записи на платформах спільного доступу до інформації, не є суб'єктом у сфері онлайн-медіа, крім випадків, якщо така особа добровільно зареєструється як суб'єкт у сфері онлайн-медіа в порядку, передбаченому Законом» [7]. Тут також варто зазначити, що більшість подібних каналів є до того ж анонімною. А їхні редактори розміщують будь-які інформацію, в тому числі у формі політичної реклами, без жодних маркувань, вказівок на зацікавлених осіб чи осіб, що оплатили таку рекламу. З юридичної точки така платформа є «сірою зоною» для агітації та реклами будь-якого гатунку, адже жодним чином не є врегульованою правовими нормами.

Стосовно Meta, Inc – корпорації, що є власником платформ Facebook та Instagram – норми рекламної діяльності є більш прозорими, а реклама розповсюджується в основному через рекламні кабінети користувачів. Відповідно до цих правил, політична реклама виокремлена в окрему категорію, ідентифіковану мережею як така, що пов'язана з питаннями суспільного значення, виборами чи політикою, незалежно від того, чи вона розповсюджується у межах часового відрізка, відведеного на проведення передвиборної агітації, чи поза його межами. Маркерами-класифікаторами такої реклами є наступні ознаки:

- створена кандидатом на державну посаду, політичним діячем, партією чи особою, зацікавленою в результатах виборів на державну посаду, створена від імені такої особи чи організації або ж їм присвячена;
- пов'язана з виборами, референдумом чи будь-яким іншим голосуванням, в тому числі з передвиборними кампаніями або ж кампаніями, що закликають до участі у виборах;
- присвячена питанням суспільного значення на будь-якій території, де ця реклама має демонструватися;
- підлягає правовому регулюванню в якості політичної реклами [8].

З точки зору національного законодавства вкрай складно оцінити юридичні конструкції, що використані Meta у своїх Правилах рекламної діяльності. Адже понятійний апарат суттєво різниться, не говорячи вже про суттєві неточності формулювань, як-от у випадку з «правовим регулюванням в якості політичної реклами», адже немає вказівок, які б містили посилання на законодавство конкретної країни.

Цікаво, що Facebook та Instagram адаптують свої Правила до законодавства конкретних країн, якщо це є необхідним (як у випадку з США). До речі, згадана Рекомендація СМ/Рес(2022)12 вже викликала занепокоєння офіційних представників Meta, Inc, котрі зазначили, що розглядають питання повної відмови від надання послуг з розміщення політичної реклами на власних платформах через можливий конфлікт між нормами Рекомендації та політикою конфіденційності сервісів Meta, оскільки наведені у документі дефініції щодо політичної реклами та суміжних понять носять надто широкий, на їхню думку, характеру [9].

Висновки. У підсумку слід відзначити, що існуючі на сьогодні проблеми правового регулювання передвиборної агітації у формі політичної реклами, що розміщується в соціальних мережах та на інших онлайн-платформах, можна розподілити на такі основні групи:

- відсутність дефініції політичної реклами у національному законодавстві;

- недостатній рівень правового регулювання такої реклами, що призводить до утворення так званих «сірих зон» агітації;
- наявність колізій відносно національного законодавства, а також відсутність єдиного понятійного апарату у галузевому саморегулюванні, запровадженому самими онлайн-платформами;
- необхідність посилення співпраці з зарубіжними онлайн-платформами задля впровадження політики спільного регулювання окреслених питань.

Тож очевидним стає висновок про необхідність удосконалення національного галузевого законодавства з подальшим внесенням правок до Закону України «Про рекламу», а також концентрація зусиль Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення на впровадженні системи спільного регулювання сфери й укладення необхідних меморандумів із зарубіжними онлайн-платформами, які дозволили би Україні впровадити на своїй території належні норми щодо регулювання діяльності таких суб'єктів в частині надання послуг щодо розміщення політичної реклами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 р. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа. Листопад 2023. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainian-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf>.
2. Адашис Л.І. Тлумачення передвиборної агітації та форми її здійснення політичними партіями на виборах народних депутатів України. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 19–25.
3. Директива Європейського Парламенту і Ради 2010/13/ЄС від 10 березня 2010 року про координацію певних положень, встановлених законами, нормативно-правовими або адміністративними актами в державах-членах стосовно надання аудіовізуальних медіапослуг (Директива про аудіовізуальні медіапослуги) в редакції від 18.12.2018 р. – База даних законодавства України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-10#Text.
4. Recommendation CM/Rec(2007)15 of the Committee of Minister to member States on measures concerning media coverage of election campaigns dated 7 November 2007 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d4a3d.
5. Recommendation CM/Rec(2022)12 of the Committee of Minister to member States on electoral communication and media coverage of election campaigns dated 6 April 2022 / Council of Europe Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a6172e.
6. Telegram Ad Platform Terms of Service. Ad Policies and Guidelines. Офіційний сайт рекламної платформи Telegram. URL: <https://promote.telegram.org/guidelines#5-prohibited-content>.
7. Про медіа: Закон України № 2849-IX від 13.12.2022 р. (в редакції від 01.01.2024 р.) – База даних законодавства України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/ed20240101#Text>.
8. Правила рекламної діяльності Meta. Facebook for Business. Довідковий центр Facebook. URL: <https://transparency.fb.com/uk-ua/policies/ad-standards/SIEP-advertising/SIEP/>.
9. Meta bosses look at political ads ban in Europe. Article by Javier Espinoza and Cristina Criddle in Valencia MARCH 30 2023. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/1a133b5c-35f9-4776-99fc-7c02095ff2aa>.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.22>

СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ТА ГАРАНТІЙ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ

Савчин А.М.,

*аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Савчин А.М. Становлення конституційно-правових засад та гарантій права на безпечне довкілля в Україні.

У науковій статті досліджено становлення конституційно-правових засад та гарантій права на безпечне довкілля в Україні. Обґрунтовано, що важливість охорони навколишнього середовища як ключове питання постало одразу із активним використанням людиною природних ресурсів. Грунтовний історичний екскурс та компаративний аналіз розвитку правового регулювання захисту права на безпечне довкілля надав можливість виокремити шість основних періодів на теренах України.

Виявлено, що ключова історична правова пам'ятка України – «Руська правда» є тим актом, з яким ми пов'язуємо початок першого історичного періоду розвитку правового регулювання захисту права на безпечне довкілля. Перший історичний період характеризується переважно звичаєвим регулюванням охорони довкілля, фрагментарністю та обмеженістю правових інструментів захисту. Найвні норми переважно захищали права власників землі та тварин. Доведено, що під час розвитку козацької державності на українських землях зберігся підхід до звичаєвого регулювання охорони окремих природних ресурсів. При цьому на практиці було поширеним екстенсивне природокористування, зокрема скотарство та землеробство, що доволі швидко виснажували екосистеми, навіть призводили до їх знищення.

Доведено, що третій етап історичного розвитку розпочався у 1917 році і пов'язаний із змінами у політичній організації та перебудові державних інституцій, появи перших актів конституційного рівня і гарантування окремих інструментів у сфері охорони довкілля. Обґрунтовано, що четвертий історичний етап розпочався із 1960 року та тривав до 1990 року, характеризувався переходом від регулювання використання природних ресурсів до прийняття природоохоронних норм та становлення конституційних гарантій саме охорони довкілля. П'ятий етап (1991 р. – 2022 р.) розпочався з незалежністю нашої держави, внесенням суттєвих змін до врегулювання процесів користування ресурсами природи, охорони довкілля із врахуванням європейських і міжнародних підходів. У цей період була сформована сучасна екологічна політика, що мала на меті гарантувати реалізацію конституційних гарантій по забезпеченню захисту довкілля.

Доведено, що шостий період розвитку (сучасний, розпочався із 24 лютого 2022 року і триває досі), зумовлений повномасштабним вторгненням, завданням непоправної шкоди довкіллю через воєнні злочини та потребою зміни природоохоронного законодавства для реагування на сучасні виклики і загрози, відновлення та збереження природних ресурсів.

Ключові слова: конституційні засади, гарантії, право на безпечне довкілля, закон, охорона довкілля.

Savchin A.M. Formation of constitutional and legal foundations and guarantees of the right to a safe environment in Ukraine.

The scientific article examines the formation of constitutional and legal foundations and guarantees of the right to a safe environment in Ukraine. It is substantiated that the importance of environmental protection as a key issue arose immediately with the active use of natural resources by man. A thorough historical tour and comparative analysis of the development of legal regulation of the protection of the right to a safe environment made it possible to single out six main periods on the territory of Ukraine.

It was revealed that the key historical legal monument of Ukraine - «Russian Truth» is the act with which we associate the beginning of the first historical period of development of legal regulation of

the protection of the right to a safe environment. The first historical period is characterized mainly by customary regulation of environmental protection, fragmentation and limitation of legal instruments of protection. Existing regulations mainly protected the rights of land owners and animals. It is proved that during the development of the Cossack statehood on Ukrainian lands, the approach to the customary regulation of the protection of individual natural resources was preserved. At the same time, in practice, extensive use of nature was widespread, in particular cattle breeding and agriculture, which rather quickly exhausted ecosystems, even leading to their destruction.

It is proven that the third stage of historical development began in 1917 and is associated with changes in the political organization and restructuring of state institutions, the appearance of the first acts of the constitutional level and the guarantee of certain instruments in the field of environmental protection. It is substantiated that the fourth historical stage began in 1960 and lasted until 1990, characterized by the transition from the regulation of the use of natural resources to the adoption of environmental norms and the establishment of constitutional guarantees for environmental protection. The fifth stage (1991–2022) began with the independence of our state, the introduction of significant changes to the regulation of the processes of using natural resources, environmental protection, taking into account European and international approaches. During this period, a modern environmental policy was formed, which aimed to guarantee the implementation of constitutional guarantees for environmental protection.

It has been proven that the sixth period of development (modern, which began on February 24, 2022 and continues to this day) is caused by a full-scale invasion, the task of irreparable damage to the environment due to war crimes and the need to change environmental legislation to respond to modern challenges and threats, restore and preserve natural resources.

Key words: constitutional principles, guarantees, the right to a safe environment, the law, environmental protection.

Постановка проблеми. Важливість охорони навколишнього середовища як ключове питання постало одразу із активним використанням людиною природних ресурсів. Із початком процесів розвитку технологічного виробництва, збільшенням шкідливого впливу та забрудненням довкілля, що стали переростати у загрозу масштабної екологічної катастрофи, від наукових розробок держави перейшли до прийняття правових актів, укладення міжнародних договорів, які б стримували шкідливий вплив на довкілля з боку промисловості. Вказане зумовило актуальність дослідження генези конституційно-правових засад та гарантій права на безпечне довкілля.

Стан опрацювання цієї проблематики. Спроби здійснити періодизацію розвитку екологічного законодавства в Україні можна зустріти у наукових публікаціях. Так, Т.І. Діденко на основі проведеного аналізу виділив п'ять історичних етапів: перший [1, с. 93]. На нашу думку, вказана періодизація не охоплює весь спектр історичного розвитку в Україні екологічного права, тому ми пропонуємо власний підхід до історичної періодизації.

Метою статті є дослідження процесу становлення конституційно-правових засад та гарантій права на безпечне довкілля в Україні.

Виклад основного матеріалу. Грунтовний історичний екскурс та компаративний аналіз розвитку правового регулювання захисту права на безпечне довкілля надав можливість нам виокремити шість основних періодів на теренах України.

Ключова історична правова пам'ятка України – «Руська правда» є тим актом, з яким ми пов'язуємо початок першого історичного періоду розвитку правового регулювання захисту права на безпечне довкілля. Безперечно, на перший погляд видається, що у ній відсутні природоохоронні норми, водночас вона у той час вже встановлювала окремі норми, які визначають можливість використання деяких природних ресурсів. Перелік природних ресурсів, що охоронялися нормами «Руської правди» був доволі обмеженим, охоплював тільки окремі аспекти захисту прав власників землі та тварин [2, с. 117].

Перший історичний період характеризується переважно звичаєвим регулювання охорони довкілля, фрагментарністю та обмеженістю правових інструментів захисту. Найвні норми переважно захищали права власників землі та тварин.

У подальшому українські землі входили до Польсько-Литовського князівства, у складі якого питання захисту безпечного довкілля прямо не регулювалося, а на рівні звичаєвих норм визначався порядок користування землею, яка належала визначеному переліку осіб із доволі привілейованим статусом та шляхетним походженням. У період з 1514 року по 1588 рік у Великому князівстві Литовському прийняті були ряд нормативних актів – Статутів, що визначали право-

ві засади регулювання суспільних відносин, а щодо довкілля, то регулювали тільки можливість укладення угод щодо земельних ресурсів, зокрема встановлювалося, що жоден договір по землі не може укладатися без волі панів. Щодо регулювання прав на землю, то відчутні зміни відбулися разом із аграрною реформою у XVI ст., яка була врегульована окремим актом – «Устав на волоки» (1557 р.), що мав на меті насамперед забезпечити більш якісне та раціональне використання великих земельних угідь, покращення їх дохідності [3, с. 14].

У розвиток козацької державності на українських землях зберігся підхід до звичаєвого регулювання охорони окремих природних ресурсів. При цьому на практиці було поширеним екстенсивне природокористування, зокрема скотарство та землеробство, що доволі швидко виснажували екосистеми, навіть призводили до їх знищення.

У середині XIX століття розпочався другий період історичного розвитку права на безпечне довкілля, а саме із земельної реформи 1861 р., що вважається ключовою для гарантування захисту права власності на землю. Унаслідок реформи важливе значення стали відігравати общини (селянські товариства), які володіли на праві общинної власності землею. У процесі запроваджених змін основними формами землеволодіння були «общинна» і «подвірна». Тільки на початку XX століття столипінська реформа планувала скасувати общинне право власності на землю і сприяти поширенню приватної власності [4, с. 75].

Крім того, під час другого етапу історичного розвитку права на безпечне довкілля спостерігаємо на території України заснування та розвиток рухів, ініціатив, а згодом і різних громадських об'єднань, що включали активістів у сфері охорони навколишнього природного середовища, біологів, зоологів, природознавців та геологів (до прикладу, у 1869 році у Харківському університеті засновано було першу організацію природознавців із числа науковців), а наприкінці XIX століття рухи і організації по охороні довкілля набули більшого поширення та розвитку (вважається, що перша офіційна організація саме у сфері охорони довкілля заснована у 1891 році В.В. Докучаєвим і мала на меті захищати природу, діяла на території природно-історичного музею у м. Полтава) [5, с. 27]. Таким чином, на другому історичному етапі розвитку правового регулювання права на безпечне довкілля вже виникли окремі природоохоронні норми, які мали переважно фрагментарний характер і обмежено регулювали охорону навколишнього природного середовища із одночасним розширенням захисту прав власників земельних, лісових та інших ресурсів.

Третій етап (1917 р. – 1959 р.) розпочався у 1917 році і пов'язаний із змінами у політичній організації та перебудові державних інституцій, появі перших актів конституційного рівня і гарантування окремих інструментів у сфері охорони довкілля. Одним із перших прийнятих нормативних актів став «Декрет про землю» (8 листопада 1917 р.), який передбачив, що землі передавалися у «розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів».

Конституція УРСР 1919 року не містила чітких норм у сфері охорони довкілля, але передбачила у першому розділі скасування права приватної власності на землю, а у II розділі передбачив розмежування повноважень центральних органів влади, більшість яких є загальними і прямо не стосуються охорони довкілля.

Через п'ять років з дня прийняття «Декрету про землю» прийнято було і перший кодифікований акт у сфері земельних відносин – Земельний кодекс УРСР (1922 р.), що передбачав виключно державну форму власності на земельні ресурси, встановив повну заборону щодо укладення договорів із земельними ділянками. До прикладу, передбачено було, що «всі землі в межах УРСР є власністю робітничо-селянської держави» (ч. 2), а «землі сільськогосподарського призначення могли використовуватися для сільськогосподарського виробництва, включалися до єдиного державного земельного фонду» (ч. 3).

Конституція УРСР від 15 травня 1929 року більш розширила перелік природних ресурсів, що перебувають у державній власності, зокрема до них було включено: землі, надра, ліси та води. Водночас стаття 4, яка закріпила вказаний перелік не мала на меті здійснити захист природних ресурсів, такий висновок ми робимо із того, що до природних ресурсів додано фабрики і заводи, а також банківські установи, різні види транспорту та зв'язку. Тобто, вказаний перелік сформований саме із позиції визначення об'єктів державної власності. Безперечно виведення більш розширеного переліку природних ресурсів до об'єктів державної власності є передумовами до їх охорони, оскільки вже визначається правовий режим природних об'єктів на конституційному рівні.

У Конституції УРСР 1937 року у ст. 6 збережено підхід, закріплений у попередніх Конституціях, зокрема визначення переліку об'єктів державної власності, єдине було розширено інші

об'єкти, а не перелік природних ресурсів (зазначено – землю, надра, водні та лісові ресурси), і закріплено, що все слід вважати «всенародним добром». Крім того, було передбачено вже також право користування «присадибну ділянку землі» і навіть право особистої власності на «підсобне господарство на присадибній ділянці, а також продуктивну худобу та птицю». Окремо було передбачене безстрокове право користування землями для колгоспів (ст. 8). Щодо управлінських повноважень, то ст. 19 чітко передбачала компетенцію щодо визначення порядку користування землями, надрами, лісами та водами за органами державної влади.

Наприкінці третього етапу вже було не тільки розуміння потреби впровадження природоохоронних норм, але і прийняття окремих актів на підзаконному рівні, наприклад, постанов Ради Міністрів УРСР «Про охорону природи на території УРСР» (1949 р.) та «Про заходи по покращенню охорони природи УРСР» (1958 р.) [6, с. 17].

Четвертий історичний етап розпочався із 1960 року та тривав до 1990 року, характеризувався переходом від регулювання використання природних ресурсів до прийняття природоохоронних норм та становлення конституційних гарантій саме охорони довкілля. У шістдесятих роках минулого століття у радянських республіках почали приймати спеціальні закони, які мають на меті гарантувати «правову охорону природи». Наприклад, Закон УРСР «Про охорону природи» прийнято було в червні 1960 року, а нова редакція із суттєвими змінами була прийнята у 1970 р.

У Конституції УРСР 1978 року вперше було закріплено у ст. 18, що для майбутніх поколінь мають бути охоронні заходи, а також заходи щодо науково обґрунтованого раціонального використання як земель, так і інших природних ресурсів (надр, води, рослин, тварин, повітря). Крім того, через призму права на охорону здоров'я право на «заходи щодо оздоровлення навколишнього середовища» (ст. 40), а також у ст. 72 передбачалося, що до компетенції найвищих державницьких органів належить «охорона навколишнього середовища», що закріплювалася із класичним переліком природних ресурсів, якими мав бути визначений державою порядок користування.

Українські вчені зауважують, що у цей період відбулося становлення екологічного права та його активний розвиток. Наприклад, А.П. Гетьман зауважив, що важливим стало не тільки те, що був прийнятий у 1960 році перший закон у сфері охорони довкілля, але і доповнення програм навчальних курсів із «радянського земельного права» розділом із питань охорони земельних ресурсів [7, с. 165]. Ми погоджуємося із позицією А.П. Гетьмана, що це був суттєвий поштовх для розвитку наукових досліджень у сфері охорони навколишнього природного середовища.

П'ятий етап (1991 р. – 2022 р.) розпочався з незалежністю нашої держави, внесенням суттєвих змін до врегулювання процесів користування ресурсами природи, охорони довкілля із врахуванням європейських і міжнародних підходів. У цей період була сформована сучасна екологічна політика, що мала на меті гарантувати реалізацію конституційних гарантій по забезпеченню захисту довкілля.

Важливою частиною сучасної екологічної політики було закріплення на конституційному рівні права на безпечне довкілля та гарантій для його дотримання і захисту. Зокрема, стаття 50 Конституції України гарантує кожній особі право на безпечне довкілля, а також на компенсацію за завдану шкоду при порушенні такого права. Важливо вказати що конституційна норма містить і критерії безпечного довкілля – «для життя і здоров'я». Право на безпечне довкілля передбачає також і право на вільне отримання інформації щодо стану навколишнього природного середовища, якості продуктів харчування, а також побутових предметів. Передбачено і вільне поширення інформації і встановлено заборону для її засекречення. Конституція України визначає і компетенцію державних органів щодо охорони довкілля. Так, до компетенції ВРУ віднесено затвердження програм по охороні довкілля (п. 6 ст. 85), а на місцеві державні адміністрації – виконання таких програм (п. 3 ст. 119, п. 5 ст. 138). Кабінет Міністрів України покликаний забезпечувати виконання політики по охороні довкілля (п. 3 ст. 116). Конституційні гарантії захисту права на безпечне довкілля отримали своє втілення у низці законодавчих та підзаконних актів.

П'ятий історичний період також характеризується розвитком науки екологічного права, появою низки праць із обґрунтуванням доцільності систематизації екологічного законодавства та прийняття Екологічного кодексу. У наукових працях серед аргументів зауважено на наявності таких актів в іноземних країнах, таких як Італія, Швеція, Франція тощо [8, с. 550]. На думку І.І. Каракаша у вказаному процесі важлива етапність, спочатку слід прийняти «Основи екологічного законодавства» і тільки потім – Екологічний кодекс України із одночасним прийняттям спеціальних законів для охорони природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки [9,

с. 69]. На нашу думку, більш вірним є прийняття Екологічного кодексу, який системно охопить специфіку охорони як довкілля загалом, так і окремих природних ресурсів. А прийняття окремого кодексу і при цьому низки спеціальних актів не буде засвідчувати ефективність систематизації екологічного законодавства.

Шостий період розвитку (сучасний, розпочався із 24 лютого 2022 року і триває досі), зумовлений повномасштабним вторгненням, завданням непоправної шкоди довкіллю через воєнні злочини та потребою зміни природоохоронного законодавства для реагування на сучасні виклики і загрози, відновлення та збереження природних ресурсів. За підрахунками експертів майже 30% території України (або 174 квадратних кілометри) є забрудненими мінами та іншими вибухонебезпечними предметами, пошкоджено понад 2,4 мільйона гектарів лісових насаджень, атака та знищення греблі на Каховській ГЕС зумовило найбільшу екологічну катастрофу з часів аварії на ЧАЕС. На разі розслідується більше двохста воєнних злочинів проти навколишнього природного середовища, із яких п'ятнадцять кваліфіковано як прояви екоциду. У 2022 році Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України на слуханнях у Європарламенті зауважив, що збитки Україні через шкоду довкіллю сягнули 36 млрд. євро, з яких 25 млрд. євро шкода повітрю, а ґрунтам – 11,4 млрд. євро [10].

Висновки. Таким чином, ґрунтовний історичний екскурс та компаративний аналіз розвитку правового регулювання захисту права на безпечне довкілля надав можливість нам виокремити шість основних періодів на теренах України: 1) перший етап (IX ст. – до середини XIX ст.), який є першочерговим етапом і характеризується появою окремих охоронних елементів і переважанням регулюванням переважно прав на користування природних ресурсів звичайними нормами; 2) другий етап (1861 р. – 1917 р.), розпочався із земельної реформи та характеризується появою норм про охорону довкілля у «прототипній формі», а також заснуванням та розвитком екологічних рухів та ініціатив, громадських об'єднань, що включали активістів у сфері охорони навколишнього природного середовища, біологів, зоологів, природознавців та геологів; 3) третій етап (1917 р. – 1959 р.) розпочався у 1917 році і пов'язаний із змінами у політичній організації та перебудові державних інституцій, появі перших актів конституційного рівня і гарантування окремих інструментів у сфері охорони довкілля; 4) четвертий історичний етап (розпочався із 1960 року та тривав до 1990 року), характеризувався переходом від регулювання використання природних ресурсів до прийняття природоохоронних норм та становлення конституційних гарантій саме охорони довкілля, крім того відбулося прийняття перших актів спеціального характеру по регулюванню використання та охорони окремих природних ресурсів; 5) п'ятий етап (1991 р. – 2022 р.) розпочався з незалежністю нашої держави, внесенням суттєвих змін до врегулювання процесів користування ресурсами природи, охорони довкілля із врахуванням європейських і міжнародних підходів, у цей період була сформована сучасна екологічна політика, що мала на меті гарантувати реалізацію конституційних гарантій по забезпеченню захисту довкілля; 6) шостий період розвитку (сучасний, розпочався із 24 лютого 2022 року і триває досі), зумовлений повномасштабним вторгненням, завданням непоправної шкоди довкіллю через воєнні злочини та потребою зміни природоохоронного законодавства для реагування на сучасні виклики і загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діденко Т.І. Генеза українського екологічного законодавства: від радянської доби до сучасності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2013. 2 (1). С. 90–98.
2. Кондратенко Д.Ю. Генеза законодавства, що регулює відносини у сфері обліку земель. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 5. Том 1. С. 115–120.
3. Бурдін М.Ю. «Устав на волоки» та зміни у правовому регулюванні аграрних відносин у землях Великого князівства литовського та Речі Посполитої. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 13–17.
4. Шульга М. Історико-правовий аспект використання кормових угідь як різновиду права землекористування. *Екологічне право України*. 2017. № 1-2. С. 74–81.
5. Кузнецова Л.В. Генеза громадських організацій охорони навколишнього природного середовища. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 26–28.
6. Булгаков А.О. Закон «Про охорону природи Української РСР» 1960 року – новий етап комплексного врегулювання раціонального використання та охорони земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 16–19.

7. Гетьман А.П. Витоки науки екологічного права України. *Проблеми законності*. 2009. № 100. С. 165–174.
8. Панченко О.В., Проскура Т.Б. Кодифікація екологічного законодавства: світовий досвід та українські перспективи. *Молодий вчений*. 2017. № 3 (43). С. 549–554.
9. Каракаш І.І. Актуальні проблеми систематизації сучасного екологічного законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 80 / редкол.: В.В. Завальнюк (голов. ред.) та ін. Одеса: Гельветика, 2018. С. 63–71.
10. Російська агресія завдала збитків довкіллю України на понад 36 мільярдів євро. URL: <https://tsn.ua/ato/rosiyska-agresiya-zavdala-zbitkiv-dovkillyu-ukrayini-na-ponad-36-milyardiv-uevgo-2172148.html> (дата звернення: 25 грудня 2023 р.).
11. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50.
12. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 73(5). 2022. С. 174–182.
13. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.23>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕВІРОК АНТИМОНОПОЛЬНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ АНТИМОНОПОЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Сус М.С.,
доктор філософії,
старший юрист
Адвокатського об'єднання «Саєнко Харенко»
ORCID: 0009-0006-8533-9987

Сус М.С. Нормативно-правове забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час перевірок Антимонопольного комітету України в контексті антимонопольної реформи в Україні.

Стаття присвячена дослідженню та загальній характеристиці нормативно-правового забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час проведення перевірок органів Антимонопольного комітету України (АМКУ), з огляду на положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» від 09.08.2023 № 3295-IX (Закон № 3295-IX), який започаткував антимонопольну реформу в Україні. В статті аналізуються основні зміни, запроваджені Законом № 3295-IX, в частині перевірок суб'єктів господарювання та проведення окремих процесуальних дій (вилучення доказів, накладення арешту на майно тощо) з боку органів АМКУ, та надається загальна оцінка цих змін з точки зору забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час реалізації органами АМКУ своїх слідчих повноважень.

За результатами аналізу положень вказаного вище закону, робиться висновок, що він суттєво змінив правила проведення перевірок суб'єктів господарювання та вчинення окремих процесуальних дій з боку органів АМКУ і в цілому змінив їх в кращу сторону в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання. Найбільш значущим позитивним зрушенням стало те, що проведення перевірок, отримання доступу до приміщень, інших володінь, інших місць зберігання інформації, що перебувають у володінні та/або користуванні суб'єктів господарювання, та/або вчинення окремих процесуальних дій у вигляді проведення огляду, опломбовування (опечатування), накладення арешту на майно, вилучення майна з боку органів АМКУ з набуттям Закону № 3295-IX чинності (з 01.01.2024) мають бути попередньо дозволені господарським судом, а органи АМКУ мають кожного разу наводити достатнє обґрунтування необхідності проведення перевірок та здійснення вказаних вище процесуальних дій, аби останні могли бути дозволені судом.

Необхідність отримання попереднього дозволу господарського суду на проведення перевірок суб'єктів господарювання та процесуальних дій таких як вилучення, накладення арешту на майно тощо в теорії має запобігати необґрунтованому втручання органів АМКУ в операційну діяльність суб'єктів господарювання та більшою мірою сприяти забезпеченню дотримання їхніх прав ніж коли господарські суди продовжували б здійснювати лише *ex post* контроль за законністю перевірок органів АМКУ та їхніх процесуальних дій. Чи цей задум знайде практичне втілення та якою мірою покаже час, який по мірі використання органами АМКУ інструментарію, наданого їм Законом № 3295-IX, продемонструє і недосконалість та проблемні моменти нового правового регулювання проведення перевірок та окремих процесуальних дій з боку органів АМКУ в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання.

Ключові слова: конституція, права людини, конституційні права, дотримання прав, антимонопольне законодавство, Антимонопольний комітет України, суб'єкт господарювання, перевірка, процесуальна дія, антимонопольна реформа.

Sus M.S. Legal Framework for ensuring observance of rights of undertakings during inspections of The Antimonopoly Committee of Ukraine in the context of antimonopoly reform in Ukraine.

The article is devoted to analysis and general description of legal framework for ensuring observance of rights of undertakings during inspections of the bodies of the Antimonopoly Committee of Ukraine (the “AMCU”), considering provisions of the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving Legislation on the Protection of Economic Competition and Activities of the Antimonopoly Committee of Ukraine” No. 3295-IX dated 9 August 2023 (the “Law No. 3295-IX”), which initiated the antimonopoly reform in Ukraine. The article analyses the main changes introduced by the Law No. 3295-IX in terms of conduct of inspections of undertakings and certain procedural actions (seizure, arrest of property, etc.) by the AMCU’s bodies, and provides a general assessment of these changes from perspective of ensuring observance of rights of undertakings during exercise of investigative powers by the AMCU’s bodies.

Following analysis of the above law, it is concluded that it significantly altered the rules for conducting inspections of undertakings and related procedural actions by the AMCU’s bodies and, in general, changed them for the better in terms of ensuring observance of rights of undertakings. The most significant positive development is that after entry of the Law No. 3295-IX into force (1 January 2024) inspections, access to premises, other possessions, other places of information storage owned and/or used by undertakings, and/or performance of certain procedural actions in the form of examination, sealing, seizure of property, and arrest of property by the AMCU’s bodies should be subject to prior authorisation by the commercial court. The AMCU’s bodies, in turn, are required to provide sufficient justification of the need for inspections and the above-mentioned procedural actions, so that the latter could be authorised by the court.

The need to obtain prior authorisation from the commercial court to conduct inspections of undertakings and procedural actions such as seizing, imposing arrest on property, etc. in theory should prevent unjustified interference of the AMCU’s bodies in operational activities of undertakings and contribute to ensuring observance of their rights to a greater extent compared to situation when commercial courts would continue to carry out only *ex post* control over legality of inspections of the AMCU’s bodies and their procedural actions. Time will show whether the above idea will find its practical implementation and to what extent. As the AMCU’s bodies utilize the investigative toolkit provided to them by the Law No. 3295-IX, time will also reveal imperfections and problematic aspects of the new legal regulation of inspections and procedural actions by the AMCU’s bodies in part of ensuring observance of rights of undertakings.

Key words: constitution, human rights, constitutional rights, observance of rights, antimonopoly legislation, Antimonopoly Committee of Ukraine, undertaking, inspection, procedural action, antimonopoly reform.

Постановка проблеми. Конституція України (далі – «Конституція» або «Основний Закон») визначає основні принципи та цінності, на яких базується правопорядок в Україні. Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є правовою державою. Згідно зі ст. 3 Основного Закону людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави. Згідно зі ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Конституція, серед іншого, закріплює невичерпний перелік прав особи та їх гарантії. У той же час Основний Закон встановлює, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності та визнає недопустимими зловживання монопольним становищем, неправомірне обмеження конкуренції, недобросовісну конкуренцію [1].

Захист економічної конкуренції в Україні покладено на Антимонопольний комітет України (далі – «АМКУ»). Серед основних завдань АМКУ – здійснення контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції (далі для цілей цієї статті також – «антимонопольне законодавство»). АМКУ реалізує це завдання шляхом виявлення, припинення та притягнення до відповідальності за порушення антимонопольного законодавства в рамках адміністративної процедури – розгляду справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, в рамках якої водночас діє як слідчий, прокурор та суддя та наділений серйозними як слідчими (запитування широкого кола інформації, проведення перевірок дотримання антимонопольного зако-

нодавства з боку суб'єктів господарювання тощо), так і каральними повноваженнями (накладення значних штрафів за порушення антимонопольного законодавства, які обраховуються від річного доходу (виручки) суб'єктів господарювання-порушників (за окремі види порушень – до 10 %), примусовий поділ суб'єктів господарювання тощо). У зв'язку з акумуляцією таких повноважень в одному адміністративному органі постає питання встановлення адекватної системи запобіжників від свавілля конкурентного відомства під час реалізації своїх повноважень, аби положення ст. 1, 3 та 8 Конституції мали практичне втілення.

Одним із інструментів, якими наділяється сучасне конкурентне відомство для ефективного застосування конкурентного законодавства є можливість проведення перевірок суб'єктів господарювання, в тому числі, і позапланованих (неанонсованих), аби зібрати докази порушень вказаного законодавства. Під час проведення таких перевірок стандартними повноваженнями, якими наділяється конкурентне відомство, виходячи зі світового досвіду, є доступ до приміщень, документів, зокрема, електронної кореспонденції суб'єктів господарювання, можливість вилучати докази, накладати арешт на майно, опечатувати приміщення тощо та супутня відповідальність суб'єктів господарювання за перешкоджання у проведенні таких перевірок та пов'язаних з ними процесуальних дій. Організація публічного правозастосування конкурентного законодавства у сучасному його вигляді призводить до того, конкурентні відомства в тих юрисдикціях, де порушення конкурентного законодавства належать до кола адміністративних правопорушень, все більше набувають ознак органів досудового розслідування у кримінальних провадженнях по суті. Це відповідно актуалізує питання забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час подібних перевірок конкурентних відомств. Аналіз зарубіжної практики показує, що питання забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час проведення перевірок конкурентних відомств та встановлення адекватних запобіжників та гарантій від свавільного втручання вказаних відомств в діяльність суб'єктів господарювання є одним з найбільш актуальних питань сьогодення в аспекті захисту прав осіб під час застосування конкурентного законодавства. Різні аспекти цієї проблематики регулярно постають як перед Європейським судом з прав людини (далі – «ЄСПЛ»), так і перед конституційними судами різних держав.

Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України» № 3295-ІХ від 09.08.2023 [2] (далі – «Закон № 3295-ІХ») в Україні розпочався перший етап антимонопольної реформи. Закон № 3295-ІХ відчутно підсилив як слідчі, так і каральні повноваження органів АМКУ. Значна частина Закону № 3295-ІХ присвячена унормуванню повноважень органів АМКУ щодо проведення перевірок суб'єктів господарювання та супутніх процесуальних дій з боку цих органів. У зв'язку з цим актуальним є дослідження регулювання, яке було запроваджено Законом № 3295-ІХ в цій частині, та надання йому оцінки з точки зору забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання.

Стан опрацювання. Питання забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час розгляду органами АМКУ справ про порушення антимонопольного законодавства та проблематики адміністративної процедури органів АМКУ щодо порушення цього законодавства загалом привертають увагу вітчизняних науковців та практикуючих юристів. Серед таких досліджень можна, зокрема, виділити праці С.В. Шкляра [3-5], Т.І. Швидкої [6], які стосуються різних аспектів вказаної вище тематики. Водночас, наявні дослідження не враховують тих законодавчих змін, які мали місце у зв'язку з прийняттям Закону № 3295-ІХ, зокрема, і в частині проведення перевірок суб'єктів господарювання з боку органів АМКУ. Комплексні дослідження питання нормативно-правового забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час проведення перевірок суб'єктів господарювання з боку органів АМКУ, з урахуванням прийнятого Закону № 3295-ІХ та започаткованої ним антимонопольної реформи, наразі відсутні, що відповідно зумовлює актуальність дослідження вказаного питання.

Метою статті є дослідити та надати загальну характеристику нормативно-правового забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час проведення перевірок органів АМКУ з урахуванням прийнятого Закону № 3295-ІХ, надати оцінку змінам, запровадженим Законом № 3295-ІХ, в частині забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Загальною метою Закону № 3295-ІХ було наближення підходів до застосування українського антимонопольного законодавства до підходів, які застосовуються в ЄС. У результаті прийняття вказаного закону (набув чинності з 01.01.2024) в українське анти-

монопольне законодавство було введено низку нових інструментів, які протягом тривалого часу застосовуються в конкуренційному праві ЄС, аби підвищити ефективність застосування українського законодавства.

Значна частина Закону № 3295-IX присвячена запровадженню нового підходу до правового регулювання порядку здійснення перевірок суб'єктів господарювання з боку органів АМКУ та вчинення ними різних процесуальних дій, які зазвичай мають місце під час перевірок: вилучення доказів, накладення арештів на майно тощо.

Проведення перевірок додержання суб'єктами господарювання антимонопольного законодавства не є новим повноваженням АМКУ, воно існувало і раніше та на практиці ним реалізовувалося. Основною нормативно-правовою базою для проведення зазначених перевірок було розпорядження АМКУ № 182-р від 25.12.2001 [7], останні зміни до якого вносилися ще у 2009 році. До набрання Законом № 3295-IX чинності регулювання проведення перевірок АМКУ на рівні законів, у свою чергу, було обмеженим: встановлення загальних повноважень органів АМКУ здійснювати перевірки суб'єктів господарювання у Законі України «Про Антимонопольний комітет України» № 3659-ХІІ від 26.11.1993 (далі – «Закон про АМКУ») та встановлення відповідальності для суб'єктів господарювання за створення перешкод працівникам АМКУ, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладенні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації Законом України «Про захист економічної конкуренції» № 2210-ІІІ від 11.01.2001 (далі – «Закон») відповідно до останніх редакцій цих законів станом до дати набрання чинності Законом № 3295-IX [8-9].

Закон № 3295-IX змінив підхід із обмеженого врегулювання порядку проведення перевірок на рівні законів та основні принципові моменти проведення перевірок виніс на рівень Закону, включивши до нього нову статтю 44¹, присвячену питанню проведення перевірок органів АМКУ.

Оцінюючи запроваджені Законом № 3295-IX зміни в частині перевірок суб'єктів господарювання органами АМКУ, основним позитивним зрушенням в розрізі забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання під час проведення таких перевірок стало запровадження Законом № 3295-IX вимоги, щоб на відповідні перевірки органи АМКУ попередньо отримували дозвіл господарського суду. Раніше органи АМКУ могли проводити відповідні перевірки, в тому числі, і позапланові, без такого дозволу. Для реалізації описаних вище нововведень було внесено відповідні зміни до Закону, Закону про АМКУ та Господарського процесуального кодексу України [10] (далі – «ГПК»), аби додатково врегулювати особливості розгляду відповідних клопотань АМКУ та його територіальних відділень про надання дозволів на проведення перевірок та окремих процесуальних дій з боку господарських судів. Такий розгляд здійснюється у порядку спрощеного позовного провадження, особливості якого встановлено в ст. 252¹ ГПК.

Стаття 44¹ поточної редакції Закону, з урахуванням змін, внесених до неї Законом № 3295-IX, передбачає конкретний перелік підстав, за яких органи АМКУ можуть проводити перевірки суб'єктів господарювання та інших визначених у ч. 1 ст. 44¹ суб'єктів. Так, перевірки органів АМКУ можуть проводитися у зв'язку: (1) розглядом заяв громадян, суб'єктів господарювання, об'єднань, установ, організацій про порушення їхніх прав внаслідок дій чи бездіяльності, визначених Законом як порушення законодавства про захист економічної конкуренції; (2) розглядом подань органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю про порушення законодавства про захист економічної конкуренції; (3) безпосереднім виявленням органами, посадовими особами АМКУ ознак порушення законодавства про захист економічної конкуренції; (4) розглядом справ про порушення законодавства про захист економічної конкуренції; (5) у разі потреби в перевірці інформації, отриманої у зв'язку із здійсненням державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції [11]. Зазначений вище перелік підстав для проведення перевірок відображено і в ч. 1 ст. 252¹ ГПК.

Перевірка органу АМКУ проводиться на підставі судового рішення господарського суду та розпорядження органу АМКУ або голови територіального відділення АМКУ, прийнятого відповідно до такого рішення. Для проведення перевірки формується комісія з проведення перевірки із числа працівників органів АМКУ, його територіального відділення у складі не менше трьох осіб. Права членів комісії з проведення перевірки перелічені у ч. 4 ст. 44¹ Закону: на підставі судового рішення господарського суду мати безперешкодний доступ до приміщень, інших володінь, інших місць зберігання інформації, що перебуває у володінні та/або користуванні об'єкта перевірки

(комп'ютерів, технічних засобів електронних комунікацій та зберігання інформації, серверів, сейфів, робочих місць працівників тощо); одержувати копії або витяги з документів, вилучати майно, предмети, документи, інші носії інформації, оригінали або засвідчені належним чином копії такого майна, предметів, документів, інших носіїв інформації та продовжувати відбір копій майна, предметів, документів, інших носіїв інформації або витягів з них у приміщеннях органу АМКУ чи в будь-яких інших обладнаних для цього приміщеннях; на підставі судового рішення господарського суду опломбовувати (опечатувати) приміщення, інші володіння, системи електронних комунікацій чи місця зберігання інформації, що перебувають у володінні та/або користуванні об'єкта перевірки, тощо [11].

Закон № 3295-IX встановив деякі конкретні запобіжники від використання перевірок органів АМКУ як інструменту свавільного тиску на бізнес. Серед таких запобіжників:

(1) встановлення загального граничного строку проведення перевірки в 30 календарних днів, якщо господарський суд не встановив довший строк при розгляді відповідного клопотання АМКУ чи його територіального відділення, та підстав для продовження первинного строку перевірки господарським судом у визначених Законом випадках за обґрунтованим клопотанням АМКУ, його територіального відділення із визначенням граничних строків, на які таке продовження можливе (ч. 1 ст. 44¹ Закону);

(2) залучення до перевірки на вимогу об'єкта перевірки адвоката або іншого фахівця у галузі права та зобов'язання органів АМКУ чекати явки адвоката (фахівця у галузі права), уповноваженого представника особи для участі у проведенні перевірки протягом трьох годин (ч. 5 ст. 44¹ Закону);

(3) встановлення обмежень щодо часу, коли можуть проводитися перевірки: за загальним правилом вони мають проводитися у робочий час, у період з 8 до 18 години, за визначених Законом підстав час проведення перевірки може бути продовжений до 21 години, у той же час недопустимим є проведення перевірки з 21 до 7 години, у святкові, неробочі та вихідні дні (ч. 6 ст. 44¹ Закону);

(4) встановлення загальних вимог до членів комісії з перевірки з повагою ставитися до осіб, присутніх під час проведення перевірки, роз'яснити їхні права та обов'язки, пред'являти перед початком проведення перевірки та під час перевірки іншим присутнім особам на їхню вимогу службове посвідчення та засвідчену належним чином копію розпорядження про проведення перевірки (ч. 7 ст. 44¹ Закону [11]).

За результатами проведення перевірки складається акт про проведення перевірки, який має містити наведену у ч. 8 ст. 44¹ Закону інформацію. Цей акт має бути надісланий суб'єкту господарювання, щодо якого було проведено перевірку. У разі незгоди з висновками перевірки чи фактами та даними, викладеними в акті про проведення перевірки, суб'єкт господарювання має право подати свої заперечення та пояснення протягом 10 робочих днів з дня отримання акта (ч. 9 ст. 44¹ Закону [11]).

Крім врегулювання процедури проведення перевірок, Закон № 3295-IX уточнив та оновив і вимоги щодо здійснення органами АМКУ дій з вилучення доказів та накладення арешту на майно, предмети, документи, інші носії інформації, які можуть свідчити про ознаки порушення антімонопольного законодавства чи бути доказами у справі. Такі процесуальні дії відповідно до змін, внесених до Закону Законом № 3295-IX, можуть бути здійснені органами АМКУ за умови отримання на те дозволу господарського суду за наявності визначених Законом та ГПК підстав. Дії органів АМКУ з опечатування приміщень чи інших місць зберігання інформації за визначених Законом підстав також потребують дозволу господарського суду. Раніше дозволів господарського суду на вказані вище дії органи АМКУ не потребували. Стаття 44 Закону, з урахуванням внесених до неї змін Законом № 3295-IX, передбачає схожі запобіжники та гарантії від свавільного здійснення органами АМКУ процесуальних дій із вилучення чи накладення арешту на майно, предмети, документи чи інші носії інформації, як було описано вище щодо проведення перевірок: обмеження щодо часу, протягом якого можуть здійснюватися зазначені вище дії, необхідність органів АМКУ на вимогу особи, в якій здійснюється вилучення чи арешт, чекати протягом трьох годин присутності адвоката чи іншого уповноваженого представника такої особи при здійсненні відповідних дій тощо.

ГПК, у свою чергу, ставить вимогу, щоб клопотання АМКУ чи його територіальних відділень про надання дозволу на проведення перевірок суб'єктів господарювання, доступу до приміщень,

інших володінь, інших місць зберігання інформації, що перебуває у володінні та/або користуванні суб'єктів господарювання, та/або на вчинення окремих процесуальних дій, передбачених законодавством про захист економічної конкуренції, у вигляді проведення огляду, опломбовування (опечатування), накладення арешту на майно, вилучення майна мали під собою достатні правові підстави для вчинення вказаних вище дій та мали достатнє обґрунтування необхідності отримання відповідних дозволів. Якщо цього немає, господарський суд має відмовити у задоволенні відповідного клопотання (ч. 7 ст. 252¹ ГПК). Розгляд відповідного клопотання АМКУ, його територіального відділення відбувається господарським судом за відсутності відповідного суб'єкта господарювання, щодо якого має проводитися перевірка та відповідні процесуальні дії, аби перевірка мала елемент несподіванки і відповідний суб'єкт господарювання не встиг знищити чи приховати докази порушення, знаючи про дату проведення перевірки заздалегідь. У той же час ухвала про повне або часткове задоволення клопотання, АМКУ, його територіального відділення про проведення перевірки суб'єкта господарювання та проведення процесуальних дій із вилучення доказів, накладення арешту тощо, може бути оскаржена суб'єктом господарювання протягом п'яти днів з дати отримання її копії. Оскарження ухвали, у свою чергу, не зупиняє її виконання (ч. 8 ст. 252¹ ГПК [10]).

До власників, керівника та посадових осіб, працівників суб'єкта, що перевіряється, інших присутніх під час перевірки осіб Закон ставить вимогу не перешкоджати проведенню перевірки. Посадові особи, працівники суб'єкта, що перевіряється, зобов'язані надавати пояснення з питання проведення перевірки. У разі перешкоджання проведенню перевірки або з метою запобігання створенню перешкод перевірка може проводитися із залученням поліцейських, працівників інших правоохоронних та митних органів. Поліцейські, працівники інших правоохоронних та митних органів, у свою чергу, не мають права втручатися у хід проведення перевірки (ч. 5 ст. 44¹ Закону [11]).

Щодо відповідальності за перешкоджання органам АМКУ у проведенні перевірок та інших процесуальних дій у Законі зберігся підхід із віднесення до порушення антимонопольного законодавства створення перешкод працівникам АМКУ, його територіального відділення у проведенні перевірок, огляду, вилученні чи накладенні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації. За вчинення цього порушення передбачено відповідальність у вигляді накладення штрафу у розмірі до 1 % доходу суб'єкта господарювання-порушника від реалізації продукції за рік, який передував року накладення штрафу. Закон № 3295-IX додав по переліку порушень антимонопольного законодавства розпломбування (розпечатування) приміщень, систем електронних комунікацій, інших володінь чи місць зберігання інформації, опломбованих (опечатаних) працівниками АМКУ, його територіального відділення, за що також передбачена відповідальність у вигляді штрафу у розмірі до 1 % доходу суб'єкта господарювання-порушника за рік, який передував року накладення штрафу [11].

На виконання положень Закону № 3295-Х для врегулювання різних деталей проведення перевірок 07.12.2023 АМКУ прийняв розпорядження «Про затвердження Порядку проведення перевірки суб'єктів господарювання, об'єднань, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями» № 21-рп, яке набрало чинності 06.02.2024 [12]. Старий порядок проведення перевірок органами АМКУ, затверджений розпорядженням АМКУ № 182-р від 25.12.2001, відповідно втратив чинність.

Оцінюючи запроваджені Законом № 3295-Х зміни в частині проведення перевірок суб'єктів господарювання, у цілому здійснене Законом № 3295-Х унормування загальних вимог до проведення перевірок суб'єктів господарювання органів АМКУ саме на рівні законів, уточнення порядку проведення вилучення доказів та накладення органами АМКУ арешту на майно суб'єктів господарювання, та введення в периметр перевірок та вказаних процесуальних дій господарського суду як органу, який надає дозвіл на їхнє проведення, можна вважати позитивним кроком в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання. Необхідність отримання попереднього дозволу господарського суду на проведення перевірок суб'єктів господарювання та проведення процесуальних дій таких як вилучення доказів, накладення арешту тощо в теорії має запобігати необґрунтованому втручання органів АМКУ в операційну діяльність суб'єктів господарювання та більшою мірою сприяти забезпеченню дотримання прав суб'єктів господарювання ніж коли господарські суди продовжували б здійснювати лише *ex post* контроль за законністю перевірок органів АМКУ та інших їхніх процесуальних дій. Такий підхід виправданий і з огляду на логіку

положень статей 30 та 31 Конституції, відповідно яких доступ до володіння особою, проведення в них огляду чи обшуку та порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції має санкціонуватися судом.

Варто зазначити, що питання дотримання прав суб'єктів господарювання під час перевірок конкурентних відомств є одним з тих питань, які доволі часто постають перед конституційними судами зарубіжних країн та ЄСПЛ. Зокрема, у березні 2023 року Конституційний Трибунал Португалії визнав неконституційним тлумачення національним конкурентним відомством португальського законодавства, згідно з яким позапланові перевірки конкурентного відомства Португалії, які передбачають вилучення електронного листування в компанії, щодо яких проводиться розслідування, можуть ґрунтуватися на дозволі прокуратури, та скасував судові рішення, які підтримали цю інтерпретацію, вказавши що для таких позапланових перевірок необхідне рішення судді у кримінальних справах [13]. У березні 2023 року Конституційний Суд Туреччини прийшов до висновку, що позапланові перевірки турецького конкурентного відомства без отримання дозволу суду порушують конституційне право на недоторканність житла та йдуть всупереч принципам Конституції Туреччини та верховенству права, визнавши неконституційним положення турецького закону про захист конкуренції, яке не вимагало від конкурентного відомства заздалегідь отримувати судовий дозвіл на проведення позапланової перевірки [13]. У 2019 році Конституційний Трибунал Польщі визнав неконституційним положення польського законодавства, яке не давало суб'єктам господарювання можливість оспорювати дозвіл суду конкурентному відомству на проведення позапланових перевірок [14]. Питання перевірок конкурентних відомств в аспекті дотримання гарантій, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема, поставало перед ЄСПЛ у справах *Delta Pekárny A.S. v. Czech Republic* [15], *Produkcija Plus Storitveno Podjetje d.o.o. v. Slovenia* [16], *Naumenko and Sia Rix Shipping v. Latvia* [17]. Зважаючи на такі тенденції в зарубіжних країнах, питання дотримання прав суб'єктів господарювання під час перевірок органів АМКУ може стати одним із найактуальніших питань в правозастосовній практиці в найближчій перспективі.

Не виключено, а скоріше, з огляду на зарубіжний досвід, ймовірно, що початок активного здійснення органами АМКУ перевірок суб'єктів господарювання відповідно до нового порядку буде викликати питання відповідності повноважень органів АМКУ в частині проведення перевірок та проведення процесуальних дій таких як доступ до приміщень, місць зберігання інформації суб'єктів господарювання тощо та порядку реалізації цих повноважень положенням Конституції, зокрема, статей 30-31, та інтерпретації цих положень Конституції, зокрема, в частині поширення та меж поширення на юридичних осіб, оскільки очікувано саме вони будуть найбільш частими об'єктами перевірки та суб'єктами, щодо яких проводитимуться відповідні процесуальні дії. Це відповідно може дати поштовх активнішому застосуванню господарськими судами норм Конституції як норм прямої дії та розвитку практики Конституційного Суду України (далі – «КСУ») в частині розгляду конституційних скарг, які підніматимуть питання інтерпретації вказаних статей Конституції в контексті перевірок органів АМКУ. Крім цього, на порядок денний очікувано поставити питання врахування господарськими судами при формуванні своєї практики практики ЄСПЛ, сформованої у справах, які стосувалися перевірок конкурентних відомств. Тому лишається тільки очікувати перших перевірок органів АМКУ відповідно до нового порядку та перших судових спорів в цій частині, які покажуть прогалини та хиби запровадженого законодавчого регулювання порядку проведення перевірок суб'єктів господарювання та здійснення окремих процесуальних дій.

Серед прогалин та сірих зон, які запроваджене нове правове регулювання порядку проведення перевірок органів АМКУ залишило за собою і які є доволі очевидними на цей момент, є повноваження органів АМКУ щодо перевірок та вчинення процесуальних дій щодо фізичних осіб, які не мають статусу фізичної особи-підприємця (далі – «ФОП»). Відповідно до Закону об'єктом перевірки є, серед іншого, суб'єкт господарювання, щодо перевірки якого прийнято розпорядження. Згідно з Законом суб'єктом господарювання є юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності чи фізична особа, що здійснює діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншу господарську діяльність, у тому числі яка здійснює контроль над іншою юридичною чи фізичною особою; група суб'єктів господарювання, пов'язаних відносинами контролю [11] «Суб'єкт господарювання» в розумінні Закону включає в себе, зокрема, фізичну особу, яка здійснює контроль над юридичною особою навіть коли відповідна фізична особа не має статусу ФОП. У той же час ГПК передбачає перелік відомостей, які АМКУ чи його територіальне відділення мають зазначити у клопотанні про проведення перевірки суб'єкта господарю-

вання, доступу до приміщень, інших володінь, інших місць зберігання інформації, що перебуває у володінні та/або користуванні суб'єктів господарювання, та/або вчинення окремих процесуальних дій, та перелік відомостей, які мають бути наведені у відповідній ухвалі господарського суду про надання дозволу на їх вчинення. Серед цих відомостей є інформація про об'єкт перевірки, який включає в себе перелік даних щодо двох типів суб'єктів: юридичних осіб та ФОПів. Таким чином, за логікою ГПК органи АМКУ мають право проводити перевірки та вчиняти різні процесуальні дії тільки щодо тієї фізичної особи, яка має статус ФОП. Водночас, як зазначалося вище, визначення «суб'єкта господарювання», наведене в Законі, поширюється і на фізичних осіб, які статусу ФОП, не мають. Як співвідношення норм Закону та ГПК в частині можливості органів АМКУ проводити перевірки, мати доступ до приміщень, кореспонденції, інших даних фізичних осіб, які не мають статусу ФОП, зокрема, проводити перевірки у приватних володіннях фізичних осіб, тлумачитиметься на практиці, зокрема, в аспекті повноважень органів АМКУ здійснювати такі дії, буде зрозуміло з розвитком відповідної правозастосовної практики.

Висновки. Закон № 3295-IX суттєво змінив правила проведення перевірок суб'єктів господарювання з боку органів АМКУ і в цілому змінив їх в кращу сторону в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання. Найбільш значущим позитивним зрушенням в цій частині стало те, що перевірки з набуттям Закону № 3295-IX чинності мають бути попередньо дозволені господарським судом, а органи АМКУ мають кожного разу наводити достатнє обґрунтування необхідності проведення перевірок, аби останні могли бути дозволені господарським судом. Іншими позитивними рисами нового регулювання є унормування підстав для проведення перевірок та встановлення чітких гарантій та запобіжників від використання перевірок органів АМКУ як інструменту свавільного втручання в діяльність бізнесу на рівні законів: обмеження граничних строків проведення перевірок, встановлення обмежень щодо часу, коли відповідні перевірки можуть бути здійснені, право об'єкта перевірки вимагати присутності адвоката чи іншого фахівця у галузі права під час проведення перевірок та зобов'язання органів АМКУ чекати їхньої явки протягом трьох годин перед тим як проводити перевірку тощо. Позитивним в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання є й вимога отримання дозволів господарського суду на безперешкодний доступ органів АМКУ до приміщень, інших володінь, інших місць зберігання інформації, що перебуває у володінні та/або користуванні суб'єктів господарювання, та/або на вчинення окремих процесуальних дій у вигляді проведення огляду, опломбовування (опечатування), накладення арешту на майно, вилучення майна суб'єктів господарювання та встановлення конкретних запобіжників від свавільної реалізації органами АМКУ цих повноважень на рівні закону, подібних до тих як передбачено в частині перевірок.

Необхідність отримання попереднього дозволу господарського суду на проведення органами АМКУ перевірок суб'єктів господарювання та процесуальних дій таких як вилучення доказів, накладення арешту тощо в теорії має запобігати необґрунтованому втручанням органів АМКУ в операційну діяльність суб'єктів господарювання та більшою мірою сприяти забезпеченню дотримання їхніх прав ніж коли господарські суди продовжували б здійснювати лише *ex post* контроль за законністю перевірок органів АМКУ та інших їхніх процесуальних дій. Чи цей задум знайде практичне втілення та якою мірою, покаже час, який по мірі використання органами АМКУ інструментарію, наданого їм Законом № 3295-IX, й виштовхне на поверхню недосконалості та проблемні моменти нового правового регулювання проведення перевірок та окремих процесуальних дій з боку органів АМКУ в аспекті забезпечення дотримання прав суб'єктів господарювання. Загалом в контексті перевірок органів АМКУ та вчинення ними окремих процесуальних дій можна очікувати підвищення ролі застосування норм Конституції, зокрема, статей 30 та 31, як норм прямої дії з боку господарських судів та посилення ролі КСУ у забезпеченні дотримання прав суб'єктів господарювання під час реалізації органами АМКУ своїх слідчих повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету Укра-

- їни: Закон України від 09.08.2023 № 3295-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3295-20> (дата звернення: 15.02.2024).
3. Шкляр С.В. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання у правовідносинах з органами Антимонопольного комітету України. Київ: ТОВ ВО «Юстиніан», 2015. 200 с.
 4. Шкляр С.В. Контроль за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції в Україні: адміністративно-правові засади організації та функціонування: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2018. 515 с.
 5. Шкляр С.В. Поняття, особливості та інструменти доказування. Посібник для суддів Захист економічної конкуренції / упоряд. В. Брадеуцану, Н. Шукліна, О. Коптєва. 2021. С. 23–33. URL: http://nsj.gov.ua/files/1643191642Handbook%20on%20Competition_Final.pdf (дата звернення: 15.02.2024).
 6. Швидка Т.І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації: монографія / Т.І. Швидка – Харків: Право, 2020. 376 с.
 7. Про положення про порядок проведення перевірок додержання законодавства про захист економічної конкуренції: розпорядження Антимонопольного комітету України № 182-р від 25.12.2001. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0139-02#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 8. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII (редакція від 02.07.2023) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12/ed20230702#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 9. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III (редакція від 22.06.2023) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/ed20230622#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 10. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 11. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III (поточна редакція) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 12. Про затвердження Порядку проведення перевірки суб'єктів господарювання, об'єднань, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями: розпорядження Антимонопольного комітету України № 21-рп від 07.12.2023. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0003-24#Text> (дата звернення: 15.02.2024).
 13. Dawn Raids Analysis Quaterly. Q2 2023. *White & Case*: website. URL: <https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/dawn-raid-analysis-quarterly> (date of reference: 15.02.2024).
 14. Urbańska M., Sikora K. Stricter court control of dawn raids conducted by the Competition Authority. CMS Law-Now: website. URL: <https://cms-lawnow.com/en/ealerts/2019/02/stricter-court-control-of-dawn-raids-conducted-by-the-competition-authority> (date of reference: 15.02.2024).
 15. Delta Pekárny A.S. v. Czech Republic: Judgement of the European Court of Human Rights (Fifth Section) of 2 October 2014, application. No. 97/11. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22languageisocode%22:%5B%22FRE%22%5D,%22appno%22:%5B%2297/11%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-146675%22%5D%7D> (date of reference: 15.02.2024).
 16. Produkcija Plus Storitveno Podjetje d.o.o. v. Slovenia: Judgement of European Court of Human Rights (Fourth Section) of 23 October 2018, application No. 47072/15. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22languageisocode%22:%5B%22EN-G%22%5D,%22appno%22:%5B%2247072/15%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-187199%22%5D%7D> (date of reference: 15.02.2024).
 17. Naumenko and Sia Rix Shipping v. Latvia: Judgement of European Court of Human Rights (Fifth Section) of 23 June 2022, application No. 50805/14. *European Court of Human Rights*: website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-217795%22%5D%7D> (15.02.2024).

СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ЇХ ГЕНЕЗИС

Шевчук В.А.,

*аспірант кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8935-4259>

e-mail: shevchuk.vitaliy@chnu.edu.ua

Шевчук В.А. Стандарти вирішення виборчих спорів: поняття та їх генезис.

Вибори є наріжним каменем будь-якого демократичного суспільства. Вони представляють голос народу та легітимність тих, хто перебуває при владі. Відзначимо, що забезпечення демократичної стабільності та підтримання цілісності демократичного процесу напряму залежить від стандартів вирішення виборчих спорів, а відтак цілком очевидна та виправдана увага, що приділяється даному інституту. Вважаємо, що від самого початку народовладдя існували також і механізми його захисту та гарантування. Відтак, з метою аналізу підходів до поняття стандартів при вирішенні виборчих спорів, слід дослідити їх розуміння та застосування у судовому процесі зокрема. Вважаємо, що від самого початку народовладдя існували також і механізми його захисту та гарантування виборчих прав.

У чому ж полягає суть поняття «стандарти вирішення виборчих спорів» та чи дійсно воно таке необхідне? Відповідаючи на вищевказані запитання слід пам'ятати про конфліктний потенціал інституту виборів, що спричинений жагою до влади. У свою чергу відзначимо, що саме впровадження міжнародних стандартів при вирішенні виборчих спорів буде гарантувати належність їх вирішення. Однак, попередньо, щоб говорити про поняття міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів потрібно зрозуміти суть цього правового явища. Під міжнародними стандартами вирішення виборчих спорів слід розуміти сукупність норм, що прийняті у міжнародному праві та ратифіковані у національне законодавство під виглядом демократичних принципів, нормативно-правових чи підзаконних нормативно-правових актів, які сприяють належному регулюванню суспільних відносин до початку, під час здійснення та по завершенню виборчого процесу з метою забезпечення громадянам вільного, реального і справедливого активного і пасивного виборчого права.

Для забезпечення нормального функціонування виборчої системи в цілому та врегулюванню таких спорів слід розробляти та покращувати та уніфікувати стандарти їх вирішення, однак це вже є наступною темою нашого дослідження

Ключові слова: вибори, стандарти, виборче право, демократія, виборчі спори.

Shevchuk V.A. Standards for resolving electoral disputes: concepts and their genesis.

Elections are the cornerstone of any democratic society. They represent the voice of the people and the legitimacy of those in power. It should be noted that ensuring democratic stability and maintaining the integrity of the democratic process directly depends on the standards of electoral dispute resolution, and thus the attention paid to this institution is quite obvious and justified. We believe that from the very beginning of democracy, there were also mechanisms to protect and guarantee it. Therefore, in order to analyse the approaches to the concept of standards in electoral dispute resolution, it is necessary to study their understanding and application in the judicial process, in particular. We believe that from the very beginning of democracy, there were also mechanisms for its protection and guarantee of electoral rights.

What is the essence of the concept of «standards for electoral dispute resolution» and is it really necessary? When answering the above questions, we should keep in mind the conflict potential of the electoral institution caused by the thirst for power. In turn, we note that it is the implementation of

international standards in the resolution of electoral disputes that will guarantee the proper resolution of such disputes. However, in order to talk about the concept of international standards of electoral dispute resolution, it is necessary to understand the essence of this legal phenomenon. International standards for electoral dispute resolution should be understood as a set of norms adopted in international law and ratified into national legislation under the guise of democratic principles, legal or regulatory acts that promote proper regulation of social relations before, during and after the electoral process in order to ensure citizens' free, real and fair active and passive suffrage.

In order to ensure the normal functioning of the electoral system as a whole and to resolve such disputes, standards for their resolution should be developed, improved and unified, but this is already the next topic of our research

Key words: elections, standards, electoral law, democracy, electoral disputes.

Постановка проблеми. Виборчі спори, як необхідна складова будь-якого демократичного суспільства, становлять значущу проблему, яка не тільки впливає на легітимність влади, а й на самі фундаментальні принципи демократії, такі як право громадян на свободні вибори і вираз думки. Ці конфлікти можуть виникати з різних причин, включаючи системні недоліки у виборчих процесах, зловживання владою, корупцію, вплив зовнішніх сил тощо.

Ефективне вирішення виборчих спорів має важливе значення для збереження демократичних цінностей та підтримки легітимності влади. Без належної реакції на такі конфлікти може виникнути недовіра до виборчого процесу, що загрожує стабільності та демократичному розвитку суспільства в цілому.

У світлі міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів стає очевидною необхідність у розробці чітких та прозорих механізмів для вирішення подібних конфліктів. Зокрема, важливо аналізувати досвід різних країн та міжнародних організацій у цьому питанні, щоб визначити найефективніші підходи та найкращі практики.

Крім того, важливо враховувати роль історичних прецедентів і античних підходів у вирішенні виборчих спорів, оскільки це може допомогти зрозуміти еволюцію таких процесів та використувати ці знання для розв'язання сучасних проблем.

Нарешті, необхідно акцентувати увагу на важливості прозорих та демократичних процесів у вирішенні виборчих спорів. Тільки завдяки відкритості, доступності інформації та участі громадян може бути забезпечена легітимність та довіра до виборчих органів та процедур, що є критичним для здорового функціонування будь-якого демократичного суспільства.

Мета дослідження: полягає у розкритті поняття міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів, проаналізувати стандарти, що застосовувались у античних підходах, та обґрунтувати важливість прозорих та демократичних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Станом на сьогодні існує значна кількість наукових досліджень, які стосуються проблеми виборчих спорів та міжнародних стандартів їх вирішення. Ці дослідження відображають широкий спектр аналізу та розуміння проблеми виборчих спорів та міжнародних стандартів з метою подальшого врегулювання. Так, з метою написання цієї статті нами було проаналізовано праці наступних науковців, зокрема: Заворотченко Т.М., Рабіновича П.М., Хавронюк М.І., Ключковського Ю.Б., Рудневої О.М., Марцеляка О.В. та інших.

Виклад основного матеріалу. Поняття міжнародно правових стандартів беруть свій початок після Другої світової війни. По суті, першим актом, у якому були сформульовані останні, стала Загальна декларація прав людини 1948 р. [1, с. 18].

П. Рабінович, відзначає у своєму науковому дослідженні, що першою ознакою стандартів зазвичай називають фіксацію певного змісту чи обсягу поведінки. Останні ж становлять закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах ті показники, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держава [2, с. 6].

Додатково відзначимо, що Ю.Б. Ключковський у своїй монографії «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації» погоджується з думкою Є. Танчева, котрий підкреслює, що термін «стандарт» слід розуміти у першу чергу як «настанова для поведінки та для оцінки поведінки». Іншими словами, поняття міжнародних стандартів позначає деякі універсальні, загальноприйняті канони поведінки держав, корпорацій та індивідів [3, с. 86].

У свою чергу О. Руднева відзначила, що міжнародний стандарт є взірцем, ідеальною моделлю, еталоном, орієнтиром, правовою цінністю, що закріплює певні норми та принципи прав людини

[4, с. 13-14]. Таким чином, підкреслюючи думки вищезгаданих науковців відзначимо, що під міжнародними стандартами слід розуміти фіксацію певного змісту чи обсягу поведінки, що закріплений у міжнародних актах та інших міжнародних документах та слугує як правова цінність, настанова для оцінки правовідносин та ідеальна модель поведінки. Отже, розуміючи суть міжнародних стандартів як правового явища, можна охарактеризувати останні при вирішенні виборчих спорів.

Так, вітчизняний науковець О.В. Марцеляк говорить, що міжнародні виборчі стандарти являють собою вироблені міжнародною спільнотою міжнародні акти, які закріплюють принципи щодо організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до представницьких і інших виборчих органів (посадових осіб) державної влади та місцевого самоврядування [5, с. 254].

При цьому О.В. Марцеляк використовуючи працю М. Баймуратова та Б. Кофмана відзначає, що важливим аспектом вищевказаних міжнародних актів є те, що вони розроблені в рамках міжнародних організацій та сприймаються державами-членами в якості їх міжнародно-правових зобов'язань [5, с. 254; 6, с. 3].

Додатково відзначимо, що М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман під поняттям міжнародні виборчі стандарти розуміють по перше – принципи, тобто основоположні засади, що регулюють коло суспільних відносин, які становлять інтерес для держав-членів світового співтовариства або держав-членів певної міжнародної чи регіональної організації; по друге – правила, що закріплені спеціальними суб'єктами міжнародного права у міжнародних угодах [5, с. 33, 51].

Дещо схожу позицію має і М.В. Охендовський, який розглядає правову сутність міжнародних виборчих стандартів як міжнародні договірні норми, що містяться в міжнародних угодах та закріплюються у вигляді міжнародно-правових зобов'язань держав, яких останні повинні дотримувати шляхом закріплення в національному конституційному законодавстві у вигляді норм національного конституційного права [7].

Підсилюючи вищевказані позиції, Г.Б. Волошенюк пише, що міжнародні виборчі стандарти являють собою узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами-членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, їх втілення у міжнародних правових актах, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), які визначають демократичні принципи організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до публічних представницьких органів влади, спрямовані на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства, що дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів в країні і, таким чином, реалізувати громадянам своє право на участь в управлінні державою [8, с. 105-106].

Цікавою також є думка М.І. Ставнійчук, котра стверджує, що міжнародно-правові виборчі стандарти являють собою зобов'язання держав світової, європейської спільноти щодо надання визначених прав і свобод у ході реалізації участі у вільних, справедливих, дійсних і періодичних виборах для осіб, які перебувають під юрисдикцією цих держав, та щодо гарантування реалізації цих прав і свобод [9, с. 112].

На завершення відзначимо, що Б. Кофман, більш ґрунтовно підійшов до розкриття поняття міжнародні стандарти вирішення виборчих спорів. Відтак, науковець, під останнім пропонує розуміти сукупність визнаних спочатку на міжнародному, а потім і на внутрідержавному (національному) рівнях правових норм (матеріальних і процесуальних, технологічних (технічних)) і нормативних вимог, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), в яких узагальнений накопичений світовим співтовариством держав досвід нормативно-правової регламентації і регулювання суспільних відносин у сфері організації і проведення виборів в органи державної влади і місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів і норм виборчого законодавства [10, с. 67].

Далі, хочемо відзначити, що поняття «стандартів вирішення виборчих спорів» пройшло чималу еволюцію протягом всього періоду існування людства. Так, відзначимо, що зародження демократичних процесів можна простежити ще з Античних часів. Більше того, відзначимо, що така думка є панівною у сучасній науковій доктрині і все частіше знаходить своє обґрунтування як у працях сучасних національних та зарубіжних авторів, так і при дослідженні історичних трактатів мислителів. Так, Перікл у своїй промові, ще за часів Пелопонеської війни відзначав, «що в нас державний устрій... називається ... демократія через те, що основа його не меншість, а більшість

громадян» [11, с. 4]. Платон, вживаючи термін «демократична держава», визначав за предикат такої владної організації рівність громадян [12, с. 43]. Аристотель характеризував демократію як державний лад, де верховна влада неодмінно знаходиться в руках більшості, причому має на увазі вигоди незаможних [13, с. 15]. Цицерон називав демократією державу, в якій все знаходиться в руках народу [14, с. 15]. Із вище проаналізованих історичних джерел, можна зрозуміти, що ідея демократії та врахування думки більшості під час прийняття рішень розглядалась ще за Античних часів.

Відтак, з метою аналізу підходів до поняття стандартів при вирішенні виборчих спорів, слід дослідити їх розуміння та застосування у судовому процесі зокрема.

Першим для аналізу було обрано Римську Республіку. Ховард Троксель у своєму дослідженні відзначає, про багаточисленні порушення виборчих процедур та наголошує, що корупція процвітала у всіх політичних процесах. Так, у своїй праці, «Зловживання виборчим процесом у пізній Римській Республіці» описує випадок, який трапився у 61 році до н.е. Зокрема при перевірці виборчих бюлетенів було встановлено, що більшість із них заповнені однією рукою, відтак, зібравши вищевказані дані було ініційовано звернення до трибунів, щоб останні скасували результат виборів [16, с. 80]. При вирішенні вищевказаного спору трибуни керувались положеннями, що були визначені у I таблиці, яка визначала процес «судоговоріння». Зокрема, остання, містила наступні положення: «...Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають [свою справу]». Той проти кого було висунуто звинувачення може заперечувати та доводити свою правоту. «...Якщо [сторони] не дійдуть згоди, нехай [вони] до полудня зійдуться для судоговоріння на форумі або на коміції», «Якщо [на судоговорінні] присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім строком [судоговоріння]» [16, с. 77].

Із вищевказаних положень, можна зрозуміти, що змагальність процесу складала основу судового процесу. Крім того, у законах XII таблиць можна також виокремити застосування розумного строку при вирішенні виборчих спорів.

Дещо схожий підхід до розуміння стандартів при вирішенні виборчих спорів використовувався і у Стародавній Греції. Перш за все відзначимо, що у Афінах вирізнялися два види судових спорів: «діке» або приватний позов, і «графі» – публічний позов. Конфлікти, що були пов'язані із демократією та здійсненням активного чи пасивного виборчого права вважались графі, тобто публічними та розглядалась у присутності присяжних, а їх кількість складала 501 особу [17, с. 37]. У публічних позовах сторони мали по три години на виступ, а справедливість була швидкою, тобто справа не могла тривати довше одного дня і повинна була завершитися до заходу сонця [18, с. 167]. Іншими словами, афіняни при вирішенні виборчих спорів використовували принцип публічності процесу та приймали рішення з врахуванням розумних строків.

Ми вважаємо, що такий принцип розгляду справи як публічність процесу гарантував в першу чергу тиск зі сторони соціуму та необхідність прийняття справедливого рішення. Інакше кажучи, розгляд спору у присутності присяжних та проголошення рішення відразу після з'ясування обставин справи повинні забезпечувати справедливість вирішення виборчих спорів.

Крім того, з метою демонстрації практичної цінності нашого дослідження нами було проаналізовано окремі приклади виборчих спорів та продемонструвати власний аналіз їх вирішення.

Першими для аналізу нами було обрано вибори президента США 1876 року, які були одними з найбільш суперечливих і спірних у історії Америки. Вони відбулися в період, відомий як Реконструкція, після Громадянської війни. Резерфорд Б. Гейс, республіканець і колишній губернатор Огайо, балотувався проти Самюела Дж. Тілдена, демократа і колишнього губернатора Нью-Йорка [19, р. 56].

Зі слів Вільяма Г. Ренквіста, результати виборів були дуже близькими, і виникли суперечки стосовно виборчих голосів у трьох південних штатах: Флорида, Луїзіана та Південна Кароліна. В останніх уже була історія придушення виборців, насильства і фальсифікації впродовж Реконструкції, що спричинило значні сумніви щодо правомірності результатів виборів. Надалі, при підрахунку голосів, було встановлено, що Гейс переміг Самюела Тілдена всього на один виборчий голос – 185 проти 184, включно із трьома вище згадуваними штатами [20, р. 146]. Можна відзначити, що ситуація загрожувала країні конституційною кризою та створювала загрозу можливого громадянського конфлікту.

Отже, для вирішення виборчих суперечок Конгрес створив спеціальну Виборчу комісію в січні 1877 року. Після кількох місяців рішення було прийнято в рамках контроверсійного компромісу, відомого як «Компроміс 1877 року» [19, р. 260].

Проаналізувавши даний історичний конфлікт у виборчому праві, хочемо відзначити, що цей виборчий спір не був вирішений жодним з існуючих конституційних положень або федеральних законів. Проте, саме створення спеціального органу, який перевіряв спірні виборчі голоси та прийняв остаточне рішення, змогло побороти дану кризу.

Наступним для аналізу нами було обрано мексиканські президентські вибори 2006 року між Феліпе Кальдероном з Партії національної дії (PAN) та Андресом Мануелем Лопесом Обрадором з Партії демократичної революції (PRD).

Протягом виборчої кампанії та після неї обидва кандидати та їх партії звинувачувалися у фальсифікації виборів. Лопес Обрадор та його прихильники звинувачували уряд у спрямованості та маніпулюванні результатами на користь Кальдерона. Вони також стверджували, що вибори супроводжувались придушенням волі виборців, купівлею голосів та іншими неетичними практиками [21].

Коли були оголошені офіційні результати, які показали Феліпе Кальдерона переможцем з незначною перевагою, Лопес Обрадор відмовився визнавати поразку та проголосив себе «законним президентом». Він організував масові протести і демонстрації, відомі як «Плантон» (протестна акція з наметами) на головному майдані Мехіко – Зокало, щоб вимагати повного підрахунку всіх голосів [21].

Вирішення даного виборчого спору було передано Верховному виборчому трибуналу. Після детального перегляду виборчого процесу в цілому Трибунал офіційно оголосив Феліпе Кальдерона переможцем 5 вересня 2006 року [21].

Аналізуючи цю конфронтацію, можна відзначити, що внаслідок фальсифікації виборчого процесу суспільство було розділене та перебувало на межі громадянського конфлікту, навіть після прийняття остаточного рішення компетентним органом. Отож, з метою уникнення таких ситуацій вважаємо, що волевиявлення народу повинно здійснюватися без будь-яких впливів, а сама виборча система має бути прозорою та відкритою.

Останнім та не менш цікавим прикладом є президентські вибори в Кенії 2007 року. Це було зіткненням між діючим президентом Мваї Кібакі, що представляв Партію Національного Об'єднання (PNU) та опозиційним кандидатом Раїлою Одингою, лідером Партії Помаранчевого Демократичного Руху (ODM).

Результати виборів були оголошені при серйозних обвинуваченнях у виборчих фальсифікаціях. Виборча Комісія Кенії проголосила Кібакі переможцем, що спричинило масові протести та демонстрації по всій країні, що призвело до значних людських втрат [22].

У намаганні вирішити виборчий спір колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан був призначений посередником для врегулювання спору. Після кількох тижнів інтенсивних переговорів сторони досягли домовленості, відомої як «Національна діалогова та примиренна Угода Кенії», у рамках якої було досягнуто домовленості про поділ влади, створивши посаду Прим'єр-міністра для Раїли Одинги, на чолі уряду, тоді як президент Кібакі залишився главою держави [22].

Виборчий конфлікт, який виник у Кенії доводить те, що недовіра до демократичних процесів в середині країни можуть мати фатальні наслідки. Для мирного врегулювання спору було використано посередників між конфронтуючими сторонами. Як наслідок було підписано примиренну угоду при якій двоє лідерів отримали право влади в країні.

Висновки. Перш за все відзначимо, що під міжнародними стандартами вирішення виборчих спорів слід розуміти сукупність норм, що прийняті у міжнародному праві та ратифіковані у національне законодавство під виглядом демократичних принципів, нормативно-правових чи підзаконних нормативно-правових актів, які сприяють належному регулюванню суспільних відносин до початку, під час здійснення та по завершенню виборчого процесу з метою забезпечення громадянам вільного, реального і справедливого активного і пасивного виборчого права. На нашу думку, саме таке поняття комплексно описує походження, ратифікацію, в подальшому імплементацію міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів, а також чітко виокремлює мету останніх. У подальших дослідженнях нами буде проаналізовано кожен із вище продемонстрованих елементів досліджуваного поняття та приділено детальну увагу його правозастосуванню.

По друге, слід виокремити наступні стандарти, які застосовувались у античних підходах до вирішення виборчих спорів. Першим є стандарт доказування. Він визначається як закріплена у законодавстві міра належної поведінки особи, що бере участь у судовому процесі, із збирання та надання доказів для підтвердження своєї правоти. Другий – стандарт розумності строків при

вирішенні виборчих спорів. Останній, на нашу думку, забезпечує можливість своєчасного виявлення порушеного права та гарантує його ефективний захист.

По третє, відзначимо, що прозорі та демократичні процеси, а також довіра громадськості до виборів та референдумів в цілому є основою і наріжним каменем для законного переходу влади від однієї сторони до іншої. У випадку їх відсутності протести та демонстрації можуть перетворюватись у масові заворушення чи навіть у громадянські війни. Отже, щоб уникнути таких жакливих наслідків, вважаємо, що для забезпечення нормального функціонування виборчої системи в цілому та врегулюванню таких спорів слід розробляти та покращувати та уніфікувати стандарти їх вирішення, однак це вже є наступною темою нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заворотченко Т.М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 17–21.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 257 с.
3. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
4. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 36 с.
5. Марцеляк О.В. Джерела виборчого права України і міжнародні виборчі стандарти. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: актуальні та методологічні підходи: зб. наук. праць / за ред. Ю.О. Волошина. Одеса: Фенікс, 2015. С. 245–276.
6. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України: монографія / ред. Ю.О. Волошин. Суми: Університетська книга, 2012. 230 с.
7. Охендовський М.В. Поняття міжнародних стандартів виборчого права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. С. 235–244. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/3/43.pdf>.
8. Волошенко Г.Б. Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики: Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: спеціальність 081 – «Право». Ужгород, 2020. 214 с.
9. Ставнійчук М.І. До сучасного розуміння принципів виборчого права України. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К., 2001. Вип. 13. С. 111–118.
10. Кофман Б. Міжнародні виборчі стандарти: питання сприйняття та імплементації в національне законодавство України. *Юридичний журнал*. 2011. № 1(103). С. 67–70.
11. Фулідід. Промова Перікла. З другої книги «Історія Пелопонеської війни» // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюта. К.: Укр. письменник, 1994. С. 3–9.
12. Платон. Держава / Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. – проф., д-р істор. наук Г.Г. Деміденко. 2-е вид., доп. і змін. Харків: Легас, 2002. С. 38–44.
13. Арістотель. Політика. Уривки. / Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюта. К.: Укр. письменник, 1994. 65 с.
14. Cicero On the Commonwealth and On the Laws. URL: https://assets.cambridge.org/97805214/53448/frontmatter/9780521453448_frontmatter.pdf.
15. Troxler Howard. Electoral Abuse in the Late Roman Republic. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1536&context=etd>.
16. Гончаренко В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – Видавничий дім «Ін Юрес», К. 2002. 714 с.
17. Thorley, J., *Athenian Democracy*, Routledge, 2005, pp. 36–38.
18. Arnason, JP., Raaflaub, KA. and Wagner, P., *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations*, John Wiley & Sons, 2013' 416 p.
19. Roy Morris, Jr., *The Fraud of the Century: Rutherford B. Hayes, Samuel Tilden, and the Stolen Election of 1876*, 320 p.

20. William H. Rehnquist, *Centennial Crisis: The Disputed Election of 1876*. 288 p.
21. Pavlína Springerová, Lenka Špičánová, Jan Němec, *Election year 2006: Latin America at the crossroads?* URL: https://www.researchgate.net/publication/40345448_Election_year_2006_Latin_America_at_the_crossroads.
22. Rok Ajulu. *Kenya's 2007 elections: derailing democracy through ethno-regional violence*. URL: <https://www.eisa.org/wp-content/uploads/2023/05/2008-journal-of-african-elections-v7n2-kenyas-2007-elections-derailing-democracy-through-ethno-regional-violence-eisa.pdf>.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.25>

ПРАВОВІ ПЕРешКОДИ В РЕЄСТРАЦІЇ НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ, ЯКА ДОСЯГЛА ОДНОГО І БІЛЬШЕ РОКІВ ВІДПОВІДНО ДО ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Бігунець Р.Р.,
*здобувач ступеня доктора філософії,
кафедра цивільного права та процесу,
Ужгородський національний університет
ORCID: 0009-0003-4678-543X,
e-mail: roman.bihunets@uzhnu.edu.ua*

Бігунець Р.Р. Правові перешкоди в реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше років відповідно до цивільного законодавства України.

Стаття присвячена дослідженню питання правових перешкод в реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше років, в органах державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС). У роботі було проаналізовано низку нормативно-правових актів вітчизняного законодавства у галузі цивільного, сімейного законодавства України, наукових досліджень щодо реєстрації народження. Проведено аналіз нормативно-правових актів щодо реєстрації народження дітей на тимчасово окупованій території України, для яких діють загальні правила реєстрації новонароджених: її здійснюють у найближчих відділах ДРАЦС на безпечній території України.

У статті проаналізовано міжнародний документ – Конвенцію про права дитини, згідно якої держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Завдяки аналізу даних Міністерства юстиції України та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) досліджено питання відсутності реєстрації народження для значної кількості новонароджених на непідконтрольних уряду України районах Донецької та Луганської областей, через що їм може загрожувати безгромадянство, оскільки в 14 років вони не зможуть звернутись за отриманням паспорту громадянина України. Наголошено на тому, що існує необхідність у захисті прав та інтересів дітей щодо їх реєстрації народження. Оскільки батьки, звертаючись в органи ДРАЦС із заявою про державну реєстрацію народження дитини, яка досягла 1 року і більше, можуть стикатися з перешкодою в реєстрації народження їхніх дітей, через відсутність у них повного пакету документів, а саме: довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я, довідки з місця проживання дитини. Надано пропозиції щодо спрощеної процедури державної реєстрації народження дітей. Зокрема, запропоновано внести зміни до статті 13 вищезазначеного Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» щодо державної реєстрації народження дитини, а саме: щодо можливості проведення державної реєстрації народження за місцем перебування дитини та за місцем перебування батьків або одного з них, виключивши вимоги пред'явлення довідки з місця проживання дитини під час державної реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше років, довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я.

Ключові слова: державна реєстрація народження дітей, які досягли одного року і більше, спрощена процедура реєстрації народження, місце проживання дітей, батьків, документи про народження і перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я.

Bigunets R.R. Legal obstacles in registering the birth of a child who has reached the age of one or more according to the civil law of Ukraine.

The article is devoted to the study of the issue of legal obstacles in the registration of the birth of a child who has reached the age of one or more, in civil registry offices. It was analyzed a number of legal acts of domestic legislation in the field of civil and family legislation of Ukraine, scientific research on birth registration was done. An analysis of the legal acts regarding the registration of the birth of children in the temporarily occupied territory of Ukraine, for which the general rules for the registration of newborns apply: it is carried out in the nearest departments of civil registry offices in the safe territory of Ukraine.

The article analyzes the international document - the Convention on the Rights of the Child, according to which the participating states undertake to provide the child with such protection and care as is necessary for his well-being, taking into account the rights and obligations of his parents, guardians or other persons who meet for her by law, and for this purpose all appropriate legislative and administrative measures are taken.

Thanks to the analysis of data from the Ministry of Justice of Ukraine and the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), was investigated the issue of the lack of birth registration for a significant number of newborns in the areas of Donetsk and Luhansk regions not under the control of the government of Ukraine, due to which they may be at risk of statelessness, since at the age of 14 they will not be able to apply for a passport of a citizen of Ukraine. It was emphasized that there is a need to protect the rights and interests of children regarding their birth registration.

Since parents, when applying to the civil registry offices with an application for state registration of the birth of a child who has reached 1 year or older, may face an obstacle in registering the birth of their children, due to the lack of a complete package of documents, namely: certificates of the child's stay under the supervision of the institution health care, certificates from the child's place of residence. Proposals regarding the simplified procedure for the state registration of the birth of children have been provided.

It was emphasized that there is a need to protect the rights and interests of children regarding their birth registration, and proposals were made for a simplified procedure for registering their birth. In particular, it is proposed to amend Article 13 of the aforementioned Law of Ukraine «On State Registration of Civil Status Acts» regarding state registration of the birth of a child, namely: regarding the possibility of carrying out state registration of birth at the place of residence of the child and at the place of residence of the parents or one of them, excluding the requirements for presenting a certificate from the place of residence of the child during the state registration of the birth of a child who has reached one year or more, a certificate about the child's stay under supervision healthcare facility.

Key words: birth registration of children who have reached one year of age or older, simplified birth registration procedure, place of residence of children, parents, birth documents and child's stay under the supervision of a health care institution.

Постановка проблеми. Станом на сьогоднішній день актуальним залишається питання реєстрації народження дітей, у тому числі вразливої категорії осіб – ромських дітей, які досягли одного року і більше, в зв'язку з відсутністю у них документів про місце проживання матері та дитини, у тому числі довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я.

Стан опрацювання. Варто відмітити, окремі питання реєстрації народження, особистих немайнових прав, обов'язків батьків і дітей, права на прізвище ім'я по батькові, право дитини жити та виховуватися у родині, досліджувалися у наукових працях вітчизняних, зарубіжних науковців: В.І. Борисова, В.Л. Гранін, А.І. Дрішлюк, В.М. Зубар, П.М. Крупко, О.Л. Невзгодіна, А.І. Пергамент, В.О. Рясенцев, Є.С. Сєверова, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Б.Б. Черепакін, І.В. Шерешевський, А.О. Дутко, О.С. Яворська, Г.В. Чупріта, В.К. Гришук, В.О. Кучер, Р.Я. Демків, І.М. Євхутич, Х.В. Майкут, М.В. Парасюк, Н.М. Грабар, О.Б. Вербас-Сидор, В.А. Зуєв, А.В. Коваленко, Р.Г. Валєєв, О.О. Круглова, А.О. Рибалкін, Н.М. Обушенко, С.А. Миронюк, Л.В. Мережєвська, Н.В. Пазюк, В.В. Фурса, Л.Ю. Манукова, І.В. Жилінкова, О.А. Негода, І.В. Апопій, В.І. Бобрик, Л.Є. Гузь, О.І. Гуменюк, Н.О. Давидова, С.П. Індиченко, В.Ю. Євко, Л.А. Ольховик, та ін.

Та незважаючи на відносну розробленість досліджуваної проблематики, питання реєстрації народження дитини, згідно цивільного, сімейного права, залишаються всебічно не дослідженими.

Мета статті – дослідити правові перешкоди в реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше років відповідно до цивільного законодавства України та надати пропозиції щодо спрощеної процедури реєстрації їх народження.

Виклад основного матеріалу. Реєстрація народження посвідчує наявність правового зв'язку між

дитиною та матір'ю, батьком, вона є елементом фактичного складу, який тягне за собою виникнення батьківських прав та обов'язків, і є адміністративним актом у системі юридичних фактів, що тягнуть за собою виникнення сімейних правовідносин [10].

Відповідно до Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства. В свою чергу, держава зобов'язується забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживає всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Реалізація сімейного права на реєстрацію народження дитини здійснюється органами ДРАЦС, правозастосовна діяльність яких є однією із ключових юридичних гарантій захисту прав та свобод людини, адже завдяки їй здійсненню будь-яка фізична особа після народження отримує своє ім'я. З юридичної точки зору цей факт для людини має основоположне значення. Фізична особа тільки під своїм ім'ям набуває прав та обов'язків, може здійснювати їх. Своєю чергою, ім'я для громадянина України складається із прізвища, власного імені та по батькові [9, С. 17]. Для інших територій України, де наразі ведуться активні бойові дії або територія є фактично окупованою, діють загальні правила реєстрації новонароджених: її здійснюють у найближчих відділах ДРАЦС на безпечній території.

Водночас, батьки, звертаючись в органи ДРАЦС із заявою про державну реєстрацію народження дитини, яка досягла 1 року і більше, можуть стикатися з перешкодою в реєстрації народження їхніх дітей, через відсутність у них повного пакету документів, а саме: довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я, довідки з місця проживання дитини.

До прикладу, такі обставини соціально вразливої верстви населення, як практика ранніх шлюбів ромських жінок, народження дитини без документів, що посвідчують особу матері, не звернення матері у встановлені законом строки в органи ДРАЦС для реєстрації народження дитини, пологи вдома, та відсутність належних медичних документів є причиною відмови у реєстрації народження, видачі свідоцтва про народження дітей, що в подальшому унеможливує вчасне оформлення ними паспорта громадянина України.

За даними Міністерства юстиції України, в 1 674 835 актових записах про народження дітей в Україні Державного реєстру актів цивільного стану громадян складених з 24.08.1991 по 25.04.2021 рр. відсутня інформація про громадянство обох батьків.

За оцінками УВКБ ООН, з середини 2015 до кінця 2021 рр. 72,211 дітей, народжених на непідконтрольних уряду України районах Донецької та Луганської областей, ще не отримали свідоцтва про народження в Україні. Без українських свідоцтв про народження їм може загрожувати безгромадянство, оскільки в 14 років вони не зможуть звернутись за отриманням паспорта громадянина України. УВКБ ООН продовжує виступати за спрощення реєстрації народжень, щоб процедура відповідала конкретним потребам сімей на непідконтрольних територіях.

Згідно вітчизняного законодавства державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем проживання батьків або за заявою, поданою в електронній формі, відповідно до абзацу 1 частини 2 статті 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану».

Згідно абзацу 1 частини 8 статті 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» державна реєстрація народження дитини, яка досягла одного року і більше, проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання дитини за заявою батьків або інших заінтересованих осіб за наявності документів про народження і перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я та довідки з місця проживання дитини [4].

Такі ж самі вимоги містяться в абзаці першому пункту 3 Глави 1 Розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 року № 52/5 [7].

Згідно пункту 2 розділу III згаданих вище Правил підставами для проведення державної реєстрації народження є один із документів: а) медичний висновок про народження; б) медичне свідоцтво про народження (форма № 103/о); в) медична довідка про перебування дитини під наглядом лікувального закладу (форма № 103-1/о); г) лікарське свідоцтво про перинатальну смерть (форма № 106-2/о); г) медичний документ, виданий компетентним суб'єктом іншої держави, що підтверджує факт народження.

Відповідно до абзацу 4 пункту 1 Порядку реєстрації живонароджених та мертвнонароджених, затвердженого наказом МОЗ від 29.03.2006 № 179, згідно з яким на кожний випадок народження живої дитини, яка народилась у терміні вагітності 22 тижні вагітності та більше:

– заповнюється Медичне свідоцтво про народження (ф. № 103/о) у випадку народження дитини жінкою без документів, що посвідчують особу, або яка є громадянкою іноземної держави чи особою без громадянства, що тимчасово перебуває на території України;

– формується медичний висновок про народження дитини у випадку народження дитини жінкою, яка є громадянкою України, громадянкою іноземної держави, особою без громадянства, яка постійно проживає на території України, або особою, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Пунктом 1.1 Інструкції щодо заповнення та видачі медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу (форма N 103-1/о), затвердженої наказом МОЗ України від 08.08.2006 № 545 встановлено, що для забезпечення реєстрації в органах реєстрації актів цивільного стану народження дитини, яка народилася поза лікувальним закладом, а також для забезпечення реєстрації народження дитини після закінчення 1 року з дня народження і до досягнення нею 16 років (у разі якщо дитина перебувала під наглядом медичного закладу) заклад охорони здоров'я видає «Медичну довідку про перебування дитини під наглядом лікувального закладу», форма № 103-1/о.

Форми медичного свідоцтва про народження і медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу затверджено пунктом 1 наказу МОЗ України від 08.08.2006 № 545 «Про впорядкування ведення медичної документації, яка засвідчує випадки народження і смерті». Більшість реквізитів цих документів збігаються: Прізвище, ім'я та по батькові і місце проживання матері; Рік, місяць і число народження; Стать дитини; Вага (при народженні або взятті на облік, відповідно); Інформація про одноплідність/багатоплідність пологів; Кількість попередніх пологів та інформація про живо-/мертвородження, викидні, аборти.

Порівнюючи, зрозуміло, що збігається і зміст цих документів – вони посвідчують один і той же факт народження певною жінкою в певний час дитини певної статі. Деякі додаткові реквізити (як відомості про перебування батьків в шлюбі або відношення до постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, тощо) в одному з документів на зміст документа загалом не впливають, як і не несуть ніякого правового значення під час реєстрації факту народження органом ДРАЦС.

З іншої сторони, вимога подати для реєстрації народження дитини, що досягла одного року і більше, крім медичного свідоцтва ще й медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу за своїми наслідками не здатна забезпечити отримання органом ДРАЦС додаткової необхідної інформації чи запобігти можливим помилкам чи зловживанням.

Таким чином, ці два документи лише дублюють зміст одне одного і покладають додаткові необґрунтовані обов'язки на матір чи батька.

До прикладу, особи з числа ромських нацменшин найчастіше не мають зареєстрованого у встановленому законом порядку місця проживання, переважна частина ромського населення живе у власноруч збудованих домівках, в яких відсутня реєстрація права власності на житло. З метою пошуку роботи та заробітків ромські сім'ї змушені постійно змінювати своє місце проживання, що є причиною відмови органів місцевого самоврядування та установ у видачі довідки про місце проживання дитини.

До того ж, з прийняттям Урядом 7 лютого 2022 року постанови № 265 «Деякі питання декларування і реєстрації місця проживання та ведення реєстрів територіальних громад», втратила чинність постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 року № 207 «Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру». Так, зокрема, довідка про реєстрацію місця проживання особи, а також довідка про зняття з реєстрації місця проживання, форми яких були наведені у додатках 13, 16, відповідно, до Правил реєстрації місця проживання, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 року № 207, також втратили чинність [8].

На сьогодні, документом, що підтверджує відомості про місце проживання (перебування) особи або інформацію про відсутність таких відомостей на дату та час його формування, є витяг із реєстру територіальної громади. Згідно абзацу 2 пункту 1 статті 2 Закону України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні» витяг з реєстру територіальної громади - документ у паперовій або електронній формі, що підтверджує відомості про місце проживання (перебування) особи або інформацію про відсутність таких відомостей на дату та час формування витягу.

Разом з тим, чимало ВПО, ромських сімей змушені були залишити або покинути своє місце проживання в результаті уникнення збройного конфлікту та тимчасової окупації, переїхати в безпечні регі-

они України, з метою пошуку притулку та тимчасового захисту. Маючи незареєстрованих малолітніх дітей та будучи недокументованими такі особи мають значні перешкоди в оформленні свідоцтва про народження дітей та підтвердження колишнього місця проживання.

Як свідчать дані опитування Аналітичного центру CEDOS у зв'язку з війною зараз змінюється структура володіння у житловому секторі. Кількість людей, які проживають у власному житлі, зменшується, водночас зростає кількість людей, які проживають в орендованому житлі. Так, у жовтні 2022 року 16% людей проживали в орендованому житлі, а це удвічі більше, ніж було у 2019 році. За змістом, очевидно, що ці дані стосуються, в першу чергу внутрішньо переміщених осіб, які раніше мали постійне житло, але втратили його внаслідок руйнувань чи були змушені переїхати, щоб уникнути небезпеки.

Як наслідок, такі особи часто стикаються із неможливістю зареєструвати місце проживання саме в тому населеному пункті, де вони мешкають.

Висновки. Таким чином, закон без очевидної мети встановлює два обмеження: реєстрацію народження лише за місцем проживання дитини (в тому ж населеному пункті чи районі) та з обов'язковим поданням довідки з місця проживання дитини. З цього випливають дві проблеми:

1) реєстрація народження дитини лише органом ДРАЦС за місцем її проживання об'єктивно не є необхідним у демократичному суспільстві та не здатне будь-яку легітимну мету держави, а лише створює додаткові перешкоди для батьків (особливо тих, які змушені часто змінювати місце проживання);

2) в чинному законодавстві України відсутнє поняття «довідки з місця проживання дитини». Так, видача довідки про склад сім'ї або зареєстрованих у житловому приміщенні/будинку осіб, як найбільш наближеного до цього поняття скасоване згідно з наказом Мінсоцполітики від 17 липня 2019 № 1106. Тепер же, єдиний документ, який підтверджує місце проживання особи (дитини) є витяг про місце проживання.

Отже, з метою спрощення процесу реєстрації народження дітей вважаємо за доцільне внести зміни до статті 13 вищезазначеного Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» щодо державної реєстрації народження дитини, а саме: щодо можливості проведення державної реєстрації народження за місцем перебування дитини та за місцем перебування батьків або одного з них, виключивши вимоги пред'явлення довідки з місця проживання дитини під час державної реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше року, довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я.

№ п/п	Чинна редакція статті	Запропонована редакція статті	Пояснення
1.	абз. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» Державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем проживання батьків або за заявою, поданою в електронній формі.	абз. 1 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» Державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем перебування батьків або за заявою, поданою в електронній формі.	З метою захисту прав дитини у спрощеному доступі до державної реєстрації народження, доцільно внести зміни до ч. 2, ч. 8 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», а саме: можливості проведення державної реєстрації народження за місцем перебування дитини та за місцем перебування батьків або одного з них, а також виключивши вимоги пред'явлення довідки з місця проживання дитини під час державної реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше року, а також виключивши вимоги пред'явлення довідки з місця проживання дитини під час державної реєстрації народження дитини, яка досягла одного і більше року, а також довідки про перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я.
2.	абз. 1 ч. 8 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» Державна реєстрація народження дитини, яка досягла одного року і більше, проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання дитини за заявою батьків або інших заінтересованих осіб за наявності документів про народження і перебування дитини під наглядом закладу охорони здоров'я та довідки з місця проживання дитини.	абз. 1 ч. 8 ст. 13 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» Державна реєстрація народження дитини, яка досягла одного року і більше, проводиться органом державної реєстрації актів цивільного стану за місцем перебування дитини за заявою батьків або інших заінтересованих осіб за наявності документів про народження.	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV.
2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III.
3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII.
4. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI.
5. Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні: Закон України від 05.11.2021 № 1871-IX.
6. Про впорядкування відносин з державної реєстрації народження та отримання документів про народження в умовах воєнного стану: наказ Міністерства юстиції України від 03.09.2022 № 3734/5.
7. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5.
8. Деякі питання декларування і реєстрації місця проживання та ведення реєстрів територіальних громад: постанова КМУ від 7 лютого 2022 р. № 265.
9. Басілашвілі М.Б. Проблеми правозастосовчої діяльності органів виконавчої влади (на прикладі органів державної реєстрації актів цивільного стану в Україні): автореферат канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Харків, 2019, С. 22.
10. Красицька О.В. Підстави виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини / О.В. Красицька // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 220–226.

УДК 342.7:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.26>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЦИФРОВОЇ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ

Бірюкова А.Г.,

д.ю.н., доцент,

*доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій*

*Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2786-543X>

e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua

Колісникова Г.В.,

к.ю.н, доцент,

*доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій*

*Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,*

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9309-4282>

e-mail: g.v.kolisnykova@nlu.edu.ua

Бірюкова А.Г., Колісникова Г.В. Цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності.

Стаття прагне окреслити шляхи оптимізації існуючого законодавства для забезпечення балансу між правом на приватність і потребами державної безпеки, економічного розвитку та інформаційної відкритості. Мета статті – проаналізувати цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності в Україні, виявити основні проблеми та виклики, що виникають у зв'язку з розвитком цифрових технологій та інтернету. Особлива увага приділяється вивченню нормативно-правової бази, яка регулює захист персональних даних, а також аналізу відкритих даних та їх впливу на економіку та суспільство. У ході дослідження цивільно-правових аспектів цифрової конфіденційності в Україні було розглянуто низку ключових питань, що стосуються захисту особистої інформації індивідів у цифровому просторі. Аналіз виявив, що цифрова конфіденційність охоплює широкий спектр даних, від особистих ідентифікаторів до поведінкових патернів користувачів в Інтернеті. Особлива увага приділялася праву індивідів контролювати доступ до своїх даних та їх використання, що є критично важливим для забезпечення приватності в онлайн-середовищі. Дослідження також виявило існування конституційних протиріч між правом на свободу слова та необхідністю забезпечення державної безпеки, що впливає на обсяг та межі цифрової конфіденційності. Відсутність чіткого розмежування та визначення між «конфіденційною інформацією про особу» та «персональними даними» у законодавстві створює додаткові труднощі для правового регулювання цієї сфери. Дослідження наголошує на необхідності комплексного підходу до регулювання цифрової конфіденційності, який би включав інтеграцію різних законодавчих норм та адаптацію до сучасних викликів цифрової епохи. Крім того, висвітлено важливість адекватного регулювання збору та використання інформації через файли cookies та IP-адреси для захисту особистих даних користувачів. У підсумку, дослідження підкреслює актуальність теми цифрової конфіденційності та визначає ключові напрямки для подальшого розвитку правового регулювання в цій сфері в Україні, з огляду на забезпечення балансу між правами індивідів та інтересами держави.

Ключові слова: цивільно-правові аспекти, цифровізація, конфіденційність, цифрова ідентичність.

Biryukova A.G., Kolisnykova H.V. Civil and legal aspects of digital privacy.

The article seeks to outline the ways to optimize the existing legislation to ensure a balance between the right to privacy and the needs of state security, economic development and information transparency. The purpose of the article is to analyze the civil law aspects of digital privacy in Ukraine, to identify the main problems and challenges arising from the development of digital technologies and the Internet. Particular attention is paid to the legal framework governing the protection of personal data, as well as to the analysis of open data and its impact on the economy and society. The study of civil law aspects of digital privacy in Ukraine addressed a number of key issues related to the protection of personal information of individuals in the digital space. The analysis showed that digital privacy covers a wide range of data, from personal identifiers to behavioral patterns of users on the Internet. Particular attention was paid to the right of individuals to control access to and use of their data, which is critical to ensuring privacy in the online environment. The study also revealed the existence of constitutional tensions between the right to freedom of speech and the need to ensure state security, which affects the scope and limits of digital privacy. The absence of a clear distinction and definition between «confidential information about a person» and «personal data» in the legislation creates additional difficulties for the legal regulation of this area. The study emphasizes the need for a comprehensive approach to digital privacy regulation, which would include the integration of various legislative norms and adaptation to the current challenges of the digital age. In addition, the study highlights the importance of adequate regulation of the collection and use of information through cookies and IP addresses to protect users' personal data. In summary, the study emphasizes the relevance of the topic of digital privacy and identifies key areas for further development of legal regulation in this area in Ukraine, with a view to ensuring a balance between the rights of individuals and the interests of the State.

Key words: civil law aspects, digitalization, privacy, digital identity.

Постановка проблеми. Цифровізація сучасного світу невпинно проникає в усі сфери життя, змушуючи правову систему адаптуватися до нових викликів та можливостей. Україна, відповідаючи на ці сучасні тренди, активно працює над розвитком правових рамок, що регулюють цифрове середовище, зокрема аспекти цифрової конфіденційності. Серпень 2023 року став значущим моментом у цьому контексті, ознаменувавшись підписанням Президентом двох ключових законопроектів – № 6447 та № 6576, які вносять суттєві зміни та доповнення до існуючого законодавства [5].

Законопроект № 6447 забезпечує правову інновацію, розширюючи перелік об'єктів цивільних прав за рахунок інтеграції такої категорії, як «цифрові речі». Це поняття вводить у Цивільний кодекс України, підкреслюючи, що цивільні права та обов'язки можуть мати своє застосування не лише у матеріальному, а й у цифровому просторі. Особлива увага приділяється диференціації між цифровими благами з майновою цінністю та тими, що цінності не мають, що відкриває дискусійний простір щодо оцінки та визнання цінності цифрових активів, зокрема криптовалют.

Законопроект № 6576, у свою чергу, встановлює комплексне регулювання цифрового контенту та цифрових послуг через введення нового Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги». Цей закон визначає правові рамки відносин між виконавцями та споживачами, враховуючи особливості цифрової взаємодії, а також забезпечує захист персональних даних у контексті цифрових послуг.

Незважаючи на значний прогрес, зазначений у прийнятті законопроектів № 6447 та № 6576, що покликані врегулювати цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності в Україні, на сьогоднішній день ці ініціативи залишаються на рівні проектів. Їхнє остаточне прийняття та імплементація ще не відбулися, що залишає певну правову невизначеність у цій сфері.

Відсутність досконалого правового регулювання, специфічного для цифрової конфіденційності, спонукає до звернення до існуючих нормативних актів, таких як Закон «Про захист персональних даних» та Закон «Про інформацію». Ці закони, хоча й відіграють фундаментальну роль у захисті прав осіб у контексті обробки персональних даних та доступу до інформації, не в повній мірі відповідають викликам, що виникають у дедалі більш інтегрованому цифровому середовищі.

Сучасний цифровий ландшафт характеризується швидким розвитком технологій, що вимагає більш гнучких та адаптованих до реалій правових норм. Цифрова конфіденційність охоплює не лише захист персональних даних, а й ширший спектр питань, пов'язаних з використанням цифрового контенту, цифрових послуг, інтелектуальної власності в інтернеті та інших аспектів цифрового життя.

Таким чином, хоча існуюче законодавство закладає основу для регулювання цих питань, очевидна потреба в його розширенні та удосконаленні для адекватного відображення та вирішення специфічних проблем цифрової ери. Відсутність спеціалізованого правового регулювання в контексті цифрової конфіденційності створює правову невизначеність та може призвести до виникнення правових конфліктів та викликів, які потребують невідкладного вирішення.

Аналіз цих нововведень дозволяє глибше зрозуміти поточний стан та перспективи розвитку цивільно-правових аспектів цифрової конфіденційності в Україні. Вони свідчать про важливість правової адаптації до динамічно змінюваного цифрового середовища та висувають на перший план питання регулювання цифрових прав та обов'язків, враховуючи особливості цифрової економіки та необхідність захисту персональних даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема цивільно-правових аспектів цифрової конфіденційності набуває особливої актуальності у світлі стрімкого розвитку цифрових технологій та інтернету. Незважаючи на важливість цієї теми, вона залишається недостатньо дослідженою, що змушує спиратися на експертні думки та аналіз існуючого законодавства України.

Одним із піонерських досліджень у цій галузі є робота Н. Зозулі [1], яка розглядає правові аспекти використання файлів cookies та інших засобів збору інформації веб-сайтами. Авторка наголошує на необхідності забезпечення приватності користувачів та захисту їхніх персональних даних у цифровому просторі.

В.В. Маньгора та Ю.О. Михальчук розглядають використання цифрових технологій у праві, вказуючи на перспективи та виклики, пов'язані з цифровізацією правових процесів, в тому числі і з питаннями конфіденційності [3].

Публікація компанії «Правовий Альянс» [5] висвітлює новації українського законодавства щодо цифрових речей та цифрового контенту, аналізуючи договірні відносини в цифровому середовищі.

Усі ці роботи разом з міжнародними дослідженнями, такими як праця Косинські та ін. [10], яка аналізує передбачуваність особистих рис на основі цифрових записів поведінки людини, формують базу для критичного аналізу та подальшого дослідження цивільно-правових аспектів цифрової конфіденційності.

Мета статті – проаналізувати цивільно-правові аспекти цифрової конфіденційності в Україні, виявити основні проблеми та виклики, що виникають у зв'язку з розвитком цифрових технологій та інтернету. Особлива увага приділяється вивченню нормативно-правової бази, яка регулює захист персональних даних, а також аналізу відкритих даних та їх впливу на економіку та суспільство.

Вклад основного матеріалу. Для повного розуміння поняття цифрової конфіденційності необхідно спершу звернутися до концепції цифрової ідентичності. Цифрова ідентичність – це набір цифрових атрибутів та характеристик, що унікально ідентифікують особу в цифровому середовищі. Це можуть бути дані, такі як імена користувачів, електронні адреси, профілі соціальних мереж, історія браузера, фінансові дані, а також більш складні аспекти, як поведінкові патерни, відбитки пристроїв тощо. Цифрова ідентичність дозволяє індивідуумам взаємодіяти в онлайн-просторі, отримувати доступ до ресурсів, комунікувати, здійснювати транзакції та користуватися цифровими послугами [9].

На основі розуміння цифрової ідентичності, цифрова конфіденційність може бути визначена як *право особи на збереження приватності своєї цифрової ідентичності та контроль над власними персональними даними у цифровому просторі*. Це включає здатність особи обмежувати доступ до своїх даних, керувати їх використанням, розповсюдженням та зберіганням, а також право на захист від несанкціонованого доступу, зловмисного використання або розкриття. Цифрова конфіденційність охоплює широкий спектр аспектів, від комунікації в інтернеті та користування онлайн-сервісами до захисту фінансових даних та особистої інформації.

У контексті Інтернету та цифрового світу, поняття конфіденційності набуває інших вимірів порівняно з традиційним розумінням цього терміну. Конфіденційність в цифровому просторі, перш за все, пов'язана з захистом інформації, яку користувачі залишають онлайн. За словами професора права Джеррі Кана, конфіденційність охоплює три основні аспекти:

- фізичний простір, який не повинен піддаватися небажаному вторгненню;
- приватність ухвалення рішень, як це показано у відомій судовій справі Роу проти Вейда;
- захист інформації, що включає в себе обговорення щодо того, як і де збираються та зберігаються особисті дані користувачів [10].

Зрозуміло, що регулювання питань, пов'язаних з захистом персональних даних, має відбуватися через призму забезпечення права на приватність, що є фундаментальним принципом в сучасному правовому полі України. З цією метою було прийнято Закон України «Про захист персональних даних» (Документ 2297-VI), який станом на 27 жовтня 2022 року має останню редакцію, затверджену на підставі Закону 2438-IX. Цей нормативний акт є важливим кроком на шляху до вдосконалення правового поля у сфері захисту персональних даних, адаптуючи його до вимог сучасних міжнародних стандартів [7].

У контексті Національної стратегії [4] у сфері прав людини, прийнятої у 2021 році, особлива увага приділяється розробці та впровадженню ефективних механізмів захисту права на приватне життя громадян. Це передбачає не лише законодавче регулювання, а й створення відповідних інституційних рамок, здатних забезпечити реалізацію та захист зазначеного права у всіх сферах життєдіяльності, включаючи медичну, соціальну сфери, а також у контексті проведення оперативного-розшукових та негласних слідчих дій.

Захист персональних даних є також невід'ємною складовою процесу європейської інтеграції України, де вимоги до рівня захисту даних постійно зростають у відповідності до європейських норм та стандартів. Це, в свою чергу, потребує постійного оновлення та адаптації українського законодавства, зокрема, шляхом імплементації положень Загального регламенту про захист даних (GDPR), що замінив Директиву 95/46/ЄС.

Однак, як було зазначено, в Україні досі існує правова невизначеність щодо цифрової конфіденційності через відсутність спеціалізованого законодавства, яке б враховувало всі нюанси сучасного цифрового простору. Поточне законодавство, зокрема Закони «Про захист персональних даних» та «Про інформацію», не повною мірою відповідає викликам, пов'язаним з цифровою ідентичністю та конфіденційністю. Однак необхідність розгляду питання конфіденційності в Інтернеті в українському правовому полі відбувається крізь призму захисту інформації.

Складові конфіденційної інформації. Конфіденційна інформація про фізичну особу, відповідно до ЗУ «Про інформацію» [8] охоплює різноманітні аспекти особистого життя, які визначаються як захищені від небажаного розголошення. Ця інформація включає, але не обмежується, даними про:

- національність – відноситься до етнічної приналежності особи;
- освіту – охоплює відомості про освітній рівень, навчальні заклади, спеціальності;
- сімейний стан – інформація про шлюбний статус, наявність дітей, сімейні відносини;
- релігійні переконання – дані про релігійну приналежність або вірування особи;
- стан здоров'я – медична інформація, включаючи історію хвороб, медичні діагнози, лікування;
- адреса, дата і місце народження – точні відомості про місце та час народження, а також постійне місце проживання.

Також до цього переліку можна віднести інші категорії даних, які можуть розглядатися як конфіденційні, залежно від бажання особи їх розкривати, включно з:

- хобі та інтереси – особисті захоплення, уподобання, відпочинкові активності;
- особливості сімейних стосунків – інформація про внутрішньосімейні відносини, включаючи конфлікти, угоди тощо;
- майновий стан – інформація про доходи, власність, фінансові зобов'язання та активи.

У Законі України «Про захист персональних даних» персональні дані визначаються як інформація або зібрані відомості, які дозволяють ідентифікувати фізичну особу. Це може включати інформацію про расове або етнічне походження особи, політичні, релігійні переконання, членство в організаціях, кримінальне минуле, а також відомості, що стосуються здоров'я, сексуального життя, біометричні та генетичні дані. Законодавство наголошує, що обробка таких чутливих даних дозволена тільки в окремих, чітко визначених випадках, щоб забезпечити високий рівень захисту цих інформацій.

Додатково, інші закони України, такі як «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про нотаріат» та «Про психіатричну допомогу», розширюють поняття конфіденційності, включаючи таємницю стосовно здоров'я, нотаріальні відомості та психічний стан особи. Наприклад, вказано, що пацієнти мають право на таємницю щодо свого здоров'я, а медичні працівники не можуть розкривати інформацію про хворобу, медичне обстеження та особисте життя пацієнтів. Нотаріуси також мають зберігати в таємниці отриману інформацію під час надання своїх послуг,

а інформація про психічний стан особи вважається конфіденційною, і її розкриття допускається лише за письмовою згодою особи або її законного представника.

Існує ряд законів в Україні, які можуть сприяти кращому регулюванню цифрової конфіденційності, зокрема Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». Цей закон забезпечує захист даних в автоматизованих системах, встановлюючи правила для збереження, обробки та передачі інформації в цифровому вигляді [6]. Крім того, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» встановлює, що інформація, отримана в результаті оперативно-розшукових дій і стосується особистого життя, честі та гідності особи, якщо вона не містить доказів злочинної діяльності, не підлягає зберіганню і має бути знищена. Також, Закон України «Про розвідку» гарантує, що конфіденційна інформація про особу, яка стала відома розвідувальним органам під час виконання їхніх завдань, захищена від розголошення, окрім випадків, передбачених законодавством.

Проблеми законодавчого регулювання. Загальні проблеми законодавчого регулювання в сфері правового захисту часто виникають через різні цілі та інтереси, які необхідно збалансувати. На рівні конституції можуть виникати протиріччя між правом громадян на свободу слова та необхідністю забезпечення державної безпеки. З одного боку, Конституція України гарантує кожному право на свободу думки і слова, включаючи право на вільне вираження поглядів, збір та розповсюдження інформації. З іншого боку, ті ж самі конституційні норми дозволяють обмеження цих прав для захисту національної безпеки та громадського порядку [2]. Наприклад, публікація відкритих даних має значний вплив на боротьбу з корупцією, забезпечення відкритості урядових дій та стимулює економічний розвиток. У 2017 році відкриті дані додали до української економіки понад 700 мільйонів доларів, що становить 0,67% від загального внутрішнього продукту країни. Очікується, що за умови збереження поточного рівня розвитку, до 2025 року економічний внесок відкритих даних подвоїться, досягнувши понад 1,4 мільярда доларів, або 0,92% ВВП [3].

Проблеми законодавчого регулювання поширення індивідуальної інформації виникають і в розрізі застосування різних правових документів. Зокрема виникає питання щодо визначення відносин між поняттями «конфіденційна інформація про особу» та «персональні дані», оскільки вони часто використовуються як синоніми. З'ясування цих відносин є важливим аспектом для уточнення предмету кримінального правопорушення, передбаченого статтею 182 Кримінального кодексу України, що стосується порушення конфіденційності.

Таким чином, для ефективного регулювання цифрової конфіденційності необхідний комплексний підхід, який включає застосування та координацію норм різних законів, а також чітке визначення ключових понять і принципів захисту інформації в цифровому середовищі.

Конституційний Суд України вказує, що такий перелік конфіденційної інформації не може бути вичерпним, оскільки особисті та сімейні права включають необмежене коло поведінкових аспектів у приватному житті особи. Це означає, що будь-яка інформація, що стосується особистого життя особи та її сім'ї, може розглядатися як конфіденційна, якщо її розкриття не бажане самою особою. І в даному випадку необхідне чітке розмежування між відкритими даними, персональними даними і відомостями про особисте життя.

Зрозуміло, що ці поняття мають спільні характеристики, адже певні відомості можуть одночасно виступати в різних ролях: як персональні дані, так і як інформація, що характеризує особисте життя індивіда. Ключовим критерієм для визначення статусу цих відомостей є *факт їх обробки*. Тобто, відомості стають персональними даними, коли їх починають збирати, реєструвати, зберігати, адаптувати, змінювати чи знищувати, використовуючи при цьому інформаційні системи.

Законодавство, зокрема Закон України «Про захист персональних даних», детально визначає персональні дані як будь-яку інформацію, пов'язану з ідентифікованою або ідентифікованою особою. Це включає широкий спектр даних, від інформації про особистість до чутливих даних, таких як здоров'я, біометричні та генетичні відомості. Ідентифікація особи може бути здійснена за допомогою різних ознак і властивостей, зокрема за ім'ям, прізвищем, індивідуальним податковим номером або навіть за даними паспорта.

В контексті цифрової ідентифікації, Закон «Про електронні довірчі послуги» вводить поняття «електронної ідентифікації», яка базується на ідентифікаційних даних особи в електронній формі. Це дозволяє однозначно визначити особу при наданні або отриманні електронних послуг. Процес ідентифікації може здійснюватися різними способами, зокрема віддалено, за допомогою

засобів електронної ідентифікації високого рівня довіри або за даними, що містяться в кваліфікованому сертифікаті електронного підпису.

Окрім відкритих даних цифрової конфіденційності, існують інформаційні елементи, які не є доступними для звичайного користувача, зокрема, дані, зібрані через файли cookies та IP-адреси. Ці елементи часто вважаються персональними даними особи, особливо в контексті сучасних норм і регуляцій, таких як GDPR, які визначають широкий спектр інформації як персональні дані. Інформація, отримана за допомогою файлів cookies, майже завжди розглядається як персональні дані, оскільки може містити відомості про поведінкові звички користувачів, їх переваги та інтернет-активність. Що стосується IP-адрес, то як статичні, так і динамічні IP-адреси в руках провайдерів інтернет-послуг зазвичай вважаються персональними даними. Для контролерів, які не є інтернет-провайдерами, статичні IP-адреси вважаються персональними даними у більшості випадків, а динамічні IP-адреси можуть вважатися такими, якщо контролер має можливість ідентифікувати власника IP-адреси.

Збір інформації про користувачів в інтернеті відбувається в багатьох контекстах, починаючи з моменту придбання комп'ютерної техніки та укладання договорів з інтернет-провайдерами, закінчуючи повсякденним використанням інтернет-ресурсів. Специфічні ситуації, такі як реєстрація на сайтах, використання геолокаційних сервісів, відвідування веб-сайтів, які зберігають дані у браузерній історії, а також активність в соціальних мережах, включаючи публікації, повідомлення та використання пошукових систем, є потенційними джерелами збору даних. Важливим є також використання функцій «автозаповнення» та зберігання інформації через файли cookies, які відіграють значну роль у процесі збору даних.

Враховуючи викладене, можна сформулювати наступні важливі висновки для користувачів інтернету, особливо тих, хто перебуває на території України:

- коли cookies завантажуються на пристрій користувача в Україні, це вимагає застосування відповідного українського законодавства про обробку даних користувача. Важливим є розуміння, чи потрібно користувачу давати згоду на таку обробку.
- у випадках, коли для ідентифікації особи відвідувача веб-сайту, з інформації отриманої через cookies, потрібно витратити значні зусилля та час, і якщо така інформація технічно може вважатися конфіденційною, але ідентифікація особи є непрактичною, то ця інформація не вважається персональною. Таким чином, вона не підпадає під дію закону «Про захист персональних даних» України, включно з вимогою про отримання згоди на її обробку чи розповсюдження.

Окрему увагу слід звернути на судову практику, яка підтверджує фактичний збір та використання інформації ресурсами в інтернеті. Наприклад, спір між компанією, що надає рекрутингові послуги, та користувачем, який заперечував використання сервісу, ілюструє, як аналіз системних файлів веб-ресурсу може виявити детальну інформацію про активність користувача, включаючи тривалість сесій та перегляди резюме. Цей випадок підкреслює, що дії користувачів в інтернеті, навіть ті, що здаються незначними, можуть бути зафіксовані та аналізовані власниками веб-сайтів, надаючи їм можливість ідентифікувати користувачів та їхню поведінку в мережі [1].

Законодавство України також визначає певні категорії інформації, які не підпадають під визначення конфіденційної інформації. Згідно з Законом «Про захист персональних даних», не вважаються конфіденційною інформацією відомості, що стосуються здійснення особою офіційних функцій, а також інші дані, які не містять персональних відомостей про приватне життя. Це включає інформацію про виконання особою державних або місцевих обов'язків, дані, зазначені у деклараціях згідно із законом «Про запобігання корупції», інформацію про отримання державних коштів та іншу подібну інформацію. Таке регулювання вказує на необхідність чіткого розмежування між конфіденційною та неконфіденційною інформацією, особливо в контексті забезпечення захисту персональних даних в цифровому середовищі.

Висновок. Цифрова конфіденційність охоплює захист особистої інформації та ідентичності індивідів в онлайн-просторі, включаючи дані, що ідентифікують особу через різноманітні цифрові атрибути та поведінку в інтернеті, як-от профілі в соціальних мережах, історію браузера, фінансову інформацію та інше. Вона забезпечує право індивіда контролювати власні дані, обмежувати їх доступність і використання третіми сторонами, та захищати їх від несанкціонованого доступу або зловмисного використання. Українське законодавство, включаючи Конституцію та спеціалізовані закони, намагається врегулювати цю сферу, враховуючи потребу забезпечення прав на приватність, але також і необхідність захисту державної безпеки, що може призводити

до певних обмежень у використанні особистих даних. Основні проблеми цивільно-правових аспектів цифрової конфіденційності в Україні включають конституційне протиріччя між свободою слова і державною безпекою, відсутність чіткого визначення та розмежування між «конфіденційною інформацією про особу» та «персональними даними», необхідність комплексного підходу до регулювання цифрової конфіденційності через інтеграцію різних законодавчих норм, неможливість створення вичерпного переліку конфіденційної інформації, зважаючи на широкий спектр особистих та сімейних прав, та виклики, пов'язані зі збором та використанням інформації через файли cookies та IP-адреси, що вимагають адекватного правового регулювання для захисту особистих даних та приватного життя користувачів в цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зозуля Н. Правовий погляд на cookies або як веб-сайти збирають інформацію про користувачів. Українське право, 2018. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/pravovyy-poglyad-na-cookies-abo-yak-veb-sayty-zbyrayut-informatsiyu-pro-korystuvachiv/.
2. Конституція України. Верховна Рада України; Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Маньгора В.В., Михальчук Ю.О. Використання цифрових технологій у праві: перспективи та виклики. Інформація і право, 2023, 4, 47. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/291618>.
4. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року №119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
5. Правовий Альянс. Цифрові речі та цифровий контент: новації законодавства, договірні відносини. Лігазакон, 2023. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/223070_tsifrov-rech-ta-tsifroviy-kontent-novats-zakonodavstva-dogovrn-vdnosini.
6. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Про захист персональних даних. Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
8. Про інформацію. Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
9. Цифрова ідентичність людини. Як її захистити? Укрінформ, 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3316842-cifrova-identichnist-ludini-ak-ii-zahistiti.html>.
10. Kosinski, M. Stillwell, D.; Graepel, T. Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2013, 110 (15): 5802–5805. Bibcode:2013PNAS.110.5802K. PMC 3625324. PMID 23479631. doi:10.1073/pnas.1218772110.

ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ КОРИСТУВАННЯ МАЙНОМ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.

Герасимчук С.С.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0002-4038-3048*

Герасимчук С.С. До питання захисту права власності та визначення суб'єктів користування майном: аналіз судової практики.

У статті висвітлено судовий спосіб захисту права власності та визначено суб'єкти користування на прикладі аналізу судової практики. Визначено взаємозв'язок права власності та права користування, порядок слідування головної речі та приналежної. Наведені приклади судової справи в частині визначення судом права власності та суб'єктів права користування. Проаналізовано питання права власності в контексті ключових аспектів правовідносин між суб'єктами цивільного права. Актуалізовано положення про те, що саме ставлення держави до питання права власності визначає ознаки пануючого режиму в країні, та свідчить про розвиненість громадянського суспільства. Непорушність права власності та рівень його захисту, є своєрідним лакмусовим папірцем, який визначає рівень демократичності суспільства та ставлення держави до основних права людини та громадянина. Так, частиною 1 статті 4 ЦПК України передбачено, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Відповідно до частини 1 статті 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Згідно зі ст. 41 Конституції України кожен має право, зокрема, володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю; право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право приватної власності є непорушним (частини перша, друга, четверта). Аналіз судової практики свідчить про те, що розгляд та вирішення цивільних справ у сфері порушення права власності ускладнюється недосконалістю правової системи, необхідністю поліпшувати та змінювати існуюче законодавство в даній сфері. Визначено, що переважно звертаються особи до суду внаслідок порушень, пов'язаних з відсутністю реєстрації права власності на нерухоме майно, втрату правостановлюючих документів, отримання правостановлюючих документів неналежними суб'єктами, наявністю у складі нерухомого майна самочинних об'єктів, тощо.

Ключові слова: приватизація, державна реєстрація, визнання протиправними дій, скасування рішень органу місцевого самоврядування, земельна ділянка, домоволодіння, захист права власності, позовні вимоги, землеустрій, позивач, відповідач, власник майна.

Gerasimchuk S.S. On the question of protection of property rights and determination of subjects of property use: analysis of judicial practice.

The article highlights the method of protecting the right of ownership and determining the subjects of use on the example of the analysis of judicial practice. The interrelationship of the right of ownership and the right of use, the order of following the main thing and the accessory thing are determined. Examples of a court case in terms of the court's determination of the right of ownership and subjects of the right of use are given. The issue of property rights is analyzed in the context of a key aspect of social relations between subjects of civil law. The provision that the state's attitude to the issue of property rights determines the features of the ruling regime in the country and testifies to the development of civil society has been updated. The inviolability of the right to property and the level of its protection is a

kind of litmus test that determines the level of democratic society and the state's attitude to basic human and citizen rights. Thus, Part 1 of Article 4 of the Civil Code of Ukraine stipulates that every person has the right, in accordance with the procedure established by this Code, to apply to the court for the protection of his violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or legitimate interests. According to Part 1 of Article 16 of the Civil Code of Ukraine, every person has the right to apply to the court for the protection of his personal non-property or property right and interest. According to Article 41 of the Constitution of Ukraine, everyone has the right, in particular, to own, use and dispose of their property; the right to private property is acquired in accordance with the procedure established by law; no one can be unlawfully deprived of the right to property, the right to private property is inviolable (parts one, two, four). Analysis of court practice shows that consideration and resolution of civil cases in the field of violation of property rights is complicated by the imperfection of the legal system, the need to improve and change the existing legislation in this field. It was determined that mostly people go to court due to violations related to the lack of registration of ownership rights to real estate, loss of title documents, receipt of title documents by improper entities, presence of self-acting objects in real estate.

Key words: privatization, state registration, recognition of illegal actions, annulment of decisions of the local self-government body, land plot, home ownership, protection of property rights, claims, land management, plaintiff, defendant, property owner.

Постановка проблеми. Статтею 1 Першого протоколу Європейської конвенції з прав людини передбачено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Останніми роками питання про захист права власності набуло важливого теоретичного і практичного значення. Аналіз сучасної судової практики свідчить, що немає єдиної позиції судових органів з вирішення спорів, пов'язаних з порушенням права власності. Суди загальної юрисдикції і господарські суди, розглядаючи спори, пов'язані із захистом порушених прав, неоднозначно застосовують норми чинного законодавства, тому невизначеність судових органів в питанні одноманітного застосування положень цивільного права до спорів даної категорії призводить до порушення конституційних прав власників.

Стан опрацювання. Дослідженням цієї тематики, зокрема проблемами права власності, займалися такі вчені цивілісти, як: В. Скрипник, І. Дзера, А. Новосад, Н. Майданик, Ю. Корнеєв, С. Дяченко, Н. Горобець, О. Гнатів, О. Кухарев та ін.

Метою статті є детальне теоретичне дослідження такої правової категорії як захист права власності, дослідження можливостей захисту порушених прав на прикладі аналізу судової практики.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія учасників цивільних правовідносин, зокрема, у відносинах права власності супроводжується реалізацією суб'єктивного цивільного права. Нерідко в процесі реалізації даного виду правовідносин відбуваються порушення, які призводять до судових процесів по їх відновленню. Ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) встановлює способи захисту цивільних прав та інтересів. Одним із таких способів є звернення до суду [1].

В юридичній літературі позов про визнання права власності характеризується такими визначальними ознаками: 1) наявність дійсного, а не уявного спору про право з особою, яка не визнає право позивача або оспорує його, вважаючи майно своєю власністю; 2) відсутність зобов'язальних правовідносин між позивачем і відповідачем з приводу спірного майна; 3) обов'язок позивача довести правомірність підстав набуття права власності на спірне майно [2, с. 57].

В ході розгляду питання про систему цивільно-правових засобів захисту права власності слід звернути увагу на те, що судові засоби захисту у залежності від характеру посягання на права власника і змісту захисту, який надається власнику, виділяють такі цивільно-правові засоби захисту: речові та зобов'язально-правові. До речових позовів відносяться: 1) вимоги неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування майна (віндикаційний позов); 2) вимоги власника щодо усунення порушень права власності, які не пов'язані з володінням (негаторний позов); 3) вимоги власника про визнання права власності. Зобов'язально-правові засоби захисту засновані на охороні майнових інтересів сторін у цивільному правочині, а також осіб, які зазнали шкоди в результаті недоговорного завдання шкоди їхньому майну [3, с. 24]. Вимоги про захист

цих інтересів безпосередньо не впливають з права власності. Позови власника до правопорушника, з яким він пов'язаний зобов'язальними правовідносинами (договірними і недоговірними), спрямовані як на усунення перешкод у здійсненні права власності (позови про повернення речей, наданих у користування за договором; позови про повернення безпідставно отриманого майна), так і на відшкодування шкоди або збитків [3, с. 25].

Відповідно до ЦК України, кожна особа має право на звернення до суду з метою захисту свого особистого немайнового або майнового права й інтересу. Під судовим захистом права власності пропонується розуміти заходи, які вживаються уповноваженою особою шляхом звернення до суду, спрямовані на попередження порушення права власності, припинення його порушення або відновлення порушеного права власності на об'єкт цивільних прав, що підлягає охороні у встановленому законом порядку [4, с. 66].

Цікавою є судова практика винесення рішень про визнання протиправними дій, скасування рішень органу місцевого самоврядування, рішень про державну реєстрацію, записів про право власності, державної реєстрації земельної ділянки, визнання недійсним договору купівлі-продажу земельної ділянки, визнання права на завершення процедури приватизації землі.

Дніпровський апеляційний суд виніс постанову від 22 листопада 2023 року у справі про визнання протиправними дій, скасування рішень органу місцевого самоврядування, рішень про державну реєстрацію, записів про право власності, державної реєстрації земельної ділянки, визнання недійсним договору купівлі-продажу земельної ділянки, визнання права на завершення процедури приватизації землі. Зупинимося на аспектах встановлення факту права власності та користування земельною ділянкою, відмови в частині позову на право по завершенню приватизації землі.

Так, з матеріалів справи вбачається, що у червні 2020 року позивач Т. звернулася до суду с позовом до відповідача Ч. В обґрунтування позову позивач зазначила, що на підставі Свідоцтва про право на спадщину за законом в 2010 році вона отримала у спадщину після смерті своєї матері домоволодіння № 90 по вулиці Ж. яке згідно з Витягом із реєстру прав власності на нерухоме майно знаходиться на земельній ділянці площею 2 552 кв. м. Позивач вказала, що домоволодіння з 17.04.1933 р. безперервно належало родині позивача на праві приватної власності, та особисто позивачу належить із 2010 року на підставі Свідоцтва про право на спадщину за законом після смерті її матері, яка в свою чергу успадкувала домоволодіння після смерті свого чоловіка який помер у 2001 році, та який відповідно до Свідоцтва про право на спадщину успадкував від своєї матері у 1992 році, яка разом зі своїм чоловіком стали його власниками на підставі Умови про обмін хатами та левадами від 17.04.1933 р. У позові зазначено, що землекористування земельною ділянкою під домоволодінням, яке успадкувала позивач, виникло з 17 квітня 1933 року відповідно до Умови про обмін хатами та левадами, посвідченої та зареєстрованої в Ломівській сільраді 20.04.1933, та вказана земельна ділянка не підлягала вилученню і мала площу 5 691 кв. м, що узгоджувалося з положеннями примірних статутів сільськогосподарської артілі, оскільки мати та батько позивача буди членами артілі. У подальшому межі земельної ділянки під домоволодінням № 90 неодноразово встановлювалися та погоджувалися починаючи з 17.04.1933 року, що підтверджується відповідними рішеннями та розписками суміжних користувачів. Родина позивачки з 1933 року виконувала обов'язки, передбачені відповідним земельним законодавством про землекористування щодо сплати органам державної влади та органам місцевого самоврядування земельних платежів у належних розмірах. Мати позивача за своє життя у 2006 році розпочала процедуру приватизації земельної ділянки площею 2552 кв. м по фактичному розміщенню домоволодіння № 90. Також позивач надала до Дніпропетровської міської ради заяву про те, що у 2008 році їй було надано у приватну власність земельну ділянку площею 0,1000 га під будівництво індивідуального житлового будинку, яка є суміжною з домоволодінням № 90, та домоволодінням № 92. Однак, у період із січня по березень 2020 року на територію домоволодіння, яке належить на праві приватної власності позивачу, неодноразово намагалися проникнути незнайомі особи, які стверджували, що частина території земельної ділянки під домоволодінням, яка використовується нею під огорою, та заїзд із боку провулку на територію її домоволодіння, було передано їм Дніпровською міською радою у приватну власність, за відсутності письмової згоди позивача, як землекористувача. У зв'язку з цим, за заявою позивача неодноразово викликалися органи поліції, з метою недопущення протиправного порушення її права власності та права користування земельною ділянкою. На адвокатський запит представника позивача у 2020 Дніпровська міська рада

повідомила, що у 2018 році Дніпровська міська рада прийняла рішення про передачу земельної ділянки у власність відповідачу Ч. для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарський будівель і споруд (присадибна ділянка) в районі вул. Ж за рахунок земель, не переданих у власність або користування. Позивач зазначає, що з плану земельної ділянки, який є додатком до рішення Дніпровської міської вбачається, що Дніпровська міська рада виділила та передала у власність відповідача Ч. земельну ділянку площею 0,1000 га частково за рахунок земельної ділянки площею 2552 кв. м. 90 з розміщеними на ній об'єктами домоволодіння, які перебувають у приватній власності позивача, та за рахунок земельної ділянки суміжної з земельною ділянкою під домоволодінням № 90, яка за заявою позивача від 2008 р. перебуває в стадії приватизації. Позивач зауважує, що відповідач Ч., жодного разу не звертався до Дніпровської міської ради із заявою або клопотанням про надання йому у приватну власність земельної ділянки, яку Дніпровська міська рада йому надала. Звертаючись із заявою до міської ради про надання дозволу на розроблення проекту відведення земельної ділянки відповідач Ч. зазначив зовсім іншу земельну ділянку та не вказав, яке саме речове право він бажав отримати на іншу земельну ділянку. Тому, як вважає позивач, Дніпровська міська рада фактично без будь-яких правових підстав передала у власність відповідачу Ч. земельну ділянку отримав дозвіл та погодив межі земельної ділянки фактично накладеної на земельну ділянку під приватним домоволодінням № 90 по вул. Ж до складу якої увійшли дерева та споруди домоволодіння позивача, проте, жодних геодезичних працівників на території належного їй домоволодіння у період розробки проекту землеустрою не було. Також позивач вказує на те, що у 2017 року відповідач Ч. погодив межі земельної ділянки зі своєю дружиною Ч., яка станом на 2017 рік ще не була власником суміжної земельної ділянки. Із метою ухилення від погодження меж земельної ділянки із позивачем, як суміжним землекористувачем земельної ділянки площею 2552 кв. м, за рахунок якої було виділено спірну земельну ділянку відповідача Ч. землевпорядна організація зазначила, що по межі з суміжною земельною ділянкою позивача знаходиться «проїзд», проте жодних проїздів та доріг на території домоволодіння № 90 по вул. Ж з квітня 1933 року не було, завжди був огорож, сад, якими користувалася родина позивача. Отже, посилаючись на вказані обставини, позивач вважає, що враховуючи, що в користування позивача разом із спадковим домоволодінням перейшла земельна ділянка для обслуговування цього нерухомого майна площею 2552 кв. м, то протиправна передача Дніпровською міською радою земельної ділянки площею 0,1000 га зі складу земельної ділянки площею 2552 кв. м сільськогосподарського призначення за адресою: м. Дніпро, вул. Ж. у власність відповідачу Ч., без її вилучення з користування у позивача та припинення права користування, без прийняття рішення про зміну цільового використання цієї земельної ділянки перешкоджає позивачу належним чином реалізувати своє право на отримання вказаної земельної ділянки у власність (на приватизацію), на якій розташоване домоволодіння в тому розмірі, який є необхідний для його утримання. Крім того, позивач посилається на те, що 28 квітня 2020 року між відповідачем Ч. та покупцем К. було незаконно укладено купівлі-продажу земельної ділянки площею 0,1 (га).

Судом першої інстанції в процесі розгляду справи встановлено, що дійсно позивач Т. є власником домоволодіння № 90, що підтверджується даними із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Також було встановлено, що $\frac{1}{2}$ частину домоволодіння № 90 позивачем було успадковано після смерті матері, і $\frac{1}{2}$ частину домоволодіння № 90 позивач отримала у власність на підставі договору про розподіл спадкового майна. Вказаним судовим рішенням, яке набрало законної сили встановлено, що право користування позивачем земельною ділянкою площею 2552 кв. м під домоволодінням за адресою вул. Ж, буд. 90 у місті Дніпрі було набуто в установленому законом порядку, а тому не втрачається та зберігається за **позивачем до його належного переоформлення**, оскільки право користування земельною ділянкою, отримане до набрання чинності новою редакцією Земельного кодексу України, визнається державою в повному обсязі. Задовольняючи частково позовні вимоги, суд першої інстанції виходив з наявності підстав для їх часткового задоволення, оскільки в користування позивача разом із спадковим домоволодінням перейшла земельна ділянка для обслуговування цього нерухомого майна площею 2552 кв. м, то протиправна передача Дніпровською міською радою земельної ділянки площею 0,1000 га зі складу земельної ділянки площею 2552 кв. м сільськогосподарського призначення за адресою: м. Дніпро, вул. Ж 90, у власність відповідачу Ч. без її вилучення із користування у позивача та припинення права користування, без прийняття рішення про зміну цільового використання цієї земельної ділянки, перешкоджає позивачу належним чином реалізувати своє право на отримання

вказаної земельної ділянки у власність чи інше речове право, на якій розташоване домоволодіння в тому розмірі, який є необхідний для його утримання. Таким чином, суд першої інстанції дійшовши висновку, що спірна земельна ділянка, яка рішенням Дніпровської міської ради у 2018 році була передана у власність відповідачу Ч. є частиною земельної ділянки, що знаходилась у законному користуванні позивача Т. Ч. вважав за потрібне визнати протиправним та скасувати рішення Дніпровської міської ради в частині надання дозволу відповідачу Ч. на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для будівництва та обслуговування жилих будинків, господарських будівель і споруд (присадибні ділянки) [5].

Необхідно зазначити, що до часу набрання чинності Цивільним кодексом України 2003 року та Законом України від 01 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» виникнення права власності на будинки, споруди не залежало від державної реєстрації цього права. до 05 серпня 1992 року не передбачалася процедура введення приватних житлових будинків в експлуатацію при оформленні права власності. Документом, який засвідчує відповідність закінчених будівництвом до 5 серпня 1992 року житлових будинків вимогам законодавства, будівельним нормам та державним стандартам і правилам, зокрема, для потреб державної реєстрації прав власності на нерухоме майно, є технічний паспорт, складений за результатами технічної інвентаризації. Пленум Верховного Суду України у п. 9 постанови «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» № 7 від 04.10.1991 роз'яснив, що право власності на жилий будинок, збудований громадянином на відведеній йому в установленому порядку земельній ділянці і прийнятий в експлуатацію, виникає з часу його реєстрації у виконкомі місцевої ради [6]. До особи, яка набула право власності на житловий будинок (крім багатоквартирного), будівлю або споруду, переходить право власності, право користування на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення в обсязі та на умовах, встановлених для попереднього землевласника (землекористувача) (частина перша статті 377 Цивільного кодексу України).

Частина друга статті 120 ЗК України закріплює принцип цілісності об'єкта нерухомості із земельною ділянкою, на якій цей об'єкт розташований. За приписом цієї частини визначення правового режиму земельної ділянки перебуває у прямій залежності від права власності на відповідні житловий будинок, будівлю чи споруду (висновок Верховного Суду України, викладений у постанові від 12 жовтня 2016 року у справі № 6-2225цс16) [6]. Перехід права на земельну ділянку до нового набувача нерухомого майна відбувається в силу прямого припису закону, незалежно від волі органу, який уповноважений розпоряджатися земельною ділянкою. Таким чином, з моменту переходу права власності на розташоване на земельній ділянці нерухоме майно до нового власника у правовідносинах користування земельною ділянкою, на якій знаходиться це майно, відбувається фактична заміна землекористувача: права й обов'язки землекористувача переходять до нового власника відповідного нерухомого майна. Отже, **нерухоме майно нерозривно пов'язане із земельною ділянкою**, на якій воно знаходиться, і переміщення такого майна неможливе без його знецінення, а отже, використання споруд, належних позивачу, неможливе без відповідної земельної ділянки. Враховуючи вищевикладене, суд першої інстанції, із урахуванням встановлених вище обставин справи та аналізу наведених положень Земельного кодексу України, дійшов до вірного висновку, що право користування земельною ділянкою площею 2552 кв. м під домоволодінням за адресою вул. Ж у місті Дніпрі, було набуто в установленому законом порядку, а тому не втрачається та зберігається за позивачем до його належного переоформлення, оскільки право користування земельною ділянкою, отримане до набрання чинності новою редакцією Земельного кодексу України, визнається державою в повному обсязі.

В частині задоволення вимог суд першої інстанції та апеляційний суд **відмовив, щодо визнання за позивачем першочергового права на завершення процедури приватизації землі**, та одержання правовстановлюючих документів яке належить на праві приватної власності Суд першої інстанції виходив з того, що вказана заява до тепер не розглянута, в той час як вирішення даного питання відноситься до дискреційних повноважень органу місцевого самоврядування – Дніпровської міської ради. Відповідно, до компетенції суду входить вже надання правової оцінки результатам розгляду даної заяви, дій чи бездіяльності органу місцевого самоврядування щодо розгляду такої заяви [5].

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумок, можна зробити висновок, що аналіз судової практики свідчить про те, яке актуальне значення має судовий спосіб захисту, зокрема, при по-

рушенні права власності.. Аналіз представленої судової справи дає змогу зробити висновок, що з одного боку звернення до суду є дієвим способом встановлення факту права власності і судові рішення по даній справі буде ще одним підтвердженням права власності, з іншого боку, розгляд та вирішення цивільних справ у сфері порушення права власності ускладнюється недосконалістю правової системи, необхідністю поліпшувати та змінювати існуюче законодавство в даній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV// *Відомості Верховної Ради України*. 2003. – № 40–44, ст. 356.
2. Кухарев О.Є. Окремі аспекти вирішення спорів щодо визнання права власності на спадкове майно // *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 11-12. С. 57–65.
3. Цивільно-правовий захист права власності: навч.-метод. посіб. для здобув. освітньо-наук. програми «Д-р філософії» за ред.: Є.О. Харитонова, К.Г. Некіт; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». 2023. 53 с.
4. Дяченко С.В. Захист права власності у разі його обмеження з метою забезпечення позову. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7 с. 65–68.
5. Постанова Дніпровського апеляційного суду м. Дніпра від 22 листопада 2023 року / справа № 199/2213/20.
6. Постанова Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 року у справі № 6-2225цс16).

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.28>

ОСКАРЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ ДО СУДУ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Джуга М.В.,
*аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Джуга М.В. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в Україні в радянський період.

Стаття присвячена судовому контролю за нотаріальною діяльністю у часи радянського панування на українських землях та покликана проаналізувати історію оскарження до суду нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні за радянським нотаріальним та процесуальним законодавством.

Відзначається, що на поч. ХХ ст., коли проголошувалися незалежні держави в Україні політичне керівництво реформуванням нотаріату не займалося, а тому певний час імперське законодавство (Австро-Угорщини та Росії) регламентувало інститут судового контролю за вчиненням нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні. Проте, поразка в радянсько-українській війні (1917–1921 рр.) призвела до початку радянського етапу в історії українського нотаріату.

Вказується, що на перших етапах радянської влади інститут нотаріату занепадав, оскільки не були сформовані передумови для діяльності нотаріуса, але із початком нової економічної політики потреба в нотаріусах знову виникла, що актуалізувало розробку механізмів судового контролю за їхньою діяльністю. Стверджується, що радянський інститут оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні, запроваджений ЦПК 1924 р., майже повністю базувався на законодавстві царської Росії. Проте, головною відмінністю стало те, що скарги на дії нотаріусів з приводу вчинення нотаріальної дії або відмови у її вчиненні почали подаватися за правилами цивільного процесу. Такі справи законодавцем були віднесені до справ окремого провадження, оскільки вони не передбачали вирішення спору про право цивільне, щодо якого учинялася нотаріальна дія.

Істотних змін інститут оскарження до суду нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні зазнав після прийняття ЦПК УРСР 1963 р., де було передбачено за результатами розгляду скарг на нотаріусів по суті виносити рішення, а не ухвалу суду. За таким рішенням суд міг скасувати вчинену нотаріальну дію або зобов'язував нотаріуса (посадову особу, яка вчиняє нотаріальні дії) її вчинити.

Стверджується, що радянська модель оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду діяла в Україні ще тривалий проміжок часу, бо зберігало чинність радянське процесуальне законодавство, а нотаріальне законодавство України в плані судового контролю за нотаріальною діяльністю фактично нагадувало радянське.

Ключові слова: цивільний процес, еволюція нотаріату, радянський період, судовий контроль, оскарження нотаріальних дій.

Dzhuga M.V. Appeal of notarial deeds or refusal to perform them in court in Ukraine during the soviet period.

The article is devoted to the judicial control of notarial activities during the Soviet rule on Ukrainian lands and is designed to analyze the history of notarial actions being appealed to the court or refusal to perform them under the Soviet notarial and procedural legislation.

It is noted that at the beginning In the 20th century, when independent states were proclaimed in Ukraine, the political leadership was not engaged in reforming the notary, and therefore for some time the imperial legislation (of Austria-Hungary and Russia) regulated the institution of judicial control over the performance of notarial acts or refusal to perform them. However, the defeat in the Soviet-Ukrainian war (1917–1921) led to the beginning of the Soviet stage in the history of the Ukrainian notary.

It is indicated that in the first stages of Soviet power, the notary institution declined, as the prerequisites for the activity of a notary were not formed, but with the beginning of a new economic policy, the need for notaries arose again, which actualized the development of mechanisms for judicial control of their activities. It is claimed that the Soviet institution of challenging notarial acts or refusal to perform them, introduced by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in 1924, was almost entirely based on the legislation of Tsarist Russia. However, the main difference was that complaints against the actions of notaries regarding the performance of a notarial act or refusal to perform it began to be filed according to the rules of civil procedure. Such cases were classified by the legislator as cases of a separate proceeding, since they did not involve the resolution of a civil law dispute, in respect of which a notarial act was performed.

The institution of appealing to the court of notarial actions or refusal to perform them underwent significant changes after the adoption of the Code of Civil Procedure of the Ukrainian SSR in 1963, where it was stipulated that, based on the results of the review of complaints against notaries, a decision should be made, rather than a court decision. According to such a decision, the court could cancel the performed notarial act or oblige the notary (an official who performs notarial acts) to perform it.

It is claimed that the Soviet model of contesting notarial actions or refusing to perform them in court operated in Ukraine for a long period of time, because the Soviet procedural legislation remained in force, and the notarial legislation of Ukraine in terms of judicial control over notarial activity actually resembled the Soviet one.

Key words: civil process, evolution of notary, Soviet period, judicial control, appeal of notarial actions.

Постановка проблеми. На поч. ХХ ст. в Україні було проголошено утворення ряду українських держав: «перша» УНР, ЗУНР, Українська держава (Гетьманат), «друга» УНР. Указані українські держави проіснували в якості незалежних не довго та більше займалися політичними і військовими справами, а тому нотаріальне законодавство колишніх імперій (Австро-Угорської та Російської) діяло ще деякий час. Зокрема, австрійський Нотаріальний порядок 1871 р. мав чинність у ЗУНР аж до її захоплення Польщею та продовжував діяти в Польщі до 1934 р. [1, с. 78]. З іншої сторони, в умовах триваючої Першої світової війни (закінчилася 11 листопада 1918 р.) та початку радянсько-української війни (1917–1921 рр.) народне господарство в Україні занепадало, зменшуючи потребу населення в послугах нотаріуса.

Після поразки в радянсько-українській війні від більшовиків починається радянський етап в історії вітчизняного нотаріату. Характерною рисою початку радянської державності була повна ліквідація царського нотаріату. Так, Декрет РНК УСРР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. ліквідував колишні суди (п. 1) [2, с. 155]. До них відносилися окружні суди, в штаті яких працювали державні нотаріуси царської Росії. Спочатку (в 1917 р.) радянській владі нотаріуси не були потрібні, бо вирувала війна, приватна власність на об'єкти цивільного обігу ліквідувалася, існували проблеми з кадрами із-за втеч або репресій щодо нотаріусів. Згодом згаданий Декрет «Про суд» поклав вчинення нотаріальних дій на інші органи: місцеві ради, відділи соціального забезпечення, юстиції, запису актів громадянського стану [3, с. 13]. Але після того, як був взятий курс у 20 рр. ХХ ст. на розвиток ринкових відносин (НЕП), цивільних обіг поживався, потреба в нотаріусах знову виникла.

Стан опрацювання. Історія вітчизняного нотаріату була предметом дисертаційних та монографічних досліджень багато разів, а також її можна було зустріти в періодичних наукових публікаціях. Але оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду у радянський період вивчалось науковцями не часто (А.Г. Гойбарг, М.С. Долинська, Ю.В. Желіховська, О.І. Нелін, О. Чепец, Л. Шевчук, Ф. Шоста тощо), залишаючи багато не розв'язаних питань.

Метою статті є визначення особливостей судового контролю за нотаріальною діяльністю в Україні в період радянського панування на українських землях.

Виклад основного матеріалу. В 1923 р. постановою РНК УСРР було затверджено Положення про державний нотаріат, яке дозволяло працювати нотаріусам тільки в державній нотаріальній конторі (що продовжило традиції царської Росії у визначенні місця нотаріату в механізмі держави – *Авт.*). А в 1924 р. був прийнятий перший ЦПК радянської України, норми якого вже регламентували особливість розгляду певної категорії цивільної справи: скарги на дії нотаріусів (ст. ст. 231–234).

Скарги на вчинення нотаріусом нотаріальної дії або відмови в їх вчиненні, так як і на тяганину справ у нотаріуса, подаються до губернського суду та розглядаються цивільним касаційним відділенням (ст. 231 ЦПК УСРР 1924 р.). Губернський суд у Радянській Україні виступав судом другої ланки, основне призначення якого зводилося до касаційного перегляду судових рішень повітового суду, який був судом першої ланки. Скарга на дії нотаріусів розглядалася суддею одноособово без виклику зацікавлених осіб (ст. 192 ЦПК УСРР 1924 р.). Строк подачі скарги: 2 тижні з дня, коли стало відомо про розпорядження нотаріуса (ст. 232 ЦПК УСРР 1924 р.). Скарги на тяганину строком не обмежені [4, с. 317]. Самі скарги безпосередньо подаються нотаріусу, дії якого оскаржуються, який не пізніше 3 днів сам її передає зі своїми поясненнями до губернського суду. Він також передає нотаріальну справу чи копії необхідних документів. Правда, скаржник міг безпосередньо подати скаргу на нотаріуса до губернського суду (ст. 233 ЦПК УСРР 1924 р.). Якщо строк подачі скарги був пропущений, вона завертається скаржнику, але нотаріус про таку свою дію має інформувати губернський суд (ст. 234 ЦПК УСРР 1924 р.) [5, с. 190, 221–223]. Таким чином, порядок оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні істотно змінений не був і багато в чому нагадував царське законодавство, зокрема Положення про нотаріальну частину 1866 р. Це, в свою чергу, свідчить про непослідовність політики радянської влади, яка спочатку ліквідує інститут, «як буржуазний пережиток», а потім майже в тому самому вигляді його відновлює, називаючи «соціалістичним досягненням».

По завершенні політики НЕПу та запровадження планової економіки, інститут нотаріату починає знову занепадати, оскільки на перше місце виходить не дотримання правопорядку при укладенні цивільно-правових договорів, а виконання затвердженого плану. Так, в Україні у 1930 р. кількість нотаріальних контор зменшилась із 110 до 35 [6, с. 156]. Тим не менше, головною відмінністю судового контролю за діяльністю нотаріусів стало те, що скарги на дії нотаріусів або відмови в їх вчиненні, скарги на тяганину в нотаріуса стали розглядатися в якості цивільної справи. Законодавець відніс їх до справ окремого провадження (ст. 191 ЦПК УСРР 1924 р.) [5, с. 189], що мало пояснення з боку Верховного Суду УСРР.

Нотаріус виступає в якості органу судової влади, який не перебуває з особами, які звертаються до нього за вчиненням нотаріальної дії у приватно-майнових відносинах. Відтак між ним та особою, яка звернулася до нього не може виникнути правового спору, який розглядається в звичайному позовному провадженні. Суд не повинен встановлювати фактичну сторону спірного правовідношення та робити висновки у кого які права та обов'язки, а має вияснити наскільки правильно нотаріус визначив юридичний характер тих дій, за вчиненням яких до нього звернулися, та чи правильно застосував до таких дій відповідне законодавство. Резюмуючи, Верховний Суд УСРР зауважив, що судова перевірка нотаріальних дій тотожна за своїм змістом і значенням перевірці судових рішень I інстанції касаційною, чому скарги на дії нотаріусів розглядаються касаційним, а не судовим відділенням губернського суду [7, с. 76]. Важливість указанного застереження у висновках Верховного Суду УСРР пояснювало чому скаржник не міг оскаржити ухвали губернського суду на скарги до нотаріусів: Верховний Суд перевіряв судові рішення касаційної інстанції тільки в порядку нагляду. А згідно ст. 254 ЦПК УСРР 1924 р. цивільна справа у порядку нагляду переглядалася виключно за протестом прокурора [5, с. 260]. Неможливість оскарження судового рішення, винесеного за скаргою на нотаріуса, була також характерна для царської Росії.

У 1929 році в УСРР була завершена адміністративна реформа, яка побудувати триступеневу систему управління. Були скасовані губернії, замість яких появились округи (41), а повіти були перетворені на райони (680) [8, с. 175]. Крім того, у складі УСРР з 1924 р. появилася Автономна Молдавська СРР. Все це зумовило прийняття нового ЦПК УСРР 1929 року, який дещо змінив інститут оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні:

- 1) скарги подавалися до окружних судів або до Головного суду АМСРР (ст. 258);
- 2) за результатами розгляду скарги суд виносив ухвалу, яку можна було оскаржити до Верховного Суду УСРР (ст. 258);
- 3) скарги на неправильно вчинені нотаріальні дії селищними чи сільськими радами або відмову в їх вчиненні подавалися до районного суду, ухвалу якого в справі можна було оскаржити до окружного суду або Головного суду АМСРР (ст. 258). У зв'язку з включенням до ЦПК можливості оскарження нотаріальних дій інших суб'єктів, а не тільки нотаріуса, була відповідно змінена назва глави ЦПК: «Скарги на дії нотаря й інших органів, що виконують нотаріальні функції»;
- 4) зник такий об'єкт оскарження як «тяганина» [9, с. 68-69].

У всьому іншому зміни не зачепили даний інститут, залишивши скарги на дії нотаріусів та інших органів, що виконують нотаріальні функції, в межах окремого провадження цивільного судочинства.

В 60-ті роки ХХ ст. відбулося масове оновлення радянського законодавства, в тому числі й у цивільній процесуальній сфері. ЦПК УРСР 1963 року вніс деякі істотні зміни в порядок оскарження нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні до суду. Зокрема, було прямо передбачено, що спір про право, який базується на нотаріальній дії вирішується в позовному провадженні (ст. 285 ЦПК УРСР). Також був зменшений строк подачі скарги з двох тижнів до 10 днів з дня вчинення нотаріальної дії або відмови в її вчиненні (ст. 286 ЦПК УРСР). Було передбачено за результатами задоволення скарги виносити не ухвалу суду, а рішення суду, в якому суд міг скасувати вчинену нотаріальну дію або зобов'язував нотаріуса (посадову особу, яка вчиняє нотаріальні дії) її вчинити. Для цього суд повинен був їм надіслати копію рішення (ст. 288 ЦПК УРСР) [10].

В 1973 р. був прийнятий перший Закон СРСР «Про державний нотаріат», на підставі якого через рік був прийнятий Закон УРСР «Про державний нотаріат» (1974 р.) [11, с. 88]. Згідно цього Закону скарги на нотаріусів у зв'язку з неправильним вчиненням нотаріальної дії або на відмову в її вчиненні подаються до районного (міського) народного суду в порядку, встановлюваному цивільним процесуальним законодавством (ст. 29); спір про право, оснований на вчиненій нотаріальній дії, розглядається судом або арбітражем у порядку позовного провадження (ст. 30); скарги на дії державних нотаріусів, які не стосуються суті вчинюваних ними нотаріальних дій (порушення строків вчинення нотаріальних дій, недодержання встановлених годин прийому і т. ін.), розглядаються відділами юстиції виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, Міністерством юстиції Української РСР, Міністерством юстиції СРСР (ст. 31) [12]. На підставі цього Закону були внесені зміни до ЦПК УРСР 1963 р., які стосувалися судового контролю за нотаріальними діями. Так, була змінена назва глави 39 на «Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні» та була змінена ст. 285, яка почала визначати підсудність скарг, коли вони подаються до осіб, що мають право вчинити нотаріальні дії щодо посвідчення довіреності чи заповіту або відмови в їх посвідченні [13]. У цілому дані зміни були характерними, бо вони описували стан нотаріату в СРСР: показували ту невелику ділянку роботи нотаріусів, що їм взагалі була доступна в радянські часи. Із-за відсутності приватної власності на землю, житло в містах, засоби виробництва і т.д., цивільні договори, що вимагали нотаріального посвідчення, укладалися вкрай рідко (напр., дарування автомобілів). Загалом нотаріуси посвідчували довіреності та заповіти громадян або вірність копій документів [3, с. 14].

Висновки. Після проголошення незалежності України в 1991 році, в числі перших законів нашої держави стає Закон України «Про нотаріат», проект якого було розроблено ще 1992 році [14, с. 784]. Проте, указаний Закон щодо оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні (ст. 50) майже дослівно повторив Закон УРСР «Про державний нотаріат» 1974 р. (ст. 29, ст. 30). Єдина різниця була у визначенні підсудності скарг до приватних нотаріусів, які запроваджувалися Законом України та державних нотаріальних архівів. Аж до введення в дію 1 вересня 2005 року ЦПК України передбачалися два порядки судового контролю за нотаріальною діяльністю: окреме провадження при оскарженні нотаріальної дії або відмови в її вчиненні для прямого судового контролю та позовне провадження при розгляді спору про право, який базується на вчиненій нотаріальній дії для непрямого судового контролю. Після введення в дію ЦПК України від 18 березня 2004 р. оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні відбувається у формі позовного провадження, як і спір про право, що базується на нотаріальній дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевчук Л. Інститут нотаріату в Західноукраїнській народній республіці. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Випуск 67. С. 77–84.
2. О суде: декрет СНК УССР от 19 февраля 1919 года. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. Киев: Издание Народного Комиссариата Юстиции, 1919. С. 155.
3. Нелін О.І. Становлення і розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект). *Юридична Україна*. 2012. № 7. С. 11–45.
4. Гойхбарг А.Г. Курс гражданского процесса. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1928. 320 с.

5. Гражданский Процессуальный Кодекс. Текст и практический комментарий. Практика Верховных Судов УССР и РСФСР и литература по Гр. Процесу по 1 ноября 1925 г. / [Сост. Ф. Шостя]; ред. и пред. А.И. Строева. [изд. 2-е доп. и перераб.]. Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1925. 367 с.
6. Желіховська Ю.В. Історія виникнення та розвитку нотаріату в Україні. *Молодий вчений*. 2014. № 11. С. 155–160.
7. Разъяснения Пленума Верховного Суда УСРР от 5 января 1925 г. *Вестник Советской Юстиции*. 1925. № 2. С. 76.
8. Історія держави і права України. Частина 2: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. Київ: Ін Юре, 1996. 448 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс УСРР. [в редакції 11 вересня 1929 року]. Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1930. 149 с.
10. Цивільно-процесуальний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1502-06/ed19960202#Text> (дата звернення: 12.12.2023).
11. Чепец О. Советский нотариат в Украине: общая характеристика и особенности. *Leges si Viata*. 2017. № 10/2(310). С. 85–89.
12. Про державний нотаріат: Закон Української РСР від 25.12.1974 № 3377-VIII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1975. № 1. Ст. 4.
13. Про внесення змін і доповнень до законодавства Української РСР у зв'язку з прийняттям Закону Української РСР «Про державний нотаріат»: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 25.04.1975 № 3764-VIII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/r753764?ap=2&ed=1975_04_25 (дата звернення: 12.12.2023).
14. Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.29>

ПРАВО НА ВІДКЛАДЕНЕ БАТЬКІВСТВО/МАТЕРИНСТВО – ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Дутко А.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5062-6947>
e-mail: dutkoalona@gmail.com*

Дутко А.О. Право на відкладене батьківство/материнство – окремі питання правового регулювання.

У статті проаналізовано особливості правовідносин, що виникають у зв'язку із кріоконсервацією біологічного матеріалу людини – ембріонів та репродуктивних клітин, а саме: визначення походження народженої таким чином дитини. Зазначено, що народження дітей є складовою демографічної політики держави, а застосування допоміжних репродуктивних технологій здатно змінювати демографічну ситуацію в суспільстві на краще. Кріоконсервація актуальна не тільки у випадках, коли у пари, яка бажає мати дітей є складнощі із зачаттям, але і коли таких проблем ще немає, але вони можуть виникнути з великою ймовірністю – це стосується таких категорій громадян, які проходять лікування онкологічних захворювань із ризиком втрати репродуктивного здоров'я, а також громадян, які за родом діяльності постійно ризикують своїм життям та здоров'ям: військовослужбовці, поліцейські або працівники на виробництвах із шкідливими умовами праці.

Автор зазначає, що медичні біотехнології стають все різноманітнішими та ефективнішими, наукові досягнення дедалі глибше проникають у природні процеси відтворення людини, тому виникає необхідність вирішення правових питань пов'язаних з кріоконсервацією. А реалізація права на кріоконсервацію вимагає правового регулювання так званого відкладеного батьківства.

З точки зору сімейного права ці відносини становлять інтерес у частині виникнення нових сімейно-правових відносин. Автор розглядає кілька моделей визначення походження дитини, народженої з застосуванням допоміжних репродуктивних технологій з використанням кріоконсервованих репродуктивних клітин або ембріонів. Розглядаються окремі питання постмортальної репродукції.

Автор робить висновок про необхідність законодавчого регулювання прогалин у сфері кріоконсервації репродуктивних клітин та ембріонів, що дозволить забезпечити належне закріплення гарантії права на батьківство/материнство та ефективного механізму їх реалізації у випадках обмеження життєдіяльності чи смерті особи.

Ключові слова: визначення походження дитини, відкладене батьківство/материнство, допоміжні репродуктивні технології, репродуктивні права, постмортальна репродукція, кріоконсервація, демографічна політика.

Dutko A.O. The right to delayed parenthood/maternity – separate issues of legal regulation.

The article analyzes the peculiarities of legal relations arising in connection with the cryopreservation of human biological material – embryos and reproductive cells, namely: determining the origin of a child born in this way. It is noted that the birth of children is a component of the demographic policy of the state, and the use of assisted reproductive technologies can change the demographic situation in society for the better. Cryopreservation is relevant not only in cases when a couple who wants to have children have difficulties with conception, but also when such problems do not yet exist, but they may arise with a high probability – this applies to such categories of citizens who are undergoing treatment for oncological diseases with a risk of loss reproductive health, as well as citizens who constantly risk their lives and health due to their activities: military personnel, policemen or workers at factories with harmful working conditions.

The author notes that medical biotechnologies are becoming more and more diverse and effective, scientific achievements are penetrating deeper and deeper into the natural processes of human reproduction, therefore there is a need to resolve legal issues related to cryopreservation. And the realization of the right to cryopreservation requires legal regulation of so-called delayed parenthood.

From the point of view of family law, these relations are of interest in terms of the emergence of new family law relations. The author considers several models for determining the origin of a child born with the use of assisted reproductive technologies using cryopreserved reproductive cells or embryos. Separate issues of postmortem reproduction are considered.

The author concludes that there is a need for legislative regulation of gaps in the field of cryopreservation of reproductive cells and embryos, which will allow to ensure proper consolidation of the guarantee of the right to paternity/maternity and an effective mechanism for their implementation in cases of restriction of vital activity or death of a person.

Key words: determination of the child's origin, delayed parenthood/motherhood, assisted reproductive technologies, reproductive rights, postmortem reproduction, cryopreservation, demographic policy.

Постановка проблеми. Відтворення (репродукція) людини є ключовим чинником існування людства. Науково-технічний прогрес призвів до появи допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), реалізація яких суттєво змінила процес зачаття та народження дитини та породила проблеми у праві, які раніше не існували. Сучасні репродуктивні технології дають можливість відтермінувати батьківство та зберегти свій біоматеріал перед такими випробуваннями, як хвороба чи війна.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у світі зростає число безплідних подружніх пар. В Україні це приблизно 20 % людей репродуктивного віку [1].

Серед репродуктивних прав фізичної особи окреме місце займає право на збереження репродуктивних клітин – кріоконсервацію [2, с. 86-87], що дає можливість зачаття та народження дитини не лише за життя але і після смерті одного або обох біологічних батьків. Цей процес при застосуванні ДРТ - це вже не той відносно відомий період часу - 10 місяців, згаданий у Сімейному кодексі України. За допомогою досягнень біології цей період тепер може бути продовжено на необмежений час за рахунок кріоконсервації. А реалізація права на кріоконсервацію вимагає правового регулювання так званого відкладеного батьківства. Ця послуга в останні роки стала доволі популярною у сфері допоміжної репродукції людини. Вона актуальна, як справедливо зазначається, для тих, «хто через кар'єру, життєві плани, хвороби хоче відкласти народження дітей на 5-10 років або ж зберегти свій репродуктивний матеріал на випадок непередбаченої ситуації або професійних ризиків (військовослужбовці, поліцейські, пожежники тощо). Ця програма включає забір, заморожування, подальше тривале зберігання репродуктивного матеріалу жінок або чоловіків... Крім того, кріоконсервування репродуктивного матеріалу або ембріонів може бути пов'язано ще й з постмортальними репродуктивними програмами, які проводяться після смерті» [3].

Стан опрацювання. Основою дослідження вибраної тематики слугували праці М.З. Вовк, Х.В. Майкут, М.Р. Заболотної, В.І. Чечерського, А.О. Куценка, М.Л. Шелютто, О.Є. Кухаревої та інших учених.

Мета статті – проаналізувати моделі визначення походження дитини, народженої з застосуванням ДРТ з використанням кріоконсервованих репродуктивних клітин або ембріонів та розглянути окремі питання постмортальної репродукції.

Виклад основного матеріалу. Загальна Декларація про біоетику та права людини [4], прийнята резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 19 жовтня 2005 р., закликала законодавців усіх рівнів розвивати дослідження етичних проблем і вживати відповідних заходів у зв'язку з наслідками науково-технічного прогресу та, зокрема, застосуванням новітніх біо- та медичних технологій.

Розглянемо декілька моделей правового регулювання відкладеного батьківства. **Перша модель** стосується визначення походження дитини, народженої у **подружжя** з застосуванням ДРТ з використанням кріоконсервованих репродуктивних клітин або ембріонів (зазначимо, що у світі відомі випадки народження дітей з використанням репродуктивного матеріалу, який був кріоконсервованим 21 рік, та імплантації ембріонів, що зберігалися 10 років [5]).

Визначення походження дитини в цьому випадку відбувається за ст. 123 СК України [6]. При буквальному тлумаченні цієї норми, можна дійти висновку, що йдеться: по-перше, у прямому

вираженні волі живих осіб, по-друге, які обов'язково перебувають у шлюбі. Це означає, що, якщо батьки-замовники вже розпочали свою репродуктивну програму, підписавши добровільну згоду на застосування методу штучного запліднення або на імплантацію ембріона, в тому числі кріоконсервованого, то вони в будь-якому випадку будуть записані як батьки дитини.

Зазначимо, що дата зачаття у разі народження дитини внаслідок застосування ДРТ визначається датою (часом) проведення процедури інсемінації жінки або перенесення ембріона у порожнину матки, оскільки зачаття, включаючи використання ДРТ, завершується всередині материнського організму. Наприклад, у Законі про сім'ю (Family Law Act) 2011 р. канадської провінції Британська Колумбія встановлено, що дитина, яка народилася в результаті допоміжної репродукції (прижиттєвої чи посмертної — значення в даному випадку не має), вважається зачатою в день, коли репродуктивний матеріал або ембріон був імпантований жінці, яка народила дитину (ст. 20) [5].

Закон Великобританії про запліднення та ембріологію людини (Human fertilisation and Embryology Act 1990 [7]) передбачає запис померлого чоловіка батьком дитини навіть тоді, коли жінці після смерті зазначеного чоловіка, але за його письмовою згодою бути записаним батьком дитини, було імпантовано ембріон, створений з використанням донорської сперми, тобто коли померлий генетичним батьком дитини не є. Зазначимо, що цей Закон стосується випадків народження посмертно зачатих дітей тільки у подружжя.

Проблематичною видається ситуація, за якої один із подружжя має намір самостійно, без урахування думки другого, вирішити питання про подальшу долю кріоконсервованих ембріонів, вже після розірвання їхнього шлюбу. Це **друга модель** правового регулювання відкладеного батьківства. З одного боку, випадки, коли здійснюється запліднення вже після розірвання шлюбу можна розцінити як своєрідний примус чоловіка до батьківства, і, відповідно, порушення його репродуктивних прав. З цього приводу у справі «Еванс проти Сполученого Королівства» 10 квітня 2007 (Велика палата) ЄСПЛ зазначила, що «аявниця, яка хворіла на рак яєчників, пройшла процедуру екстракорпорального запліднення зі своїм на той час партнером до того, як їй було видалено яєчники. Було створено та передано на збереження шість ембріонів. Коли стосунки пари закінчилися, її колишній партнер відкликав свою згоду на використання ембріонів, не бажаючи бути генетичним батьком дитини заявниці. Національне право в результаті вимагає знищення зародків. Заявниця скаржиться, що національне право дозволило її колишньому партнеру відкликати дозвіл на зберігання та використання нею ембріонів, створених разом, тим самим позбавляючи її можливості мати дитину, яка була б її генетичним родичем.

Згідно підстав наданих в постанові Великої палати від 7 березня 2006 року про питання коли починається життя знаходиться в межах втручання держави, Велика палата постановила, що ембріони, створені заявницею та її колишнім партнером, не мали права на життя. Тому суд вирішив, що не було порушення Статті 2 (право на життя) Конвенції» [8].

В Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні зазначено, що в заяві на кріоконсервацію ембріонів потрібно вказати, що «Я (ми) зобов'язуюсь (зобов'язуємося) заявити про зміну строків зберігання і використання заморожених ембріонів у випадку зміни сімейних обставин» [9]. Тому необхідно на законодавчому рівні встановити заборону на використання кріоконсервованих ембріонів після розірвання шлюбу без повторного отримання згоди одного з подружжя на це в письмовій формі.

Як зазначають О. Данченко, Ю. Левчук: «Однією із таких сфер, яка потребує нагального регулювання, є кріоконсервація, у тому числі розпорядження кріоконсервованим біологічним матеріалом після смерті пацієнтів, тобто постмортальна репродукція [10]. Тому **третя модель** відкладеного батьківства стосується визначення походження дитини, народженої після смерті когось одного або обох батьків при використанні кріоконсервованих репродуктивних клітин, ембріонів померлих осіб.

Постмортальна репродукція, що розглядалася раніше лише як народження дитини після смерті одного з батьків, тепер включає також можливість її зачаття після смерті батьків.

У Постанові Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року у справі № 420/5/22 зазначено, що «Право дитини, народженої в результаті штучного запліднення, що відбулося після спливу 10 місяців після смерті батьків (одного з батьків), які в розумінні ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» є годувальниками, на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника, як складової частини права на соціальний захист, ... не може ставитися в залежність із часом її народження, оскільки таке народження може відбутись і після спливу 10

місяців після смерті годувальника. За таких обставин до спірних правовідносин підлягає застосуванню законодавство без дискримінації за ознакою часу народження та способу запліднення, тобто без прив'язки до народження дитини до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника» [11].

В окремих державах (Німеччині, Данії, Франції, Швейцарії, Швеції) посмертна репродукція заборонена [12], в інших (Бельгії, Великобританії, Ізраїлі, Нідерландах, США та ін.) вона здійснюється легально. Як правило, у ситуаціях, коли статеві клітини померлого чоловіка використовує для зачаття та народження жінка, яка є його вдовою, то якихось складнощів не виникає: юридично батьками народженої дитини будуть визнані жінка та її померлий чоловік.

У цьому контексті хотілось би звернути увагу на рекомендації Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, виданих 21 серпня 2006 р.: (а) Згода на використання біоматеріалу після смерті має бути оформлена у письмовому вигляді до моменту кріоконсервації або початку циклу ДРТ. (б) У разі смерті одного з подружжя другий із подружжя повинен отримати детальну консультацію щодо використання замороженого біоматеріалу померлого чоловіка/дружини [13].

Справа в тому, що прижиттєва кріоконсервація репродуктивних клітин сама по собі зовсім не обов'язково свідчить про намір вдатися до посмертної репродукції: в одних випадках при здачі генетичного матеріалу та створенні ембріонів планується лише їхнє прижиттєве використання з метою народження дитини, в інших – маються на увазі обидва варіанти репродукції (прижиттєва, а у разі її невдачі – посмертна) або ставиться мета посмертного зачаття.

В Україні згода осіб, які вже надали свій генетичний матеріал, саме на посмертну репродукцію як її необхідну умову прямо не передбачена, немає вказівок і на судовий порядок її встановлення. Визначення походження дітей, народжених внаслідок посмертного використання ДРТ, регулюється таким чином. Запис померлого як батька дитини у разі посмертного зачаття, крім згоди померлого на посмертне використання його генетичного матеріалу, повинен бути обумовлений його письмовою згодою бути батьком такої дитини. Такий підхід відповідає теорії наміру (*intention*), що лежить в основі виникнення батьківських правовідносин у випадках застосування ДРТ.

Закономірно виникає питання про те, наскільки ж справедливо з позиції моралі позбавляти батьків померлих жінки/чоловіка, які пережили власних доньку/сина можливості побачити їх продовження у кровних онуках після смерті доньки/сина? У зв'язку з цим, нами пропонується на законодавчому рівні в Україні зафіксувати за батьками померлих жінки/чоловіка права скористатися їх кріоконсервованими репродуктивними клітинами з метою народження генетично рідних ним онуків. Це може бути реалізовано за допомогою програми сурогатного материнства. Батьками народженої дитини будуть визнані померлі жінка/чоловік. Проте, для цього необхідна прижиттєва згода особи на посмертне використання кріоконсервованих репродуктивних клітин.

Передбачена Порядком застосування ДРТ в Україні письмова згода про застосування ДРТ задля запліднення не може бути за аналогією використана для посмертної репродукції, оскільки останню не прийнято відносити до методів лікування та подолання безпліддя, а тому, будучи окремим способом зачаття дитини, ця репродукція потребує більшого правового регулювання у вигляді укладання цивільноправових договорів, що міститимуть детальний опис усіх істотних умов, зазначають Т. Міхайліна, Ю. Тріпак [14, с. 223].

Ще одна модель визначення походження дитини з використанням кріоконсервованого матеріалу – між батьками, які не перебувають у шлюбі. В Україні, якщо генетичні батьки у шлюбі між собою **не перебувають**, походження дитини від померлого до його зачаття батька може бути визначено за ст. 126 СК України «походження дитини від батька визначається за заявою жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою. Така заява може бути подана як до, так і після народження дитини до органу державної реєстрації актів цивільного стану» або встановлено в судовому порядку за моделлю, що застосовується у разі народження дитини жінкою, яка не перебуває в шлюбі, на підставі генетичного зв'язку між дитиною та її померлим батьком (ст. 128 СК України).

Висновки. З урахуванням зазначеного, можна констатувати позитивну динаміку законодавчих розробок у сфері репродуктивних прав. Визначення походження дитини народженої внаслідок застосування методів кріоконсервації, а відтак, регулювання права на відкладене батьківство/материнство чинне сімейне законодавство залишає поза правовим регулюванням. Тому існує потреба у законодавчому регулюванні прогалин у цій сфері, що дозволить забезпечити належне закріплення гарантій права на батьківство (материнство) та ефективного механізму їх реалізації не лише у разі обмеження життєдіяльності, а й у разі смерті особи.

Оскільки прямої заборони на використання кріоконсервованих ембріонів, репродуктивних клітин близькими родичами померлих осіб не встановлено, для вирішення цієї проблеми слід на законодавчому рівні зафіксувати за батьками померлих осіб права скористатися їх кріоконсервованими репродуктивними клітинами та ембріонами з метою народження генетично рідних онуків при реалізації програми сурогатного материнства.

Пропонуємо закріпити в законодавстві положення, що у разі смерті, визнання померлим, визнання недієздатним пацієнта, репродуктивні клітини або ембріони якого кріоконсервовані, подальше використання таких репродуктивних клітин та ембріонів забороняється, якщо не існує письмової заяви-згоди (заповіту) цієї особи щодо подальшого їх використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Уперше МОЗ фінансуватиме безпліддя за програмою державних гарантій: у чому рішення URL: <https://rubryka.com/2023/12/28/upershe-moz-finansuvatyme-bezplidnya-za-programou-derzhavnyh-garantij-u-chomu-rishennya/> (дата звернення 10.02.2024).
2. Дутко А.О., Заболотна М.Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 3. С. 82–90.
3. Юридичний супровід відкладеного батьківства URL: http://verdyslaw.com.ua/services/delayed_parenthood/ (дата звернення 10.02.2024).
4. Загальна Декларація про біоетику та права людини, прийнята резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 19 жовтня 2005 року URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml (дата звернення 10.02.2024).
5. Alberta Law Reform Institute. Succession and Posthumously Conceived Children. Report for Discussion. 23.January 2012. P. 61. URL: <https://www.alri.ualberta.ca/docs/rfd023.pdf> (дата звернення 10.02.2024).
6. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 10.02.2024).
7. Human Fertilisation and Embryology Act 1990 URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Human_Fertilisation_and_Embryology_Act_1990 (дата звернення 10.02.2024).
8. Репродуктивні права. Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/publication/reproduktivni-prava/> (дата звернення 10.02.2024).
9. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні. Наказ МОЗ України від 09 вересня 2013 № 787 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення 10.02.2024).
10. Данченко О., Левчук Ю. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану URL: <https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduksii-v-umovakh-voiennoho-stanu/> (дата звернення 10.02.2024).
11. Постанова Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року у справі № 420/5/22). URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1341654/> (дата звернення 10.02.2024).
12. Deirdre Madden. Medicine, Ethics and the Law. 4 ed. 2023. URL: https://www.bloomsburyprofessionalonline.com/view/medicine_ethics_law/medicine_ethics_law.xml (дата звернення 10.02.2024).
13. Sabatello M. Posthumously Conceived Children: An International and Human Rights Perspective. 27 J. L. & Health. 29 (2014). P. 36. URL: <https://engagedscholarship.csuohio.edu/jlh/vol27/iss1/5/> (дата звернення 10.02.2024).
14. Європейська асоціація репродукції людини та ембріології URL: <https://www.eshre.eu/> (дата звернення 10.02.2024).
15. Михайліна Т., Тріпак Ю. Реалізація права на посмертну та постмортальну репродукцію: порівняльно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 221–225.

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.30>

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРИНЦИПИ ТА ПОДІЛ СПІЛЬНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНЕ СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Лісовий С.А.,
аспірант

*Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України*

Лісовий С.А. Європейські принципи та поділ спільного майна подружжя: імплементація в національне сімейне законодавство.

У науковій статті досліджено важливість імплементації європейських принципів задля реформування норм щодо поділу спільного майна подружжя. Виявлено, що європейські дослідники вказують на ряд проблем, які виникають у транскордонних шлюбах (подружжя є громадянами різних держав-членів ЄС чи зарубіжних країн) у випадку поділу спільного майна, коли шлюб завершується розлученням або особи перебували не шлюбі, а у зареєстрованому партнерстві, а також випадки коли під час судового розгляду помирає одна із сторін. Встановлено, що питання імплементації європейських принципів задля реформування національних норм щодо поділу спільного майна подружжя не достатньо досліджені.

Виявлено, що на рівні Європейського Союзу становлення спільних підходів до регулювання майнових відносин тривало не одне десятиліття. Прийняттю перших публічних актів передували ряд наукових досліджень та публікацій. Про прийняття європейського законодавства щодо регулювання майнових відносин подружжя як пріоритету було визначено у Віденському плані дій 1998 року. У 2011 році були розроблені і внесені до парламенту «Пропозиції щодо Регламенту Ради щодо юрисдикції, застосовного права та визнання та виконання рішень у справах режиму майна подружжя», які через шість років були відкликані.

Обґрунтовано, що важливе значення для гармонізації сімейного права в рамках Європейського Союзу відіграє діяльність Комісії з європейського сімейного права. При цьому серед європейських вчених досі нема єдності у позиції того, чи взагалі можлива гармонізація сімейного права європейських держав. На основі аналізу наукових праць європейських вчених виділено три основні групи поглядів щодо цього питання.

Встановлено, що серед європейських та національних вчених триває дискусія про гармонізацію європейського сімейного права. Ми поділяємо підхід, що вже відбувається гармонізація правових норм у сфері регулювання окремих інститутів сімейного права, а під впливом глобалізації та цифровізації гармонізація сімейного права різних держав-членів ЄС прискориться. Запропоновано зміни до Сімейного кодексу України задля імплементації європейських принципів до інституту поділу спільного майна подружжя.

Ключові слова: спільне майно подружжя, поділ майна, європейські принципи, імплементація, ЄС.

Lisoviy S.A. European principles and division of common property of spouses: implementation in national family law.

The scientific article examines the importance of the implementation of European principles for the reform of norms regarding the division of common property of spouses. It was revealed that European researchers indicate a number of problems that arise in cross-border marriages (the spouses are citizens of different EU member states or foreign countries) in the case of the division of common property, when the marriage ends in divorce or the persons were not married, but in a registered partnership, but as well as cases when one of the parties dies during the trial. It has been established that the issues of implementation of European principles for the reformation of national norms regarding the division of common property of spouses have not been sufficiently investigated.

It was revealed that at the level of the European Union, the formation of joint approaches to the regulation of property relations lasted more than one decade. The adoption of the first public acts was

preceded by a number of scientific studies and publications. Adoption of European legislation on the regulation of property relations of spouses was defined as a priority in the Vienna Action Plan of 1998. In 2011, «Proposals on the Regulation of the Council on Jurisdiction, Applicable Law and Recognition and Enforcement of Decisions in Matters of the Spousal Property Regime» were developed and submitted to the Parliament, which were withdrawn six years later.

It is substantiated that the activity of the Commission on European Family Law plays an important role in the harmonization of family law within the framework of the European Union. At the same time, among European scientists there is still no unity in the position of whether it is even possible to harmonize the family law of European states. Based on the analysis of the scientific works of European scientists, three main groups of views on this issue are distinguished.

It has been established that there is an ongoing discussion among European and national scientists about the harmonization of European family law. We share the approach that legal norms are already being harmonized in the sphere of regulation of individual institutions of family law, and under the influence of globalization and digitalization, the harmonization of family law of different EU member states will accelerate. Amendments to the Family Code of Ukraine are proposed for the implementation of European principles to the institution of the division of joint property of spouses.

Key words: common property of spouses, division of property, European principles, implementation, EU.

Постановка проблеми. В Європейському Союзі передбачено, що в рамках спільноти має відбуватися зближення національного законодавства у тому числі у сфері розгляду цивільних транскордонних судових справ, впровадження принципу взаємності щодо визнання як судових, так і позасудових рішень (п. 1 ст. 81 Договору про функціонування Європейського Союзу). Європейські дослідники вказують, що особливо багато проблем виникають у транскордонних шлюбах (подружжя є громадянами різних держав-членів ЄС чи зарубіжних країн) у випадку поділу спільного майна, коли шлюб завершується розлученням або особи перебували не в шлюбі, а у зареєстрованому партнерстві, а також випадки коли під час судового розгляду помирає одна із сторін. Враховуючи повномасштабну війну в Україні і що майже 6 млн. українців отримали субсидіарний захист в державах ЄС, кількість транскордонних шлюбів зростатиме як і питань щодо поділу майна подружжя.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти майнових відносин подружжя у контексті їх співвідношення із особистими відносинами стали предметом дослідження О.М. Калітенко [1]. І.В. Жилінкова дослідила проблеми правового режиму майна членів сім'ї [2]. А.Д. Стоянов проаналізував різні аспекти правового режиму нерухомого майна, що належить спільно членам сім'ї [3]. Вказані дослідження тільки частково торкаються проблеми поділу майна подружжя. О.В. Мельниченко дослідила у порівняльному аспекті поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу [4], водночас питання імплементації європейських принципів задля реформування норм щодо поділу спільного майна подружжя не достатньо досліджені

Метою статті є дослідження імплементації європейських принципів задля реформування норм щодо поділу спільного майна подружжя.

Виклад основного матеріалу. На рівні Європейського Союзу становлення спільних підходів до регулювання майнових відносин тривало не одне десятиліття. Прийняттю перших публічних актів передували ряд наукових досліджень та публікацій. Про прийняття європейського законодавства щодо регулювання майнових відносин подружжя як пріоритету було визначено у Віденському плані дій 1998 року. Через три роки було закликано Комісію подати Зелену книгу про «колізію законів у питаннях, що стосуються режимів власності подружжя, включаючи питання юрисдикції та взаємного визнання», із планом прийняти перші акти до 2011 року. У «Звіті про громадянство ЄС 2010: усунення перешкод для громадян ЄС», прийнятому 27 жовтня 2010 року, Комісія виявила невизначеність у питанні майнових відносин міжнародних пар, що була однією із ключових перешкод у житті та свободі пересування громадян ЄС. У результаті було сформовано групу експертів, що мали розробити чіткі пропозиції. У 2011 році були розроблені і внесені до парламенту «Пропозиції щодо Регламенту Ради щодо юрисдикції, застосовного права та визнання та виконання рішень у справах режиму майна подружжя» (2011/0059 (CNS) [5]). У 2017 році вказані пропозиції були відкликани [6].

Крім того, важливе значення для гармонізації сімейного права в рамках Європейського Союзу відіграє діяльність Комісії з європейського сімейного права. При цьому серед європейських вче-

них досі нема єдності у позиції того, чи взагалі можлива гармонізація сімейного права європейських держав. Погляди європейських вчених розділилися на три групи, а саме:

1) одні вчені обґрунтовують, що уніфікація правових норм в ЄС можлива виключно у сфері публічних відносин, а серед ключових аргументів неможливості уніфікації сімейного законодавства ЄС – «культурні обмеження» (наприклад, О. Кан-Фройнд та В. Мюллер-Фрайенфельс ще наприкінці 60-х років ХХ ст. обґрунтували позицію, що «сімейне право особливо відкрите до морального, релігійного, політичного та психологічного впливів, тому воно є інтровертним, а відповідно у кожній державі різна система сімейного права». У ХХІ столітті теж є публікації вчених про те, що «на сімейне право має занадто великий вплив культура та національні (інколи релігійні) традиції, що створює труднощі у гармонізації» [7, с. 25]);

2) ряд вчених вважають, що гармонізація сімейного права можлива, але у певних сферах та інститутах (на формування цієї позиції також вплинула діяльність вчених, які входять до Комісії з європейського сімейного права. Зокрема, Катаріна Боеле-Восклі зауважує, що держави-члени Європейського Союзу мають власне законодавство у сфері регулювання сімейних відносин, можна знайти при порівнянні як спільні, так і відмінні риси, але вже є підстави говорити, що європейське сімейне право, його засади, які є основою для сімейно-правових інститутів в ЄС формуються [8].);

3) інша група вчених обґрунтовує, що під впливом глобалізації можна говорити про гармонізацію сімейного права різних держав-членів ЄС (серед аргументів, які вказують європейські вчені і те, що без такого процесу гармонізації не можливо реалізувати більш тісний політичний союз держав у рамках ЄС [9]. А.-М. Арделеану обґрунтовує, що правове регулювання сімейних відносин не є виключно приватною сферою, а відображає зв'язки соціальної суспільної та приватної сфер, а отже має елементи публічності, які можна і слід гармонізувати у процесі «європеїзації» [10].).

Про доцільність та реальність гармонізації сімейного права вказує у своєму дисертаційному дослідженні Л.В. Красицька [11, с. 6]. М.В. Менджул також наводить додаткові аргументи про те, що відмінності у національних культурах можуть обумовлювати певну унікальність сімейно-правових норм, водночас сучасний розвиток сімейного законодавства європейських державах не є обумовлений відмінностями національних культур, тому вони не можуть детермінувати розвиток сімейного законодавства, який відбувається у контексті домінації загальних європейських цінностей [12, с. 155].

Щодо розуміння поняття «гармонізація», то О.С. Простибоженко вважає, що під вказаним поняттям слід розуміти «цілеспрямований процес наближення і узгодження національних та європейських підходів, що відбувається по методу «зглаження» суперечок і відмінностей національного та європейського законодавства, а також переймання європейської концепції регулювання майнових відносин членів подружжя» [13, с. 7].

Таким чином, серед європейських та національних вчених триває дискусія про гармонізацію європейського сімейного права, ми поділяємо підхід, що вже відбувається гармонізація правових норм у сфері регулювання окремих інститутів сімейного права, а під впливом глобалізації та цифровізації гармонізація сімейного права різних держав-членів ЄС прискориться. Для України, яка розпочала переговори щодо вступу в ЄС, дослідження таких процесів вкрай актуальне, щоб прискорити реформування українського законодавства у процесі європеїзації національного права.

Гармонізація сімейно-правових норм буде більш ефективна на основі уніфікованих принципів, які і розробляє Комісія із європейського сімейного права (CEFL), створена першого вересня 2001 року. Після створення Комісії із європейського сімейного права експерти здійснили ґрунтовний аналіз, який дозволив розробити та опублікувати перші принципи європейського сімейного права у грудні 2004 року, всього вже опубліковано 4-ри документи із принципами сімейного права та рекомендаціями до гармонізації сімейного права в рамках ЄС.

Із чотирьох груп принципів, найбільш ґрунтовно ми проаналізували «Принципи європейського сімейного права щодо майнових відносин подружжя», оскільки у них передбачені гармонізовані норми щодо режиму майна подружжя і щодо його розподілу. На відміну від національної системи приватного права у європейській доктрині є «режим участі у придбанні майна», який передбачає роздільну власність, а поряд із особистим майном, спільним майном подружжя виділено також «зарезервоване майно».

Щодо поділу майна то, тут є певні відмінності з українським правом. Відповідно до ч. 4 ст. 61 СК України речі для професійних занять віднесені до спільної власності, а Комісія з європейського сімейного права відносить їх до особистої власності (п. 4.36).

Крім того, ми виявили певну неузгодженість із підходом до визначення спільних боргів, бо борг через професійну діяльність одного із подружжя вважається спільним сімейним боргом (п. 4.40). Позитивним і таким що потребує імплементації до українського законодавства є рекомендації щодо оцінки вартості майна, яке підлягає розподілу у випадку розлучення. Враховуючи їх, пропонуємо ст. 71 СК України доповнити новою частиною такої редакції: «6. Склад майна, що є спільним та підлягає розподілу між подружжям визначається на дату розірвання шлюбу. Оцінка майна, яке підлягає поділу здійснюється на день розподілу. У випадку оцінки нерухомого майна може здійснюватися експертна оцінка».

Висновки. Таким чином, принципи Комісії з європейського сімейного права є «ключем» до гармонізації сімейного законодавства держав-членів ЄС, хоч вони не є обов'язковими, але є підґрунтям для подальших правотворчих процесів з метою уніфікації сімейного права в ЄС. Позитивним і таким що потребує імплементації до українського законодавства є підхід запропонований Комісією європейського сімейного права щодо оцінки вартості майна, яке підлягає розподілу у випадку розлучення. Враховуючи їх, пропонуємо ст. 71 СК України доповнити новою частиною такої редакції: «6. Склад майна, що є спільним та підлягає розподілу між подружжям визначається на дату розірвання шлюбу. Оцінка майна, яке підлягає поділу здійснюється на день розподілу. У випадку оцінки нерухомого майна може здійснюватися експертна оцінка».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калітенко О.М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: автореф. десерт. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Харків, 2001. 20 с.
2. Жилінкова І.В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2000. 39 с.
3. Стоянов А.Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.
4. Мельниченко О.В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу: автореф. дисерт. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Київ, 2015. 19 с.
5. Proposal for a Council Regulation on jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes, 16.3.2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0126:FIN:en:PDF> (дата звернення: 08 січня 2024 р.).
6. Withdrawal of Commission proposals. Document 52017XC0520(01). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52017XC0520%2801%29> (дата звернення: 08 січня 2024 р.).
7. Antokolskaia M. Family law and national culture Arguing against the cultural constraints argument. *Utrecht Law Review*. 2008, 4(2), pp. 25–34. URL: <https://www.utrechtlawreview.org/articles/abstract/10.18352/ulr.63/> (дата звернення: 08 січня 2024 р.).
8. Katharina Boele-Woelki. The Road Towards a European Family Law. *Electronic Journal of Comparative Law*. URL: <https://www.ejcl.org/11/art11-1.doc> (дата звернення: 08 січня 2024 р.).
9. David Bradley. A family law for Europe? Sovereignty, political economy and legitimation. Perspectives for the unification and harmonization of family law in Europe. Edited by Katharina Boele-Woelki. Antwerp – Oxford – NewYork. 2003. 103 p.
10. Anca-Monica Ardeleanu. Principles of European Family Law Regarding Divorce –Special View over the Romanian Civil Code. *AUDJ*, vol. 9, no. 2/2013, p. 51-52.
11. Красицька Л. Проблеми здійснення та захисту особистих і майнових прав батьків і дітей: дисертація доктора юридичних наук: спеціальність 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.
12. Менджул М.В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші. 2019. 420 с.
13. Простибоженко О.С. Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.31>

КЛАСИФІКАЦІЯ ОБМЕЖЕНЬ ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ

Логвінова М.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6416-3082>
e-mail: mariialohvinova@gmail.com*

Логвінова М.В. Класифікація обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав.

Одним із традиційних способів пізнання будь-якого явища є його класифікація, що становить собою логічний процес поділу на певні види за конкретними критеріями. Проведення класифікації дає можливість сформувати основу для спеціального дослідження реалізації обмеження здійснення суб'єктивних сімейних прав. Класифікацію обмежень сімейних прав у працях фахівців у галузі сімейного права досліджено достатньо фрагментарно, оскільки до недавнього часу ця тематика не привертала до себе увагу з боку науковців. Натомість, на погляд авторки, завдяки класифікації як особливому методу можна розкрити поняття обмеження суб'єктивного сімейного права; виявити співвідношення категорій «межі сімейного права» та «обмеження здійснення сімейного права»; розглядати «обтяження сімейних прав» як окремих різновидів індивідуальних обмежень здійснення суб'єктивних прав, які встановлюються щодо сімейних прав майнового характеру.

Класифікація обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав може здійснюватися за різними критеріями. Проте в статті сфокусовано увагу на критерії «підстави встановлення», оскільки за його допомогою можна визначити сутність та ознаки різновидів таких обмежень. Авторкою виокремлені та охарактеризовані такі види обмежень здійснення сімейних прав як нормативні (законодавчі) та індивідуальні. В свою чергу, кожен із досліджених різновидів обмежень здійснення сімейних прав також не є однорідним і включає у себе певні підвиди. Зокрема, нормативні обмеження здійснення сімейних прав за сферою застосування згруповано на: загальні нормативні межі, що визначаються основними засадами здійснення суб'єктивних сімейних прав; загальні нормативні межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, що визначаються загальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення будь-яких сімейних прав; спеціальні нормативні межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, що визначаються спеціальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення окремих видів сімейних прав. У свою чергу, індивідуальні обмеження здійснення суб'єктивних сімейних прав в результаті деталізації критерію підстав їх встановлення поділено на встановлені сімейними договорами та встановлені індивідуальними правовими актами (рішеннями суду, актами органів опіки та піклування тощо).

За допомогою застосування методу класифікації, авторка констатує, що встановлення обмежень певного суб'єктивного сімейного права слід розглядати як звуження свободи поведінки особи, що наділена відповідним правом.

Ключові слова: договір, класифікація, обмеження здійснення сімейних прав, обмежувальний припис, обтяження сімейних прав, орган опіки та піклування, реалізація суб'єктивного сімейного права, рішення суду, сімейні суб'єктивні права.

Lohvinova M. Classification of restrictions on the exercise of subjective family rights.

One of the traditional ways of cognition of any phenomenon is its classification, which is a logical process of division into certain types according to specific criteria. The classification makes it possible to form the basis for a special study of the implementation of restrictions on the exercise of subjective family rights. The classification of restrictions to family rights in the works of family law specialists

is studied rather fragmentarily, since until recently this topic has not attracted attention of scholars. Instead, in the author's opinion, classification as a special method makes it possible to reveal the concept of restrictions on subjective family rights; to identify the correlation between the categories «limits of family law» and «restrictions on the exercise of family rights»; and to consider «encumbrance of family rights» as a separate type of individual restrictions on the exercise of subjective rights which are imposed on family rights of a property nature.

The classification of restrictions on the exercise of family rights may be made according to various criteria. However, the article focuses on the criterion of «grounds for establishment», since it can be used to determine the essence and features of the types of such restrictions. The author distinguishes and characterizes such types of restrictions on the exercise of family rights as normative (legislative) and individual ones. In turn, each of the studied types of restrictions on the exercise of family rights is also not homogeneous and includes certain subtypes. In particular, the normative restrictions on the exercise of family rights are grouped by their scope into general normative limits determined by the basic principles of exercise of subjective family rights; general normative limits on the exercise of subjective family rights determined by the general provisions of family law and relating to the exercise of any family rights; special normative limits on the exercise of subjective family rights determined by special provisions of family law and relating to the exercise of certain types of family rights. In turn, individual restrictions on the exercise of subjective family rights, due to the detailed criterion of the grounds for their establishment, are divided into those established by family agreements and those established by individual legal acts (court decisions, acts of guardianship and custody authorities, etc.).

By applying the classification method, the author states that the establishment of restrictions on a certain subjective family right should be viewed as a narrowing of the freedom of behavior of a person vested with the relevant right.

Key words: agreement, classification, restriction of family rights, restrictive order, encumbrance of family rights, guardianship and trusteeship authority, exercise of subjective family rights, court decision, family subjective rights.

Постановка проблеми. Наділяючи учасників тих чи інших суспільних відносин можливостями для здійснення їх прав та свобод, проголошуючи невтручання у реалізацію таких правових можливостей, законодавець водночас може встановлювати певні обґрунтовані обмеження щодо їх здійснення на шкоду третім особам [1, с. 358]. Не є винятком із вказаного й сфера сімейних відносин. Незважаючи на відсутність у чинному Сімейному кодексі України (далі – СК України) визначення таких категорій як «обмеження сімейних прав», «обмеження здійснення сімейних прав», ці поняття досить широко використовуються у науковій літературі. Вказане обумовлює істотні перешкоди щодо дослідження питання про поняття і правову природу «обмежень сімейних прав» («обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав») та їх співвідношення з іншими правовими категоріями.

Свого часу М.О. Стефанчук відзначив, що однією з проблем, яка виникає при здійсненні правотворчої діяльності є точність, правильність та єдине розуміння юридичної термінології при застосуванні її суб'єктами правотворчості; не в останню чергу це стосується тлумачення таких термінів, як «межі» та «обмеження» права при їх застосуванні, оскільки законодавець не диференціює ці поняття і ототожнює їх або ж застосовує як синоніми [2, с. 52].

Водночас фундаментальне та скрупульозне вивчення будь-якого правового явища, з'ясування сутності та змісту, вироблення рекомендацій щодо практичного використання у правозастосовній практиці можливе завдяки класифікації. Традиційно, в наукових колах класифікацію розглядають як результат; як процес; як невід'ємний спосіб усунення можливих проблем системи тієї чи іншої галузі права [3, с. 80]; як особливий метод, грамотне використання якого підвищує ефективність правового регулювання, і як особливий прийом законодавчої техніки, правильне застосування якого сприяє вдосконаленню нормативних актів, і врешті, вдосконаленню правового регулювання суспільних відносин [4, с. 23; 5, с. 63]. З огляду на зазначене, дослідження теоретико-прикладних аспектів обмеження здійснення суб'єктивних сімейних прав було б неповним без розгляду питання про класифікацію таких обмежень.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо обмежень сімейних прав у науковій літературі піднімалися такими вченими, як Л.В. Красицька, І.О. Єфремова, В.О. Кожевникова, В.В. Маковецька та іншими. Проте у вітчизняній доктрині сімейного права єдиної позиції щодо

розуміння категорії «обмеження сімейних прав» не вироблено. Відсутні у теорії сімейного права сталі підходи й до класифікації обмежень здійснення сімейних прав, оскільки до недавнього часу ця тематика не привертала до себе увагу зі сторони науковців.

Метою статті є розкриття змісту критеріїв та можливості їх застосування для класифікації обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що вагоме значення для проведення класифікації має вироблення відповідних критеріїв. Для класифікації обмежень прав суб'єктів сімейних відносин, на думку В.О. Кожевникової, слід орієнтуватися на механізм дії, за допомогою якого обмеження можна класифікувати на *абсолютно визначені* та *відносно визначені* [6, с. 297-298]. При цьому абсолютно визначеними обмеженнями, на погляд науковиці, є встановлені чинним сімейним законодавством заборони, що вимагають від особи утриматися від вчинення конкретної дії, усуваючи у такий спосіб можливість здійснення суб'єктивного сімейного права. У сфері здійснення особистих немайнових сімейних прав до них пропонується відносити заборони щодо: укладення одностатевого шлюбу; перебування більш ніж в одному зареєстрованому шлюбі; укладення шлюбу через представника, заборони укладення шлюбу між родичами прямої та бічної лінії споріднення тощо [6, с. 297-298].

У свою чергу, відносно визначеними пропонуються вважати обмеження, що звужують чи обтяжують можливість реалізації суб'єктивного сімейного права, яке, однак, може бути здійснено за наявності певного юридичного факту [6, с. 297-298]. До відносно визначених обмежень особистих немайнових прав подружжя, на думку В.О. Кожевникової, належать: обмеження права на материнство; обмеження права на укладення шлюбу під примусом або шляхом введення в оману; обмеження права щодо розірвання шлюбу під час вагітності жінки та до досягнення дитиною 1 року; обмеження права чоловіка та жінки щодо укладення фіктивного шлюбу (шлюбу без наміру створення сім'ї) та деякі інші [6, с. 334].

І.О. Єфремова пропонує поділяти обмеження сімейних прав на обмеження, що встановлюються законом, та обмеження, що встановлюються договором [7, с. 178-179]. Так, в якості останніх пропонується розглядати обмеження щодо здійснення права на спілкування з дитиною для того з батьків, хто проживає окремо від дитини, які встановлені договором щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків, укладеним відповідно до ч. 4 ст. 157 СК України. У такому разі обмеження зазнає особисте немайнове право матері чи батька на безперешкодне спілкування з дитиною (ст. 153 СК України) за умови, що таке обмеження необхідне для забезпечення найкращих інтересів дитини [7, с. 178].

Зі свого боку можна вказати на неповноту подібної класифікації, оскільки вона не враховує обмеження, встановлені на підставі індивідуальних правових актів, зокрема рішень суду. Як приклад, за заявою заінтересованої особи суд відповідно до ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 року [8], має право видати обмежувальний припис, яким особу кривдника може бути обмежено у здійсненні певних сімейних прав. Так, обмежувальним приписом можуть визначатися один чи декілька заходів тимчасового обмеження прав для кривдника, серед яких, зокрема може бути усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; обмеження спілкування з постраждалою дитиною тощо.

Вибір правильного критерію (підстави), за допомогою якого у категорії і класів залишаються усі сутнісні ознаки основного явища, але й з'являються інші, що відрізняють їх від наступних, є однією з визначальних умов класифікації [4, с. 23]. Підстави виникнення (встановлення) обмежень здійснення сімейних прав відображають їх сутність. Адже у подальшому саме ці підстави визначатимуть ряд змістовних характеристик таких обмежень.

Так, обмеження, які закріплені у нормативно-правових актах щодо регулювання сімейних відносин, апріорі характеризуються наступними властивостями: 1) виникають (встановлюються) на підставі закону за наявності визначених юридичних фактів або їх складів незалежно від волевиявлення суб'єктів сімейних відносин; 2) мають імперативний характер (не можуть бути змінені або скасовані суб'єктами сімейних відносин); 3) поширюють свою дію на відповідні суб'єктивні права всіх суб'єктів сімейних відносин або їх певне неперсоніфіковане коло; 4) як правило, безстроково діють у часі; 5) встановлюються на безоплатних засадах (носій відповідного суб'єктивного права, як правило, не може вимагати компенсації від особи, в інтересах якої встановлено обмеження); 6) не підлягають спеціальному оформленню чи реєстрації та інше. Вказане дає підстави розглядати їх як *нормативні (законодавчі) обмеження суб'єктивних сімейних прав*.

У свою чергу, обмеженням, які закріплені у нормативно-правових актах, «протиставляється» інша група обмежень сімейних прав, які встановлені на підставі індивідуально-правових актів або правочинів, а тому мають відмінні ознаки. Зокрема, вони: 1) мають «адресну» (персоніфіковану) дію, оскільки стосуються суб'єктивних сімейних прав конкретних осіб; 2) встановлюються та припиняються на підставі правочинів або індивідуальних правових актів; 3) у випадку їх встановлення на підставі правочину – мають диспозитивний (договірний) характер; 4) встановлюються із метою захисту прав або законних інтересів конкретних суб'єктів; 5) в окремих випадках підлягають спеціальній реєстрації (зокрема, обмеження щодо здійснення майнових прав у сфері сімейних відносин, які, відповідно до положень чинного законодавства, можуть бути кваліфіковані як обтяження майна (ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [9]).

Однак їх найважливішою ознакою, як на нашу думку, є те, що такі обмеження стосуються суб'єктивних прав конкретних, індивідуально визначених суб'єктів (в окремих випадках – об'єктів, зокрема коли мова йде про обтяження конкретного майна). Відповідно, їх слід розглядати як «індивідуальні обмеження суб'єктивних сімейних прав».

Слід вказати, що побічно на вказану диференціацію обмежень суб'єктивних сімейних прав (обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав) звертає увагу В.О. Кожевникова, виокремлюючи загальні і спеціальні межі суб'єктивних сімейних прав, що встановлені для невизначеного кола суб'єктів сімейних відносин або їх окремих учасників, а також індивідуально-визначені межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, які можуть бути застосовані для чітко визначеного суб'єкта (дитини-сироти, патронатного батька) [6, с. 295-296].

В свою чергу, кожен із вказаних вище різновидів обмежень здійснення сімейних прав (законодавчі та індивідуальні) також не є однорідним і включає у себе певні підвиди. Так, можна виокремити наступні різновиди нормативних меж здійснення суб'єктивних сімейних прав:

– загальні нормативні межі, що визначаються основними засадами (принципами) здійснення суб'єктивних сімейних прав;

– загальні нормативні межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, що визначаються загальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення будь-яких сімейних прав;

– спеціальні нормативні межі здійснення суб'єктивних сімейних прав, що визначаються спеціальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення окремих видів сімейних прав.

Відповідно, ми можемо вести мову про виокремлення *загальних нормативних обмежень* та *спеціальних нормативних обмежень* здійснення сімейних прав за критерієм сфери їх застосування.

В якості загальних нормативних обмежень здійснення сімейних прав виступають основні засади (принципи) та загальні положення сімейного права.

Так, обмежувальний вплив на поведінку суб'єктів сімейних правовідносин вчиняють принципи: особистого здійснення сімейних прав (ч. 1 ст. 14 СК України); пріоритетності інтересів сім'ї та дитини (ч. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 5, ч. 8 ст. 7 та ч. 2 ст. 155 СК України), недопустимості зловживання при здійсненні суб'єктивних сімейних прав (ч. 3 ст. 13 ЦК України) та ін.

Прикладом загальних нормативних обмежень щодо здійснення суб'єктивних сімейних прав, що визначаються загальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення будь-яких сімейних прав, можуть бути положення:

- ч. 2 ст. 1 СК України щодо побудови сімейних відносин на паритетних засадах, що передбачає рівноправність учасників цих відносин при здійсненні суб'єктивних сімейних прав та необхідність взаємного врахування ними інтересів один одного;
- ч. 5 ст. 7 СК України щодо відсутності в учасників сімейних відносин привілеїв чи дискримінаційних обмежень;
- ч. 1 ст. 11 СК України щодо врахування при вирішенні сімейних спорів (по суті – спорів щодо здійснення чи захисту сімейних прав) місцевих звичаїв та звичаїв національної меншини тощо.

Що стосується спеціальних нормативних обмежень суб'єктивних сімейних прав, які визначаються спеціальними положеннями сімейного права і стосуються здійснення окремих видів сімейних прав, то в їх якості можна розглядати обмеження прав батьків, щодо яких прийнято рішення про відібрання дитини без позбавлення їх батьківських прав, оскільки вони обмежуються у здійсненні таких батьківських прав, як: право особисто здійснювати виховання дітей, право визначати їх місце проживання, право вирішувати питання про їх навчання та ін. (ч. 1 ст. 166 СК України) [10, с. 185].

Іншим типовим прикладом спеціального нормативного обмеження суб'єктивних сімейних прав є положення ч. 1 ст. 65 СК України, згідно якої розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, здійснюється виключно за взаємною згодою. Таким чином, свобода одного із подружжя при укладенні правочинів щодо такого майна або іншого розпорядження ним завжди обмежена необхідністю отримання згоди другого з подружжя.

Також фахівці-практики у своїй діяльності достатньо часто стикаються із спеціальними нормативними обмеженнями щодо розпорядження майном малолітніх осіб, згідно яких, відповідно до ч. 1-2 ст. 177 СК України, ч. 3 ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року [11], законні представники дітей (батьки чи особи, які їх замінюють) не вправі самостійно розпоряджатися їх майном, зокрема вони не мають права вчиняти правочини щодо належного дітям нерухомого майна, відмовлятися від належних їм майнових прав або створювати від імені дітей зобов'язання без дозволу органу опіки та піклування. При цьому у законодавстві встановлено спеціальний порядок отримання такої згоди (п. 66-67 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [12]).

До прикладу, рішенням Харківського окружного адміністративного суду від 16.11.2021 року у справі № 520/17589/21 було відмовлено у задоволенні адміністративного позову до Департаменту служби у справах дітей Харківської міської ради про визнання його бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити певні дії (зокрема, надати дозвіл на оформлення договору дарування нерухомого майна, право власності на яке належить дитині). У цій справі суд встановив, що позивачем не дотримано порядку отримання відповідного дозволу органу опіки та піклування, оскільки відповідну заяву було подано лише одним з батьків та не надано усіх необхідних документів [13].

Можна також згадати про встановлені сімейним законодавством спеціальні нормативні обмеження щодо здійснення прав дітей, які в силу їх віку та рівня психологічного розвитку істотно обмежуються (повністю або частково) у можливостях реалізації їх суб'єктивних прав (ст. 177 СК України) [14, с. 39].

Що ж стосується індивідуальних обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав, то при деталізації критерію підстав встановлення їх можна розподілити на визначені договорами та визначені індивідуальними правовими актами.

Так, значна частина подібних обмежень може бути встановлена на підставі договорів. При цьому одразу слід вказати, що у літературі традиційно виокремлюють як межі здійснення суб'єктивних прав [15, с. 95; 16, с. 4], так і обмеження цих прав (обмеження щодо їх здійснення), що встановлюються у договірному порядку [7, с. 178-179]. Відповідно, існування «договірних обмежень» щодо здійснення суб'єктивних сімейних прав можна вважати загальноновизнаним фактом. Адже договір є тією правовою формою, що дозволяє регулювати різноманітні суспільні відносини між суб'єктами права, окреслює межі дозволеної і належної поведінки, а також визначає наслідки недотримання сторонами його умов [17, с. 14]. Про це, зокрема, йдеться у ст. 9 СК України («Регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) сторін»). До того ж, у СК України прямо передбачена можливість визначати договором: порядок користування спільним майном подружжя (ч. 1 ст. 66); правовий режим майна чоловіка та жінки, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі (ч. 1 ст. 74); надання утримання одному із подружжя (ч. 1 ст. 78); здійснення батьками права на особисте виховання дітей у разі розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 109); здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини (ч. 4 ст. 157); місце проживання дитини, яка не досягла 10 років (ч. 1 ст. 160); способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину (ч. 1 ст. 181); припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно (ст. 190) та ін.

Усі перелічені договірні конструкції застосовуються на практиці і так чи інакше передбачають встановлення індивідуальних обмежень здійснення сімейних прав.

Що стосується індивідуальних правових актів як підстави виникнення (встановлення) індивідуальних обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав, то під ними слід розуміти правові акти, що видаються чітко визначеними законодавством компетентними суб'єктами та передбачають індивідуальну модель поведінки конкретних осіб у межах, встановлених правовими нормами. На відміну від договорів, такі індивідуальні правові акти приймаються незалежно від волевиявлення особи, якої вони стосуються (а часто – навіть всупереч її волі).

У нашому випадку до них, насамперед, належать рішення суду, а також акти інших суб'єктів, наділених владними повноваженнями у сфері сімейних відносин.

Так, ч. 4 ст. 19 СК України передбачена можливість ухвалення судових рішень із таких питань, як: участь одного із батьків у вихованні дитини; визначення місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері чи батька, що позбавлені батьківських прав; відібрання дитини від особи, яка незаконно тримає її у себе; управління батьками майном дитини та ін. Відповідно, такі рішення призводять до обмеження або повної неможливості здійснення суб'єктивних сімейних прав тими особами, щодо яких такі рішення прийняті.

Зокрема, згідно ч. 1 ст. 166 СК України, особи, які рішенням суду позбавлені батьківських прав, втрачають особисті немайнові права щодо дітей та звільняються від обов'язків щодо їх виховання; перестають бути законними представниками відповідних дітей; не можуть бути усиновлювачами, опікунами та піклувальниками; не можуть одержати у майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вони могли б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування) та ін.

Іншим прикладом індивідуальних обмежень здійснення сімейних прав, що виникають на підставі судових рішень, є уже згадувані вище обмежувальні приписи, які відповідно до ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» можуть встановлюватися судом із метою протидії домашньому насильству та можуть передбачати один чи декілька заходів тимчасового обмеження прав кривдника (заборона перебувати у місці спільного проживання чи перебування із постраждалою особою; обмеження щодо спілкування з постраждалою дитиною; заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування) постраждалої особи та ін.).

Так, ухвалою Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 07.12.2020 року у справі у № 344/16687/20 було частково задоволено заяву про видачу обмежувального припису: у даному випадку заінтересованій особі протягом шести місяців було заборонено перебувати у місці проживання заявника та її дітей, а також здійснювати листування, телефонні переговори або контактувати із заявником через інші засоби зв'язку особисто чи через третіх осіб [18].

Прикметно, що вирішуючи питання щодо застосування обмежувального заходу, суд на підставі встановлених обставин справи та оцінки факторів небезпеки (ризиків) щодо вчинення домашнього насильства має оцінити пропорційність втручання у права і свободи особи враховуючи, що ці заходи пов'язані з протиправною поведінкою такої особи (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.08.2023 року у справі № 522/17173/22). Тому легітимним заходом втручання у права та свободи особи у справах про домашнє насильство є також тимчасове обмеження права власності кривдника (як власника квартири) з метою забезпечення безпеки постраждалої особи шляхом встановлення судом обмежувального припису у порядку, визначеному Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [19].

Що стосується актів інших суб'єктів, наділених владними повноваженнями у сфері сімейних відносин, на підставі яких можуть виникати (встановлюватися) індивідуальні обмеження здійснення сімейних прав, то, насамперед, йдеться про акти органів опіки та піклування. Згідно з ст. 19 СК України органи опіки та піклування наділені широкими повноваженнями щодо прийняття рішень з питань забезпечення та захисту сімейних прав і законних інтересів. Відповідно, у багатьох випадках акти органу опіки та піклування спрямовані на встановлення різноманітних обмежень, спрямованих на досягнення цієї мети.

Зокрема, за наявності передбачених законом підстав, орган опіки та піклування може відмовити у наданні дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини з одночасним зверненням до нотаріуса щодо накладення заборони відчуження такого майна (ч. 4-5 ст. 177 СК України). У свою чергу, нотаріус, керуючись положеннями п. 2-4 глави 15 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, на копії рішення зазначеного компетентного органу вчиняє накладання заборони щодо відчуження майна із метою захисту особистих і майнових прав та інтересів дитини, яка має право власності або проживає у жиллому будинку, квартирі чи іншому приміщенні [20]. Далі відомості про накладення такої заборони вносяться до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно в якості обтяження речових прав на відповідне нерухоме майно (ст. 18-27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»).

До слова, у зазначеному випадку ми маємо ситуацію, коли у чинному законодавстві індивідуальні обмеження сімейних прав «офіційно» кваліфікуються як «обтяження» (п. 4 ч. 1 ст. 4 Закону

України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). В цілому ми не відкидаємо можливості застосування поняття «обтяження сімейних прав», однак, виходячи із походження цього терміну, вважаємо, що ним можуть позначатися лише ті індивідуальні обмеження сімейних прав, які стосуються сфери майнових відносин та підпадають під дію спеціальних актів законодавства (таких як Закони України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» та ін.).

Висновки. Класифікація обмежень здійснення суб'єктивних сімейних прав може проводитися за різними критеріями. Однак оптимальним слід вважати критерій «підстави встановлення», оскільки саме він визначає сутність та ознаки різновидів таких обмежень.

Обмеження здійснення суб'єктивних сімейних прав за підставами встановлення можна класифікувати на:

– нормативні (законодавчі) здійснення обмеження сімейних прав (встановлюються на підставі закону незалежно від волевиявлення суб'єктів сімейних відносин; мають імперативний характер; поширюють свою дію на відповідні суб'єктивні права всіх суб'єктів сімейних відносин або їх певне неперсоніфіковане коло та ін.);

– індивідуальні обмеження здійснення сімейних прав (встановлюються на підставі правочинів або індивідуально-правових актів, обмежують сімейні права конкретних осіб; у випадку їх встановлення на підставі правочину – мають диспозитивний (договірний) характер; в окремих випадках підлягають спеціальній реєстрації (наприклад, обтяження майнових сімейних прав).

В свою чергу, нормативні (законодавчі) обмеження здійснення сімейних прав за критерієм сфери їх застосування поділяються на:

– загальні нормативні обмеження здійснення сімейних прав (основні засади (принципи) та загальні положення сімейного права);

– спеціальні нормативні обмеження здійснення сімейних прав (спеціальні положення сімейного права, що встановлюють обмеження для здійснення суб'єктивних прав окремих видів суб'єктів сімейного права).

Індивідуальні обмеження здійснення суб'єктивних сімейних прав внаслідок деталізації критерію підстав їх встановлення можна класифікувати на: встановлені сімейними договорами та встановлені індивідуальними правовими актами (рішеннями суду, актами органів опіки та піклування тощо).

За допомогою застосування методу класифікації, можна висновувати, що встановлення тих чи інших обмежень певного суб'єктивного сімейного права слід розглядати як звуження свободи поведінки особи, що наділена відповідним правом. Фактично, це означає запровадження конкретно визначених перешкод щодо здійснення (реалізації) суб'єктивного сімейного права з метою забезпечення та захисту прав і законних інтересів інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Труба В.І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Одеса, 2020. 470 с. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/ece7d346-8501-483d-a24d-8b2da12f375c/content> (дата звернення: 22.01.2024).
2. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2006. 202 с.
3. Крет Г.Р. Критерії класифікації міжнародних правових стандартів і можливість їх застосування для систематизації міжнародних правових стандартів доказування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 4/2018. Ч. 1. С. 80–83.
4. Адамова О.С. Поняття правової класифікації. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. С. 19–24. URL: <http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/18/6.pdf> (дата звернення: 22.01.2024).
5. Большакова О.В., Закаленко О.В. Класифікація як метод наукового дослідження адміністративних процедур: поняття, мета, застосування. *Juris Europensis Scientia*. Випуск 3, 2021. С. 61–66. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2021/16.pdf (дата звернення: 22.01.2024).
6. Кожевникова В.О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і

- підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України; Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 520 с.
7. Єфремова І.О. Обмеження сімейних прав. *Наше право*. 2019. № 2. С. 177–182.
 8. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 року № 2229-VIII, із змінами станом на 10.04.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 22.01.2024).
 9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 року № 1952-IV, в редакції Закону № 1878-VI від 11.02.2010 року, із змінами станом на 27.07.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення: 22.01.2024).
 10. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 496 с.
 11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 року № 2402-III, із змінами станом на 14.07.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 22.01.2024).
 12. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 року № 866, із змінами станом на 15.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2024).
 13. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 16.11.2021 року у справі № 520/17589/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101146513> (дата звернення: 22.01.2024).
 14. Маковецька В. Межі та обмеження здійснення права на належне батьківське виховання малолітніх осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 39–43.
 15. Кот О.О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Нац. акад. правових наук України, н.-д. ін-т приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака. Київ, 2017. 550 с.
 16. Горбась Д.В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2009. 20 с.
 17. Розгон О.В. Договори у сімейному праві України: монографія. Київ: Ін Юре, 2018. 301 с.
 18. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 07.12.2020 року у справі у № 344/16687/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93430454> (дата звернення: 22.01.2024).
 19. Дайджест правових позицій Верховного Суду у справах про домашнє насильство. Вища школа адвокатури. Дата публікації: 08.01.2024. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/daidzestpravovix-pozicij-verhovnogo-sudu-u-spravax-pro-domasnje-nasilstvo> (дата звернення: 22.01.2024).
 20. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 року № 296/5, із змінами станом на 18.08.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 22.01.2024).

ПРАВОВА ПРИРОДА ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Мельник О.О.,
к.ю.н., доц., адвокат,
Київський університет інтелектуальної власності і права НУ «ОЮА»
кафедра адміністративного права інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2088-630X>
e-mail: olgamelnik_1987@ukr.net

Мельник О.О. Правова природа шлюбних відносин: теорія та практика.

Вказується, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'я – головний інститут суспільства. У свою чергу інститут сім'ї включає безліч більш приватних інститутів, а саме інститут шлюбу, інститут споріднення, інститут материнства і батьківства, інститут власності, інститут соціального захисту дитинства і опіки та інші. Відзначено, шлюб – інститут, який регулює відносини між чоловіком та жінкою. Саме шлюб в людському суспільстві вважається єдино прийнятною, соціально схваленою та закріпленою законом формою. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. Право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка.

Звернута увага, релігійний обряд шлюбу відбувається зараз в Україні повсюдно. Духовна велич храму чи навіть найменшої церковки з церковним співом, вінцями на головах наречених, добрими напутніми словами священника – все це робить вінчання незабутньою подією в житті. Однак релігійний обряд шлюбу не має правового значення. Релігійний обряд шлюбу, як і раніше, не створює прав та обов'язків подружжя, залишаючись особистою справою жінки та чоловіка. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

Акцентовано на тому, що правове регулювання сімейних відносин є основним завданням Сімейного кодексу України, який визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Регулювання сімейних відносин здійснюється Сімейним кодексом України з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Припиняється шлюб внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя або одного з них. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі рішення суду. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя на підставі рішення суду відповідно до сімейного кодексу України.

Ключові слова: шлюб, розірвання шлюбу, припинення шлюбу, сім'я, подружжя.

Melnik O. Legal nature of marital relations: theory and practice.

The family is the primary and main center of society. The family is the main institution of society. In turn, the institution of the family includes many more private institutions, namely the institution of marriage, the institution of kinship, the institution of motherhood and fatherhood, the institution of property, the institution of social protection of childhood and guardianship, and others.

Marriage is an institution that regulates the relationship between a man and a woman. It is marriage in human society that is considered the only acceptable, socially approved and legally established form.

Marriage is the family union of a woman and a man, registered in the state registry of civil status acts. Persons who have reached marriageable age have the right to marry. Marriage is based on the free consent of a woman and a man.

The religious rite of marriage takes place now everywhere in Ukraine. The spiritual majesty of the temple or even the smallest church with church singing, crowns on the heads of the bride and groom, kind parting words of the priest - all this makes the wedding an unforgettable event in life. However, the religious rite of marriage has no legal significance. The religious rite of marriage, as before, does not create the rights and obligations of a spouse, remaining a personal matter of a woman and a man. Persons who, after the wedding, live together without registering a marriage have the status of a family, but do not have the legal status of spouses.

Legal regulation of family relations is the main task of the Family Code of Ukraine, which defines the principles of marriage, personal non-property and property rights and obligations of spouses, the grounds for their origin, the content of personal non-property and property rights and obligations of parents and children, adopters and adoptees, other members family and relatives.

Family relations are regulated by the Family Code of Ukraine with the aim of strengthening the family as a social institution and as a union of specific persons, establishing a sense of duty to parents, children and other family members, building family relations on the basis of parity, on feelings of mutual love and respect, mutual help and support, providing each child with family upbringing, the possibility of spiritual and physical development.

A marriage is terminated as a result of its dissolution by joint application of the spouses or one of them. A marriage is terminated as a result of its dissolution by a joint application of the spouses on the basis of a court decision. A marriage is terminated as a result of its dissolution at the request of one of the spouses on the basis of a court decision in accordance with the Family Code of Ukraine.

Key words: marriage, dissolution of marriage, termination of marriage, family, spouse.

Постановка проблеми. За весь час вивчення юристами поняття шлюбу виникли різні теорії його походження. Зокрема, шлюб розглядається як вільний союз чоловіка та жінки, священне таїнство, цивільний договір, статус, інститут особливого роду тощо. Виникнення різних правових теорій щодо правової природи шлюбу залежало і залежить від періоду в історії конкретного народу, ролі жінки, держави та церкви у цьому процесі, правовим статусом майна і юридичними наслідками шлюбу. З виникненням християнства питання шлюбу віддавались віданню церкви, та норм канонічного права.

Також, варто розглянути різнобічну судову практику та правові позиції стосовно особистих немайнових та майнових прав подружжя.

Метою статті є проведення аналізу сучасних наукових підходів до визначення правової природи шлюбних відносин, майнових та немайнових прав подружжя.

Виклад основного матеріалу. Сімейні спори – одна з найчутливіших сфер у юридичній практиці. Невміння подружжя та батьків домовитися та врегулювати спірні питання в позасудовому порядку часто призводить до довгої судової тяганини. Через це нерідко страждають інтереси дітей, виховання та утримання яких раз-у-раз стають предметом суперечок батьків.

У цих випадках не лише буква закону захищає законні права й інтереси громадян, але й судова практика, яка нерідко є вирішальною в багатьох конфліктах.

Незважаючи на збройну агресію з боку Росії, українські суди продовжують здійснювати правосуддя та встановлювати справедливість для тисяч громадян, які потребують судового захисту, зокрема й у сімейних спорах.

Відповідно до ст. 51 Конституції України, якою регулюються основні засади правового шлюбу, встановлюючи, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Зазначена стаття Конституції України не тільки забезпечує охорону сім'ї державою, а й проголошує на конституційно-правовому рівні рівність жінки і чоловіка у шлюбі та сім'ї та необхідність вільного волевиявлення осіб на укладення шлюбу. У статті 5 СК України законодавчо закріплений принцип державної охорони сім'ї, дитинства, материнства, батьківства. Держава створює умови для зміцнення сім'ї. Відповідно до ст. 21 СК України, шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі ДРАЦС. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя (крім майнових прав – ст.ст. 74, 91 СК України).

В юридичній літературі побутують розмаїті думки щодо визначення поняття шлюбу. Різні погляди на правову природу шлюбу існують не тільки у вітчизняній теорії сімейного права, але й у сімейному праві зарубіжних держав. Загальновідомим є визначення шлюбу як «союзу жінки і чоловіка з метою створення сім'ї». Така загальна дефініція, наголошують науковці, підкреслює специфічні й найбільш характерні риси постійного зв'язку осіб різної статі. Для шлюбних відносин між жінкою і чоловіком характерним є стійкий зв'язок, міцний союз, метою якого є створення сім'ї. В. Рясенцев трактує шлюб як укладений в установленому порядку із дотриманням вимог закону добровільний та рівноправний, у принципі довічний союз вільних чоловіка та жінки, спрямований на створення сім'ї, який породжує у них взаємні права та обов'язки.

Узагальнюючи сучасні розробки вчених щодо визначення шлюбу, Г. Матвеев пропонує таке формулювання: «Шлюб – це вільний, рівноправний і в принципі довічний союз жінки та чоловіка, укладений із дотриманням порядку та умов, встановлених законом, що створює сім'ю і породжує між подружжям взаємні особисті і майнові права та обов'язки».

Виходячи із поняття шлюбу, можна сформулювати основні його ознаки:

1) шлюб – це сімейний союз, а не договір чи угода. Шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення;

2) у шлюбі можуть перебувати лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі.

У деяких європейських державах (Бельгії, Голландії, інших країнах) шлюб може бути зареєстрований між особами однієї статі.

Слід зазначити, що релігійний обряд шлюбу проводиться зараз по всій Україні, однак він не має правового значення, оскільки не створює прав та обов'язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

На думку Г.Ф. Шершеневича, «введення християнства мало, безсумнівно, сильно змінити шлюбне право, – воно прагнуло зміцнити шлюб і дати йому значення таїнства». Саме з канонічного права виходить концепція поняття шлюбу як «таїнства». Необхідно зауважити, що така трактовка шлюбу не лише етап в історії розвитку поняття шлюбу. У сучасному польському сімейному праві досить поширеним є визначення шлюбу як «заповіту» за допомогою якого чоловік і жінка встановлюють між собою товариство усього їхнього життя.

Отже, у будь-якій країні нашого світу є досить поширеним такий феномен як шлюб. Але кожна країна трактує поняття шлюбу по-різному, та має великий вплив на існування «союзу» між чоловіком та жінкою.

Поняття шлюбу, його ознак, визначення його правової природи змінювалися з історичним розвитком людства, вони залежали і залежать від багатьох факторів, соціально-економічного устрою держави, релігійних віросповідань, соціально-моральних поглядів на мету створення сім'ї та її значення для держави і суспільства, а також ролі жінки у цих відносинах. Зміна поглядів на шлюб, як союзу чоловіка і жінки, піддається сумніву й сучасними дослідниками, оскільки навіть у економічно розвинутих країнах піднімається питання щодо зміни традиційних підвалин визначення суб'єктів шлюбу – жінки та чоловіка. І якщо шлюб як союз двох осіб різної статі є традиційним і незаперечним твердженням для вітчизняної сімейно-правової доктрини, а також для законодавства, то в зарубіжній науковій літературі ставиться питання про можливість укладення одностатевих шлюбів та існування багатоженства. Все це зумовило неможливість визначення універсального правового поняття шлюбу, а також виникнення різних концепцій щодо правової природи шлюбу: шлюб-договір, шлюб-таїнство і договір, шлюб-інститут особливого роду, шлюб-статус, шлюб-партнерство, шлюб-союз. Застосування таких не правових категорій, як «партнерство» та «союз», викликано тим, що між суб'єктами шлюбних відносин складаються не тільки правові відносини, але й ті, які правом не регулюються (емоційні, духовні, сексуальні тощо).

Шлюб як правовий інститут можна розуміти, зокрема, в таких значеннях:

як певний правовий статус – правове становище (цивільний стан) чоловіка і жінки, як носіїв визначених у законі прав та обов'язків, який підлягає державній реєстрації (укладення та розірвання шлюбу);

як різновид сімейно-правового договору, який відрізняється від цивільних договорів, зокрема тим, що між учасниками такого договору (чоловіком і жінкою) виникають не тільки майнові відносини, але й особисті немайнові відносини, які в деяких випадках можуть регулюватися правовими нормами, наприклад, шляхом визначення в законодавстві особистих немайнових прав та обов'язків подружжя.

Причому, договірна природа шлюбу полягає не тільки у добровільності вступу, перебуванні у шлюбі та його розірванні, а й у необхідності вираження спільної домовленості подружжя щодо виникнення, зміни чи припинення певних видів сімейних відносин, які можуть існувати між чоловіком і жінкою. Шлюб призводить до появи моральних і майнових відносин між подружжям. Можна навіть сказати про те, що немайнові відносини виникають першочергово, а потім після них майнові відносини як похідні. Не відчужуються моральні права та обов'язки, та не передаються.

Отже, можна виділити першу класифікацію подружніх відносин – це особисті та майнові відносини.

Особисті немайнові права та обов'язки подружжя – це врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, шлюб, між якими укладено у встановленому законом порядку, характерними рисами яких є невідчужуваність, безстроковість, безоплатність, особистісність та немайновість. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя виникають у зв'язку з виявленням нематеріальної вигоди. Вони тісно пов'язані з кожною парою, вони невіддільні, не можуть бути відчужені. Подружжя розпоряджається немайними правами за власною волею. Слід наголосити на існуванні певних меж здійснення особистих немайнових прав: здійснення прав повинно відповідати інтересам сім'ї, при здійсненні прав потрібно утримуватись від дій, які порушували б права іншого з подружжя, при здійсненні прав необхідно дотримуватись моральних засад суспільства та наявність часових меж здійснення прав – вони існують з моменту укладення шлюбу і до його припинення. Норми права регулюють особисті відносини, які виникають, наприклад, між подружжям щодо зміни прізвища при реєстрації шлюбу, вирішення усіх питань життя сім'ї, між батьками та дітьми щодо виховання дитини, між іншими родичами та дітьми стосовно спілкування тощо.

Майнові правовідносини виникають щодо спільного та роздільного майна подружжя, батьків та дітей, управління та розпорядження майном, взаємного утримання членів сім'ї та інших родичів тощо.

Слід зазначити, що на особисті немайнові права не впливає факт спільного або роздільного проживання подружжя, а також факт встановлення між подружжям режиму окремого проживання. Вони не можуть бути припинені або змінені за домовленістю подружжя, не можуть вони бути вичерпаними і в результаті їх здійснення.

До майнових подружніх відносин підпадають всі правовідносини щодо майна та майнових прав та обов'язків подружжя. Ці відносини регулюються законами України, Сімейним кодексом та за допомогою договорів, укладених між сторонами. Сімейний кодекс України поділяє спільну власність подружжя, а також особисту приватну власність дружини, чоловіка. Стаття 63 СК України передбачає здійснення подружжям права спільної сумісної власності, дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. З урахуванням цього ч. 1 ст. 65 СК України встановлює, що дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. Подружжя має право домовитися про порядок використання майна, що належить йому на праві спільної власності (наприклад, автомобілів, комп'ютерів та інших благ). Що стосується шлюбного договору про порядок використання житлових будинків, квартир, будівлі, земельні ділянки, договір є обов'язковим для пари і їх спадкоємців. До майнових можемо віднести і правовідносини зі взаємного утримання. Відповідно до вимог нинішнього законодавства та моральних засад, чоловік та дружина зобов'язані матеріально підтримувати один одного, тобто зазвичай діє принцип добровільної фінансової допомоги. Право на утримання не має особа, яка не дотримувалася основних законодавчих та матеріальних засад шлюбу, і тих, хто став інвалідом в результаті вчинення умисного злочину, якщо він був встановлений судом.

У зв'язку з прийняттям Сімейного кодексу України та внесенням суттєвих змін до норм матеріального права, які регулюють правовідносини щодо укладення, припинення шлюбу, визнання його недійсним та майнових прав подружжя, з метою забезпечення правильного й однакового застосування законодавства під час вирішення справ даної категорії Пленум Верховного Суду України постановив дати судам такі роз'яснення:

при розгляді справ, які виникають у зв'язку з укладенням, припиненням шлюбу, а також з інших сімейних відносин, необхідно виходити з положень Конституції України, норм Сімейно-

го кодексу, Цивільного процесуального кодексу України, Закону України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право» та інших нормативно-правових актів, що регулюють сімейні відносини.

Звертаю увагу на судову практику, так як вона відіграє велику роль у нашому вітчизняному судочинстві, а саме Постанова Верховного Суду від 20.01.2023 р. у справі № 337/4714/20, справу № 308/12188/18 (провадження № 61-19974св21), справу № 212/10842/19 (провадження № 61-12920св21), на підставі яких зроблено узагальнення і сформовано правові позиції, пропоную ознайомитися, щоб остаточно можна було зробити висновки у статті по опрацьованій тематиці.

Правові позиції суду виникають в результаті інтелектуально-вольової діяльності суду щодо тлумачення змісту норм права та заповненні прогалин у чинному законодавстві. Вони містять правові приписи щодо правильного розуміння змісту норм, а також правові принципи та інші положення, сформульовані на підставі тлумачення й покладені в основу вирішення питання.

Верховний Суд у складних умовах здійснював правосуддя та постановляв рішення в умовах воєнного стану, що продовжує робити і зараз.

Підсумовуючи вище викладене, слід зробити наступні **висновки**: Шлюб – це багатогранне соціальне явище, яке має різноманітні аспекти свого прояву і може розглядатися з різних точок зору. Це один із найдавніших правових інститутів, що пояснює існування на сьогодні різних теорій визначення його правової природи (вільний союз чоловіка та жінки; таїнство; договір; інститут особливого роду). Шлюб призводить до появи особистих немайнових і майнових відносин між подружжям. Сімейний кодекс України містить цілу низку статей, які закріплюють поняття шлюбу, особисті немайнові права та майнові права подружжя, а також у нас є великі напрацювання судової практики для правильного вирішення сімейних спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутко А.О. Сучасний стан правового регулювання особистих немайнових прав та обов'язків подружжя. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 21. С. 190–196.
2. Юровська В.Г. Проблеми питання застосування Сімейного кодексу України у судовій практиці. Право України. 2013. № 10. С. 45–52.
3. Ариванюк Т. До питання про укладення угод за участю подружжя. Право України. 2011. № 9. С. 59–67.
4. Боднар Т.В. Деякі проблемні аспекти здійснення та захисту майнових прав подружжя. Вісник Національної академії правових наук України. 2020. Т. 27, № 1. С. 72–88.
5. Біляцький С. Шлюбний контракт як символ людських взаємин. Наука і суспільство. 2005. № 9-10. С. 40–43.
6. Шевчук Л.В. Шлюбний договір в Україні, як стримуючий важіль подружжя при розлученні. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2020. № 9. С. 74–79.
7. Байрачна М.І. Деякі аспекти майнових прав та обов'язків подружжя. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2019. Вип. 55(1). С. 106–109.
8. Федорова В.В. Поняття шлюбу. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_23_16 (дата звернення: 12.09.2019).
9. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 12.01.2024).
10. Ревуцька І.Е. Поняття шлюбу в теорії сімейного права та за законодавством України і країн-членів ЄС: сучасні тенденції. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_27_19 (дата звернення: 12.01.2024).

УДК 347.412.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.33>

ОБОВ'ЯЗКИ КОНФІДЕНЦІАЛА ЗА ДОГОВОРОМ ПРО НЕРОЗГОЛОШЕННЯ

Огоновський О.Р.,
*аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка*
ORCID: 0000-0003-1007-9608
e-mail: oleg.ogonovskyi@gmail.com

Огоновський О.Р. Обов'язки конфіденціала за договором про нерозголошення.

Установлено, що дослідження кола обов'язків сторони, яка отримує доступ до інформації за договором про нерозголошення, всебічно сприяє ефективному виконанню умов такої угоди. Проаналізовано правовий статус отримуючої сторони в аспекті її договірних зобов'язань. Визначено, що прийняття Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» в цілому сприятиме поширенню практики застосування договору про нерозголошення й за межами правового режиму Дія Сіті. Установлено, що забезпечення режиму конфіденційності інформації, переданої в рамках договору про нерозголошення, є головним обов'язком конфіденціала. Визначено, що збереження відомостей у режимі конфіденційності допускається як шляхом вчинення активних дій, так і пасивної бездіяльності. Зроблено висновок про те, обов'язки з охорони інформації мають зберігатися за отримуючою стороною навіть після припинення дії договору про нерозголошення. Визначено, що конфіденціал зобов'язаний не розголошувати конфіденційну інформацію без попередньої письмової згоди на це від іншої сторони угоди. Проаналізовано процедуру взаємодії сторін договору про нерозголошення в разі отримання конфіденціалом запитів уповноважених органів чи інституцій на розкриття конфіденційних відомостей. Доведено, що важливим є обов'язок отримуючої сторони інформувати конфідента про випадки втрати чи розкриття інформації всупереч умовам договору про нерозголошення. Установлено, що доведення до відома конфідента обставин втрати чи розголошення інформації значно сприяє мінімізації потенційних ризиків для розкриваючої сторони договору про нерозголошення. Визначено, що конфіденціал повинен безумовно видаляти інформацію, що охороняється умовами договору, або матеріальні носії такої інформації в разі припинення дії договору про нерозголошення чи у випадку отримання відповідної вимоги від конфідента. Проаналізовано зобов'язання конфіденціала використовувати передану йому інформацію виключно з метою, яка встановлена відповідним договором про нерозголошення. Доведено, що зобов'язання нести відповідальність за порушення умов угоди є важливим засобом забезпечення інтересів розкриваючої сторони договору про нерозголошення.

Ключові слова: договір про нерозголошення, конфідент, конфіденціал, конфіденційна інформація, NDA.

Ohonovskyi O. Obligations of the Confidential Agent under Non-disclosure Agreement.

It is established that analysis of obligations the party receiving access to the information under Non-disclosure Agreement comprehensively contributes to the effective fulfillment of terms of such deal. It is analyzed legal status of the receiving party in respect of its contractual obligations. It is determined that the adoption of the Law of Ukraine "On Stimulating Development of Digital Economy in Ukraine" will generally facilitate the spread of the practice of NDA applying even outside the legal regime of Diia City. It is established that ensuring of confidentiality of information transferred under Non-disclosure Agreement is the main duty of the Confidential Agent. It is determined that it's possible to keep information confidential both by means of active actions and passive inaction. It is concluded that the obligations to protect information should be kept by the receiving party even after the termination

of NDA. It is determined that the Confidant shall not disclose confidential information without prior written consent of the other party of the Agreement. It is analyzed the procedure of interaction between the parties of NDA in case of receipt by the Confidential Agent of requests from authorities or institutions for disclosure of confidential information. It is established that it is important for the receiving party to inform the Confidant about cases of loss or disclosure of information contrary to the terms of Non-disclosure Agreement. It is proved that informing the Confidant about circumstances of loss or disclosure of information significantly contributes to minimization of potential risks for the disclosing party of NDA. It is determined that the Confidant shall unconditionally delete the information protected by Agreement as well as material carriers of such information in the event of termination of NDA or in case of a request from the Confidant. It is analyzed obligation of a Confidant to use transferred information exclusively for the purpose established by the relevant Non-disclosure Agreement. It is proved that the obligation to be liable for breach of Agreement is an important way of ensuring of interests of the disclosing party of Non-disclosure Agreement.

Key words: Non-disclosure Agreement, the Confidential Agent, the Confidant, Confidential Information, NDA.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні інформація, як нематеріальний об'єкт цивільного права, виділяється своєю значущістю у межах цивільного обороту. Важко уявити правовідносини, які б не стосувались процесу отримання чи передання певних відомостей. Водночас, деякі типи інформації можуть мати надзвичайну цінність для її володільця або ж розпорядника. Зазвичай, це стосується конфіденційної інформації чи комерційної таємниці.

З огляду не це, особливої актуальності набуває проблема вивчення різноманітних організаційних, технічних, криптографічних та інших методів захисту інформації. Не останню роль в цьому переліку відіграють і правові способи охорони відомостей конфіденційного характеру. Серед таких особливо виділяється договір про нерозголошення (або ж «Non-disclosure Agreement» чи «NDA»).

Такий договір, незважаючи на його широке й повсюдне використання у правозастосовчій практиці, утім, часто залишається поза увагою як парламентарів, так і науковців. Чинне цивільне законодавство донедавна взагалі не містило жодної згадки про такий договір. У зв'язку з цим не проводились і будь-які дослідження правового статусу сторін такого договору, особливо в розрізі їх прав чи обов'язків.

Водночас, дослідження кола зобов'язань, якими наділена сторона, що отримує доступ до інформації конфіденційного характеру за договором про нерозголошення (або ж конфіденціал), може допомогти в розумінні суті та правової природи вказаного договору. Визначення основних обов'язків конфіденціала за NDA, крім цього, також є важливим з точки зору необхідності формування стабільної уніфікованої практики застосування вказаного типу договорів на основі принципу правової визначеності.

Відтак, ураховуючи вищенаведене, нерозвиненість законодавства та відсутність наукового інтересу до вивчення питань, пов'язаних із застосуванням договорів про нерозголошення, зумовлюють необхідність проведення комплексного аналізу такого договору крізь призму вивчення основних зобов'язань сторони-реципієнта інформації конфіденційного характеру.

Стан дослідження. Питання захисту комерційної таємниці та конфіденційної інформації на договірному рівні неодноразово були предметом дослідження широкого кола науковців, з-поміж яких можна назвати, наприклад, А.О. Кодинця [1], Ю.В. Носіка [2; 3], О.С. Яворську [4], А.Л. Святошнюк [5], Є.В. Осуховську [6], О.В. Кохановську [7], Г.О. Слядневу [8] та інших. Водночас, наявні дослідження не стосувались вивчення обов'язків сторони, яка отримує доступ до конфіденційної інформації за договором про нерозголошення, що має наслідком підвищену актуальність даної роботи.

Ціллю статті є визначення кола обов'язків конфіденціала (сторони, яка отримує доступ до конфіденційної інформації) у рамках договору про нерозголошення.

Завданням статті є всебічний аналіз правової природи та особливостей зобов'язань, які виникають у конфіденціала за договором про нерозголошення відповідно до чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Ефективне виконання будь-якого цивільно-правового договору прямо залежить як від дійсного бажання сторін забезпечити реалізацію досягнутих домовлено-

стей на практиці, так і від якості викладення норм відповідного договору. Втілення мети договірних відносин неможливе без досягнення консенсусу по обох вищенаведених питаннях. При цьому, доволі часто саме приписи угоди є тим чинником, який в першу чергу окреслює траєкторію руху сторін у рамках побудови партнерських відносин. Особливо це простежується в аспекті дослідження комплексу прав та обов'язків сторін договору.

Не є виключенням і договір про нерозголошення (або ж «Non-disclosure Agreement» чи «NDA»), який ще донедавна вважався «непоіменованим» і для укладення якого, як стверджують О.О. Палцова та О.М. Будяченко, суттєву роль відіграє намір сторін укласти такий договір і добросовісно ставитись до цього [9, с. 265]. Фактично, законодавство України не знало такого типу договору, відчутно відстаючи від реалій правозастосування. Як стверджує Є.В. Осуховська, зумовлено це було тим, що такий договір був продуктом англосаксонської системи права [6, с. 270], з якої надалі набув значного поширення у континентальній Європі та Україні зокрема. Цьому також значно сприяла розбудова галузі інформаційних технологій протягом останніх років. Наразі неможливо знайти компанію з технологічної сфери, яка би не використовувала такий правовий механізм захисту інформації конфіденційного характеру, як NDA.

Позаяк чинному Цивільному кодексу України [10] нічого не відомо про договір про нерозголошення, ситуація дещо змінилася з моменту прийняття Верховною Радою України Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [11]. Даний нормативний акт уперше на рівні закону містив згадку про договір про нерозголошення. Так, відповідно до положень ст. 26 даного Закону, за договором про нерозголошення фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті.

Тож відтепер резиденти правового режиму Дія Сіті для ІТ-компаній та технологічних стартапів отримали чудову можливість використовувати зрозумілі та прозорі інструменти для захисту власної конфіденційності при взаємовідносинах із своїми працівниками, гіг-спеціалістами чи незалежними підрядниками. Це, у свою чергу, сприяє реалізації принципу правової визначеності, за якого учасникам цивільного обороту гарантується ефективна дія більш широкої засади – принципу верховенства права.

Одним із способів зрозуміти, як саме в рамках договору про нерозголошення можна забезпечити максимально ефективний захист прав для розкриваючої сторони (яка, говорячи об'єктивно, є більш вразливою стороною угоди) є дослідження кола обов'язків іншої сторони договору – конфіденціала. Правовий аналіз відповідних зобов'язань надає можливість чіткіше усвідомити правову природу NDA.

Водночас, не слід забувати, що, зазвичай, такий договір є односторонньо зобов'язуючим документом. Виходячи із специфіки та особливостей предмета правової охорони (а таким є інформація конфіденційного характеру), вся суть договору доволі часто зводиться до того, що обов'язками наділяється тільки одна сторона договору – конфіденціал. Саме останній має гарантувати забезпечення схоронності отриманої від іншої сторони договору конфіденційної інформації. Як наслідок, сторона, що володіє чи розпоряджається інформацією відповідного змісту наділяється тільки правами, а отримуюча сторона – певним колом зобов'язань. Як зазначає А.О. Козиниць, обов'язків конфідент за договором може й не мати [1, с. 74].

При цьому, такий принцип взаємодії не є єдино можливим чи безспірно коректним. Сторони керуються широкою автономією при укладенні договору про нерозголошення та можуть на власний розсуд передбачити інший розподіл прав та обов'язків у рамках такого договору.

Отже, як впливає із правової природи NDA, головним обов'язком сторони-реципієнта інформації за договором про нерозголошення є **забезпечення конфіденційності отриманих відомостей**. Таке зобов'язання є стрижневим елементом усієї сукупності правовідносин, які виникають між конфідентом і конфіденціалом. Що цікаво, вказаний обов'язок сторони, що розкриває інформацію, доцільно розглядати у двох аспектах.

Так, з одного боку, для забезпечення виконання обов'язку із збереження конфіденційності слід вчиняти комплекс активних заходів протягом усього строку дії договору. Усі такі заходи повинні бути об'єднані однією метою, якою якраз і є конфіденційність отриманих від іншої сторони договору відомостей.

З іншої сторони, особливістю NDA є те, що для досягнення мети договору не обов'язково мають вчинятися будь-які дії активного характеру. Фактично, за даною договірною моделі, мова йде

про негативне зобов'язання. Тобто, конфіденціал не повинен, по суті, робити нічого для виконання договору. Його завданням виступає лише пасивна поведінка з метою недопущення витoku чи розголошення даних про конфідента. У загальному йдеться про пасивний обов'язок конфіденціала утримуватися від вчинення дій, спрямованих на надання чи передання прав на інформацію іншим особам [1, с. 74]. Зазвичай, така ситуація опосередковується шляхом використання безпосередньо у тексті договору термінологічних конструкцій на кшталт «зобов'язується не поширювати» («не передавати», «не розголошувати», «не повідомляти», «не розкривати» тощо). Водночас, слід розуміти, що недоліком таких формулювань є недостатній рівень захищеності інформації та розмивання змісту договірних обов'язків конфіденціала.

Відтак, вважаємо більш доцільним встановлення свого роду змішаної форми викладу відповідних зобов'язуючих норм договору про нерозголошення – поєднання активних дій та пасивної бездіяльності. Як наслідок, сторона, що розкриває відомості, буде мати достатні гарантії того, що інша сторона договору вживатиме необхідних заходів для дотримання режиму конфіденційності, одночасно маючи й «негативний» обов'язок не вчиняти активних дій, які можуть призвести до втрати інформації.

Усі інші обов'язки конфіденціала є похідними із основного зобов'язання, про яке йшлося вище. Вони покликані уточнити, деталізувати, процедурні аспекти досягнення мети відносин сторін договору про нерозголошення. Відтак, вони не є обов'язковими елементами NDA – договір може існувати й без закріплення таких обов'язків у тексті. Водночас, як показує практика, сторони зазвичай проявляють гнучкість підходу до формалізації договірних зобов'язань та намагаються передбачити в договорі різні варіанти розвитку подій.

Усе це прямо впливає на повсюдне, на даний момент, закріплення в угодах про нерозголошення наступних другорядних зобов'язань сторони, що отримує доступ до інформації:

1. Виконувати обов'язок з нерозголошення навіть після закінчення строку дії договору. За загальним правилом, сторони виконують свої зобов'язання протягом строку дії угоди. Проте, оскільки предметом договору про нерозголошення є нематеріальний актив – інформація, то існує ймовірність її втрати, розголошення чи протиправного використання навіть після припинення дії відповідного NDA. Наслідком таких діянь можуть стати значні економічні чи репутаційні втрати (збитки) для сторони-володільця інформації.

Відповідно, питання поширення правової охорони захищеної інформації поза темпоральними рамками чинності угоди про нерозголошення залишається вкрай актуальним. Такий варіант співпраці не суперечить закону та є досить усталеним у сучасній практиці правозастосування. Фактично, сторони договору про нерозголошення отримують гарантії нерозповсюдження конфіденційних відомостей і після припинення дії самого договору. Схожої думки дотримується й А.Л. Святошнюк [5, с. 121-122].

2. Не розкривати умови договору про нерозголошення третім сторонам. Те ж саме може стосуватися й нерозголошення самого факту укладення договору. Зобов'язання конфіденціала не інформувати нікого іншого про факти чи умови, на яких було укладено договір про нерозголошення, має на меті забезпечити відносини сторін від потенційного втручання в них з боку третіх осіб.

Особливо це стосується конкурентів розкриваючої сторони, що можуть бути зацікавлені не лише в отриманні певних відомостей конфіденційного характеру про її діяльність (наприклад, в цілях отримання неправомірної конкурентної переваги на ринку певних товарів чи послуг з урахуванням секретів їх виробництва конфідентом), а й у вивченні питань, як саме такі відомості охороняються у межах NDA, та як, зокрема, обійти відповідні системи захисту.

Відтак, очевидним обов'язком конфіденціала має виступати збереження в таємниці не тільки відомостей, що охороняються умовами NDA, а й змісту укладеного договору про нерозголошення.

3. Отримувати попередню письмову (чи електронну) згоду конфідента на розголошення інформації, яка охороняється умовами NDA. Так чи інакше, як чинне законодавство України, так і фактичні зовнішні обставини можуть змусити сторону, яка надала доступ до конфіденційної інформації, розглянути питання про необхідність її подальшого розкриття третім особам на запит конфіденціала. Відповідно, останній, як зобов'язана сторона за договором, не уповноважений самостійно приймати будь-яке рішення, пов'язане із порушенням режиму секретності відповідних відомостей.

Відтак, отримуюча сторона повинна мати чітке уявлення, за яких обставин та в який спосіб можна розповсюдити інформацію, що є предметом договору про нерозголошення. З огляду на підвищену цінність переданої інформації, доцільним видається викладення в тексті NDA зрозумілої та чіткої процедури доступу третіх сторін до даних конфіденційного характеру. Проте, в будь-якій ситуації, на конфіденціала покладається обов'язок забезпечити схоронність інформації до моменту отримання дозволу на розголошення від іншої сторони договору.

4. Інформувати конфідента про отримані від державних органів, органів місцевого самоврядування, правоохоронних чи інших органів або установ запити на розкриття конфіденційної інформації. Таке зобов'язання конфіденціала випливає із попереднього, оскільки, за певних умов, розголошення відповідних відомостей може вимагатись певною інституцією за прямою вказівкою закону (наприклад, коли йде мова про кримінальне провадження).

Зазвичай, вказане зобов'язання сторони-реципієнта, формалізується шляхом закріплення в тексті договору про нерозголошення вказівок на обов'язковість: інформування іншої сторони NDA про отриманий запит від уповноваженого органу чи установи; забезпечення копії відповідного запиту; утримання від надання відповіді допоки не буде отримано письмову згоду конфідента на це; надання на адресу розкриваючої сторони договору про нерозголошення копії надісланої відповіді на запит.

5. Доводити до відома конфідента обставини, які зумовили розкриття чи втрату відомостей, що є предметом договору про нерозголошення. Відповідно до ustalених правил, поширення конфіденційної інформації можливе за наявності письмової згоди на те від її володільця. Водночас, можливі ситуації, за яких відбудеться порушення умов NDA, а інформація стане відомою третім особам. Вони, у свою чергу, можуть використати її у власних інтересах, що потенційно може завдати значної шкоди конфіденту.

Відповідно, з метою зведення до мінімуму ризиків заподіяння збитків, до обов'язків конфіденціала входить оперативне інформування (найкраще – у письмовому чи електронному вигляді) іншої сторони договору про виявлені факти розголошення інформації конфіденційного характеру. Надалі ж, отримуюча сторона повинна керуватися вказівками розкриваючої сторони щодо усунення негативних наслідків такого розкриття.

Варто також зауважити, що аналізований обов'язок притаманний конфіденціалу як у разі заподіяння збитків з умислу (наприклад, свідомо передача ноу-хау розкриваючої сторони її конкуренту), так і з необережності (зокрема, в разі випадкової втрати папки із документами, що містять гриф «СЕКРЕТНО» чи «КОНФІДЕНЦІЙНО»).

6. Видаляти конфіденційну інформацію після припинення дії NDA чи на вимогу конфідента. У разі розірвання чи припинення дії договору про нерозголошення конфідент буде об'єктивно зацікавлений у тому, аби інформація, що була предметом угоди, не стала відомою іншим особам. Як наслідок, зобов'язанням конфіденціала стає забезпечення видалення інформації – при цьому, мова може йти як про фізичні, так і цифрові засоби її зберігання.

Тобто, у залежності від того, в який спосіб були передані відомості конфіденційного характеру, сторона-реципієнт NDA може бути змушена: видалити інформацію з власних цифрових носіїв зберігання інформації; припинити доступ до хмарних середовищ її зберігання; знищити чи передати конфіденту фізичні носії (пристрої) інформації, у тому числі, документи; надати розкриваючій стороні докази (чи в разі неможливості) заповнення належного виконання відповідного обов'язку тощо.

7. Застосовувати відомості, які були передані в рамках договору про нерозголошення, лише з тією метою, яка закріплена в NDA. Враховуючи, що договором охороняється інформація, зміст якої є чутливим для конфідента, конфіденціал повинен використовувати такі дані виключно в межах та у спосіб, передбачені положеннями підписаного договору про нерозголошення.

Мета використання конфіденційної інформації, при цьому, має повною мірою відображати як баланс правової природи даних та особливостей, що зумовлюють цінність відповідних відомостей, так і віддзеркалювати інтереси конфідента. Очевидно, що суворо має заборонятись використання інформації в комерційних чи антиконкурентних цілях, а також у власних інтересах, не пов'язаних з досягненням мети відповідного договору.

8. Нести відповідальність за невиконання умов договору про нерозголошення. Такий обов'язок не є специфічним чи характерним виключно для NDA. Більше того, він настає навіть тоді, коли безпосередньо не закріплений в ньому. Це випливає із загальних засад цивільного за-

конодавства України, які гарантують кожному, хто зазнав збитків, можливість претендувати на отримання відшкодування в тій чи іншій формі.

Враховуючи те, що конфідент завжди буде менш захищеною стороною договору, обсяг відповідальності конфіденціала буде прямо пропорційним – тобто, він буде збільшуватися одночасно із зростанням кількості чи цінності переданої в рамках договору про нерозголошення інформації.

На практиці, учасники цивільного обороту є вільними у виборі способів та методів договірного закріплення відповідальності конфіденціала за порушення умов договору. Найчастіше відповідальність настає або у вигляді зобов'язання із відшкодування документально підтверджених збитків, або ж у формі фіксованого штрафу.

Висновки. Зважаючи на те, що правове регулювання договору про нерозголошення за українським законодавством залишається все ще недостатнім, важливу роль у даному питанні слід відвести практиці застосування NDA у відносинах сторін, які опосередковують передачу інформації конфіденційного характеру. З огляду на це, особливо важливими виступають всебічні дослідження питань, пов'язаних із укладенням чи виконанням умов такого договору. Зокрема, це стосується вивчення типових обов'язків отримуючої сторони (конфіденціала), крізь призму яких визначається специфіка правового статусу цієї сторони договору про нерозголошення.

У статті встановлено, що основоположним зобов'язанням конфіденціала виступає збереження у конфіденційності інформації, отриманої в рамках NDA. Воно забезпечується шляхом вжиття ряду заходів організаційного, технічного, криптографічного та правового характеру. Проте, слід розуміти, що для досягнення кінцевої мети договору, зобов'язання конфіденціала, як сторони, більш відповідальної за виконання угоди, мають бути деталізовані та докладно описані в тексті договору. Як наслідок, в статті у стислому вигляді проаналізовано процедури виконання таких зобов'язань отримуючої сторони, як: збереження у конфіденційності відповідної інформації після припинення дії договору; отримання попередньої згоди конфідента на розголошення відомостей; шляхи реагування на отримані запити від уповноважених державних чи інших органів; інформування іншої сторони договору про втрату чи розкриття інформації конфіденційного характеру; використання отриманих відомостей виключно в цілях, визначених умовами договору про нерозголошення; знищення інформації чи її матеріальних носіїв на вимогу розкриваючої сторони тощо.

Належне виконання зазначених вище обов'язків конфіденціалом сприятиме як ефективному забезпеченню інтересів конфідента, так і формуванню високого рівня взаємної довіри для підтримання подальших партнерських відносин між сторонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козинець А.О. Договір про конфіденційність: істотні умови та особливості регулювання. Право і суспільство. № 2/2018. С. 72–77. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_1/14.pdf.
2. Носік Ю.В. Права на комерційну таємницю в Україні: монографія. Київ: КНТ, 2007.
3. Носік Ю.В. Юридична природа прав на комерційну таємницю в Україні. Право України. 2006. № 3. С. 36–39.
4. Інтелектуальне право України / за заг. ред. проф. О.С. Яворської Тернопіль: підручники і посібники, 2016. 608 с.
5. Святошнюк А.Л. Правова природа договору про нерозголошення конфіденційної інформації (non-disclosure agreement). <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29664/1/121-122.pdf>.
6. Осуховська Є.В. Впровадження договору про нерозголошення конфіденційної інформації у новий цивільний кодекс України. Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА»; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2021.– С. 270–273.
7. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2006. 463 с.
8. Пацалова О.О., Будяченко О.М. Щодо непоіменованих договорів в цивільному праві. Проблемні питання правоохоронної та правозахисної діяльності в контексті євроінтеграційних тенденцій: матеріали міжнародної курсантсько-студентської наук.-практ. конф., (м. Одеса, 05 квітня 2019 р.) / редкол. В.П. Маковій, та ін. Одеса: ОДУВС, 2019. С. 263–265.

9. Сляднева Г.О. Правове регулювання передачі комерційної таємниці в договірних відносинах. Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права: Часопис Хмельницького університету управління та права. Хмельницький, 2005. Вип. 3. С. 165–170.
10. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Голос України. 2003. № 45. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
11. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX. Голос України. 2021 № 153. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПОДРУЖЖЯ У ДОКТРИНІ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Оксанюк О.А.,

адвокат,

доктор філософії за спеціальністю 081 Право

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0547-2712>

e-mail: Olegoleg028@gmail.com

Оксанюк О.А. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у доктрині сімейного права.

В науковій статті автор провів наукове дослідження поняття та правової природи особистих немайнових прав подружжя. На підставі проведеного дослідження, автор дійшов висновку, що особисті немайнові права подружжя у сімейно-правовій доктрині розглядаються як: суб'єктивні сімейні права, як ті можливості, ті правомочності, які визначені сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права, виникають у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу і можуть бути реалізовані подружжям або одним із них як носіями цих прав; як врегульовані нормами сімейного права відносини щодо особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі; комплексно – як суб'єктивні сімейні права і як правовідносини, які виникають у зв'язку із реалізацією цих прав; у цивільно-правовому контексті, як прояв особистих немайнових прав подружжя. У статті також зроблено висновок, що ознаками особистих немайнових прав подружжя як сімейних прав є те, що вони впливають із факту залучення до сімейних відносин, а також визначення сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права. Спеціальними ознаками особистих немайнових прав саме як прав подружжя є їх нематеріальний, тривалий характер, їх існування, поки жінка чи чоловік матимуть правовий статус подружжя, тобто протягом існування шлюбу; невідчужуваність; підставою їх виникнення є державна реєстрація шлюбу, припинення – його припинення; факт спільного або роздільного проживання, а також факт встановлення подружжям режиму окремого проживання подружжя не спричиняють зміну або припинення зазначених прав, однак можуть призвести до змін у порядку реалізації цих прав одним із подружжя; їх носіями є лише подружжя; здійснення цих прав можливо за умови погодження із іншим подружжям та з урахуванням інтересів сім'ї в цілому; пов'язаність із звичаями, традиціями, нормами морального характеру; невичерпність їх тими правами, що визначені в сімейному законодавстві; права одного подружжя кореспондують обов'язок іншого утриматися від їх порушення (мають відносний характер).

Ключові слова: подружжя; суб'єктивне сімейне право; особисті немайнові права; ознаки особистих немайнових прав подружжя; шлюб.

Oksaniuk O.A. The concept and legal nature of personal non-property rights of the wife in the doctrine of family law.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the concept and legal nature of personal non-property rights of spouses. On the basis of the conducted research, the author came to the conclusion that the personal non-property rights of spouses in the family law doctrine are considered as: subjective family rights, as those opportunities, those powers that are defined by family legislation or other sources of family law, arise in connection with state registration of marriage and can be exercised by the spouses or one of them as the bearer of these rights; how relations regarding personal non-property goods and interests of married persons are regulated by the norms of family law; complex – as subjective family rights and as legal relations that arise in connection with the realization of these rights; in the civil legal context, as a manifestation of personal non-property rights of spouses. The article also concluded that the characteristics of personal non-property rights of spouses as family rights are

that they arise from the fact of involvement in family relations, as well as determination by family law or other sources of family law. Special features of personal non-property rights precisely as the rights of spouses are their intangible, long-term nature, their existence as long as a woman or a man has the legal status of a spouse, that is, during the existence of a marriage; inalienability; the basis for their occurrence is the state registration of marriage, termination - its termination; the fact of joint or separate residence, as well as the fact that the spouses establish a regime of separate residence of the spouses, do not cause a change or termination of the specified rights, but may lead to changes in the procedure for exercising these rights by one of the spouses; their carriers are only spouses; the exercise of these rights is possible subject to agreement with the other spouse and taking into account the interests of the family as a whole; connection with customs, traditions, moral norms; their inexhaustibility by those rights defined in family legislation; the rights of one spouse correspond to the obligation of the other to refrain from violating them (they are relative in nature).

Key words: married couple; subjective family right; personal non-property rights; signs of personal non-property rights of spouses; marriage.

Постановка проблеми. З моменту укладення та державної реєстрації шлюбу між жінкою та чоловіком органом державної реєстрації актів цивільного стану, жінка та чоловік набувають нового правового статусу – подружжя, яке володіє цілою низкою суб'єктивних прав майнового та немайнового характеру. Це впливає із положень ст. 36 Сімейного кодексу України (надалі за текстом – СК України), відповідно до якої шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя [1], тобто виступає своєрідним юридичним фактом, що зумовлює виникнення особливого виду сімейних відносин, що базується саме на шлюбі, а не на кровному спорідненні, як це має місце у випадку правовідносин між батьками та дітьми. В цьому контексті, подружжя набуває речові права на майно, набуте у шлюбі або передане у зв'язку із його укладенням, право на утримання у разі непрацездатності або догляду за дитиною, а також ряд прав немайнового характеру, захист яких є можливим саме тому, що жінка та чоловік перебувають у шлюбі як сімейно-правового інституту, який перебуває під особливим захистом держави (оскільки право на спільне майно та на утримання в принципі мають і особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах). У зв'язку із цим, питання належної реалізації та захисту особистих немайнових прав подружжя є надзвичайно актуальним та важливим. Викликане це й тим, що ці права визначені достатньо загально, на відміну від майнових прав подружжя, тому в сімейно-правовій доктрині та правозастосовчій практиці виникають проблеми, пов'язані як із визначенням переліку правомочностей, що складають зміст кожного із особистих немайнових прав подружжя, так і порядку здійснення та захисту таких прав [2, с. 115].

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що тематика особистих немайнових прав подружжя, їх сутності та правової природи, особливостей здійснення та захисту стала предметом вивчення багатьох українських науковців. Зокрема, можемо зазначити таких вчених, як І.В. Апопій, М.І. Байрачна, В.А. Ватрас, О.В. Данильченко, Ю.В. Драгомирова, А.І. Дутко, Л.В. Єніна, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, Є.П. Лінік, А.В. Парфентьев, О.О. Посикалюк, З.В. Ромовська, М.О. Стефанчук, Р.О. Стефанчук, І.Л. Сердечна, С.Д. Чернік та інші. Втім, єдиного підходу до визначення поняття та правової природи особистих немайнових прав подружжя у правовій доктрині наразі немає, а отже подальші наукові пошуки цього питання зберігають свою важливість та актуальність.

Метою статті є визначення на підставі досягнень сімейно-правової доктрини поняття та правової природи особистих немайнових прав подружжя.

Виклад основного матеріалу. Перелік особистих немайнових прав подружжя знаходимо у Главі 6 СК України, в якій перелічені та певною мірою розкриті такі особисті немайнові права подружжя як: право на материнство, право на батьківство, право на повагу до своєї індивідуальності, право на фізичний та духовний розвиток, право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, право на свободу та особисту недоторканність (у межах якого визначені також права на вільний вибір місця проживання, право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин, право припинити шлюбні відносини) [1]. Як зазначає В.А. Ватрас, подружжя, як суб'єкти сімейних правовідносин, наділяються законом сукупністю особливих особистих немайнових і майнових прав та обов'язків, які є специфічними, оскільки їх виникнення прямо залежить від наявності інституту

шлюбу, без існування якого будь-які інші фізичні особи таких прав і обов'язків набути не в змозі. Такими правами є зокрема права: на материнство, на батьківство, на повагу до своєї індивідуальності; на фізичний та духовний розвиток; на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на особисту свободу. Ці права виникають лише завдяки такому юридичному факту, як реєстрація шлюбу, а припиняються вони із припиненням шлюбу [3, с. 67].

Втім поняття особистого немайнового права подружжя у законодавстві немає.

Якщо звернутися до більш широкого поняття – «сімейного права», оскільки особисті немайнові права подружжя є сімейними правами, бо виникають із факту створення сім'ї (у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу) можемо визначити окремі ознаки особистих немайнових прав подружжя саме як сімейних прав. У сімейно-правовій доктрині, сімейне право як суб'єктивне право учасника сімейних відносин визначається як міра можливої або дозволеної поведінки суб'єкта сімейних відносин, потенційні можливості, які можуть бути реалізовані ним, причому алгоритм такої поведінки визначається актами сімейного законодавства або іншими джерелами сімейного права, а у випадку відсутності такого визначення – сімейним договором чи розсудом самого суб'єкта, який вправі діяти будь-яким чином, щоб не порушувати права та інтереси інших осіб. Сімейне право – це також спосіб здійснення можливої чи дозволеної поведінки, в результаті чого задовольняються потреби учасника сімейних відносин, а також право особи на захист такого права, в тому числі визнання такого права, його поновлення або усунення перешкод щодо його реалізації [4, с. 111]. Тобто особисті немайнові права подружжя – це ті можливості, ті правомочності, які визначені сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права, виникають у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу і можуть бути реалізовані подружжям або одним із них як носіями цих прав. Ознаками особистих немайнових прав подружжя як сімейних прав є те, що вони випливають із факту залучення до сімейних відносин, а також визначення сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права.

Якщо звернутися до безпосередньо визначень особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині, можемо виділити декілька підходів до такого визначення.

Перший підхід – розгляд особистих немайнових прав подружжя як суб'єктивних сімейних прав. Зокрема, як зазначає М.І. Байрачна, особисті немайнові права подружжя – це суб'єктивні, природні, ті, що не можна передати іншій особі, невідчужувані права, що мають нематеріальний, тривалий характер, що виникають і діють з моменту укладення шлюбу та змінюються або припиняються з моменту розірвання шлюбу, а саме з дня реєстрації розірвання шлюбу, або у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу [5, с. 60-61]. Як бачимо, із цього визначення випливає, що особистим немайновим правам належать такі ознаки як: нематеріальний характер (що відмежовує їх від майнових прав), тривалий характер (існують, поки жінка чи чоловік матимуть правовий статус подружжя, тобто протягом існування шлюбу), невідчужуваність (не можуть бути передані іншим особам), підставою їх виникнення є державна реєстрація шлюбу, припинення – його припинення. Також М.І. Байрачна вказує на те, що ці права не можуть виникати, змінюватися або припинятися за згодою подружжя, в тому числі не можуть бути предметом шлюбного договору [5, с. 62]. Науковець виділяє й інше визначення особистих немайнових прав подружжя – врегульовані сімейним правом правила поведінки жінки та чоловіка (подружжя), батьків та дітей або інших членів сім'ї, що приводить до нормального функціонування сімейних відносин між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї [6, с. 51].

Інший підхід до визначення особистих немайнових прав подружжя – через сімейні відносини між подружжям. Так, С.А. Пилипенко вказує, що особисті немайнові права подружжя – це суспільні відносини, що виникають з приводу нематеріальних благ і характеризується тим, що на відміну від майнових не мають економічного змісту, тісно пов'язані з особою їх носія і невіддільні від не; це врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, шлюб між якими укладено у встановленому законом порядку. Цим правам додатково притаманні такі ознаки як те, що вони: виникають у зв'язку із укладенням шлюбу і можуть припинитися тільки у разі смерті одного із подружжя або розірвання шлюбу, визнання шлюбу недійсним, на них не впливає факт спільного або роздільного проживання, а також факт встановлення подружжям режиму окремого проживання подружжя [7, с. 148–150]. Втім, А.В. Парфентьев цілком справедливо зазначає, що факт спільного або роздільного проживання, а також факт встановлення подружжям режиму окремого проживання подружжя не спричиняють зміну або припинення зазначених прав, однак можуть призвести до змін у порядку реалізації цих

прав одним із подружжя [2, с. 115-116]. Через категорію сімейних відносин визначають особисті немайнові права подружжя В.І. Борисова та А.О. Дутко – як врегульовані нормами сімейного права відносини щодо особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі [8, с. 93; 9, с. 125]. Як врегульовані нормами сімейного права суспільні відносини, що виникають між подружжям з приводу нематеріальних благ визначає В.І. Труба. Науковець визначає такі ознаки особистих немайнових прав, як: правостановлюючим юридичним фактом для їх виникнення є державна реєстрація шлюбу; вони виникають тільки між подружжям; вони позбавлені економічного змісту; вони невідчужувані та не можуть передаватися; не можуть бути предметом шлюбного договору та інших угод. Суб'єктами цих прав може бути тільки подружжя [10, с. 230].

Комплексного підходу до розуміння поняття особистого немайнового права подружжя притримується А.В. Парфентьев. На його думку, особисті немайнові права подружжя – це з одного боку – врегульовані нормами сімейного права відносини щодо особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі, з іншого – суб'єктивні, природні, ті, що не можна передати іншій особі, невідчужувані права, що мають нематеріальний, тривалий характер, що виникають і діють з моменту укладення шлюбу та змінюються або припиняються з моменту розірвання шлюбу, а саме з дня реєстрації розірвання шлюбу, або у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу. Науковець виділяє додатково такі ознаки особистих немайнових прав подружжя, як: є визначальними у сімейних відносинах порівняно із майновими – із них як похідні виникають інші права подружжя; здійснення цих прав можливо за умови погодження із іншим подружжям та з урахуванням інтересів сім'ї в цілому; перелік особистих немайнових прав подружжя визначається національною культурою, історичними традиціями, соціально-економічними умовами, особистими факторами; не мають економічного змісту та не носять майнового характеру; їх здійснення відповідно до моральних засад суспільства; насиченість нормами морального характеру; невичерпність їх тими правами, що визначені в сімейному законодавстві [2, с. 117].

У цивільно-правовому контексті розглядає особисті немайнові права подружжя Р.О. Стефанчук. Науковець зазначає, такі права, як право на повагу до своєї індивідуальності і права на свободу та особисту недоторканність, на вільний вибір місця свого проживання є за своєю суттю цивільно-правовими, які належать особі незалежно від шлюбу, по суті довічно; реєстрація шлюбу суттєво не впливає на ці права, вони продовжують належати кожному з подружжя як фізичній особі; права на материнство і на батьківство за своїм змістом є загальними, тобто такими, що властиві всім фізичним особам, незалежно від того, перебувають вони в державно зареєстрованому шлюбі чи ні [11, с. 50, 110]. З іншого боку, А.О. Дутко розмежовує особисті немайнові права подружжя як сімейні права та відповідні права як такі, що належать фізичній особі як суб'єкту цивільних правовідносин. Науковець визначає специфічну підставу виникнення особистих немайнових прав подружжя – укладення шлюбу, а також те, що права одного подружжя кореспондують обов'язок іншого утриматися від їх порушення; особисті немайнові права фізичної особи зі свого боку носять абсолютний характер [12, с. 107].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо зазначити, що особисті немайнові права подружжя у сімейно-правовій доктрині розглядаються як: суб'єктивні сімейні права, як ті можливості, ті правомочності, які визначені сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права, виникають у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу і можуть бути реалізовані подружжям або одним із них як носіями цих прав; як врегульовані нормами сімейного права відносини щодо особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі; комплексно – як суб'єктивні сімейні права і як правовідносини, які виникають у зв'язку із реалізацією цих прав; у цивільно-правовому контексті, як прояв особистих немайнових прав подружжя.

Ознаками особистих немайнових прав подружжя як сімейних прав є те, що вони впливають із факту залучення до сімейних відносин, а також визначення сімейним законодавством або іншими джерелами сімейного права. Спеціальними ознаками особистих немайнових прав саме як прав подружжя є їх нематеріальний, тривалий характер, їх існування, поки жінка чи чоловік матимуть правовий статус подружжя, тобто протягом існування шлюбу; невідчужуваність; підставою їх виникнення є державна реєстрація шлюбу, припинення – його припинення; факт спільного або роздільного проживання, а також факт встановлення подружжям режиму окремого проживання подружжя не спричиняють зміну або припинення зазначених прав, однак можуть призвести до змін у порядку реалізації цих прав одним із подружжя; їх носіями є лише подружжя; здійснення

цих прав можливо за умови погодження із іншим подружжям та з урахуванням інтересів сім'ї в цілому; пов'язаність із звичаями, традиціями, нормами морального характеру; невичерпність їх тими правами, що визначені в сімейному законодавстві; права одного подружжя кореспондують обов'язок іншого утриматися від їх порушення (мають відносний характер).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/ed20210101#Text>.
2. Парфентьев А.В. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 3. С. 114–118.
3. Ватрас В.А. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин. Університетські наукові записки. 2009. № 1 (29). С. 65–70.
4. Гаврік Р.О. Сімейне право та інтерес учасників сімейних відносин як об'єкти захисту. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 2 (54). С. 108–113.
5. Байрачна М.І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України. Дис. ... докт. філ. спец. 081 – Право. Харків, 2020. 193 с.
6. Байрачна М.І. Загальна характеристика особистих немайнових прав подружжя. *Право і суспільство*. 2019. № 2. Частина 2. С. 48–52.
7. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право: підручник. К.: Правова єдність, 2008. 477 с.
8. Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
9. Сімейне право України: підручник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
10. Труба В.І. Поняття та загальна характеристика сімейних правовідносин. Дис ... докт. юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2020. 470 с.
11. Стефанчук Р.О. Система особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин: до питання вдосконалення. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2 (18). С. 107–111
12. Дутко А.О. Особисті немайнові права подружжя за законодавством України. *Молодий вчений*. 2017. № 6 (46). С. 105–110.

УДК 347.772.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.35>

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДІТЕЙ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ В КОНТЕКСТІ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ

Садовська Д.І.,
аспірантка,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: 0000-0001-7598-6394

e-mail: Diana.S12777@gmail.com

Садовська Д.І. Захист персональних даних дітей у соціальних мережах в контексті права на забуття.

Стаття присвячена правовому аналізу захисту конфіденційності особистих даних дітей у соціальних мережах в контексті права на забуття та Загального регламенту про захист даних. Встановлено, що більшість соціальних мереж мають власні правила користування, проте вони спрямовані на можливість залучення більшої кількості користувачів і прибуток, а не на безпеку особистих даних користувачів. Правові механізми реалізації та захисту прав людини в цифровому середовищі знаходяться на стадії формування та удосконалення. Доведено, що застосування права на забуття стало одним зі способів захисту персональних даних у соціальних мережах та в Інтернеті загалом. І хоча спершу право на видалення виникло лише на рівні судової практики Суду справедливості ЄС (далі Суд – ЄС), зараз створений досить дієвий механізм захисту права особи видалити застарілу інформацію про себе з урахуванням балансу між правом на приватність та правом на свободу вираження поглядів. Унаслідок психологічної незрілості та обмеженого життєвого досвіду діти та підлітки можуть легковажно розкривати чутливу особисту інформацію, що збільшує ймовірність зловживання такою інформацією як соціальними мережами, так і третіми особами. Тому неповнолітні користуються особливим захистом як вразливі категорії користувачів відповідно до Загального регламенту про захист даних. Обґрунтовано, що закріплення права на забуття в законодавстві ЄС допомагає усунути небажані наслідки від шерентінгу та повертає неповнолітнім можливість контролювати свій цифровий слід. Доведено, що Умови надання послуг більшості соціальних мереж гарантують додатковий захист даних неповнолітніх та кілька варіантів видалення вже поширеної інформації. Встановлено такі перешкоди для застосування права на забуття у соціальних мережах, як відсутність розробленого механізму видалення фото чи відео з неповнолітніми, що опубліковані без згоди дитини чи її батьків іншим користувачем; обмежена можливість користувачів до 13 років звернутися з запитом на видалення без посередництва; обмежена відповідальність соціальних мереж за втрату інформації, даних та прямі чи побічні збитки від таких дій.

Ключові слова: право на забуття, неповнолітні, соціальні мережі, Інтернет, цифрове середовище, цифрові права.

Sadovska D.I. Protection of children's personal data in social networks in the context of the right to be forgotten.

The article is devoted to a legal analysis of the protection of the confidentiality of children's personal data on social networks in the context of the right to be forgotten and the General Data Protection Regulation. It is established that most social networks have their own usage rules, but their priority is to attract more users and company profit rather than the security of users' personal data. Legal mechanisms for the implementation and protection of human rights in the digital environment are in the process of formation and improvement. It is proven that the application of the right to be forgotten has become one of the forms of personal data protection in social networks and on the Internet in general. Although initially the right to erasure emerged only at the level of the judicial practice of the Court of Justice of the EU, an effective mechanism has now been created to protect the individual's right to delete

outdated information about themselves, taking into account the balance between the right to privacy and the right to freedom of expression. Due to psychological immaturity and limited life experience, children and adolescents may casually disclose sensitive personal information, increasing the likelihood of abuse by both social networks and third parties. Therefore, minors receive special protection as vulnerable user categories according to the General Data Protection Regulation. It is argued that the incorporation of the right to be forgotten into EU legislation helps eliminate undesirable consequences of oversharing and restores minors' ability to control their digital footprint. The terms of service of most social networks ensure additional protection of minors' data and provide several options for deleting already disseminated information. Obstacles to the application of the right to be forgotten in social networks are identified, such as the lack of a developed mechanism for deleting photos or videos with minors published without the consent of the child or their parents by another user, the limited ability of users under 13 years old to request deletion without intermediaries, and the limited liability of social networks for the loss of information, data, and direct or indirect damages from such actions.

Key words: right to be forgotten, minors, social networks, Internet, digital environment, digital rights.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття соціальні мережі щільно вкоренилися в наше життя. Лише в Україні за даними звіту компанії GlobalLogic [1] понад 76,6% населення зареєстровані та хоча б раз на тиждень використовують соціальні мережі. Тому зрозуміло, що у такому диджиталізованому світі соціальні платформи стали невіддільною частиною життя не лише дорослих, але й дітей. Алгоритми соціальних мереж налаштовані так, щоб зібрати якомога найбільше персональних даних про користувачів для потреб налаштування реклами, створення аналітики тощо. Зокрема, Центр конфіденційності компанії Meta у політиці конфіденційності вказує [2], що для персоналізованої взаємодії компанія збирає та обробляє інформацію з трьох основних джерел: публічного контенту (ім'я користувача у Facebook та Instagram, основна світлина, активність на публічних сторінках Facebook), контенту про користувача, який поширюють інші особи та контенту створеного самим користувачем. Неповнолітні користувачі через довірливість та брак досвіду можуть не розуміти повною мірою наслідки публікації персональних даних у соціальних мережах. А такі дані можуть залишатися загальнодоступними навіть через десятиліття, коли стають застарілими та неактуальними.

Персональна інформація про дітей в соціальних мережах часто також поширюється через їх батьків. Шерентінг – відносно нове явище, яке полягає в тому, що батьки без дозволу і без розуміння того, як працюють правила приватності, викладають у соцмережі фотографії, відео зі своїми дітьми чи діляться іншою персональною інформацією про них. Іронічним в такій ситуації є те, що Умови надання послуг більшості соціальних мереж вказують вікове обмеження у 13 років для реєстрації та створення акаунту. Тобто ті діти, які дотримуються цих правил, можуть бути неприємно здивовані тою тією кількістю інформації, яку можна знайти про них в Інтернеті.

Одним з варіантів часткового розв'язання проблеми захисту користувачів, в тому числі й неповнолітніх, від надмірної, застарілої інформації про них в цифровій мережі може стати застосування права на забуття. Воно належить до так званого покоління «нових прав» та полягає у тому, що особа за певних визначених законодавством підстав може звернутися до контролера даних з вимогою видалити особисту інформацію, яка є правдивою, але яку б особа хотіла вилучити.

Стан дослідження. Дослідженням теми права на забуття займалися різні правники-науковці, серед них Калітенко О.М., Спасибо-Фатєєва І.В., Тарасенко Л.Л., Сухорольський П.М. та інші. Водночас значна кількість правових нюансів, зокрема щодо застосування права на видалення у соціальних мережах практично не розглядаються у публікаціях та потребують подальших досліджень.

Метою цієї статті є правовий аналіз захисту персональних даних неповнолітніх у соціальних мережах в контексті права на забуття, а також дослідження юридичних перешкод при зверненні до контролерів даних з запитами на видалення.

Виклад основного матеріалу. Не можна заперечувати той факт, що сьогодні діти є активними користувачами соціальних мереж. Час їх перебування в мережі Інтернет з об'єктивних та з суб'єктивних причин збільшується. А якщо правові механізми реалізації прав людини в реальному житті вже достатньо розроблені, то їх аналоги для цифрового світу поки лише формуються, законодавча база більшості країн не встигає за розвитком технологій [3].

Через відсутність міжнародного регулювання більшість соціальних мереж вибудували власну систему правил користування, основа яких – національне законодавство, здебільшого США – штату Каліфорнія, де знаходяться штаб-квартири більшості з них, зокрема МЕТА (Facebook, Instagram), Twitter та інших. Такі правила мають на меті захистити соціальну мережу від ймовірних ризиків та створити безпечне середовище для користувачів. Але, звичайно, оскільки вони розроблені самими платформами пріоритет йде на забезпеченні можливості залучати більше користувачів та отримувати прибуток, а не на безпеку персональних даних користувачів.

Проаналізувавши Умови надання послуг трьох найпопулярніших платформ в Україні (Instagram – 16,1 млн користувачів, Facebook – 15,45 млн користувачів, TikTok – 10,55 млн користувачів [4]), можемо зазначити, що всі вони вказують мінімальне вікове обмеження у 13 років для створення акаунту. Такий віковий ценз бере свій початок з американського Закону про захист конфіденційності дітей в Інтернеті (COPPA), який забороняє компаніям збирати особисту інформацію дітей віком до 13 років без згоди батьків або збирати більше особистої інформації, ніж їм потрібно для роботи служби, призначеної для дітей віком до 13 років. На практиці, це означає, що діти вже з 13 років можуть без контролю дорослих самостійно створювати та ділитися власним контентом, зокрема фотографіями, відео та іншою персональною інформацією. Попри те, що молодші користувачі легко адаптуються до цифрового середовища та майже з народження «зі смартфоном в руках», не всі з них мають достатньо умінь та навичок, які необхідні для безпечного та ефективного використання соціальних мереж. Окрім цього підлітки часто через брак досвіду не можуть передбачити всі потенційні наслідки від поширеного ними контенту.

Батьки також часом створюють цифровий слід дітей, про який ті можуть навіть не здогадуватися. Це несе матеріальні ризики як для здорового розвитку дитини, так і для її фізичної безпеки. Через поширеність такого явища в англійській спільноті навіть виник новий термін «шерентінг» (sharenting) [5]. Він утворений від англійських слів parenting (виховувати) і to share (ділитися, розміщувати в інтернеті), і описує ситуацію, коли батьки та інші старші родичі викладають у соцмережі фотографії своїх дітей і публічно розповідають про ситуації з їхнього життя. Через вищезазначені фактори діти заслуговують на особливий захист своїх даних.

Світова спільнота активно почала обговорювати можливість видалити правдиву інформацію про себе з мережі Інтернет ще у 2014 році, після рішення Суду ЄС у справі Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [6]. У цій справі Суд зобов'язав компанію Google видалити з пошукової системи посилання на дві сторінки каталонської газети La Vanguardia 1998 року випуску на тему примусового продажу нерухомості у зв'язку з заборгованістю по соціальному забезпеченню, де були розкриті персональні дані заявника – громадянина Іспанії Маріо Костея Гонсалеса. Рішенням було створено прецедент застосування права на забуття, згідно з яким пошукові системи та інші контролери даних за певних підстав мають видалити персональні дані після запиту суб'єкта даних.

Програвши у справі, компанія Google була змушена, з метою мінімізації судових позовів, запустити спеціальну онлайн-форму для подання запитів на видалення приватної інформації про себе користувачами. Був розроблений так званий тест на баланс інтересів, тобто стандартизовані критерії, за допомогою яких контролер зважує інтерес (публічний чи приватний) під час обробки запиту на видалення.

Подальший розвиток та закріплення багатьох ключових пунктів з рішення по справі Google Spain v AEPD and Mario Costeja González можемо спостерігати у Загальному регламенті про захист даних (General Data Protection Regulation). Документ був ратифікований Європейським парламентом 14.04.2016 року та набрав чинності 25 травня 2018 року. Документ закріплює додатковий захист для персональних даних дітей. Водночас у цьому питанні важливо зазначити хто є «дитиною» відповідно до Регламенту. Адже на відміну від Конвенції ООН про права дитини, яка містить конкретне визначення, що за загальним правилом дитиною вважається кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, в Регламенті вік згадується лише стосовно згоди дитини у сфері послуг інформаційного суспільства.

В цілому документ пропонує кілька положень, які прямо (стаття 8,12, 40 Регламенту) або непрямо стосуються дітей (стаття 17 Регламенту). Зокрема у статті 8 Регламенту вказано, що для того, щоб у сфері пропозиції послуг інформаційного суспільства безпосередньо дитині опрацювання даних вважалось законним контролер повинен докласти розумних зусиль для перевірки надання згоди на таке опрацювання дитиною чи санкціонування такого надання носієм батьківської відповідальності щодо дитини, з урахуванням наявних технологій. Розуміємо, що таке фор-

мулювання викликає багато практичних питань щодо його виконання. По-перше, незрозуміло, що означає «безпосередньо пропонована дитині» [7]. Тобто це положення застосовується лише до послуг, спеціально орієнтованих на дітей (наприклад, YouTube для дітей) або це стосується платформ, якими користуються діти, хоча вони не націлені спеціально на них (наприклад, Facebook, Tik Tok). По-друге, «деклараційні» зобов'язання перевірки згоди та віку дитини є недостатніми для ефективного захисту малолітніх осіб в соціальних мережах. Для того, щоб обійти правила платформ дітям частіше за все потрібно при створенні облікового запису підтвердити, що їм є 18 років. Деякі платформи взагалі досить довгий час не вимагали навіть такої формальності. Так Instagram до 2019 року не запитував у нових користувачів дату їхнього народження [8], не кажучи вже про спробу перевірити цю інформацію. Також незрозумілим є і те, як платформи перевіряють, що особа, що санкціонує згоду є опікуном дитини.

Важливим елементом, який містить Регламент є пункт 1 статті 12, який закріплює обов'язок контролера вжити необхідних заходів для надання будь-якої інформації, спеціально призначеної для дитини у стислій, прозорій, доступній для розуміння формі. Хоча ці прикметники здаються такими, що не потребують пояснень, але вони заслуговують на ближчий розгляд, щоб прояснити їх фактичне значення в контексті законів про захист даних. Так, стислість як зазначає юрист Квебекської Колегії адвокатів Луї-Філіп Граттон в коментарі до Регламенту означає, інформація має бути подана коротко, але також вичерпно [9]. Прозорість як один із ключових принципів обробки персональних даних взагалі включає в себе зобов'язання компаній не приховувати інформацію та не намагатися заховати важливі деталі від споживачів. Діти зможуть надати усвідомлену згоду лише якщо будуть чітко розуміти на що вони погоджуються. Головна ідея принципу зрозумілості в тому, щоб стиль та форма написання були простими та доступними. Повідомлена інформація має бути однозначною та адаптованою до аудиторії.

Стаття 17 Регламенту хоча і стосується не лише дітей, містить окрему підставу на підставі якої неповнолітні можуть вимагати у контролера стирання своїх персональних даних. Важливим є і те, що загалом зобов'язання щодо видалення інформації Регламент покладає на контролерів даних, тобто на соціальні мережі, а не на батьків, що робить акцент на інтересах дитини, а не на звинуваченні чи покаранні батьків за їхні дії та рішення.

Звичайно, неповнолітні користувачі можуть зіштовхнутися з певними складнощами у реалізації права на забуття. Так діти молодшого віку (які не досягли мінімального вікового порогу, 13 років) не можуть звертатися самостійно до більшості соціальних мереж щодо видалення даних про себе. Цим можуть користуватися батьки чи інші опікуни, які створюють та ведуть соціальні мережі від імені дитини чи монетизують контент з дітьми. Той факт, що діти часто надто малі для доступу до технологій, не означає, що використання дорослими цих інструментів та платформ не може зашкодити їм.

Зрештою важливо у кожній окремій ситуації намагатися знайти баланс між правом батьків на свободу вираження поглядів та правом дитини на розвиток (стаття 6 Конвенції), недоторканність приватного життя (стаття 16 Конвенції), приватне та сімейне життя (стаття 8 Конвенції). Вразливість дітей як суб'єкта даних є багатомірною, але, мабуть, найбільше занепокоєння викликає ризик того, як на психічний розвиток дітей впливатиме підвищена соціальна тривога та дискомфорт. Крім того, слід зазначити, що право на забуття не є абсолютним. Законна потреба захищати приватне життя, видаляти особисту інформацію про себе не повинна суперечити таким умовам демократії та політичної свободи як: свободі ЗМІ та праву шукати, отримувати й передавати інформацію, що становить суспільний інтерес.

Наразі дія Регламенту прямо розповсюджується на 27 країн Європейського Союзу та 3 країни Європейської Економічної зони. Проте документ одночасно є проявом глобальної тенденції та прокладає шлях до міжнародного законодавства, спрямованого на захист персональних даних в Інтернеті. Україна підписавши Угоду про асоціацію з ЄС також взяла на себе зобов'язання «забезпечити належний рівень захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи» [10]. Зараз головним законом, який регулює відносини, пов'язані із захистом персональних даних під час їх обробки є ЗУ «Про захист персональних даних». І хоча в ньому як і в інших законодавчих актах України поки не закріплене право на забуття, можна прослідкувати тенденцію до посилення передачі контролю над особистою інформацією до суб'єктів даних. Наприклад, згідно з пунктом 4 частини 2 статті 15 персональні дані підлягають видаленню або знищенню, зокрема, в разі набрання законної сили рішенням суду щодо видалення або знищення персональних даних. Крім того, додаткові гарантії

захисту персональних даних дітей можна прослідкувати у Законі України «Про охорону дитинства», зокрема у статті 10, яка забороняє розголошення чи публікацію будь-якої інформації про дитину, якщо оприлюднення цих даних може завдати неповнолітньому шкоди.

Досліджуючи політику конфіденційності компанії Meta локалізовану для українців, бачимо, що користувач від 13 років може видалити поширену ним інформацію двома способами: знайти й видалити конкретний допис чи фото або видалити обліковий запис назавжди. Стандарти спільноти Facebook [11] гарантують також додатковий захист даних неповнолітніх, зокрема за запитом користувача, уряду, правоохоронних органів або зовнішніх експертів з безпеки дітей соціальна мережа може видалити контент, створений з метою ідентифікації неповнолітнього приватної особи, якщо існує ризик для її безпеки. Серйозним недоліком є те, що не має розробленого механізму видалення фото чи відео з неповнолітніми опублікованих без згоди дитини іншим користувачем. Виходом в цій ситуації може бути лише скарга на такий контент, що не означає надійний захист. На додаток, більшість соціальних мереж в умовах надання послуг прямо зазначають, що їх «відповідальність обмежена у максимальному ступені, дозволеному чинним законодавством» [5]. А отже вони не несуть відповідальність втрату інформації, даних та прями чи побічні збитки.

Висновки. Розвиток технологій, доступність цифрового середовища частково змінюють світ дітей, породжуючи додаткову потребу контролювати персональні дані. Діти через свій вік часто не можуть усвідомлювати ризики, пов'язані з розкриттям їхньої особистої інформації в онлайн середовищі, а тому стають найбільш вразливою групою користувачів.

В більшості країнах нормативне регулювання використання соціальних мереж підлітками не встигає за стрімким розвитком технологій. Такі платформи при розробці правил користування орієнтуються здебільшого на законодавство США, а саме штату Каліфорнія, де знаходяться штаб-квартири багатьох технологічних компаній та регіональне регулювання. Документи як Загальний регламент про захист даних здійснюють великий вплив на розвиток внутрішніх правил соціальних мереж не лише в межах тої території на яку, вони поширюють свою дію, а й на увесь світ підвищуючи стандарти захисту. Закріплене у статті 17 Регламенту право на забуття допомагає збалансувати конкуруючі інтереси батьків та дітей, забезпечуючи одночасно батькам право на свободу вираження поглядів та захищаючи переважну можливість дітей захистити своє право на приватність. Можливість реалізації права бути забутим хоча і не усуває первинної шкоди, яку дитина може зазнати через необдумане поширення нею чи її батьками особистої інформації, проте збільшує можливість обмеження рівня наслідків від поширення даних в довгостроковій перспективі. Дорослі мають право змінити свою думку та видалити інформацію, яку вони опублікували про себе, якщо вона негативно вплине на них, діти повинні мати такий самий привілей.

Звичайно, забезпечення безпеки діяльності дітей в соціальних мережах є комплексним завданням. Воно не може обмежуватися лише безпекою персональних даних чи забезпеченням права на забуття. Варто поступово відходити від правила автоматичного звільнення соціальних мереж від відповідальності та на державному рівні розробляти програми для підвищення рівня цифрової грамотності молодших користувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 28 млн в YouTube, 10 млн у TikTok: як війна змінила українські соцмережі. AIN.UA. URL: <https://ain.ua/2022/08/06/yak-vijna-zminyla-soczmerezhi/> (дата звернення: 15.12.2023).
2. Політика конфіденційності. Центр конфіденційності компанії Meta. URL: <https://uk-ua.facebook.com/privacy/policy/> (дата звернення: 15.12.2023).
3. Право на забуття: зб. ст. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків: Видавництво «ЕКУС», 2021. – 172 с.
4. Якими соцмережами користуються українці під час війни: статистика. SPEKA. URL: <https://speka.media> (дата звернення: 20.12.2023).
5. Understanding the Ramifications of ‘Sharenting’: Children’s “Right to be forgotten”. Humanium. URL: <https://www.humanium.org/en/understanding-the-ramifications-of-sharenting-childrens-right-to-be-forgotten/> (дата звернення: 20.12.2023).
6. Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 15.12.2023).

7. Загальний регламент про захист даних (GDPR). GDPR TEXT. URL: <https://gdpr-text.com/uk/> (дата звернення: 25.12.2023).
8. Інстаграм тестує функцію, яка визначатиме вік користувача за фото. Детектор медіа. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29722/2022-06-23-instagram-testuie-funktsiyu-ya-ka-vyznachatyme-vik-korystuvacha-za-foto/> (дата звернення: 25.12.2023).
9. The General Data Protection Regulation and children's rights: questions and answers for legislators, DPAs, industry, education, stakeholders and civil society. Better Internet for kids. URL: https://www.betterinternetforkids.eu/documents/167024/2013511/GDPRRoundtable_June2017_FullReport.pdf (дата звернення: 15.12.2023).
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Зконодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#top (дата звернення: 17.12.2023).
11. Додатковий захист неповнолітніх. Стандарти спільноти Facebook. URL: <https://transparency.fb.com/uk-ua/policies/community-standards/additional-protection-minors/> (дата звернення: 17.12.2023).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.36>

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Скляренко І.В.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри права та правоохоронної діяльності,
Центральноукраїнський державний університет ім. В. Винниченка
ORCID: 0000-0003-2104-6721,
e-mail: ivass195@gmail.com

Скляренко І.В. Перспективи застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві.

У статті розглянуто загальні перспективи застосування технології штучного інтелекту у цивільному судочинстві як основного та допоміжного інструменту на сучасному етапі розвитку даної технології. Досліджено основні підходи до визначення поняття штучного інтелекту та охарактеризовано його класифікацію на слабкий, сильний та суперінтелект. Наголошено на тому, що правосуддя за загальним правилом здійснюється професійними суддями, оскільки до них висувуються високі вимоги до їх правових знань та життєвого досвіду. Аргументовано, що рівноцінна заміна судді у цивільному судочинстві на технологію штучного інтелекту на сьогодні є неможливою. Проаналізовано причини неможливості такої заміни, а саме складність та багатогранність спірних приватно-правових відносин, неможливість врахування моральних та етичних аспектів, необхідність гнучкості у прийнятті рішення, проблема характеру початкових алгоритмів роботи штучного інтелекту, прозорість (мотивованість) рішень, проблема визначення винної особи за судові помилки, проблема захисту даних. Відзначено, що дані причини мають технологічне та правове підґрунтя. Надано критичну оцінку концептуальним підходам держави до розвитку штучного інтелекту в сфері правосуддя. Розглянуто напрямки допоміжного застосування технологій штучного інтелекту у цивільному судочинстві, що зводяться до автоматизації рутинних завдань, обробки та аналізу великих обсягів даних та доказів, збільшення доступності правосуддя. Доведено, що застосування технології штучного інтелекту надає кращі можливості для реалізації учасниками судового процесу своїх прав та обов'язків в тому числі щодо опрацювання великих обсягів інформації. Наголошено на важливості забезпечення високого рівня захисту інформації при застосуванні штучного інтелекту під час здійснення правосуддя у цивільних справах. Обґрунтовано необхідність нормативного регулювання застосування технології штучного інтелекту в цивільному судочинстві в комплексі з іншими сферами публічного управління та галузями права. Вказано, що більш широке застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві потребуватиме нових технологічних рішень, та перегляду правових основ судової гілки влади.

Ключові слова: штучний інтелект, цивільне судочинство, правосуддя, суддя, цивільна справа.

Skliarenko I.V. Prospects for the use of artificial intelligence in civil justice.

The article discusses the general prospects for the use of artificial intelligence technology in civil proceedings as a main and auxiliary tool at the current stage of the development of this technology. The main approaches to defining the concept of artificial intelligence were studied and its classification into weak, strong and superintelligence was characterized. It is emphasized that justice is usually administered by professional judges, as high demands are placed on their legal knowledge and life experience. It is argued that equal replacement of a judge in civil proceedings with artificial intelligence technology is currently impossible. The reasons for the impossibility of such a replacement are analyzed, namely the complexity and multifacetedness of controversial private-law relations, the impossibility of taking into account moral and ethical aspects, the need for flexibility in decision-making, the problem of the nature of the initial algorithms of artificial intelligence, the transparency (motivation)

of decisions, the problem of determining the guilty party in court cases errors, data protection issue. It is noted that these reasons have a technological and legal basis. A critical assessment of the state's conceptual approaches to the development of artificial intelligence in the field of justice is provided. The directions of the auxiliary application of artificial intelligence technologies in civil proceedings, which are reduced to the automation of routine tasks, processing and analysis of large volumes of data and evidence, and increasing the accessibility of justice, are considered. It has been proven that the use of artificial intelligence technology provides better opportunities for the participants in the judicial process to realize their rights and obligations, including the processing of large amounts of information. The importance of ensuring a high level of information protection when using artificial intelligence during the administration of justice in civil cases is emphasized. The need for regulatory regulation of the use of artificial intelligence technology in civil proceedings in combination with other spheres of public administration and branches of law is substantiated. It is indicated that the wider application of artificial intelligence in civil proceedings will require new technological solutions and revision of the legal foundations of the judicial branch of government.

Key words: artificial intelligence, civil justice, justice, judge, civil case.

Постановка проблеми Стрімкий розвиток технологій у сучасному світі проникає у всі сфери суспільного життя, в тому числі в правову. До останнього часу вплив таких технологій (мобільний зв'язок, Інтернет, соціальні мережі, електронно-обчислювальна техніка, тощо) у правовій сфері мав допоміжний характер, оскільки такі технології виступали інструментом в руках правників або інших людей, які зіткнулися з необхідністю вирішення правових питань. Однак розробка образу технології штучного інтелекту – системи, яка здатна виконувати завдання, які, зазвичай, вимагають інтелекту людини, поставила перед правниками та науковцями інших галузей науки безліч як теоретичних, так і практичних викликів, пов'язаних як із його двоєдиною сутністю (штучністю та інтелектуальністю), так із засадами їх використання. Властивість штучного інтелекту як програми та алгоритмів, які надають комп'ютерам здатність вчитися, адаптуватися та вирішувати завдання, що раніше вважалися під силу виключно людині, свідчить про можливість заміни людської інтелектуальної діяльності у багатьох складових правової сфери.

Судова влада є однією з гілок влади, основним завданням якої є захист прав і свобод людини і громадянина, забезпечення соціальної стабільності та законності, і має здійснюватися відповідно до закону та законними засобами. Одним із таких інструментів у сфері захисту прав особи у цивільному праві є цивільне судочинство, що призначене для розгляду приватно-правових спорів у цивільних правовідносинах, пов'язаних як із захистом майнових, так і особистих немайнових прав людини.

Однак, шляхи та засади заміни людської інтелектуальної діяльності у судочинстві, яке є формою вирішення спеціально уповноваженими особами правових спорів, стоять особливо гостро, в силу того, що інтелектуальна діяльність судді як певний мисленнєвий процес та його життєвий досвід (внутрішнє переконання) є основою правосуддя як такого. Тому, незважаючи на стрімкий розвиток технологій слід зважити всі переваги, недоліки та ризики застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві.

Стан опрацювання Питанням та перспективам впровадження технології штучного інтелекту у вітчизняне правосуддя приділено значну увагу вітчизняних вчених, зокрема О.М. Борщевської, Н.Ю. Голубевої, О.О. Кармази, О.Є. Радутного, Ю.С. Рєпіної, Ж.О. Павленко, М.І. Селіванова, Н.В. Шишки та ін. Крім того, дослідженнями проблемних питань правового розуміння штучного інтелекту займаються такі вчені як О.А. Баранов, І.І. Онищук, А.В. Матвійчук, М.О. Стефанчук, О.А. Музика-Стефанчук, М.М. Стефанчук та ін. Водночас, застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві потребує подальших теоретичних розробок, з урахуванням того, що цивільне судочинство призначене не лише для розгляду майнових приватних спорів, але й досить чутливих для людини ситуацій – сімейних, спадкових, питань, пов'язаних з дієздатністю особи або примусових лікуванням, що вимагає від суду розуміння не лише правових аспектів таких ситуацій.

Метою статті є з'ясування перспектив застосування технологій штучного інтелекту у цивільному судочинстві як технології, що безпосередньо заміняє суддю в його класичному розумінні, та як допоміжної технології, яка допомагає судді здійснювати правосуддя у цивільних справах.

Виклад основного матеріалу Слід розпочати з того, що поняття «інтелект» (intelligence) походить від латинського поняття intellectus – «розум». Вперше термін «штучний інтелект» (artificial

intelligence) було запропоновано ще у 1956 році в Стенфордському університеті (США) [1, с. 62]. Оксфордський словник визначає штучний інтелект як теорію і розробку комп'ютерних систем, здатних виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту, таких як візуальне сприйняття, розпізнавання мови, прийняття рішень і переклад між мовами [2].

К. Кіршнер під штучним інтелектом розуміє машини, які реагують на стимуляцію, що відповідає традиційним реакціям людей, враховуючи здатність людини до споглядання, судження і намірів. Такі системи за своєю суттю мають три властивості: намір, інтелект та адаптивність [3].

На сьогодні, розуміння визначень штучного інтелекту зводиться до трьох його видів: слабкий, сильний та суперінтелект. Слабкий штучний інтелект орієнтований на вирішення одного чи декількох завдань, які виконує або може виконувати людина. Сильний штучний інтелект орієнтований на вирішення всіх завдань, які виконує або може виконувати людина. У свою чергу, штучний суперінтелект є кращим за людський інтелект у будь-якій сфері, в тому числі науковій, із загальною мудрістю і соціальними навичками, та який може мати навіть свідомість та суб'єктивні переживання [4].

З огляду на це, у сучасній науці відсутнє єдине розуміння місця штучного інтелекту у структурі цивільних правовідносин. На сьогодні, можна виокремити три основні підходи до визначення правового становища штучного інтелекту:

1) виключно як об'єкта цивільних правовідносин, за яким на них повинен поширюватись, власне, правовий режим речей;

2) виключно як суб'єкта цивільних правовідносин, за яким роботи зі штучним інтелектом сприймаються як носії суб'єктивних прав і обов'язків, що діють самостійно, усвідомлюють та оцінюють значення своїх дій та дій інших осіб;

3) диференційований підхід, за яким роботи зі штучним інтелектом можуть бути як суб'єктами цивільних правовідносин, так і об'єктами [5, с. 320-321].

Оскільки дослідження штучного інтелекту як такого продовжує свій розвиток, не вдаючись до детального аналізу підходів до його розуміння лише наголосимо, що штучний інтелект це певна ознака автоматизованих систем обирати та приймати оптимальні рішення на основі раніше отриманого досвіду і аналізу зовнішніх чинників, що за своєю суттю нагадують інтелект людини. У межах цієї статті ми розглянемо питання основного та допоміжного застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві.

Етична хартія з використання штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі, прийнята Європейською комісією з ефективності правосуддя у 2018 році, визначає, що штучний інтелект у судочинстві може бути використано для наступних цілей: 1) удосконалення пошукової системи (в контексті прецедентного права); 2) вирішення суперечок он-лайн; 3) допомога в складанні процесуальних актів; 4) аналіз та прогнозування; 5) класифікація договорів за різними критеріями та виявлення розбіжностей або несумісних положень; 6) інформування або підтримка сторін у судових розглядах за допомогою «Чат-ботів» [6]. Відзначимо, що даний перелік напрямків застосування технології штучного інтелекту свідчить про можливість застосування штучного інтелекту лише як допоміжного інструменту у здійсненні правосуддя.

Історично склалося, що судова влада є однією з гілок влади, основним завданням якої є захист прав і свобод людини і громадянина на підставі та відповідно до встановленої законом процедури. З огляду на це, держави, зазвичай, встановлюють досить високі вимоги (як професійного, так і особистого характеру) до суддів, які безпосередньо, вирішують відповідні правові спори, а також і до самої судової процедури, яка повинна забезпечувати незалежність та неупередженість судді і, що найголовніше, справедливе вирішення правового спору.

Тому, навіть за високого рівня розвитку штучного інтелекту, заміна суддів повністю штучним інтелектом видається дуже складним завданням. Судді відіграють важливу роль у правовій системі, а їхні функції включають як тлумачення законодавства при вирішенні спорів, але і врахування при цьому контекстуальних та етичних аспектів.

Так, Б. Аларі, та Е. Ніббет вказують, що в окремих сферах правничої професії штучний інтелект дійсно зможе замінити правників (наприклад, складання позовних заяв вже може здійснювати відповідна програма), проте, все ж таки, сучасний рівень розвитку відповідної технології не дає підстав вважати, що такі професії як адвокат, суддя та прокурор знаходяться під загрозою зникнення [7, с. 119].

На нашу думку, штучний інтелект на сьогоднішній день не може повністю замінити суддю в силу таких причин:

1) *багатогранність спірних приватно-правових відносин*. У порядку цивільного судочинства розглядається різноманітні справи – від розірвання шлюбу, стягнення боргів або визнання права власності до визначення місця проживання дитини та визнання особи недієздатною. Вирішення значної кількості правових спорів мають складний, а подекуди і суб'єктивний характер, що важко врахувати в певних програмних алгоритмах, оскільки судді враховують різноманітні обставини, прецеденти та інші фактори, які важко формалізувати та запрограмувати;

2) *врахування моральних аспектів та етичних питань*. Недаремно у більшості краях встановлено віковий ценз для кандидатів на посаду судді, оскільки вирішення певних приватно-правових спорів потребує певного життєвого досвіду в суспільстві, розуміння його неписаних правил і традицій, що досить складно реалізувати для штучного інтелекту. Окрім того, в цивільному судочинстві вирішується не лише правові спори, які вимагають від судді лише правильного застосування норм закону, але й інші правові питання, як то усиновлення, визнання особи недієздатною, тощо, вирішення яких зазвичай відноситься до дискреційних повноважень судді. Технології не враховують ірраціональну складову значної кількості цивільних справ, надаючи перевагу формально-логічному методу вирішення справи. Тому, більшість оціночних та ціннісних правових категорій національного законодавства будуть досить складно сприйняті штучним інтелектом;

3) *необхідність гнучкості*. Судді часто взаємодіють зі сторонами, враховують їхні аргументи та можуть змінювати свої рішення в процесі. Гнучкість у прийнятті рішень - це аспект, який потребує не лише інтелекту, але й певного соціокультурного розуміння. Італійський дослідник М. Таруффо, вказує, що судження судді мають діалектичну (діалогічну) структуру, яка полягає в тому, що між сторонами наявний діалог щодо питання права та факту. Така взаємодія сторін є джерелом певних позицій та аргументів, на основі яких суддя і ухвалює остаточне рішення. Суддя фактично здійснює умовивід з аргументів сторін, формулює гіпотезу, яку сам перевіряє та вирішує правильна вона чи ні. [8, с. 311–324]. Водночас, формально-логічна модель прийняття рішення штучним інтелектом не дозволяє йому враховувати аргументи сторін, що не були закладені у початковий алгоритм, що призводить до проблеми постійного оновлення таких алгоритмів.

4) *проблема характеру початкових алгоритмів*. Особливістю людського інтелекту є наявність певного життєвого досвіду, а штучного – наявність певних початкових алгоритмів, з яких потім також формується досвід вирішення певних завдань. Відтак, закладений у штучному інтелекті певний початковий набір даних або виконані ним впродовж свого функціонування завдання очевидно можуть суттєво впливати на характер прийнятих ним рішень у майбутньому, що все ж таки призводить до сумнівів у його незалежності та неупередженості. У цьому контексті виникає питання хто та за якими правилами повинен закладати даний початковий набір даних. При цьому, судова практика (навіть практика Верховного Суду) не є єдиною та не може дати відповіді на таке питання і не може бути покладена в основу такого початкового набору даних. Водночас не можемо не погодитися з думкою М. Тегмарка, що штучний інтелект може зробити правову систему більш справедливою та дієвою, якщо будуть створені прозорі та неупереджені робосудді [9, с. 164].

5) *прозорість (мотивованість) рішень*. Мотивованість судового рішення є запорукою його правосудності, оскільки його зрозумілість та ясність мотивів його ухвалення свідчатиме про відсутність в діях суду будь-якого натяку на зловживання своїм особливим статусом органу, що здійснює правосуддя [10, с. 208]. Тобто, саме по собі посилення на те, що рішення прийнято штучним інтелектом, який є рівним або кращим за людським, не буде достатньою запорукою його правосудності і все одно вимагатиме наявності інституту його перегляду саме суддею-людиною.

Штучний інтелект має бути налаштований таким чином, щоб уникнути впливу сторонніх чинників або суб'єктивності в процесі прийняття рішень. Рішення, які приймає штучний інтелект, мають бути зрозумілими і піддаватися поясненню. Користувачам і суддям повинно бути цілком зрозуміло, як саме алгоритми штучного інтелекту прийшли до певного висновку в кожній конкретній ситуації. Доцільно забезпечити публічний доступ до алгоритмів, які використовуються штучним інтелектом в судовій системі, для забезпечення прозорості та надання можливості сторонам та громадськості перевіряти їх дієвість. Водночас відкритим залишається питання чи дані алгоритми в силу своєї різноманітності та складності зможуть бути перевірені іншими людьми (зокрема, це стосується суперінтелекту).

6) *відповідальність за помилки*. Однією з проблем суб'єктності штучного інтелекту у праві є питання притягнення його до юридичної відповідальності за неправомірні дії, а саме наявність в

його діях суб'єктивної сторони та власне визначення характеру негативних наслідків для нього. Важливо визначити, хто відповідає за рішення, які приймає штучний інтелект – користувач, суддя, розробник алгоритму чи власник системи. Якщо виникають помилки або негативні наслідки, то важливо визначити, хто за них буде нести відповідальність та в якому вигляді. На сьогодні, це питання є предметом жвавої дискусії серед науковців різних галузей, в тому числі і правової;

7) *питання захисту даних*. Застосування штучного інтелекту для здійснення правосуддя все одно не усуне сумнівів у його незалежності та безсторонності, оскільки штучний інтелект як комп'ютерна програма може стати об'єктом незаконного впливу шляхом застосування відповідних інформаційних технологій, спрямованих на зміну алгоритмів, за якими він приймає відповідні рішення.

Як бачимо, ці причини мають як технологічну, так і правову основу, а тому їх усунення потребуватиме праці вчених різних галузей науки.

Водночас, як вбачається з Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 року № 1556-р, реалізація якої передбачена на період до 2030 року, для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління у сфері правосуддя передбачено забезпечення, зокрема, винесення судових рішень у справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) на основі результатів аналізу, здійсненого з використанням технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики [11].

Оптимізм виконавчої влади щодо технології штучного інтелекту видається дещо поспішним, оскільки реалізація даного завдання потребує не лише розвитку інформаційних технологій у цій сфері, але й внесення змін до Конституції України, оскільки згідно ст. 127 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють судді та присяжні [12]. Більш того, судова практика у справах незначної складності не є такою єдиною та одноманітною, щоб звести вирішення такого спору до певного алгоритму. Хоча, винесення рішення у справах наказного провадження, в силу їх рутинності та обмеженої кількості варіантів їх вирішення, за допомогою штучного інтелекту є цілком реальним та виправданим завданням на даному етапі розвитку цієї технології.

Тобто, штучний інтелект не може замінити суддю, однак, Основний Закон не забороняє оптимізувати роботу судді шляхом застосування технології штучного інтелекту, на основі якого суддя може ухвалити відповідне рішення.

Що ж до допоміжного застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві, то принципів заперечень з цього приводу науковці не мають.

Так, М.В. Селіванов вважає, що сучасні інформаційні технології можуть суттєво покращити прогнозованість судових рішень та їхню надійність, допомогти судді в судовому процесі, зменшити навантаження на окремого суддю та знизити рівень ризику суддівських помилок. Електронний суд – це суд, де логічні алгоритми вирішать справу швидко, по суті, унеможливлять виникнення корупційних ризиків і допущення людських помилок [13, с. 119].

Павленко Ж.О. зазначає, що технологія штучного інтелекту в юридичній практиці, зокрема в судочинстві, може залучатися в таких напрямках та сферах: інформаційно-документальне забезпечення юридичної практики, що включає автоматизовану інтелектуальну класифікацію юридичних документів, формування та документальне ведення справ, вироблення завдяки використанню технологій штучного інтелекту проєктів розв'язання різних правових проблем завдяки залученню й аналізу баз даних; інтелектуальне експертно-аналітичне забезпечення юридичної практики шляхом зіставлення технологіями штучного інтелекту норм права, порівняння нормативно-правових актів з метою визначення їх ієрархії, встановлення норм й актів вищої юридичної сили з тих, що зіставляються; генерація та видача експертних оцінок у межах судової експертизи або думки фахівця (застосування баз знань, електронних експертних систем, автоматизованих систем підтримки правових рішень на підставі штучного інтелекту); сприяння ухваленню рішень у межах значних обсягів неоднорідних завдань у складних умовах невизначеності, на підставі неточної, недостатньої чи нечітко структурованої [14, с. 140-141].

На нашу думку, штучний інтелект може бути використаний у цивільному судочинстві саме з метою покращення ефективності та доступності правосуддя в таких напрямках як:

- автоматизація рутинних та повторюваних процесів у судовій системі, таких як обробка інформації, підготовка документів, тощо.

- аналіз великих обсяги доказів, що включають текстові, аудіо- та відеозаписи, для виявлення необхідних фактів та відповідності законодавству;
- надання правникам та суддям аналітичної інформації та рекомендацій щодо рішень на підставі аналізу нормативних актів та судової практики.
- використання для підтримки процесу медіації та інших альтернативних методів вирішення спорів;
- посилення доступності суду: завдяки застосуванню технології штучного інтелекту може зменшитися завантаженість судів, що полегшить доступ до правосуддя та дозволить учасникам справи більше інтерактивно взаємодіяти з судовою системою, дистанційно подавати документи та відстежувати хід розгляду справи.
- моніторингу та оцінка ефективності судових процесів та виявлення можливих аномалій або несправедливостей у системі.

Однак слід вкотре наголосити, що застосування технології штучного інтелекту повинно здійснюватися з дотриманням високих стандартів щодо збереження конфіденційності та безпеки інформації.

Застосування штучного інтелекту у цивільному судочинстві відкриває нові можливості для поліпшення доступності та ефективності юстиції, але вимагає також ретельного регулювання та дотримання правових стандартів для забезпечення справедливого та безпечного вирішення правового спору чи іншого правового питання.

Так, слід погодитися з думкою, що уніфікований підхід до правового регулювання відносин у сфері штучного інтелекту не є доцільним з огляду на складність універсального розуміння поняття «штучний інтелект», а також на неспинний розвиток інформаційних технологій, а отже – неможливість прогнозування подальших векторів руху у сфері штучного інтелекту та досягнення усіх можливостей її майбутніх результатів, що може поставити під загрозу ефективність усього нормативно-правового регулювання. Тому найбільш раціональним є диференційований підхід до регламентації правовідносин у сфері використання конкретних систем штучного інтелекту. При цьому відповідь на питання про місце того чи іншого робота зі штучним інтелектом у структурі цивільних правовідносин повинна базуватись на сукупності технічних та інших характеристик робота, що визначатимуть достатність його можливостей для того, щоб бути суб'єктом цивільних правовідносин. Це і наявність внутрішньої волі, і здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, і здатність нести несприятливі для себе наслідки у разі заподіяння шкоди тощо. Проте знову ж таки вбачається, що такий підхід може бути впроваджений у законодавство тільки у далекій перспективі [5, с. 320-321].

Тобто, правове врегулювання застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві повинно здійснюватися комплексно, як певна складова разом з іншими галузями права та публічного управління. Видається, що не зовсім коректно було б вносити зміни лише до ст. 127 Конституції України щодо можливості участі штучного інтелекту у здійсненні правосуддя, оминаючи при цьому необхідність врегулювання його існування в доктрині цивільного права та його застосування у сфері публічного управління як такої.

Висновки. Технологія штучного інтелекту у цивільному судочинстві теоретично може виконувати визначальну функцію - здійснювати безпосереднє правосуддя за умови високого розвитку такої технології - та допоміжну функцію, яка на сьогодні може проявлятися у покращенні деяких аспектів цивільного судочинства, насамперед для автоматизації рутинних завдань, обробки великих обсягів інформації або для аналізу даних. При цьому, більш широке застосування даної технології потребуватиме як, власне нових технологічних рішень, так і перегляду правової доктрини та конституційних основ правосуддя. Застосування технології штучного інтелекту в якості заміни професійного судді на сьогодні неможливе як з погляду недосконалої самої технології, так і з боку правової доктрини та практики, в силу високої складності завдань, що стоять перед професійним суддею в цивільному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпенко В. Гіпотетичне майбутнє універсального штучного інтелекту. *Філософія науки: традиції на інновації*. 2011. № 1 (3). С. 57–64.
2. Blackburn, Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy*, 3rd edition., Oxford., 2016. 551 p. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence.

3. Kirchner C. Artificial intelligence: basic concepts. *La Revue du praticien*. 2018. Vol. 68, № 10. P. 1143-1144.
4. Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (ІТ). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 158–162.
5. Стефанчук М.О. Перспективи правового регулювання відносин у сфері використання штучного інтелекту. М.О. Стефанчук, О.А. Музика-Стефанчук, М.М. Стефанчук. *Вісник Національної академії правових наук України*. Т. 28. № 1. 2021. С. 306–332.
6. CEPEJ European Ethical Charter on the use of artificial intelligence (AI) in judicial systems and their environment. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment>.
7. Alarie B., Nibbet A. How Artificial Intelligence Will Affect the Practice of Law. *University of Toronto Law Journal*. № 68. 2018. p. 106–124.
8. Taruffo M. Judicial Decisions and Artificial Intelligence. *Artificial Intelligence and Law*. 1998. Vol. 6, Is. 2–4.
9. Тегмарк М. Життя 3.0. Доба штучного інтелекту / пер. з англ. З. Корабліна. Наш формат. Київ. 2019. 432 с.
10. Склярєнко І., Соболь Є. Належне мотивування судового рішення у судовій справі як гарантія його правосудності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип 2. Тернопіль. С. 206–213.
11. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 року № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
13. Селіванов М. Електронний суд: ІТ-технології в судовому процесі як спосіб покращення прогнозованості судових рішень. *Право України*. 2018. № 1. С. 114–122.
14. Павленко Ж.О. Межі можливого і допустимого в технологічному підході до правового знання. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»)*. 2020. Т. 1. № 44. С. 132–146.

УДК 347.313

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.37>

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ СМЕРТЮ МАЛОЛІТНЬОЇ, НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Скриник М.В.,

*старший викладач кафедри правової лінгвістики
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-2371>*

Скриник М.В. Особливості відшкодування шкоди, завданої смертю малолітньої, неповнолітньої особи.

У цій статті акцентовано увагу на відшкодуванні шкоди, завданої смертю неповнолітнього. Втрата неповнолітньої дитини є емоційно руйнівною подією для будь-якої родини, яка ускладнюється складними юридичними міркуваннями щодо компенсації завданих збитків. Ця анотація заглиблюється в особливості компенсації збитків, заподіяних смертю неповнолітнього, досліджуючи багатогранні виміри, якими повинні керуватися правові системи.

Автор досліджує особливості компенсації в таких випадках, проливаючи світло на правові рамки, прецеденти та проблеми, які формують процес компенсації. У багатьох юрисдикціях розрахунок компенсації за смерть неповнолітнього передбачає складну оцінку як матеріальних, так і нематеріальних збитків. У той час як витрати, які піддаються кількісному вимірюванню, такі як рахунки за лікування та витрати на поховання, відносно прості, оцінка неекономічних збитків, таких як втрата спілкування, керівництва та потенціалу майбутнього прибутку, створює значні проблеми. Внутрішня складність визначення грошової оцінки цих нематеріальних збитків підкреслює потребу в тонкій правовій базі, яка враховує унікальні обставини кожного випадку.

Аналіз наукової літератури висвітлює різні аспекти, в тому числі юридичну відповідальність, визначення збитків, встановлення відповідальності. Визначення відповідальності у справах про смерть неповнолітнього часто піднімає складні питання причинно-наслідкового зв'язку та відповідальності. Правові системи повинні ретельно враховувати такі фактори, як недбалість, протиправні дії та сприяння недбалості, зважаючи дії всіх залучених сторін, щоб встановити відповідальність. У випадках, коли смерть стала результатом медичної помилки або нещасного випадку, тягар доведення може бути особливо обтяжливим, вимагаючи ретельного розслідування та свідчень експерта.

У статті розглядаються потенційні реформи та політичні міркування, які можуть підвищити адекватність і справедливість компенсації за смерть неповнолітнього. У ньому розглядаються складнощі визначення грошової оцінки нематеріальних втрат, таких як емоційні та психологічні страждання, яких пережила родина загиблої людини. Підсумовуючи, відшкодування шкоди, заподіяної смертю неповнолітнього, є багатогранним питанням, яке потребує ретельного розгляду правових, етичних і суспільних факторів.

Ключові слова: компенсація, неповнолітні, недоговірні зобов'язання, деліктоздатність, завдання шкоди.

Skrynyk M.V. Peculiarities of compensation for damage caused by the death of a minor.

This article is emphasised of compensating for damages resulting from the death of a minor. The loss of a minor is an emotionally devastating event for any family, compounded by the complex legal considerations surrounding compensation for the damages incurred. This abstract delves into the peculiarities of compensation for damages arising from the death of a minor, examining the multifaceted dimensions that legal systems must navigate.

The author explores the peculiarities surrounding compensation in such cases, shedding light on the legal frameworks, precedents, and challenges that shape the compensation process. In many jurisdictions, the calculation of compensation for the death of a minor involves intricate assessments of

both tangible and intangible losses. While quantifiable expenses such as medical bills and funeral costs are relatively straightforward, the valuation of non-economic damages, such as loss of companionship, guidance, and future earnings potential, poses significant challenges. The inherent difficulty in assigning monetary value to these intangible losses underscores the need for nuanced legal frameworks sensitive to the unique circumstances of each case.

The analysis of scientific literature is covered various aspects, including legal responsibilities, the determination of damages, and the establishment of liability. The determination of liability in cases involving the death of a minor often raises complex questions of causation and responsibility. Legal systems must carefully consider factors such as negligence, wrongful acts, and contributory negligence, weighing the actions of all parties involved to ascertain accountability. In cases where the death results from medical malpractice or accidents, the burden of proof may be particularly onerous, requiring thorough investigation and expert testimony.

The article is examined potential reforms and policy considerations that may enhance the adequacy and fairness of compensation for the death of a minor. It navigates through the complexities of assigning a monetary value to intangible losses, such as the emotional and psychological suffering endured by the bereaved family. In conclusion, the compensation for damages caused by the death of a minor is a multifaceted issue that demands careful consideration of legal, ethical, and societal factors.

Key words: compensation, minors, non-contractual obligations, tortious liability, damages

Постановка проблеми. Найбільшу складність як з теоретичного, так і практичного боку становлять випадки заподіяння смерті малолітньої або неповнолітньої особи, що тягне за собою необхідність відшкодування шкоди – як майнової, так і моральної.

Мета статті є виокремити специфічні проблеми та способи їх вирішення, пов'язані з компенсацією збитків, заподіяних смертю неповнолітнього на прикладі справи. Розглядаючи як юридичні тонкощі, так і людський вимір цих випадків, стаття сприяє побудові діалогу навколо розробки більш відповідних і справедливих систем компенсації для постраждалих.

Стан опрацювання проблематики: Голубєва Н.Ю. зацентувала увагу свого дослідження на суб'єктах відповідальності за шкоду, завдану малолітньою особою. Яновицька Г.Б. наголошує на наявності множинності осіб у зобов'язанні із заподіянням шкоди малолітніми особами. Глущенко І.В. зосереджує увагу на понятті «справедлива сатисфакція» як особливою формою цивільно-правової відповідальності при завданні деліктної відповідальності малолітніми чи неповнолітніми особами. Попелюшко В.О. розглядає малолітніх осіб серед цивільних відповідачів при провадженні цивільного позову у кримінальному провадженні. Чернілевська О.І. визначає неповнолітніх осіб як категорії осіб, що володіють повним обсягом деліктоздатності, тобто особисто і в повному обсязі. Булеца С.Б. торкнулася питання щодо відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи в медичній сфері. Грабовська Г.М. та Бойко О.О. охарактеризували цивільно-правову відповідальність неповнолітніх осіб з огляду законодавства Грузії та Німеччини.

Виклад основного матеріалу: В Україні, як і в багатьох європейських країнах, цивільне законодавство передбачає механізми відшкодування шкоди, заподіяної особами, у тому числі малолітніми та неповнолітніми. Якщо малолітні або неповнолітні зазнають шкоди чи збитків через дії чи недбалість інших осіб, вони мають право вимагати відшкодування в цивільному суді.

У Статті 1178 Цивільного Кодексу України про Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою зазначено деякі особливі міркування та процедури, які застосовуються, коли малолітні беруть участь у цивільних справах, оскільки зазвичай вважаються юридично неспроможними представляти себе в юридичних справах. Таким чином, вони повинні мати законного опікуна, наприклад, одного з батьків або призначеного опікуна, який буде діяти від їхнього імені, вимагаючи відшкодування збитків. Стаття 1179 Цивільного Кодексу України передбачає неповнолітнім у цивільному процесі юридичного представництва у вигляді їх опікуна або адвоката, призначеного представляти їхні інтереси.

У судовій практиці, особливо коли йдеться про значні суми компенсації, може знадобитися схвалення суду для мирових угод, досягнутих від імені малолітніх або неповнолітніх. Це робиться для того, щоб інтереси малолітнього або неповнолітнього були належним чином захищені, а будь-яке врегулювання було справедливим і розумним. Крім того, вони можуть розглянути довгостроковий вплив збитків на майбутній добробут і потенціал неповнолітнього.

Стаття 1180 Цивільного Кодексу України про Відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності особливу увагу звертає на припинення обов'язку опікуна або одного з батьків щодо відшкодування шкоди через досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Однією з особливостей щодо відшкодування шкоди малолітніх та повнолітніх осіб є і термін строку позовної давності для пред'явлення цивільного позову про відшкодування збитків може бути продовжений для малолітніх і неповнолітніх, надаючи їм додатковий час для отримання компенсації за завдані травми чи збитки.

Загалом мета відшкодування збитків у цивільному праві для малолітніх та неповнолітніх в Україні полягає в тому, щоб вони отримали належну компенсацію за будь-яку заподіяну шкоду, а їхні права та інтереси були захищені протягом судового процесу. Це часто передбачає спеціальні процедури та міркування щодо їх віку та правового статусу.

В українському цивільному праві відшкодування шкоди, заподіяної смертю особи, має нюансований підхід, зокрема щодо малолітніх та неповнолітніх. Якщо смерть сталася через недбалість або протиправні дії іншої сторони, члени сім'ї, що залишилися живі, або законні представники померлого можуть вимагати компенсації за різні збитки, понесені внаслідок цього.

На нашу думку, існує проблема компенсації у випадках, коли збитки були спричинені злочинними діями, малолітні та неповнолітні також можуть мати право на компенсацію через систему кримінального правосуддя та може бути присуджено як частина процесу винесення вироку для винного.

Розглянемо підстави відшкодування шкоди, завданої смертю особи визначені у ст. 1200 ЦК України [1]. Для неповнолітніх і неповнолітніх процес дещо відрізняється від процесу для дорослих через їх правовий статус і дієздатність. У випадках, коли неповнолітній чи неповнолітній є жертвою неправомірної смерті, його законні опікуни чи представники, наприклад батьки чи призначені опікуни, зазвичай вимагають відшкодування від їхнього імені. Відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, складає значну частину справ у судовій практиці, де потерпілим (померлим) була малолітня або неповнолітня особа.

Зокрема, розглядаючи справу про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, судом було встановлено, що син позивача – ОСОБА_5, перебуваючи на відпочинку в оздоровчому комплексі «Полонина ДБК-3» у с. Лумшори, Перечинського району, Закарпатської області, трагічно загинув шляхом утоплення в басейні. Вироком суду Перечинського районного суду Закарпатської області ОСОБА_2 визнана винною у тому, що усвідомлюючи небезпеку купання в басейні, непристосованому для дітей, допустила їх самовільне купання без рятувальних плавзасобів та безпосередньої присутності інструктора ОСОБА_4, внаслідок чого настала смерть малолітньої ОСОБА_5.

Вимоги щодо відшкодування матеріальної шкоди позивачка обґрунтувала тим, що вона понесла витрати матеріального характеру на загальну суму 103 918 грн., зокрема на одяг, труну, заправку автомобіля, бальзамування та перевезення тіла сина із м. Ужгорода до міста Біла Церква, Київської області, на поминальний обід, виготовлення пам'ятника та інші ритуальні послуги, а також на своє лікування після трагічної загибелі сина від неврозу, тривожно-депресивного стану реактивного генезу та за перебування у санаторії – профілакторії «Діброва» і на неодноразові поїздки у м. Перечин, де здійснювалося досудове розслідування. Однак, дослідивши матеріали справи, суд дійшов до висновку про те, що позивачем доведено спричинення їй матеріальної шкоди, яка підтверджена доказами, лише на суму 69 159, грн. Водночас, в обґрунтування позовних вимог щодо відшкодування моральної шкоди позивач зазначила, що втратила єдиного сина, якого виховувала самостійно, внаслідок чого зазнає постійних фізичних та моральних страждань, живе у самотності та постійному страху за своє майбутнє без дитини, що, як наслідок, призвело до психічного розладу здоров'я потерпілої та необхідності систематичного лікування; у порушенні нормального життєвого ритму тощо. Позивач оцінила моральну шкоду у 210 мінімальних розмірів заробітної плати на час вчинення вказаного вище кримінального правопорушення, що становить 672 000 грн. Суд визнав доведеними зазначені вимоги та дійшов висновку про те, що позовну вимогу про стягнення моральної шкоди слід задовольнити частково – враховуючи конкретні обставини справи, глибину та тривалість страждань, з урахуванням вимог розумності та справедливості, в рахунок відшкодування моральної шкоди підлягає стягненню 600 000 грн. [2].

Як бачимо, вирішуючи питання про задоволення позовних вимог щодо відшкодування матеріальної шкоди, завданої смертю малолітньої особи – дитини позивачки, суд взяв до уваги також

її витрати на лікування та стабілізацію психічного здоров'я. Окремо, при цьому, задовольнивши вимоги про відшкодування моральної шкоди, завданої смертю єдиної дитини.

Зважаючи на специфіку суб'єкта у зобов'язанні відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а саме – малолітню або неповнолітню особу, варто враховувати що це якраз такий вид зобов'язань, коли кредитор у зобов'язанні і потерпілий, життю і здоров'ю якого була безпосередньо заподіяна шкода можуть не співпадати в одній особі. Зокрема, така ситуація матиме місце у випадках відшкодування моральної шкоди батькам (або особам, які їх замінюють) малолітньої або неповнолітньої особи, спричиненої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю їхньої дитини. (як у зазначеному вище прикладі судової практики)

Г. Резнік звертає увагу на проблемні аспекти ви значення суб'єктного складу осіб, у яких виникає право вимагати захисту порушених цивільних прав шляхом відшкодування моральної шкоди [3, с. 56]. Можна погодитися із тезою про те, що заподіяна шкода дитині відобразиться і на її батьках (особах, які їх замінюють). Тож в контексті відшкодування моральної шкоди малолітній або неповнолітній особі, що стала наслідком завданого каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, до кола осіб, які мають право на відшкодування моральної шкоди, разом із таким суб'єктом як дитина, можна віднести також її батьків або осіб, які їх замінюють. Аргументацією може слугувати підтвердження того, що каліцтво або інше ушкодження здоров'я дитини відобразилося не лише на самій дитині, але і призвело до їхніх переживань, моральних страждань. У ситуації, коли внаслідок ушкодження здоров'я дитина потребує повноцінного догляду і батьки, або особи, які їх замінюють, змушені, до прикладу, лишати роботу, прикладати додаткових зусиль для організації життя, побуту, налагодження зв'язків своїх та дитини із соціумом, цілком виправданим є аргумент про моральну шкоду, а з цим – і необхідність її відшкодування.

Висновки: В цілому варто відзначити, що право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю малолітньої або неповнолітньої особи нормативно закріплено та реалізується шляхом звернення до суду в порядку цивільного судочинства.

Водночас, наявність законодавчих ініціатив підтверджує необхідність удосконалення правових норм, закріплених у ЦК України. Очевидно, що мають місце деякі прогалини у національному законодавстві, що стосуються особливостей відшкодування шкоди завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю малолітньої або неповнолітньої особи, зумовлених специфікою суб'єктів – потерпілих у вказаних правовідносинах. А також, окремої уваги потребує детальнішого дослідження відшкодування саме моральної шкоди, завданої малолітній або неповнолітній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я чи її батькам (або особам, які їх замінюють) у разі її смерті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] *Відомості Верховної Ради України*, редакція 27.05.2023. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page>.
2. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 22.11.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107644603>.
3. Резнік Г. Особливості відшкодування моральної шкоди, спричиненої посяганням на особисті немайнові права дитини. *Юридична Україна*. 2014. № 8. С. 53–58.

ПРИНЦИП ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ У СУДОЧИНСТВІ (ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ)

Снідевич О.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: orcid.org/0000-0002-4255-3194*

Снідевич О.С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти).

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань принципу процесуальної економії у судочинстві.

Визначено, що виходячи з філологічного підходу принцип процесуальної економії у судочинстві означає бережливість, ощадливість при витрачанні чого-небудь у судовому процесі.

Звернено увагу, що інколи під виглядом дотримання принципу процесуальної економії у судочинстві втілюються ідеї, які за певних умов є досить далекими від процесуальної економії. Такою є впроваджена Верховним Судом у судову практику ідея неможливості застосування позивачем при зверненні до суду неефективного способу захисту порушеного права. При її дослідженні зроблено висновок, що за певних умов вона сприяє процесуальній економії, однак є сумнівною з огляду на можливу невідповідність її діючому законодавству та засаді диспозитивності судочинства. У деяких випадках застосування положень про ефективний спосіб захисту шкодить процесуальній економії. Прикладом цього може бути відмова судом в позові з підстав пред'явлення позивачем позову з неефективним способом захисту права на стадії касаційної інстанції. Зроблено висновок, що суд касаційної інстанції не вправі відмовляти позивачу в позові з мотивів обрання позивачем неефективного способу захисту порушеного права, якщо суди нижчих інстанцій (перша чи апеляційна), захистивши право позивача, цього не зробили. Це обумовлюється існуванням у судочинстві принципу процесуальної економії. Доцільно закріпити відповідний критерій у судовій практиці та процесуальному законодавстві.

Критично оцінено висловлену у науці думку про віднесення до змісту принципу процесуальної економії сприяння цієї економії правильному вирішенні справи. Зроблено висновок, що положення про сприяння процесуальної економії правильному вирішенню справи повинні лежати за межами відповідного принципу, оскільки воно є проявом дії інших принципів судочинства.

Ключові слова: принципи судочинства, цивільне судочинство, процесуальна економія, суд, ефективність судочинства, захист права, способи захисту права, судові інстанції, позов, альтернативне вирішення спорів.

Snidevych O.S. The principle of procedural economy in judicial proceeding (discussion aspects).

This article analyzes the problematic issues of the principle of procedural economy in judicial proceedings.

It is determined that, based on the philological approach, the principle of procedural economy in judicial proceedings means frugality, economy in spending something in a judicial proceeding.

The author emphasizes that sometimes, under the guise of observance of the principle of procedural economy, the judicial proceedings implement ideas which, under certain conditions, are quite far from procedural economy. Such is the idea introduced by the Supreme Court into the court practice of the impossibility of the plaintiff's use of an ineffective method of protection of the violated right when applying to court. The study concluded that under certain conditions it promotes procedural economy, but is questionable given its possible inconsistency with current legislation and the principle of discretionary judicial proceedings. In some cases, the application of effective remedy provisions

is detrimental to procedural economy. An example of this may be a court's dismissal of a claim on the grounds that the plaintiff has filed a claim with an ineffective remedy at the cassation stage. The author concludes that a cassation court has no right to dismiss a claim on the grounds that the plaintiff has chosen an ineffective method of defense of the violated right, if the lower courts (first instance or appellate court) have not done so after having protected the plaintiff's right. This is due to the existence of the principle of procedural economy in judicial proceedings. It would be advisable to enshrine the relevant criterion in case law and procedural legislation.

The author critically assesses the opinion expressed in science that the content of the principle of procedural economy includes the contribution of such economy to the correct resolution of a case. The author concludes that the provision on the promotion of procedural economy to the correct resolution of a case should lie outside the relevant principle, since it is a manifestation of other principles of judicial procedure.

Key words: principles of judicial procedure, civil judicial procedure, procedural economy, court, efficiency of judicial proceedings, protection of law, methods of protection of law, court instances, claim, alternative dispute resolution.

Постановка проблеми. У науці та судовій практиці положення щодо наявності у судочинстві (у всіх його видах) принципу процесуальної економії аналізується і як вже доведене [1; 2, с. 39], так і як таке, яке є дискусійним [3, с. 313; 4, с. 9].

З теорії права знаємо, що згідно з класичним розумінням в аспекті видової класифікації принципів, вони можуть бути або ж такими, які отримали пряме текстуальне закріплення в актах законодавства держави, або бути такими, які можуть визначатись і як результат логічного аналізу змісту певних конкретних норм права, тобто як результат узагальнення змісту відповідних норм права [5, с. 153-154]. Виходячи з цього, слід зауважити, що принцип процесуальної економії прямо не визначений законом. Жодний з діючих судових процесуальних кодексів України прямо не вказує на його наявність. При цьому, жодний з процесуальних кодексів навіть такого слова як «економія» у жодній з їх статей не містить. Тому, очевидно, слід виходити з того, що у разі, якщо цей принцип судочинства все ж існує, то його слід розглядати як такий, що є опосередковано закріплений у процесуальному законодавстві України. У зв'язку з цим, у цьому аспекті слід погодитися з С.С. Єсімовим та В.С. Боровіковою, що принцип процесуальної економії є доктринальним юридичним принципом [6, с. 65]. Зазначене апіорі породжує дискусійність як у визначенні його поняття, так і у розумінні його змісту.

Стан опрацювання цієї проблематики. Особливості принципу процесуальної економії досліджувало багато науковців, зокрема, Я.О. Берназюк, В.С. Боровікова, С.В. Гулаткан, С.С. Дронов, С.С. Єсімов, І.М. Канюка, С.О. Короед, В.А. Кройтор, К.М. Пільков, О.В. Рожнов, С.Г. Музичко, С.В. Смола, А.Я. Ткачук та інші. Однак, не всі наукові питання знайшли своє вирішення у науці, що вимагає проведення додаткових наукових досліджень.

Метою статті є аналіз зроблених у науці та судовій практиці висновків щодо змісту принципу процесуальної економії, віднайдення деяких дискусійних аспектів у його змісті та положеннях, формування окремих нових наукових положень з цього питання.

Вклад основного матеріалу. Безумовно, почати науковий аналіз положень щодо принципу процесуальної економії варто з аналізу назви цього принципу. Загалом вважаємо, що назва будь-якого принципу судочинства повинна адекватно і без спотворювань відображати його сутність.

Слово «економія» визначаються у словниках як: 1) бережливість, ощадливість при витрачанні чого-небудь; 2) вигода від бережливого, ощадливого витрачання чого-небудь [7, с. 459]. Таким чином, виходячи з філологічного підходу принцип процесуальної економії у судочинстві означає бережливість, ощадливість при витрачанні чого-небудь у судовому процесі.

У правовій науці принцип процесуальної економії пов'язується з бережливістю, ощадливістю при витрачанні часу та фінансових ресурсів, а також вчиненні процесуальних дій. У зв'язку з цим, економію часу, економію дії та економію коштів розглядають як окремі елементи принципу процесуальної економії [8, с. 205–208]. І.К.Канюка визначає, що процесуальна економія – це ідея, спрямована на підвищення ефективності процесуальної форми шляхом її раціоналізації через пришвидшення, спрощення та здешевлення [9, с. 8]. При аналізі цих елементів вказується на те, як у тих, чи інших процесуальних інститутах втілена економія часу, дії та фінансів. Наприклад,

на думку окремих науковців, у положенні п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК закладена обов'язкова вимога щодо контролю судом строків розгляду справи в межах розумного розсуду (розумних строків), що підтверджує економію часу, а положення ст. 44 ЦПК про заборону учасникам судового процесу та їхнім представникам зловживати процесуальними правами свідчить про економію процесуальних дій тощо [8, с. 206-207]. Зазвичай також робиться висновок, що усе це сприяє ефективності судового процесу. Зокрема, визначається, що ідея процесуальної економії виконує не просто функцію математичного зменшення витрат, а швидше їх раціоналізацію з метою підвищення ефективності процесу [9, с. 8].

В той же час, на наш погляд, є випадки, коли під виглядом дотримання принципу процесуальної економії у судочинстві втілюються ідеї, які за певних умов можуть бути досить далекими від процесуальної економії як такої.

Так, у науці та практиці як один з проявів принципу процесуальної економії розглядається впроваджена Верховним Судом у судову практику ідея можливого застосування позивачем при зверненні до суду лише ефективного способу захисту порушеного права.

Так, зокрема, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 22 вересня 2020 року у справі № 910/3009/18 зазначає, що в кінцевому результаті ефективний спосіб захисту прав повинен забезпечити поновлення порушеного права, а в разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування, тобто такий захист повинен бути повним та забезпечувати таким чином мету здійснення правосуддя та принцип процесуальної економії (забезпечити відсутність необхідності звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту) [10]. У науці зв'язок проявів процесуальної економії з ідеєю ефективного способу захисту вбачав, наприклад, К.М. Пільков [11].

Не дивлячись загалом на практичну та теоретичну проблематику необхідності використання в процесі захисту виключно ефективних способів захисту права, загалом слід визнати відповідну ідею як не погану. Крім того, дійсно, за певних умов вона сприяє процесуальній економії, оскільки запобігає повторному зверненню позивача до суду за захистом своїх прав. Однак, в умовах діючої в Україні правової системи вона виглядає дещо сумнівною з огляду на можливу невідповідність її діючому законодавству та засаді диспозитивності судочинства.

У деяких випадках застосування положень про ефективний спосіб захисту шкодить процесуальній економії. Прикладом цього може бути відмова судом в позові з підстав пред'явлення позивачем позову з неефективним способом захисту права на стадії касаційної інстанції. Так, наприклад, Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 02 лютого 2021 року у справі № 925/642/1943 зазначила, що розглядаючи справу, суд має з'ясувати: 1) з яких саме правовідносин сторін виник спір; 2) чи передбачений обраний позивачем спосіб захисту законом або договором; 3) чи передбачений законом або договором ефективний спосіб захисту порушеного права позивача; 4) чи є спосіб захисту, обраний позивачем, ефективним для захисту його порушеного права у спірних правовідносинах. *Якщо суд дійде висновку, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги останнього не підлягають задоволенню* (виділено нами – С.О.) [12]. Безумовно, правильне обрання позивачами ефективних способів захисту порушених прав сприяло б процесуальній економії, але слід також безспірно визнати, що якщо виявлення помилки позивача в обранні ефективного способу захисту не було встановлено судами нижчих інстанцій, а встановлюється вже Верховним Судом і з цих підстав позивачу Суд відмовляє у позові, таке становище не сприяє процесуальній економії. Позивач змушений повторно пройти повністю усі стадії судового процесу для захисту свого порушеного права.

З урахуванням наведеного вважаємо, що суд касаційної інстанції з метою забезпечення єдності судової практики у своїх постановках вправі вказувати на обрання позивачем неефективного способу захисту порушеного права, але він в жодному разі, виходячи саме з принципу процесуальної економії, не вправі відмовляти позивачу в позові з цих мотивів, якщо суди нижчих інстанцій (перша чи апеляційна), захистивши право позивача, цього не зробили. Саме зазначене і сприятиме, на наш погляд, дотриманню принципу процесуальної економії. І саме виходячи з необхідності дотримання принципу процесуальної економії для забезпечення ефективності судочинства у судовій практиці, а можливо й у процесуальному законодавстві, варто було б закріпити відповідний критерій доцільності чи недоцільності відмови судом в позові у зв'язку з застосуванням позивачем неефективного способу захисту у судочинстві на тих чи інших стадіях розгляду справи.

Ще одна проблематика принципу процесуальної економії полягає в тому, що визнання засадничого значення за принципом процесуальної економії судочинства не сприяє розвитку й втілення у практику різного роду альтернативних способів вирішення цивільних справ. Основна ідея втілення альтернативних способів вирішення справ у практику полягає у існуванні дорогого, довгого та неефективного судочинства. Відтак, спрощення чи здешевлення судочинства органічно призводить до зниження інтересу до альтернативних способів вирішення справи.

При формулюванні змісту принципу процесуальної економії у науці зазвичай також завжди наголошується на тому, що така економія забезпечує правильне вирішення спорів.

Так, наприклад, С.О. Короєд робить висновок, що процесуальна економія – це складна цивільна процесуальна категорія, яка характеризується, з одного боку, таким станом цивільного процесуального регулювання, який дозволяє суду за рахунок диспозитивних процесуальних норм та можливості використання суддівського розсуду при мінімальній витраті засобів і зусиль забезпечити правильне і швидке вирішення спорів, а з іншого боку – результатом цивільної процесуальної діяльності в конкретній справі, який обумовлюється процесуальною заінтересованістю судді найбільш повно і раціонально використовувати регламентовані процесуальним законом процесуальні засоби відповідно до завдань і мети цивільного судочинства, коли цивільну справу розглянуто правильно і в скорочені строки, при цьому з розумною економією залучених сил і засобів [13, с. 130]. С.С. Дронов фактично також підтримує відповідну ідею, зазначаючи, що швидко не означає результативно, ефективно та економічно. Так, якщо здійснювати орієнтування цивільного процесу саме на його швидкість, у такому випадку, може виникнути ситуація встановлення не у повному обсязі усіх обставин справи, та як наслідок неможливість сторін цивільної справи довести підстави своїх вимог чи заперечень. У цьому разі досягнута «економія» не розглядається як позитивний результат, оскільки такі дії породжують необхідність витрачання додаткових бюджетних коштів, оскаржуючи, у встановленому порядку, рішення суду першої інстанції [14, с. 123].

У науці цивільного процесу сприяння процесуальної економії правильному вирішенні справи прямо включається у визначення поняття принципу процесуальної економії та розглядається як таке, що складає його зміст.

Так, С.Г. Музичко вказує на те, що принцип процесуальної економії реалізується у нормах про своєчасний, швидкий і *правильний* (виділено нами – О.С.) розгляд справи через раціональне використання учасниками процесу наданих законом процесуальних прав, не зловживаючи ними та дотримуючись основних засад цивільного судочинства [15, с. 41].

Однак, якщо з тим, що зміст принципу процесуальної економії складають норми про своєчасний та швидкий розгляд справи, можна безспірно погодитися, то включення до складу цього принципу положень про правильне вирішення справи виглядає дискусійним.

Безумовно, багато прикладів прояву процесуальної економії, які наводяться у науці, дійсно є такими, щодо яких немає жодних заперечень по перешкоджанню їх правильному вирішенню справи. Вони у переважній більшості є нейтральними щодо досягнення цієї мети, не зачіпають якихось інших засадничих положень, а відтак, не вводять принцип процесуальної економії у конфлікт з іншими принципами судочинства.

Однак, у тих випадках, коли положення про процесуальну економію у тих чи інших її проявах входить у конфлікт з іншими принципами, бачимо, що не завжди процесуальна економія сприяє правильному вирішенню справи. Прикладом цього, зокрема, є відмова у прийнятті нових доказів апеляційним судом. Засада процесуальної економії забороняє це роботи [15, с. 40], що, однак, цілком очевидно, впливає на правильність вирішення справи. У даному випадку законодавець визнав пріоритет принципу процесуальної економії над принципом істини у судочинстві.

У житті одночасно дешеве, швидке і просте не завжди є якісним, як і красиве – розумним, чи корисне – приємним. Так, воно неодмінно є, але його зазвичай завжди менше. Якщо щось і є дешеве, то зазвичай не якісне, як і швидке чи дуже просте. То чи не є так само і з судочинством? Хіба немає сумнівів у правильності надзвичайно швидкого, простого та дешевого процесу? То чи варто включати положення про правильне вирішення справи у зміст принципу процесуальної економії, сутність ідеї якого полягає зовсім в іншому?

Але при вирішенні питання щодо того, чи включати положення щодо правильного вирішення справи у зміст принципу процесуальної економії, не наведені роздуми є визначальними. Важливим є те, що ідея процесуальної економії як принцип не може пояснити, як така економія сприяє чи може сприяти правильному вирішенню справи. Зазвичай щодо тих чи інших проявів принципу

процесуальної економії не наводиться будь-яких пояснень цього, крім наведення загальних бездоказових тверджень.

Загалом досить мало, а фактично взагалі немає, проведених в межах процесуальної науки досліджень, які б проаналізували вплив окремих елементів принципу процесуальної економії, тих чи інших його проявів на ефективність судочинства, особливо в аспекті забезпечення правильності вирішення справи як основного критерію ефективного судочинства. Загалом досить важко сказати, чи можливими взагалі є такі дослідження, особливо в умовах існування вітчизняної судової системи, відсутності достатнього корпусу суддів, а через це і постійну завантаженість судів, постійну зміну процесуального та матеріального законодавства, змін у адвокатурі та прокуратурі як інститутів системи правосуддя тощо.

Так, наприклад, ми не можемо побачити, як спрощене позовне провадження, втілення якого у судочинство розглядається як безспірний прояв принципу процесуальної економії, сприяє правильному вирішенню справи у порівнянні, наприклад, з загальним позовним провадженням. Швидшому вирішенню – так, але чи правильному?

Враховуючи наведене, вважаємо, що положення про сприяння процесуальної економії правильному вирішенню справи повинні лежати за межами відповідного принципу. Вони є проявом дії інших принципів, з якими принцип процесуальної економії перебуває у системному зв'язку. А самі ж з ці положення, які дійсно сприяють процесуальній економії, зазвичай є наслідком того балансу, який був визнаний оптимальним у співвідношенні принципу процесуальної економії з іншими принципами судочинства, насамперед, з принципами, які характеризують істину у процесі чи оперативність процесу.

Висновки. Виходячи з принципу процесуальної економії для забезпечення ефективності судочинства у судовій практиці та у процесуальному законодавстві варто закріпити критерій доцільності відмови судом у позові у зв'язку з застосуванням позивачем неефективного способу захисту у судочинстві на тих чи інших стадіях розгляду справи. Суд касаційної інстанції виходячи з принципу процесуальної економії не вправі відмовляти позивачу в позові з цих мотивів, якщо суди нижчих інстанцій (перша чи апеляційна), захистивши право позивача, цього не зробили. Крім того, положення про сприяння процесуальної економії правильному вирішенню справи повинні лежати за межами принципу процесуальної економії у судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк Я.О. Принцип процесуальної економії як складова ефективності адміністративного судочинства. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 3 (21). С. 133–142.
2. Смола С.В. Проблемні питання процесуальної економії в господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2013. Випуск 22. Частина I. Том 2. С. 39–43.
3. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
4. Рожнов О.В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: автореф. ... дис. канд. юрид. наук.: 12.00.03. Харків, 2000. 16 с.
5. Теорія держави і права: підручник / [О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
6. Єсімов С.С., Боровікова В.С. Процесуальна економія як принцип адміністративного судочинства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 60–71.
7. Словник української мови: [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г-Ж / ред. тому: П.П. Доценко, Л.А. Юрчук. 1971. 550 с.
8. Гулаткан С.В., Ткачук А.Я. Принцип процесуальної економії в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 205–208.
9. Канюка І.М. Принцип процесуальної економії в кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 910/3009/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91901363>.
11. Пільков К.М. Способи захисту прав у суді: проблеми сучасної гібридної моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 304–313.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 лютого 2021 року у справі № 925/642/1943. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439652>.
13. Короед С.О. Процесуальна економія як передумова ефективності цивільного судочинства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 128–131. https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-1_2013.pdf.
14. Дронов С.С. Темпоральні принципи цивільного судочинства України: дис... канд. юрид. наук за спец. 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 225 с.
15. Музичко С.Г. Принцип процесуальної економії в системі принципів цивільного судочинства. *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 34–43.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ, ЇХ СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ ДО ОБ'ЄКТІВ

Татьянченко С.А.,
аспірант

*Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0009-0000-9839-1473

Татьянченко С.А. Особливості захисту права власності, їх специфіка застосування до об'єктів.

У статті досліджено питання щодо особливостей захисту права власності, їх специфіка застосування до об'єктів.

Стаття 13 Конституції України проголошує, що засадничим принципом у сфері захисту права власності є положення про те, що держава забезпечує рівний захист всіх суб'єктів права власності. Останніми роками питання про захист права власності набуло важливого теоретичного і практичного значення. Аналіз сучасної судової практики свідчить, що немає єдиної позиції судових органів з вирішення спорів, пов'язаних з порушенням права власності. Суди загальної юрисдикції і господарські суди, розглядаючи спори, пов'язані із захистом порушених прав, неоднозначно застосовують норми чинного законодавства, тому невизначеність судових органів в питанні одноманітного застосування положень цивільного права до спорів даної категорії призводить до порушення конституційних прав власників.

Наголошено на тому, що захист права власності представляє собою комплекс цивільно-правових засобів, які застосовуються у зв'язку з порушенням права власності і які спрямовані на відновлення порушених правовідносин власності, подолання перешкод для їх нормального функціонування та компенсацію завданих власникові збитків.

Як висновок, сказано про те, що захист права власності виступає як самостійне суб'єктивне право, яке виникає в той момент, коли виникає загроза його порушення чи оспорювання. Це право включає в себе правомочності, кожна з яких передбачає активне здійснення позитивних дій.

У сфері правовідносин, пов'язаних із захистом права власності, об'єктами захисту виступає право власності. Саме це право можуть піддаватися порушенню з боку інших осіб, і саме для їх захисту цивільним законодавством передбачено різні способи, які особа може використовувати для захисту своїх порушених або оспорюваних прав.

Суб'єктами правовідносин, пов'язаних із захистом права власності, є, з одного боку, особи, які мають права власності до конкретного об'єкта, і особи, які утримують в себе майно згідно з відповідними договорами чи законами, і які, відповідно до правових норм, мають право вимагати захисту своїх порушених суб'єктивних прав. З іншого боку, це особи, дії яких призвели до неправомірного порушення суб'єктивних прав.

Ключові слова: право власності, способи захисту, об'єкти, обмеження, принципи, приналежність.

Tatyanchenko S.A. Peculiarities of property rights protection, their specific application to objects.

The article examines the issue of the specifics of the protection of property rights, the specifics of their application to objects.

Article 13 of the Constitution of Ukraine declares that the fundamental principle of in the field of protection of property rights there is a provision that the state provides equal protection of all subjects of property rights. In recent years, the question of protection of property rights has gained important theoretical and practical importance. The analysis of modern judicial practice shows that there is no

unified position of judicial bodies on the resolution of disputes related to the violation of property rights. Courts of general jurisdiction and commercial courts, when considering disputes related to the protection of violated rights, ambiguously apply the norms of current legislation, therefore, the uncertainty of judicial authorities in the matter of the uniform application of the provisions of civil law to disputes of this category leads to the violation of the constitutional rights of owners.

It is emphasized that the protection of property rights is a complex of civil legal means, which are aimed, on the one hand, at ensuring the normal economic use of property and maintaining property rights in an intact state, and, on the other hand, at restoring violated property relations, overcoming obstacles to their normal functioning and compensation for damages caused to the owner.

As a conclusion, it is said that the protection of property rights acts as an independent subjective right that arises at the moment when there is a threat of its violation or dispute. This right includes powers, each of which involves the active implementation of positive actions.

In the field of legal relations related to the protection of property rights, the objects of protection are directly the rights to certain objects. It is these rights that can be violated by other persons, and it is for their protection that the civil law provides for various means that a person can use to protect his violated or disputed rights, which are subject to protection by the law of interests.

Subjects of legal relations related to the protection of property rights are, on the one hand, persons who have property rights to a specific object, and persons who retain property in accordance with relevant contracts or laws, and who, accordingly to legal norms, have the right to demand protection of their violated subjective rights. On the other hand, these are persons whose actions led to the unlawful violation of subjective rights to property objects.

Key words: ownership, methods of protection, objects, limitations, principles, affiliation.

Постановка проблеми. Право власності вважається природним та невід'ємним правом людини, тому гарантування захисту прав усіх суб'єктів даної правомочності визнається однією з ключових завдань кожної розвиненої держави. Система відносин власності пронизує всі аспекти економічних відносин.

Перехід до ринкової економіки в Україні вимагав значних реформ у соціально-економічних відносинах. Ці реформи передбачали введення приватної власності на засоби виробництва для підвищення ефективності використання ресурсів. Приватна власність стала основою ринкової економіки, і зміни в законодавстві, зокрема у цивільному праві, були необхідні для правильного втілення економічних реформ.

Результатом цих змін стало закріплення принципу недоторканності власності на рівні загальних засад цивільного законодавства. Цей принцип передбачає, що власника не можна позбавляти його майна без встановлених законом підстав. Закріплюючи цей принцип, законодавець встановлює рамки для всіх осіб, які можуть стикатися з власником, забезпечуючи нормальний розвиток та реалізацію прав власника та захист від їх незаконного обмеження чи порушення.

Значення принципу недоторканності власності полягає у тому, що власник не може бути позбавлений свого майна без належних підстав, що закріплюється як основна засада цивільного законодавства. Це обмеження забезпечує нормальний розвиток та реалізацію прав власників, а також захист від будь-яких незаконних обмежень чи порушень. Тим не менш, випадки порушення прав власності залишаються актуальними, що ставить під сумнів ефективність заходів, вжитих для їх захисту. Тому детальне вивчення особливостей захисту права власності стає вельми актуальним завданням для юридичних та фізичних осіб, а також інших учасників цивільного обігу.

Стан опрацювання цієї проблематики на сьогоднішній день актуальний є необхідність розробки нових наукових рекомендацій для подальшого вдосконалення чинного законодавства про власність та її захист, а також вдосконалення практики його застосування.

Метою статті є практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання захисту права власності.

Виклад основного матеріалу. Право власності в об'єктивному сенсі охоплює сукупність правових норм, що регулюють відносини власності та є юридичною основою для існування і реалізації права власності, яке належить конкретному суб'єкту, тобто, права власності в суб'єктивному сенсі [1]. Зокрема, ст. 321 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплює принцип непорушності права власності, забороняючи неправомірне позбавлення чи обмеження цього права, крім випадків і порядку, встановлених законом [2]. Примусове відчуження об'єктів

права власності може бути застосоване лише у виняткових випадках суспільної необхідності та за умови повного відшкодування їх вартості, відповідно до ст. 353 ЦК України.

Право власності в суб'єктивному сенсі представляє собою право особи на майно, яке вона здійснює відповідно до закону за власним розсудом, незалежно від волі інших осіб (згідно зі ст. 316 ЦК України). Інколи його визначають також як право володіти, користуватися та розпоряджатися річчю на власний розсуд [3, с. 22].

Однак, легальне визначення права власності у ст. 316 ЦК України виявляється більш точним, оскільки воно пояснює значення власності як вищого права особи над річчю, яке визнають інші особи [1, с. 120]. Засади здійснення права власності регулюються багаторівневою системою цивільного законодавства, яка визначає принципи, види права власності, способи набуття та припинення цього права, а також особливості його реалізації на окремі об'єкти. Конституція України містить основні принципи регулювання відносин власності та визначає деякі положення щодо суб'єктів та об'єктів цього права, які більш деталізовано розглядаються у Цивільному кодексі України та інших нормативно-правових актах.

Захист права власності представляє собою комплекс цивільно-правових засобів, які спрямовані, з одного боку, на забезпечення нормального господарського використання майна та утримання власницьких прав у непорушеному стані, і, з іншого боку, на відновлення порушених правовідносин власності, подолання перешкод для їх нормального функціонування та компенсацію завданих власникові збитків.

Згідно зі статтею 41 Конституції України, кожен індивід має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності.

Стаття 392 Цивільного кодексу України надає власнику право подати позов для визнання його права власності, особливо у випадках його оскарження чи непризнання іншою особою, або в разі втрати документа, що підтверджує його право власності [4, с. 45].

В судовому захисті права власності можуть використовуватися різноманітні позови, такі як позови про визнання права власності, витребування майна з незаконного володіння, поділ спільного майна, визначення розміру часток у спільній власності та інші. Захист може бути реалізований різними речово-правовими та зобов'язально-правовими засобами відповідно до характеру порушення прав власника, що зазнало атаки [6, с. 7].

Цивільний кодекс України також установлює принципи використання права власності. Окрім тих принципів, які вже були згадані в Конституції України і деталізовані на рівні цивільного законодавства, до основних принципів здійснення права власності належать: можливість власника володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном на власний розсуд і вчиняти будь-які дії щодо нього, які не суперечать закону та загальним моральним принципам суспільства (ч.ч. 1, 2 ст. 319 ЦК України); заборона втручання держави у використання власником права власності (ч. 6 ст. 319 ЦК України); накладення на власника обов'язку утримання власності, зокрема, зобов'язання проводити заходи, спрямовані на збереження майна в належному стані та гарантування безпеки його майна для життя та здоров'я третіх осіб (ст. 322 ЦК України).

Визнання права власності як способу захисту права власності прямо закріплено у ст. 392 ЦК та опосередковано – у вже згаданій ст. 16 ЦК. Зокрема, ст. 392 ЦК визначено два випадки, коли власник майна може подати позов/заяву про визнання його права власності:

- 1) якщо це право оспорує або не визнає інша особа;
- 2) у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Отже, позов про визнання права власності на майно необхідний позивачеві тоді, коли в інших осіб виникають сумніви щодо належності йому цього майна, створюється неможливість реалізації позивачем свого права власності через наявність таких сумнівів чи втрату належних правовстановчих документів на майно, зокрема коли інші особи чинять перешкоди власнику або незаконно вилучають майно в нього [5, с. 67].

Норми ЦК України, які визначають виникнення та припинення права власності, зазначені у главах 24 та 25. Згідно зі ст. 328 ЦК України, право власності набувається на підставах, не заборонених законом, зокрема через правочини. Право власності вважається правомірно набутим за загальним правилом, якщо закон не передбачає інше, або суд не встановив незаконність набуття цього права (ч. 2 ст. 328 ЦК України) [7].

Розглядаючи це питання, важливо враховувати, що всі підстави виникнення права власності

можна розділити на первісні та похідні способи. Первісні способи включають виготовлення або створення нової речі, переробку речі (специфікацію), привласнення загальнодоступних дарів природи, заволодіння безхазяйною річчю, знахідку, затримання бездоглядної домашньої тварини, знайдення скарбу, набуття права власності за набувальною давністю (ст. 331–344 ЦК України).

Похідні способи, з іншого боку, передбачають перехід права власності від однієї особи до іншої через договори, спадкування, приватизацію тощо (ст. 345 ЦК України).

Також можна виділити дві категорії підстав припинення права власності – ті, які залежать від волі власника (відчуження, знищення майна, відмова від майна) та ті, які не залежать від волі власника (примусовий викуп майна, стягнення на майно, конфіскація, втрата майна через стихійне лихо, смерть власника) (ст. 346 ЦК України).

Висновки. Отже, захист права власності виступає як самостійне суб'єктивне право, яке виникає в той момент, коли виникає загроза його порушення чи оспорювання. Це право включає в себе правомочності, кожна з яких передбачає активне здійснення позитивних дій.

У сфері правовідносин, пов'язаних із захистом права власності, об'єктами захисту стають безпосередньо права на визначені об'єкти. Саме ці права можуть піддаватися порушенню з боку інших осіб, і саме для їх захисту цивільним законодавством передбачено різні засоби, які особа може використовувати для захисту своїх порушених або оспорюваних прав, що підлягають захисту законом інтересів.

Суб'єктами правовідносин, пов'язаних із захистом права власності, є, з одного боку, особи, які мають права власності до конкретного об'єкта, і особи, які утримують в себе майно згідно з відповідними договорами чи законами, і які, відповідно до правових норм, мають право вимагати захисту своїх порушених суб'єктивних прав. З іншого боку, це особи, дії яких призвели до неправомірного порушення суб'єктивних прав на об'єкти власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Некіт К.Г. Загальні положення про право власності. Цивільне законодавство України: навч. посібник за ред. Є.О. Харитонова, К.Г. Некіт. Одеса. 2013. С. 119–133.
2. Цивільно-правовий захист права власності: навч.-метод. посіб. Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса. 2023. 53 с.
3. Гнатів О.Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. 202 с.
4. Право власності: навч. посібник. Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Некіт К.Г. Одеса. 2018. 256 с.
5. Красько В.В., Дяченко С.В. Принцип неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами: правова природа та специфіка застосування в судовій практиці. Публічне та приватне право. № 4. 2019. С. 65–69.
6. Цивільне та сімейне право України: навч. посіб. авт. кол.; за ред. Є.О. Харитонова. Одеса. 2018. 598 с.
7. Захист права власності. 2023. Електронний ресурс: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Захист_права_власності.

КОНЦЕПЦІЯ «СКЛАДНО-СТРУКТУРНОЇ ВЛАСНОСТІ» ТА ІНСТИТУТ ТАЙМШЕРУ

Фатхутдінова І.В.,
аспірантка

*Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України*

Фатхутдінова І.В. Концепція «складно-структурної власності» та інститут таймшеру.

У науковій статті досліджено концепцію «складно-структурної власності», яка є в основі таймшеру зарубіжних держав задля обрання оптимальних правових засад даного інституту в Україні. Встановлено, що концепція «складно-структурної власності» поступово розвивалася паралельно із розвитком самого таймшеру. На ранніх етапах розвитку споживач купував у власність частку у нерухомості, що дозволяла йому користуватися нею фіксований тиждень у певний сезон на курорті. Поступово виникли ще більш гнучкі продукти на ринку таймшеру, навіть засновані на бальній системі. Виявлено, що стан опрацювання цієї проблематики не відповідає потребам рекодифікації ЦК України та удосконаленню правових засад таймшеру в умовах розвитку туристичної діяльності.

Наведено приклади законодавства зарубіжних держав, які регулюючи інститут таймшеру, укладення відповідних договорів, закріплюють і підхід до розуміння концепції «складно-структурної власності», зокрема положень Закону про розподіл земель Каліфорнії, Закону штату Флориди «Про план відпустки та таймшер», Статуту штату Невада тощо.

Виявлено, що концепція «складно-структурної власності» у законодавстві різних штатів США пов'язана із поняттям «нерозділених інтересів». Це доволі цікавий підхід, який повністю релевантний правовій природі таймшеру, яка по суті так само передбачає у декількох споживачів наявність «нерозподілених інтересів», а в умові розширення форм таймшеру, появи бальної системи, обмінів, круїзних пропозицій, вказаний підхід проявляється ще більш виражено. З'ясовано, що у романо-германських державах правову природу таймшеру розглядають через призму зобов'язань та речових прав.

Обґрунтовано, що концепція «складно-структурної власності» базується на невичерпному переліку правомочностей власника, що поширена у англо-американській приватноправовій доктрині. У національній доктрині приватного права з'являється дедалі більше наукових досліджень, які обґрунтовують, що права власника не обмежуються класичною тріадою правомочностей.

Доведено, що оскільки складно-структурна власність можлива саме у випадку володіння на праві власності майном декількома співвласниками, для неї характерні особливості спільної власності. Запропоновано виділити «просту спільну власність» та «складно-структурну спільну власність».

Ключові слова: таймшер, договір, право власності, спільна власність, складно-структурна власність.

Fathutdinova I.V. The concept of «complex-structural ownership» and the timeshare institute.

The scientific article examines the concept of «complex-structural ownership», which is the basis of timeshare in foreign countries in order to choose the optimal legal basis for this institute in Ukraine. It was established that the concept of «complex structural property» gradually developed in parallel with the development of timeshare itself. In the early stages of development, the consumer bought an ownership interest in the property, which allowed him to use it for a fixed week during a certain season at the resort. Gradually, even more flexible products appeared on the timeshare market, even based on a point system. It was found that the state of development of this issue does not meet the needs of the recodification of the Central Committee of Ukraine and the improvement of the legal basis of timeshare in the conditions of the development of tourism.

Examples of the legislation of foreign countries are given, which, regulating the institution of timeshare, the conclusion of relevant contracts, also consolidate the approach to understanding the concept of «complex structural property», in particular the provisions of the Law on the Distribution of California Lands, the Law of the State of Florida «On the Vacation Plan and Timeshare», the Statute of the State of Nevada etc.

It was found that the concept of «complex structural property» in the legislation of various US states is connected with the concept of «undivided interests». This is quite an interesting approach, which is fully relevant to the legal nature of timeshare, which essentially also assumes the presence of «undivided interests» among several consumers, and in the context of the expansion of timeshare forms, the appearance of a point system, exchanges, cruise offers, the specified approach manifests itself even more pronounced. It was found that in the Romano-Germanic states, the legal nature of timeshare is considered through the prism of obligations and property rights.

It is substantiated that the concept of «complex-structural property» is based on the non-exhaustive list of rights of the owner, which is widespread in the Anglo-American private law doctrine. In the national doctrine of private law, more and more scientific studies are appearing, which justify that the rights of the owner are not limited to the classic triad of powers.

It has been proven that since complex-structural ownership is possible precisely in the case of property ownership by several co-owners, it is characterized by the features of joint ownership. It is proposed to distinguish between «simple joint ownership» and «complex structural joint ownership».

Key words: timeshare, contract, ownership, joint ownership, complex-structural ownership.

Постановка проблеми. Концепція «складно-структурної власності», яка лежить в основі таймшеру поступово розвивалася паралельно із розвитком самого таймшеру. На ранніх етапах розвитку споживач купував у власність частку у нерухомості, що дозволяла йому користуватися нею фіксований тиждень у певний сезон на курорті. Поступово виникли ще більш гнучкі продукти на ринку таймшеру, навіть засновані на бальній системі. Враховуючи, поступове впровадження правових норм про таймшер у законодавство України важливим є аналіз концепції «складно-структурної власності», яка є в основі таймшеру у багатьох зарубіжних державах.

Стан опрацювання цієї проблематики не відповідає потребам рекодифікації ЦК України та потребі удосконалення правових засад таймшеру в умовах розвитку туристичної діяльності. Серед вітчизняних вчених питання концепції «складно-структурної власності» у своїх працях досліджував Р.А. Майданик. При недостатній увазі концепції «складно-структурної власності» та таймшеру, українські вчені доволі ґрунтовно досліджували поняття права власності, види права власності і особливості спільної власності, зокрема О.В. Дзера, А.Б. Гриняк, Н.С. Кузнецова, О.О. Кот, В.В. Луць, К.Г. Некіт, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova та інші.

Метою статті є дослідження концепції «складно-структурної власності» в основі таймшеру зарубіжних держав задля обрання оптимальних правових засад даного інституту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Приклад втілення концепції «складно-структурної власності» можна віднайти у зарубіжному законодавстві. Так, Закон про розподіл земель Каліфорнії у п. 11000.1, яка містить поняття «поділені землі», що включають землю або землі, ділянку або ділянки будь-якого розміру, на яких з метою продажу, оренди чи фінансування, негайного чи майбутнього, створюється або пропонується створити п'ять або більше нерозділених інтересів. При цьому зауважено, що вказана норма не поширюється на ті випадки, коли нерозділене право власності на землю виникло при одній із таких умов:

- 1) нероздільні інтереси належать або будуть належати особам, пов'язаним між собою кровними або шлюбними зв'язками;
- 2) неподілені частки мають бути придбані та належати виключно особам, які нададуть належні докази Комісару з питань нерухомості, що вони є обізнаними та досвідченими інвесторами, які розуміють природу та ступінь ризиків, пов'язаних із володінням цими частками;
- 3) неподілені інтереси створюються в результаті продажу права стягнення;
- 4) нероздільні інтереси створюються законним рішенням чи ухвалою суду;
- 5) пропозиція та продаж нерозділених часток акцій було чітко визначено видачею дозволу від Уповноваженого з питань корпорацій відповідно до Закону про корпоративні цінні папери 1968 року.

Закон штату Флорида «Про план відпустки та таймшер», який діє щодо всіх форм таймшеру, які складаються з більш ніж семи періодів протягом принаймні 3 років, у яких житло та об'єк-

ти, якщо такі є, розташовані в штаті Флорида або пропонуються в цьому штаті. Пунктом 721.05 вказаного закону передбачено укладення угод про набуття об'єктів таймшеру у власність, зокрема: «угода про право – будь-який письмовий договір, який використовується для продажу майна таймшеру, який передбачає, що право власності не буде передано покупцеві, доки ціна контракту не буде сплачена в повному обсязі, і умови оплати якого поширюються на період, що перевищує 180 днів після дати виконання контракту або завершення будівництва, залежно від того, що настане пізніше». Хоч вказане визначення не дає розуміння природи такої власності. У цьому положенні підкреслюються, складно-структурна власність таймшеру і відповідно обов'язок продавців таймшеру попереджати споживачів про відсоток (частку) у майні, яке набувається [1].

У Законі штату Невади подібно до законодавства штату Каліфорнія йде згадування про інтерес. Так, відповідно до п. 119А.056 переглянутого Статуту штату Невада 2005 р. власником є особа, яка має справедливий або юридичний інтерес у частці таймшеру. При цьому, прав власника не має особа, яка зацікавлена в частці таймшеру виключно як забезпечення зобов'язання [2].

Таким чином, концепція «складно-структурної власності» у законодавстві різних штатів США пов'язана із поняттям «нерозділених інтересів». Це доволі цікавий підхід, який повністю релевантний правовій природі таймшеру, яка по суті так само передбачає у декількох споживачів наявність «нерозподілених інтересів», а в умові розширення форм таймшеру, появи бальної системи, обмінів, круїзних пропозицій, вказаний підхід проявляється ще більш виражено.

До аналізу поняття інтересу при розумінні правової природи власності, що виникає від договорів таймшеру, звертаються і зарубіжні вчені. Том Естман зауважив, що таймшер зазвичай передбачає складні розробки і план використання об'єктів нерухомості (квартир, офісів тощо). Відповідно до програми розподілу часу, забудовники замість того, щоб продавати квартиру чи офіс одному власнику, ділять власність на одиниці часу, як правило, на періоди від одного до чотирьох тижнів, і продають їх по частинах. Водночас можуть бути різновиди таймшеру, а оскільки відсутні уніфіковані чи типові форми, то у договорах таймшеру можуть бути суттєві відмінності. «Власність часткою часу» є загальним терміном при таймшері, що описує зацікавленість у власності, згідно з якою кілька осіб володіють або мають виключне право на використання частини власності протягом певного періоду часу. Такий інтерес у власності, як правило, передбачає або спільне користування, або домовленість про інтервальне володіння. Термін «інтервальне володіння» зазвичай означає одноосібне та індивідуальне володіння одним об'єктом протягом визначеного періоду, що повторюється щорічно [3, с. 152]. Тобто, при таймшері споживач не є класичним власником майна, а є співвласником частки у майні, що надає йому право почергового користування таким майном на рівні із іншими співвласниками протягом того часу, який визначений договором. Водночас ми не погоджуємося, про подібність таймшеру із договорами оренди, про що згадує у своїй праці Том Естман, оскільки можуть бути різні види таймшеру, які засновані на праві власності, праві користування та оренді.

У романо-германських державах правову природу таймшеру розглядають через призму зобов'язань та речових прав. По суті сформувалися два основні підходи, згідно першого таймшер є договором, що передбачає право на періодичне проживання, тобто має зобов'язальну природу. За такого підходу договір таймшеру передбачає надання комплексу туристичних послуг, які пов'язані із купівлею активів, при цьому відносини не мають загальної обов'язковості. При іншій теорії таймшер розглядають з позиції речових прав, яким властива абсолютність, відповідно таймшер, пов'язаний із майном та є обов'язковим для третіх осіб, проте через свою специфіку відноситься до атипових речових прав. У рамках другого підходу зарубіжні вчені пропонують таймшер розглядати як різновид узуфрукта [4]. До кожного із вказаних підходів можна знайти аргументи «за» та «проти», що зумовлює потребу у більш детальному аналізі поняття та природи складно-структурної власності.

Українські вчені мало досліджували поняття «складно-структурної власності» та таймшеру. Р.А. Майданик має окремі публікації щодо цього і зокрема вчений зауважує, що такий вид власності є характерним для англо-американського права і його сутність полягає у тому, що право власності розглядається через призму набору правомочностей («як в'язанка паличок»), із двома важливими особливостями – правомочності не є імперативно та вичерпно визначені (це дозволяє поряд із класичними правомочностями по володінню, користуванню та розпорядженню, виділяти також інші повноваження, наприклад правомочність відсторонювати будь-якого порушника за рамки володіння), відсутність доктринального обґрунтування абсолютності права власності

призводить до випадків вилучення із «в'язанки паличок» деяких правомочностей та їх розподіл співвласниками. Саме друга особливість, на думку Р.А. Майданика є природною для англо-американського права, тому є основою функціонування моделі «складно-структурної власності» [5, с. 89-90]. Із вказаним підходом Р.А. Майданика ми погоджуємося і вважаємо, що він чітко показує особливості складно-структурної власності, водночас цей підхід слід доповнити і позиціями зарубіжних вчених, що правова природа такої власності ґрунтується на нерозділених майнових інтересах.

Водночас важко погодитися із позицією, що таймшер слід вважати прикладом багатоструктурної моделі права власності, адже і далі при аналізі таймшеру Р.А. Майданик підкреслює, що наразі рівень його розвитку і застосування на ринку нерухомості дозволяє говорити про наявність міжнародної системи обміну відпочинком [5, с. 90]. На нашу думку, не сам таймшер є прикладом багатоструктурної чи складноструктурної власності, а є правовим інститутом, що може передбачати виникнення прав за договором на основі або складноструктурної власності, або права користування, або оренди.

М.В. Музика у дисертаційному дослідженні, присвяченому договору таймшеру взагалі не аналізує поняття «складно-структурна власність», натомість обґрунтовує, що можливий «повний таймшер», при цьому науковець одразу його порівнює із «правом власності на таймшер» із «спільним володінням» та «частковим володінням». Науковець вважає, що спільне володіння передбачає нероздільне право власності, що поєднується із «ексклюзивним правом користування протягом визначеного періоду часу», а у випадку «часткового володіння право власності на одиницю таймшеру циркулює між власниками інтервалів згідно існуючого зафіксованого графіку» [6, с. 76-77]. Ми переконані, що таймшер може передбачати виникнення складно-структурної власності, в основі якої спільне часткове володіння та користування об'єктом нерухомого майна туристичного призначення почергово різними співвласниками. Тобто, на нашу думку, складно-структурність обумовлена великою кількістю співвласників та їх різними правомочностями щодо об'єкта майна, яке їм належить.

Концепція «складно-структурної власності» базується на невичерпному переліку правомочностей власника, що поширена у англо-американській приватноправовій доктрині. У національній доктрині приватного права з'являється дедалі більше наукових досліджень, які обґрунтовують, що права власника не обмежуються класичною тріадою правомочностей. Н.О. Горобець зауважує, що при підході коли зміст права власності визначається через виключно три класичні правомочності відбулася певна деформація юридичних конструкцій і навіть сформувався ілюзія, що власник має «необмежену владу» і знецінення позиція про те, що «власність зобов'язує» [7, с. 137].

Серед пропонованих науковцями додаткових правомочностей поширеним є підхід про правомочність управління та правомочність отримання доходів і плодів [8, с. 352]. К.Г. Некіт наводить обґрунтовані аргументи на користь вказаної позиції. Науковиця зауважує, що правомочність по управлінню майном є окремою оскільки у власника є право передати річ в довірче управління чи довірчу власність (ст. 1029 ЦК України). За договором управління майном управитель не може для власних потреб використовувати майно, а тільки в інтересах установника управління чи вказаної ним третьої особи (вигодонабувача) [9, с. 261]. О.В. Ільків вважає, що при передачі правомочностей власника при передачі в управління майна відбувається реалізації суб'єктивного права власності, що цілком природно, так як у власника є право на розпорядження власністю вільно, на свій розсуд, у тому числі він може передати в управління, яке супроводжується і переданням певних правомочностей, без яких не можливо досягти мети управління, у том числі по використанню майна [10, с. 51]. З вказаними підходами ми погоджуємося, адже управління може передбачати певну мету, відповідно інші всі правомочності повинні будуть узгоджуватися із такою метою.

Висновки. Оскільки складно-структурна власність можлива саме у випадку володіння на праві власності майном декількома співвласниками, для неї характерні особливості спільної власності. При цьому на нашу думку, варто виділити «просту спільну власність», яка виникає як правило між двома чи декількома співвласниками, і яка не обтяжена, визначеними договором чи законом особливостями здійснення та «складно-структурну спільну власність», що виникає між декількома співвласниками на підставі договору, особливості здійснення якої визначаються договором чи законом і передбачають певні обмеження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The 2023 Florida Statutes (including Special Session C). URL: http://www.leg.state.fl.us/statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&URL=0700-0799/0721/0721.html (дата звернення: 25 грудня 2023 р.).
2. 2005 Nevada Revised Statutes – Chapter 119A – Time Shares. URL: <https://law.justia.com/codes/nevada/2005/NRS-119A.html#NRS119ASec480> (дата звернення: 25 грудня 2023 р.).
3. Eastman Tom. Time Share Ownership: A Primer. North Dakota Law Review. 1981. Vol. 57: No. 2, Article 1. URL: <https://commons.und.edu/ndlr/vol57/iss2/1> P. 151 – 162 (дата звернення: 28 грудня 2023 р.)
4. Corrado Doidone. «Timeshare»: LegalandEconomicAnalysis of the Institution. URL: <https://eprints.luiss.it/1314/3/20140318-disrobe-abstract-eng.pdf> (дата звернення: 08 січня 2024 р.).
5. Майданик Р.А. Таймшер як складноструктурна модель права власності. Актуальні проблеми приватного права : матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 22 лют. 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 89–95.
6. Музика М.В. Договір таймшеру в цивільному праві: дисертація на здобуття наук. ступ. доктора філософії. Хмельницький, 2023. 224 с.
7. Горобець Н.О. Сучасні тенденції правового регулювання права власності / Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників науково-практичної конференції, присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, Харків, 2018. С. 137–139.
8. Цивільне право України (традиції та новачі): монографія / авт. кол.; за заг. ред. Є.О. Харитоновна, Т.С. Ківалової, О.І. Харитонової; наук. ред. Н.Ю. Голубева. Одеса: Фенікс, 2010. 700 с.
9. Некіт К.Г. Право власності у Цивільному кодексі України: загальні положення та проблемні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2013. Випуск 22. Частина II. Том 1. С. 260–263.
10. Ільків О.В. Правова природа довірчої власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 50. С. 50–53.

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.41>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ СТАДІЇ ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Холмогорова Л.В.,
адвокат, аспірант 3 року навчання
кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Холмогорова Л.В. Загальна характеристика змісту стадії відкриття позовного провадження у цивільному процесі.

У статті проводиться дослідження загальних рис змісту стадії відкриття позовного провадження у цивільному процесі. На підставі аналізу існуючих концепцій природи цивільного процесу, автором робиться висновок, що зміст процесуальних стадій формується процесуальною діяльністю. Стадії цивільного процесу показують розвиток цивільної справи у динаміці. «Джерелом» такої динаміки є процесуальна поведінка. За допомогою цієї поведінки реалізуються права, обов'язки та повноваження, що забезпечує рух цивільної справи від першої до останньої стадії. Зокрема, на стадії відкриття позовного провадження її зміст охоплює процесуальну діяльність суду та позивача (особи, яка пред'являє позов).

Автором досліджуються загальні риси змісту стадії відкриття позовного провадження в цивільному процесі. Стверджується, що множинність процесуальних дій виступає характерною рисою всіх процесуальних стадій у цивільному процесі. Проте, своєрідністю стадії відкриття позовного провадження є незначна чисельність процесуальних дій, які формують її зміст. Зумовлено це обмеженою кількістю суб'єктів цивільних процесуальних відносин, які беруть участь у даній стадії, а також метою і завданнями, на реалізацію яких спрямована процесуальна поведінка суду та позивача (особи, яка пред'являє позов).

Вказується, що всі процесуальні дії стадії відкриття позовного провадження супроводжуються складанням процесуальних документів, які виступають письмовими доказами їх вчинення. Інакшої фіксації, зокрема технічної, на даній стадії не передбачено, що дає підстави робити висновок про здійснення письмового провадження на першій стадії розгляду цивільної справи позовного характеру.

Аналізується темпоральність процесуальних дій стадії відкриття позовного провадження, вказується на їх регламентацію не тільки процесуальним, але й матеріальним законодавством. Проводиться співвідношення між процесуальними строками та строком позовної давності, де робиться висновок про неможливість розглядати строк позовної давності процесуальним строком.

Відзначається об'єкт процесуальної діяльності на стадії відкриття позовного провадження та особливості дії на цій стадії принципів цивільного процесу.

Ключові слова: позовне провадження, процесуальна стадія, зміст, загальна характеристика, позовна давність, цивільний процес.

Kholmogorova L.V. General characteristics of the contents of the stage of opening action proceedings in a civil proceeding.

The article examines the general features of the content of the stage of opening a lawsuit in a civil process. Based on the analysis of the existing concepts of the nature of the civil process, the author concludes that the content of the procedural stages is formed by the procedural activity. The stages of the civil process show the development of the civil case in dynamics. The «source» of such dynamics is procedural behavior. With the help of this behavior, the rights, obligations and powers are realized, which ensures the movement of a civil case from the first to the last stage. In particular, at the stage of opening a lawsuit, its content covers the procedural activities of the court and the plaintiff (the person bringing the lawsuit).

The author examines the general features of the content of the stage of opening a lawsuit in a civil process. It is claimed that the multiplicity of procedural actions is a characteristic feature of all procedural stages in the civil process. However, the peculiarity of the stage of opening a lawsuit is the small number of procedural actions that shape its content. This is due to the limited number of subjects of civil procedural relations who participate in this stage, as well as the goal and tasks, the implementation of which is aimed at the procedural behavior of the court and the plaintiff (the person who brings the lawsuit).

It is indicated that all procedural actions at the stage of opening a lawsuit are accompanied by the preparation of procedural documents, which serve as written evidence of their execution. No other fixation, in particular a technical one, is provided for at this stage, which gives grounds to draw a conclusion about the implementation of written proceedings at the first stage of consideration of a civil case of a claim nature.

The temporality of procedural actions at the stage of opening a lawsuit is analyzed, it is pointed out that they are regulated not only by procedural, but also by material legislation. The ratio between the procedural terms and the statute of limitations is drawn, where a conclusion is made that it is impossible to consider the statute of limitations as a procedural term.

The object of procedural activity at the stage of opening a lawsuit and the peculiarity of the action at this stage of the principles of civil procedure are noted.

Key words: legal proceedings, procedural stage, content, general characteristics, statute of limitations, civil process.

Постановка проблеми. Кожна стадія позовного провадження цивільного процесу має свій зміст, але дане питання є предметом наукових дискусій, яка залежить від того, як автори розглядають природу цивільного процесу. П.Ф. Немеш та В.П. Феннич систематизували наукові концепції, які пояснюють юридичну природу цивільного процесу та розташували їх в хронологічній послідовності: концепція форми матеріального права, концепція процесуальних відносин, концепція процесуального порядку, концепція процесуальної діяльності та комбінована концепція [1, с. 10–18]. Підтримка відповідної концепції, як правило, впливає на вибір того, що слід вважати змістом процесуальних стадій того чи іншого виду провадження: 1) прихильники концепції процесуальних відносин змістом процесуальних стадій розглядають цивільні процесуальні відносини, що виникають між судом та учасниками процесу; 2) прибічники концепції процесуальної діяльності зміст процесуальних стадій зводять до процесуальної діяльності суду та учасників процесу; 3) науковці, які вбачають у цивільному процесі процесуальний порядок розгляду та вирішення цивільної справи його стадії зводять до встановленого законом порядку руху справи на певному етапі; 4) представники комбінованої концепції зміст процесуальних стадій зводять до поєднання того, що на їх думку формує цивільний процес (наприклад, зводять його до процесуальних відносин та процесуальної діяльності).

На нашу думку, варто підтримати діяльнісний підхід розуміння природи цивільного процесу, а відтак змістом процесуальних стадій слід розглядати процесуальну діяльність суду, органів примусового виконання та учасників процесу. Оскільки стадії цивільного процесу показують розвиток цивільної справи у динаміці, «джерелом» такої динаміки є процесуальна поведінка. За допомогою цієї поведінки реалізуються права, обов'язки та повноваження, що забезпечує рух цивільної справи від першої до останньої стадії.

Стан опрацювання. Аналіз стадії відкриття позовного провадження у цивільному процесі проводився багатьма науковцями (В.В. Баранкова, Л.В. Діденко, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенік, П.Ф. Немеш, П.І. Радченко, В.П. Феннич тощо), але загальну характеристику процесуальної діяльності на цій стадії, з врахуванням оновленого цивільного процесуального законодавства України, ще не проводили.

Метою статті є визначення загальних рис змісту стадії відкриття позовного провадження у цивільному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою змісту стадії відкриття позовного провадження є множинність процесуальних дій. Правда, подібне можна стверджувати й стосовно інших процесуальних стадій. Ніколи вони не можуть складатися з однієї процесуальної дії, оскільки це суперечить природі цивільних процесуальних правовідносин, де обов'язковим суб'єктом завжди виступає суд. Тобто для виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних відносин

у певній процесуальній стадії необхідно вчинення поведінки якогось учасника процесу та суду. Якщо учасник справи вчиняє процесуальну поведінку, завжди йде реакція суду на неї, оскільки його поведінка адресована суду чи вчиняється під його контролем. Так, якщо подається позовна заява до суду, останній повинен прийняти її або ні.

Виходячи з вищевказаного, не можемо погодитися з висловленою думкою, що серед стадій цивільного процесу треба виділяти такі стадії: подання позовної заяви та відкриття провадження у справі [2, с. 58]. Подібну позицію також висловлює Л.В. Діденко, яка пропонує виділяти стадію пред'явлення позову та стадію відкриття провадження у справі [3, с. 113]. Виділяти стадії «подання позовної заяви» чи «пред'явлення позову» недоречно, оскільки це не відповідає природі цивільних процесуальних правовідносин. Особливо в контексті такої їх ознаки як двохсуб'єктність, згідно якої цивільні процесуальні правовідносини завжди виникають та існують між двома суб'єктами: судом та учасником процесу [4, с. 62]. Наприклад, Л.В. Діденко підтримує виділення вищевказаної ознаки [3, с. 118], але, незважаючи на це, зауважує, що стадія відкриття провадження у справі розпочинається з реєстрації заяви та її передачі судді [3, с. 113], не помічаючи суперечливість своєї позиції. Подання позовної заяви, пред'явлення позову – це не стадії цивільного процесу, а самостійні процесуальні дії позивача у межах стадії відкриття позовного провадження.

Важливо, що дії, які формують зміст процесуальної стадії мають бути процесуальними, тобто поведінка суду та учасників процесу має регламентуватися нормами цивільного процесуального права. Так, ч. 1 ст. 184 ЦПК вказує, що позовна заява має бути зареєстрована та не пізніше наступного дня передана судді. Перед нами варіант правової, але не процесуальної поведінки, оскільки реєстрація позовної заяви та її передача судді проводиться штатними працівниками суду, які не є учасниками цивільного процесу. Так, згідно Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України канцелярія щоденно протягом робочого часу суду забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до відповідного суду в паперовій формі, а також в електронній формі, якщо вони надійшли в порядку, визначеному процесуальним законодавством (п. 1 розділ II) [5]. Вхідну кореспонденцію, в тому числі процесуальні документи, приймає, опрацьовує та реєструє в день надходження користувач автоматизованої системи (п. 2.2.1 Положення про автоматизовану систему документообігу суду) [6]. Ні працівники канцелярії суду, ні користувач автоматизованої системи не виступають згідно статей 42 та 65 ЦПК учасниками процесу. Тому діяльність, яка стосується реєстрації позовної заяви та її передачі судді відповідно до автоматизованого розподілу має відношення до судового діловодства, яке регламентується відомчими актами, в той час як процесуальна діяльність, яка вчиняється судом та учасниками процесу, визначається законами.

Особливістю процесуальних дій, які формують зміст стадії цивільного процесу є їх спрямованість на реалізацію найближчої мети, яка виступає орієнтиром для суду та учасників процесу. Оскільки стадія характеризує цивільний процес з точки зору динаміки, показуючи розвиток цивільної справи на певному етапі, досягнення мети стадії зумовлює перехід цивільної справи з однієї стадії в іншу. Для стадії відкриття позовного провадження метою є попереднє формування цивільної справи для її подальшого розгляду судом першої інстанції. Досягається дана мета шляхом вчинення процесуальних дій, які, таким чином, мають кінцевий результат. Але не тільки мета стадії відкриття позовного провадження скеровує процесуальні дії у відповідному напрямку. Подібна функція властива завданням стадії відкриття позовного провадження.

Аналіз глави 2 розділу III ЦПК за назвами та змістом її статей показує, що на стадії відкриття позовного провадження можуть мати місце наступні процесуальні дії: 1) пред'явлення позову (ст. 184); 2) залишення позовної заяви без руху (ст. 185); 3) повернення позовної заяви (ст. 185); 4) відмова у відкритті провадження у справі (ст. 186); 5) відкриття провадження у справі (ст. 187); 6) надсилання справи за підсудністю до належного суду (ст. 187); 7) об'єднання та роз'єднання позовів (ст. 188).

Даний перелік процесуальних дій, які формують зміст стадії відкриття позовного провадження приблизний і не вичерпує всіх можливих процесуальних дій, що може вчинити позивач та суд. Зокрема, сюди можна віднести дії позивача по виправленні недоліків поданої позовної заяви, виклику свідків, призначення експертизи, забезпечення позову, забезпечення доказів, залучення перекладача тощо.

І все ж, на відміну від інших стадій цивільного процесу, відкриття позовного провадження характеризується не такою великою чисельністю процесуальних дій, які можуть проявитися в

межах інших процесуальних стадій позовного провадження. Це має своє пояснення: на стадії відкриття позовного провадження діє незначне коло суб'єктів цивільних процесуальних відносин: суд та майбутній позивач (особа, яка пред'являє позов). Причому їхня поведінка переслідує мету попередньо визначити цивільну справу для подальшої підготовки та судового розгляду в суді першої інстанції.

Усі процесуальні дії на стадії відкриття позовного провадження супроводжуються складанням процесуальних документів. Так, позов пред'являється у формі позовної заяви, виклик свідків у формі заяви про виклик свідка, призначення експертизи у формі клопотання про призначення експертизи тощо. Процесуальні дії суду оформляються його ухвалами: ухвалою про відкриття провадження у справі, ухвалою про відмову у відкритті провадження у справі тощо. Виходить, що стадія відкриття позовного провадження фактично проводиться у вигляді письмового провадження, тобто всі процесуальні питання суд вирішує на підставі письмових матеріалів без виклику учасників процесу та проведення у справі засідань.

Коли на наступних стадіях позовного провадження проводиться підготовче, а потім судові засідання, процесуальні дії можуть бути вчинені в усній формі, оскільки ведеться протокол засідання та йде його технічна фіксація. Відсутність подібної фіксації процесуальних дій на стадії відкриття позовного провадження об'єктивно породжує необхідність їх фіксації у вигляді процесуальних документів.

Це проводиться для того, щоб суд першої інстанції усвідомлював предмет та межі розгляду цивільної справи, сторони могли ефективно реалізувати на наступних стадіях деякі процесуальні права (зміна предмету позову, укладення мирової угоди тощо), а також, у разі потреби, попросити вищі судові інстанції перевірити правомірність винесених судових рішень у цій стадії.

Письмова фіксація процесуальних дій на стадії відкриття позовного провадження відбувається у паперовій чи електронній формі. Якщо паперова форма колись була більш традиційною для цивільного судочинства, електронна, відносно недавно, почала актуалізуватися із-за стрімкого розвитку інформаційних технологій та бажання держави надавати свої послуги в електронній формі (зокрема, у сфері правосуддя).

Усі процесуальні дії, які формують зміст стадії відкриття позовного провадження взяті в часові рамки. Як вказують науковці, для цивільного процесу загалом та його окремих стадій зокрема важлива темпоральність, яка пов'язує процесуальні дії суду та учасників процесу з необхідністю дотримання встановлених процесуальних строків [1, с. 409].

Колись ЦПК України встановлював загальний строк розгляду всіх цивільних справ: розумний, але не більше 2 місяців (ч. 1 ст. 157 ЦПК в редакції до 2017 р.). Оскільки Україна свого часу піддавалася критиці з боку Європейського суду по правам людини (далі ЄСПЛ) через тривалий розгляд судових справ, вітчизняний законодавець відмовився від практики визначення загального строку розгляду цивільних справ судом першої інстанції, а зосередився на детальній регламентації строків окремих процесуальних стадій та процесуальних дій у межах даних стадій. Подібне не оминуло й стадію відкриття позовного провадження. Так, судді дається 5 днів для вирішення питання приймати позовну заяву чи ні (ч. 1 ст. 185, ч. 2 ст. 186, ч. 1 ст. 187 ЦПК). Цей строк починає спливати з моменту надходження позовної заяви до суду. Він може бути збільшений, якщо позовна заява має недоліки, які допустимі для усунення або судді потрібно перевірити зареєстроване місце проживання (перебування) відповідача-фізичної особи, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності.

Але часові рамки одних процесуальних дій стадії відкриття позовного провадження регламентує процесуальне законодавство, а деяких – матеріальне. Це виступає особливістю даної стадії. Так, пред'явлення позову повинно відбутися в межах строку позовної давності. Згідно ст. 256 Цивільного кодексу України (далі ЦК) позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Виділяють загальний (3 роки) та спеціальні строки позовної давності (ст. 257–259 ЦК). Спеціальні можуть бути короткі (1 рік) або довгі (4 роки або більше, якщо вона змінена домовленістю сторін).

Враховуючи те, що пред'явлення позову виступає процесуальною діяльністю, яка включається до змісту стадії відкриття позовного провадження, слід відповісти на питання стосовно строку даної стадії.

Якщо читати підручники або посібники з цивільного процесу, де описується стадія відкриття позовного провадження (або стадія відкриття провадження у цивільній справі), як правило, їх ав-

тори обмежують строк цієї стадії строком, який визначається для процесуальних дій суду, а не позивача [1, с. 415]. Чому в строк відкриття позовного провадження не включається строк позовної давності? Відповідь доволі проста: строк позовної давності не виступає процесуальним строком, оскільки він опосередковує реалізацію права на позов у матеріально-правовому значенні.

Порівнюючи процесуальні строки та строк позовної давності, можна зробити деякі висновки стосовно їх відмінностей. Учасники цивільного процесу не можуть впливати на визначення процесуальних строків, оскільки їх визначив законодавець або суд. Натомість учасники спору можуть збільшити, встановлені законодавцем, строки позовної давності. У разі пропуску процесуальних строків, суд може їх поновити або продовжити, в той час як з строком позовної давності вчинення таких дій не передбачено. Загальним наслідком пропуску процесуального строку є втрата права на вчинення процесуальної дії, внаслідок чого подані документи залишаються без розгляду (ст. 126 ЦПК). У разі пропуску строку позовної давності особа не позбавляється права на вчинення процесуальної дії у вигляді подачі позовної заяви до суду (ч. 2 ст. 267 ЦК). Проте, якщо відповідач до винесення судового рішення заявить про застосування судом наслідків пропуску строку позовної давності суд повинен винести рішення про відмову в задоволенні позову (ч. 3-4 ст. 267 ЦК). Отже, у разі пропуску строку позовної давності суд повинен винести рішення по суті спору, хоча процесуальні документи подані за межами процесуальних строків по суті не розглядаються, а залишаються без розгляду. Цьому є певне пояснення. Суд застосовує позовну давність лише тоді, коли є підстави для задоволення позовної вимоги. Тобто перед тим як застосувати наслідки пропуску строку позовної давності, суд повинен перевірити обґрунтованість позову. Якщо суб'єктивне цивільне право (охоронюваний інтерес) не порушено, суд відмовляє в задоволенні позову через його необґрунтованість, а не із-за пропуску строку позовної давності. Якщо буде встановлено, що право або охоронюваний законом інтерес особи дійсно порушені, суд відмовляє у задоволенні позову через вплив строку позовної давності за відсутності поважних причин його пропуску [7]. Як бачимо, перед тим як суд застосує наслідки пропуску строку позовної давності він повинен вчинити цілий ряд процесуальних дій, направлених на вирішення спору по суті, чого не вимагається у разі пропуску процесуальних строків.

Ще одна загальна особливість процесуальних дій на стадії відкриття позовного провадження: вся процесуальна поведінка позивача та суду направлена на такий об'єкт як позов. Такий висновок випливає із тих завдань, які притаманні даній стадії: прийняття позову та визначення допустимості позову.

Крім того, специфіка змісту стадії відкриття позовного провадження свідчить про особливість деяких принципів цивільного процесу на цій стадії: вони або відсутні, або реалізуються обмежено. Наприклад, взагалі не проявляє дію принцип усності або обмежено діє принцип гласності (так, на стадії відкриття позовного провадження не має громадського контролю через відсутність публіки).

Висновки. Таким чином, зміст стадії відкриття позовного провадження своєрідний, не тотожний стадіям відкриття інших видів провадження, що викликано матеріально-правовою природою справ позовного провадження. Зміст стадії відкриття позовного провадження націлений на реалізацію мети і завдань цієї стадії, а процесуальна діяльність незначних її суб'єктів вчиняється щодо позову та супроводжується складанням процесуальних документів. Крім того, вона взята в часові рамки, але загальна тривалість стадії відкриття позовного провадження визначається за процесуальною діяльністю суду, а не позивача, оскільки строк позовної давності не виступає процесуальним строком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.
2. Цивільний процес України: академічний курс: [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал.]: [за ред. С.Я. Фурси]. Київ: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. 848 с. (Серія «Процесуальні науки»).
3. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 390 с.
4. Цивільний процес України : підручник / за ред Ю.С. Червоного. Київ: Істина, 2007. 392 с.

5. Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України: наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 №814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text> (дата звернення: 01.02.2024).
6. Положення про автоматизовану систему документообігу суду: рішення Ради суддів України від 26.11.2010 № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#n11> (дата звернення: 01.02.2024).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 липня 2020 р. у цивільній справі № 712/8916/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91460925> (дата звернення: 02.02.2024).

УДК 347.451

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.42>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРІВ ПОСТАЧАННЯ ПРИРОДНОГО ГАЗУ

Юркевич Ю.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-9925>
e-mail: yuriy-yurkevych@ukr.net*

Крупник Р.В.,

*доктор філософії в галузі права,
суддя Господарського суду Львівської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0044-6793>
e-mail: roman.krupnyk@gmail.com*

Юркевич Ю.М., Крупник Р.В. Особливості виконання договорів постачання природного газу.

Правові засади функціонування ринку природного газу України, заснованого на принципах вільної конкуренції, належного захисту прав споживачів та безпеки постачання природного газу визначає Закон України «Про ринок природного газу» № 329-VIII від 09.04.2015. Постачання природного газу побутовим споживачам здійснюється на підставі типового договору. За змістом положень Кодексу газотранспортної системи та Кодексу газорозподільної системи вбачається, що, для постачання споживачам природного газу, його постачальник закуповує цей газ в оптового продавця у віртуальній торговій точці, а споживачі його отримують безпосередньо від оператора газорозподільних мереж на межі балансової належності їх об'єктів (в пунктах призначення). У контексті оновлення цивільного законодавства України та його гармонізації з правом Європейського союзу дослідження особливостей виконання договору постачання газу як різновиду договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу є актуальним. З огляду на специфіку об'єкта постачання, а саме те, що природний газ є товарною продукцією, яка складає суміш вуглеводнів та неуглеводневих компонентів, що перебуває у газоподібному стані за стандартних умов, правова природа договору постачання має певні особливості. При цьому, за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу одна сторона (постачальник) зобов'язується надавати другій стороні (споживачеві, абонентові) енергетичні та інші ресурси, передбачені договором, а споживач (абонент) зобов'язується оплачувати вартість прийнятих ресурсів та дотримуватись передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання.

Особливості виконання договору постачання природного газу обумовлені правовим режимом товарної продукції, якою є природний газ і особливостями його поставки (не інакше як через газотранспортну та газорозподільні системи в котрі надходить природний газ від різних суб'єктів господарювання, внаслідок чого відбувається його змішування та зміна фізико-хімічних показників).

Ключові слова: договір, купівля-продаж, поставка, постачання газу, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, виконання, відповідальність.

Yurkevych Yu.M., Krupnyk R.V. The peculiarities of the execution of natural gas supply contracts.

The legal basis for the functioning of the natural gas market of Ukraine, based on the principles of free competition, proper protection of consumer rights and security of natural gas supply, has been determined by the Law of Ukraine "On the Natural Gas Market" No. 329-VIII dated 04/09/2015.

The supply of natural gas to household consumers is carried out on the basis of the standard contract. According to the content of the provisions of the Code of the Gas Transportation System and the Code of the Gas Distribution System, it is understood that, in order to supply natural gas to consumers, its supplier purchases this gas from a wholesaler at a virtual point of sale, and consumers receive it directly from the operator of gas distribution networks at the limit of the balance sheet ownership of their facilities (at destinations). In the context of updating the civil legislation of Ukraine and its harmonization with the law of the European Union, the study of the peculiarities of the execution of the gas supply contract as a type of contract for the supply of energy and the other resources through the connected network is relevant. Taking into account the specifics of the supply object, namely that natural gas is a commercial product that is a mixture of hydrocarbons and non-hydrocarbon components in a gaseous state under standard conditions, the legal nature of the supply contract has certain peculiarities. At the same time, under the contract for the supply of energy and the other resources through the connected network, one party (supplier) undertakes to provide the other party (consumer, subscriber) with energy and the other resources provided for in the contract, and the consumer (subscriber) undertakes to pay the cost of the received resources and to comply with the mode of its use stipulated by the contract, as well as to ensure safe operation of energy and the other equipment.

The peculiarities of the execution of the contract for the supply of natural gas have been determined by the legal regime of the commercial product, which is natural gas, and the peculiarities of its supply (no other than through the gas transportation and gas distribution systems in which natural gas is received from various economic entities, as a result of which it is mixed and changes in physical chemical parameters).

Key words: contract, purchase and sale, supply, gas supply, supply of energy and the other resources through the connected network, execution, responsibility.

Постановка проблеми. Правові засади функціонування ринку природного газу України, заснованого на принципах вільної конкуренції, належного захисту прав споживачів та безпеки постачання природного газу визначає Закон України «Про ринок природного газу» № 329-VIII від 09.04.2015 (далі – Закон № 329-VIII) [1]. Цей Закон прийнято на виконання зобов'язань України за Договором про заснування Енергетичного Співтовариства та Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони та спрямовано на імплементацію актів законодавства Енергетичного Співтовариства у сфері енергетики, а саме: Директиви 2009/73/ЄС про спільні правила внутрішнього ринку природного газу та про скасування Директиви 2003/55/ЄС; Регламенту (ЄС) 715/2009 про умови доступу до мереж транспортування природного газу та яким скасовується Регламент (ЄС) 1775/2005; Директиви 2004/67/ЄС про здійснення заходів для забезпечення безпеки постачання природного газу.

Відтак, у контексті оновлення цивільного законодавства України та його гармонізації з правом Європейського союзу дослідження особливостей виконання договору постачання газу як різновиду договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу є актуальним.

Стан опрацювання цієї проблематики. Особливості виконання договорів постачання енергетичними та іншими ресурсами, зокрема, природного газу, через приєднану мережу були предметом аналізу та дослідження багатьох учених, серед яких: А.С. Довгерт, В.М. Коссак, Н.С. Кузнєцова, Т.Я. Рим, Р.О. Стефанчук та багато інших.

Метою цієї статті є аналіз особливостей виконання договорів постачання природного газу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 33 ч. 1 ст. 1 Закону № 329-VIII, ринок природного газу – це сукупність правовідносин, що виникають у процесі купівлі-продажу, постачання природного газу, а також надання послуг з його транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору), послуг установки LNG.

Пунктом 28 частини 1 статті 1 Закону № 329-VIII передбачено, що постачання природного газу – це господарська діяльність, що підлягає ліцензуванню і полягає в реалізації природного газу безпосередньо споживачам на підставі укладених з ними договорів. При цьому, під «споживачами» слід розуміти фізичних осіб, фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб, які отримують природний газ з метою використання для власних потреб, а не для перепродажу, або використан-

ня в якості сировини (п. 37 ч. 1 ст. 1 Закону № 329-VIII). Постачання природного газу побутовим споживачам здійснюється на підставі типового договору. Такий договір було затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) № 2500 від 30.09.2015 [2].

З огляду на специфіку об'єкта постачання, а саме те, що природний газ є товарною продукцією, яка складає суміш вуглеводнів та неуглеводневих компонентів, що перебуває у газоподібному стані за стандартних умов, правова природа договору постачання має певні особливості.

Зокрема, відповідно до ст. 714 ЦК України, за договором постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу одна сторона (постачальник) зобов'язується надавати другій стороні (споживачеві, абонентові) енергетичні та інші ресурси, передбачені договором, а споживач (абонент) зобов'язується оплачувати вартість прийнятих ресурсів та дотримуватись передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання [3].

Таким чином, юридичними ознаками цього договору є те, що він є взаємним, консенсуальним та відплатним. Також, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу відносять до публічних договорів та договорів приєднання. Істотними умовами цього договору є умови про предмет, кількість енергетичних та інших ресурсів, їх якість, режим використання, обов'язок забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного та іншого обладнання, а також про оплату та про відкриття поточного рахунку із спеціальним режимом використання [4]. Відтак, зміст договору постачання енергетичних ресурсів дає підстави для його виокремлення як особливого виду договору [5, с. 198].

Як зазначають дослідники-цивілісти особливістю договорів енергопостачання є те, що енергія, газ або інші ресурси передаються споживачеві через мережу, приєднану до постачальної організації, внаслідок чого забезпечується безперебійне постачання ними споживачів [6, с. 483].

В цілому, погоджуючись з твердженням про особливість вказаних договорів через те, що постачання природного газу здійснюється не інакше, як через мережу, все таки змушені наголосити на законодавчих змінах, які відбулися з метою імплементації вимог Директиви 2009/73/ЄС про спільні правила внутрішнього ринку природного газу та про скасування Директиви 2003/55/ЄС (надалі – Директива 2009/73/ЄС) і котрі істотно змінюють умови укладення та виконання договорів постачання природного газу.

Так, Директива 2009/73/ЄС містить, зокрема, вимоги про ефективне розмежування власника мереж та таких видів діяльності, як виробництво і постачання природного газу [7]. Тобто, постачальник природного газу не може бути виробником цього газу, а також власником мереж через котрі здійснюється його постачання.

Ці вимоги знайшли своє відображення в Законі № 329-VIII, який регламентує, що постачальник – це лише суб'єкт господарювання, котрий на підставі ліцензії здійснює діяльність із постачання природного газу. Натомість власниками мереж, якими постачається цей газ є оператор газотранспортної системи (далі – оператор ГТС), тобто суб'єкт господарювання, який на підставі ліцензії здійснює діяльність із транспортування природного газу газотранспортною системою, а також оператор газорозподільної системи (далі – оператор ГРС) – суб'єкт господарювання, який на підставі ліцензії здійснює діяльність із розподілу природного газу газорозподільною системою (від газорозподільних станцій безпосередньо споживачам) [1].

А тому, для укладання та належного виконання договору постачання природного газу обидві його сторони повинні перебувати в договірних відносинах з іншими суб'єктами ринку природного газу.

Зокрема, постачальник природного газу перебуває в правовідносинах із оптовим продавцем, який реалізує йому природний газ на підставі договору купівлі-продажу. В цих правовідносинах постачальник виступає оптовим покупцем, оскільки придбаває природний газ не для власного споживання [1].

Крім цього, постачальник як замовник послуги транспортування природного газу перебуває в правовідносинах щодо надання послуг із оператором ГТС.

Правовідносини між постачальником природного газу та оптовим продавцем і оператором ГТС, окрім Закону № 329-VIII та укладеними між ними договорами, регулюються також Кодексом газотранспортної системи (далі – Кодекс ГТС), який є регламентом функціонування газотранспортної системи України та визначає правові, технічні, організаційні та економічні засади функціонування газотранспортної системи України [8].

Натомість споживач для отримання природного газу повинен перебувати в договірних відносинах із оператором ГРС. В цих правовідносинах споживач виступає замовником послуги розподілу природного газу. Вказані відносини регулюються Кодексом газорозподільних систем (далі – Кодекс ГРС), котрий визначає взаємовідносини оператора газорозподільних систем із суб'єктами ринку природного газу, а також визначає правові, технічні, організаційні та економічні засади функціонування газорозподільних систем [9].

За змістом положень Кодексу ГТС та Кодексу ГРС вбачається, що для постачання споживачам природного газу, його постачальник закуповує цей газ в оптового продавця у віртуальній торговій точці (далі – ВТТ), а споживачі його отримують безпосередньо від оператора ГРМ на межі балансової належності їх об'єктів (в пунктах призначення).

Особливості механізму постачання природного газу та особливості товарної продукції, якою є природний газ зумовлюють те, що правовідносини між сторонами договору постачання мають певну специфіку в частині виконання постачальником обов'язку поставити газ належної якості та відповідальності за неналежне його виконання.

Зокрема, за загальним правилом цивільного законодавства України продавець повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору купівлі-продажу (ст. 673 ЦК України). Це правило передбачене також і в ст. 12 Закону № 329-VIII, яка унормовує, що постачальник зобов'язується поставити споживачеві природний газ належної якості та кількості. Фізико-хімічні показники газу (далі – ФХП), який передається покупцеві, повинні відповідати вимогам, визначеним розділом III Кодексу ГТС.

Положеннями ст. 678 ЦК України визначено правові наслідки, які наступають в разі передання товару неналежної якості. Так, згідно цієї статті покупець, якому переданий товар неналежної якості, має право, незалежно від можливості використання товару за призначенням, вимагати від продавця за своїм вибором: 1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару. У разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право за своїм вибором: 1) відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми; 2) вимагати заміни товару [3].

Однак, на нашу думку, до правовідносин, які виникають з договорів постачання природного газу положення ст. 678 ЦК України не застосовуються. Це пояснюється тим, що аналіз цих положень свідчить про те, що необхідною умовою реалізації покупцем своїх прав, передбачених ст. 678 ЦК України є сукупність двох обставин, а саме: 1) доведення покупцем факту, що йому було передано товар неналежної якості; 2) факт знаходження неякісного товару у володінні покупця. В такому випадку останній може реалізувати передбачені вказаною статтею права незалежно від можливості використання товару неналежної якості за призначенням.

Необхідність перебування неякісного товару у володінні покупця зумовлена тим, що: 1) реалізація його права на зменшення ціни товару передбачає, що товар неналежної якості повинен бути оцінений; 2) реалізація його права на безоплатне усунення недоліків товару можлива лише у випадку наявності цього товару в покупця; 3) реалізація покупцем прав на відмову від договору або заміну товару можлива лише у випадку повернення неякісного товару продавцеві.

Відтак, здійснення покупцем всіх прав передбачених ст. 678 ЦК України вимагає в останнього фактичне панування (володіння) над товаром неналежної якості. Відсутність такого панування (володіння), зокрема внаслідок того, що неякісний товар було спожито чи відчужено (реалізовано), позбавляє права покупця на захист своїх прав у порядку передбаченому вказаною статтею. А тому, за відсутності неякісного товару у покупця, останній може вимагати лише відшкодування йому збитків, спричинених внаслідок продажу товару неналежної якості.

З огляду на те, що природний газ, який постачається споживачам відразу ними споживається, відтак у разі порушення постачальником свого обов'язку щодо поставки газу належної якості, до спірних правовідносин мали би застосовуватися приписи цивільного законодавства, які передбачають відшкодування збитків внаслідок порушення договірних зобов'язань.

Однак, можливість застосування цих приписів за договорами постачання природного газу теж має свої особливості. Зокрема, за змістом ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність лише за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не вста-

новлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Типовим договором постачання природного газу побутовим споживачам передбачено, що постачальник не відповідає за будь-яке погіршення якості природного газу, що сталося з вини відповідального системного оператора [2].

Поглиблений аналіз положень національного законодавства України та специфіки процедури постачання природного газу надає нам підстави дійти висновку, що постачальник не несе відповідальності перед споживачем за поставку газу неналежної якості, в силу відсутності його вини та протиправності діяння.

Зокрема, як вже зазначалося природний газ котрий постачається споживачам, постачальник попередньо закупляє в оптового продавця у ВТТ, яка є точкою в газотранспортній системі з невизначеним фізичним розташуванням [8]. Нормативне визначення газотранспортної системи наведено в п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону №329-VIII дозволяє зробити висновок, що ВТТ знаходиться між точкою (точками) входу та точкою (точками) виходу з газотранспортної системи.

Варто наголосити, що оптовий продавець, як і постачальник у ВТТ є рівноцінними замовниками послуг з транспортування газу в оператора ГТС. Відтак, у ВТТ природний газ продається під час його транспортування.

З моменту передачі постачальнику природного газу, до нього переходить право власності на цей газ і він несе всі ризики і бере на себе всю відповідальність, пов'язану із правом власності на такий. З цього моменту оптовий продавець не відповідає за будь-яке погіршення якості газу.

Необхідно зазначити, що в момент купівлі природного газу, постачальник позбавлений можливості перевірити його якість, оскільки згідно п. 1 гл. 1 розд. III Кодексу ГТС визначення ФХП та інших характеристик природного газу проводиться лише у точках входу і точках виходу з ГТС [8]. Неможливість визначення ФХП природного газу в момент його передачі у ВТТ зумовлено, як тим, що ВТТ має невизначене фізичне розташування в газотранспортній системі, так і специфікою природного газу та газотранспортної системи.

Як вже зазначалося, природний газ – це суміш вуглеводнів та неуглеводневих компонентів, що перебуває у газоподібному стані та наділена лише родовими ознаками. В цей же час, газотранспортна система має значну кількість точок входу через котрі до неї постійно надходить природний газ від різних операторів суміжних систем (у тому числі суміжних газовидобувних підприємств) або інших суб'єктів ринку природного газу, безпосередньо підключених до газотранспортної системи. У газотранспортній системі природний газ проходить процес змішування, внаслідок чого ФХП природного газу, який поступає в газотранспортну систему у точках її входу, можуть змінюватися у точках її виходу як в сторону покращення, так і в сторону погіршення.

З огляду на неможливість визначити ФХП природного газу в момент його передачі у ВТТ, а відтак і неможливість довести обставин того, що такий газ був неякісним, беручи до уваги положення ч. 5 ст. 12 ЦК України про те, що поведінка особи вважається добросовісною та розумною, якщо інше не встановлене судом, презюмується, що у ВТТ оптовий продавець передає, а постачальник закупляє для споживачів природний газ належної якості. Подальша зміна ФХП цього газу під час транспортування не залежить від дій постачальника, оскільки оперативне-диспетчерське управління транспортуванням природного газу, а також підтримку його якісних та кількісних параметрів у газотранспортній системі та в точках входу та виходу в/з неї забезпечує оператор ГТС (п. 3 гл. 3 розд. I Кодексу ГТС [8]).

З газотранспортної системи природний газ надходить в газорозподільну систему для подальшого його розподілу споживачам в пунктах призначення. Аналогічно як із газотранспортною системою, в розподільну систему надходить природний газ від різних суб'єктів (оператора ГТС, газодобувних підприємств, виробників біометану або інших видів газу з альтернативних джерел та від суміжних газорозподільних систем), внаслідок чого в цій системі теж відбувається процес його змішування із зміною ФХП.

Для унеможливлення погіршення якості природного газу на точках виходу оператор ГТС та оператор ГРС мають право не приймати від суб'єктів газ, ФХП котрого не відповідає встановленим вимогам. А тому виключно від дій цих осіб, а не постачальника, залежить зміна ФХП газу при його транспортуванні та розподілі і кінцева якість газу, який отримують споживачі. Вказане, своєю чергою, унеможливорює настання цивільно-правової відповідальності постачальника за фактичну поставку споживачам неякісного газу. Цілковито обгрунтовано ця відповідальність покла-

дається на оператора ГРС, котрим відшкодовують кошти суб'єкти від яких природний газ неналежної якості надходить в газорозподільну систему.

Висновки. Підсумовуючи все викладене вище, вважаємо за доцільне зазначити, що особливості виконання договору постачання природного газу обумовлені правовим режимом товарної продукції, якою є природний газ і особливостями його поставки (не інакше як через газотранспортну та газорозподільні системи в котрі надходить природний газ від різних суб'єктів господарювання, внаслідок чого відбувається його змішування та зміна ФХП). Відповідні особливості зумовлюють специфіку відповідальності постачальника перед споживачами за договорами постачання, оскільки презюмується, що постачальник закуповує для них природний газ належної якості і подальше погіршення його показників настає поза його волею і з вини операторів систем, якими здійснюється транспортування та розподіл цього газу безпосередньо споживачам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ринок природного газу: Закон України № 329-VIII від 09.04.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
2. Про затвердження Типового договору постачання природного газу побутовим споживачам: постанова НКРЕП № 2500 від 30.09.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1386-15#Text> (дата звернення: 08.02.2024).
3. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text> (дата звернення: 26.01.2024).
4. Цивільне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.О. Стефанчука. К.: Наукова думка, 2004. 448 с.
5. Островський А. Зміст договору постачання енергетичних ресурсів через приєднану мережу. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXX звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2024 р.)*. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2024. 547 с. С. 196–198.
6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина. 928 с.
7. Про спільні правила внутрішнього ринку природного газу та про скасування Директиви 2003/55/ЄС: Директива Європейського парламенту та ради 2009/73/ЄС від 13.07.2009. URL: https://insat.org.ua/files/nav/law/3/dir_2009_73_uk.pdf (дата звернення: 11.02.2023).
8. Про затвердження Кодексу газотранспортної системи: постанова НКРЕП № 2493 від 30.09.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1378-15#Text> (дата звернення: 08.02.2024).
9. Про затвердження Кодексу газорозподільних систем: постанова НКРЕП № 2494 від 30.09.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1379-15#Text> (дата звернення: 08.02.2024).

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9:339.137.2]:338.242.012.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.43>

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ У ТЕОРІЇ

Голуб Н.О.,

аспірантка

кафедри підприємницького та корпоративного права

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана»

ORCID: 0000-0002-9661-7712

e-mail: nata_golub_@ukr.net

Голуб Н.О. Поняття економічної концентрації у теорії.

У статті розглянуто у хронологічній послідовності наукові погляди вчених як сучасності так і минулих століть щодо визначення сутності економічної концентрації. Проведено їх аналіз та порівняння, внаслідок чого розкрито основні критерії поняття економічної концентрації, визначено її складові частини та механізми як теоретичної величини.

Висвітлено, історичний аспект зародження та розвитку наукової думки щодо сутності економічної концентрації та вплив на неї подій, що відбувалися у суспільстві у той чи інших період часу, на кшталт промислової революції XVIII століття, що стала рушійною силою для активізації наукових досліджень у сфері господарських злиттів.

З'ясовано основні аспекти концентраційних процесів та їх вплив на економічне становище як в середині конкретної держави так і за її межами. Окреслено коло можливих наслідків, до яких призводить економічна концентрація, а також надана їм оцінка, за якою вплив концентрації на економіку та суспільство є як позитивним, що призводить до процвітання конкуренції як рушійної сили економічного та соціального прогресу, так і негативного характеру, що призводить до утворення монополій, олігополій і недосконалої конкуренції, зростання безробіття, обмеження виробництва, підвищення цін, гальмування науково-технічного прогресу.

Розкрито важливість теоретичного закріплення поняття економічної концентрації як способу уникнення виникнення негативних наслідків від концентраційних процесів.

Встановлено, що у зв'язку із багатогранністю критеріїв економічної концентрації, вмістити її сутність в одне поняття теоретично досить складно, так як необхідно розділяти її види, рівні, обсяги та інші критерії. В узагальненій формі, економічна концентрація – це складний економічний процес, який полягає у підконтрольному об'єднанні виробництва, технологій, економічних відносин, робочої сили, праці, капіталу, внаслідок чого збільшується розміри виробництва, трудових ресурсів, капіталу, виробничих технологій, що в свою чергу може призводити до утворення монополій та обмеження конкуренції.

Ключові слова: об'єднання капіталу, монополія, транснаціональні компанії, корпоративні права, державний контроль, трасти.

Holub N.O. The concept of economic concentration in theory.

The article considers in chronological order the scientific views of scientists of both modern and past centuries on defining the essence of economic concentration. The article analyses and compares them, and as a result reveals the main criteria of the concept of economic concentration, identifies its components and mechanisms as a theoretical value.

The article highlights the historical aspect of the origin and development of scientific thought on the essence of economic concentration and the impact on it of events that took place in society in a particular

period of time, such as the industrial revolution of the XVIII century, which became the driving force for intensifying scientific research in the field of economic mergers.

The main aspects of concentration processes and their impact on the economic situation both within a particular state and abroad are clarified. The author outlines the range of possible consequences of economic concentration and gives an assessment of them, according to which the impact of concentration on the economy and society is both positive, leading to the flourishing of competition as a driving force of economic and social progress, and negative, leading to the formation of monopolies, oligopolies and imperfect competition, rising unemployment, production restrictions, rising prices, and slowing down scientific and technological progress.

The importance of theoretical consolidation of the concept of economic concentration as a way to avoid negative consequences of concentration processes is revealed.

It is established that due to the diversity of criteria for economic concentration, it is theoretically quite difficult to capture its essence in one concept, since it is necessary to separate its types, levels, volumes and other criteria. In a generalised form, economic concentration is a complex economic process that consists in the controlled combination of production, technology, economic relations, labour, labour, capital, resulting in an increase in the size of production, labour resources, capital, production technologies, which in turn may lead to the formation of monopolies and restriction of competition.

Key words: capital pooling, monopoly, multinational companies, corporate rights, state control, trusts.

Постановка проблеми. Економічний розвиток суспільства на пряму залежить від розвинутого конкурентного середовища. Збільшення рівня конкуренції між суб'єктами господарювання пропорційно призводить до необхідності концентрації суб'єктів господарювання задля витримки темпу заданого конкуренцією та безпосереднього підвищення рівня конкурентоспроможності.

Для забезпечення зазначених процесів важливим є правильне розуміння та трактування такого поняття як концентрація, однак не дивлячись на великий обсяг наукових праць єдиного підходу у визначенні поняття концентрації немає.

Однак, для повного розкриття сутності такого обширного поняття як економічна концентрація необхідне дослідження різних наукових думок вчених, що активно почали формуватися в даному напрямку у XVIII під впливом промислової революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях як вітчизняних так і зарубіжних вчених зокрема, Сміт А., Маркс К., Енгельс Ф., Маршалл А., Портер М., Тюнен Й., Азріліян А, Канінський П., Градов А, Кочетигова Т.В., Стадник К.О., Даниліна С.О., Хаустова В.Є., Дідківська Л.В., Крячко Є.М., Колодяжна Т.В., Філюк В. Проте і досі існує багато дискусійних питань, вирішення яких має важливе теоретичне і практичне значення.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є аналіз наукових поглядів вчених щодо сутності економічної концентрації з метою визначення та тлумачення поняття економічної концентрації суб'єктів господарювання в теоретичних та практичних аспектах.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з багатоманітності наукових поглядів, в питаннях сутності економічної концентрації, що виникали в той чи інший період часу, для зручності їх трактування переважна більшість вчених, що займається дослідженням явища концентрації, систематизують дослідження наукових робіт за трьома етапами [1, с. 307].

Перший етап історичного становлення теорії концентрації припадає на XVIII – кінець XIX століття та ознаменувався науковими доробками вчених класичної школи політичної економії та марксистів, серед яких А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.Б. Сей, Дж.С. Мілль, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Е. Берштейн, які полягали в тогочасному розумінні механізмів ринкової економіки в поєднанні з природними сутностями, які формувалися під впливом промислової революції та були націлені на теоретичне обґрунтування неефективності капіталістичного режиму та необхідності комуністичних перетворень.

Значним поштовхом для розквіту наукових досліджень та формування багатоманітних наукових думок щодо теоретичної сутності поняття концентрації слугував промисловий переворот, який відбувся у цей період та ознаменував перехід від мануфактурної промисловості до великої промислової індустрії.

Саме під впливом революційних рухів активно проводяться наукові дослідження вченими економічних процесів націлені на теоретичне обґрунтування неефективності капіталістичного режиму та необхідності комуністичних перетворень.

Тогочасними науковцями були закладені загальнотеоретичні основи поняття концентрації як об'єднання трудових ресурсів, промислового устаткування та виробництва у один економічний механізм, в результаті чого нагромаджується капітал, що є основною складовою ринкової економіки. Виділено поняття концентрація капіталу та концентрація виробництва як окремі економічні величини, що мають тісний взаємозв'язок.

Не дивлячись на значні успіхи в дослідженні поняття концентрація, особливо в працях К. Маркса, зазначене економічне явище ототожнювалося з ринковою структурою, а не розглядалася як окремий чинник. Основну увагу вчені у своїх роботах зосереджували на дослідженні концентрації виробництва й концентрації капіталу. Концентрація досліджується у взаємозв'язку з процесами конкуренції та монополізації.

Однак, не дивлячись на недосконалість та неповноту тогочасних наукових поглядів, саме у зазначений період сформувався теоретичний фундамент такої економічної категорії як концентрація.

З кінця XIX ст. – початку XX ст. починається нова хвиля економічного розвитку суспільства. Зазначений період в науковому світі відносять до другого етапу генезису теорії економічної концентрації. Яскравими представниками цього часу виступали вчені кембриджської школи політичної економії, такі як А. Маршалл та Дж. Робінсон.

Результати наукових досліджень вчених зазначеного періоду зводилися до того, що концентрація як результат динамічних змін у суспільстві має своїми наслідками збільшення доходів, зменшення виробничих витрат, підвищення рівня конкурентоспроможності. З іншої сторони концентрація розглядалася як основний чинник виникнення монополії та олігополії, що породжують негативні економічні процеси у суспільстві. Звідси просліджується дещо відмінна точка зору щодо оцінювання позитивності впливу концентрації на економічний розвиток.

Третій період становлення теоретичних основ економічної концентрації припадає на другу половина XX ст. та характеризується посиленням транснаціональних процесів в економіці, провідне місце в якому починають займати учасники банківської сфери. Транснаціональні компанії об'єднуються у транснаціональні корпорації виводячи міжнародний рух капіталів та виробництва на навий глобальний рівень.

Важливий внесок у розвиток теорії концентрації в цей період зроблено такими науковцями як Дж. Бейн, Е. Мейсон, У. Баумоль, Д. Панзар, Р. Вілліг, Дж. Сатон.

Погляди вчених третього періоду становлення теоретичних аспектів сутності економічної концентрації містять різні погляди та висновки в основному в розрізі наслідків концентрації її впливу на ринок та на рівень конкуренції. Однак тогочасні наукові праці зводяться до того, що починається відхід від дослідження концентрації через призму концентрації виробництва, капіталу та зосереджується увага вчених на дослідженні концентрації ринків, основами якої розглядається консолідація учасників ринків, а головною ціллю – визначення ступенів взаємозв'язків концентрації з прибутковістю, рентабельністю, впливом на рівень конкуренції та утворення монополій.

Представники кластерної школи, серед яких М. Портер та Й. Тюнен, розглядають концентрацію як закономірний процес, що покликаний дією природних умов, на кштал певний клімат, наявність природних ресурсів, специфіка попиту та пропозиції тощо. Однак такий підхід до тлумачення змісту концентрації носить дещо однобічний характер щодо наслідків економічної концентрації для економіки.

На сучасному етапі розвитку теорії економічної концентрації вчені розглядають її сутність як консолідацію капіталу, виробництва, економічних ресурсів, економічних відносин, робочої сили, концентрацію праці, консолідацію ринку, глобалізацію виробництва і утворення транснаціональних корпорацій або в аспекті цілісного управлінського механізму як процес отримання корпоративних прав. І навпаки - розглядається як міра рівня монополізації або конкуренції галузі

Так А. Азріліян тлумачить концентрацію як консолідацію капіталу в наслідок чого відбувається зростання та глобалізація ринкової вартості, створеної робітничим класом в інтересах власників засобів виробництва [2, с. 588].

П. Канінський вважає, що концентрація – це економічний процес, який призводить до глобалізації господарський підприємств, зосередження засобів виробництва й робочої сили на великих підприємствах, вихід виробництва за межі однієї країни та утворення транснаціональних компаній, різних альянсів [3, с. 88].

В. Горбатов у своїх дослідженнях розділяє поняття концентрація на наступні види: а) глобалізація світової економіки – консолідація виробництва та обмінів продукції або надання послуг у масштабі як світової економіки в цілому, так і її галузей, а також економік окремих країн і суб'єктів господарю-

вання; б) концентрація економіки країни – об'єднання обсягів виробництва та обміну продукції або надання послуг між суб'єктами господарювання, за галузями виробництва в межах однієї країни; в) комбінація суб'єктів господарювання – злиття виробництва та обміну продукції або надання послуг окремих підприємств [4, с. 113].

К. Стадник тлумачить поняття економічної концентрації як окремий управлінський механізм, що полягає в отриманні корпоративних прав щодо участі в одному суб'єкті господарювання та створення груп суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність відповідно до спільної економічної стратегії, що ґрунтується на відносинах контролю-підпорядкування та економічних зв'язках різної правової природи: праві власності; корпоративних правах; зобов'язальних правах особливого типу, що потенційно можуть призводити до дисфункцій механізму економічної конкуренції [5, с. 67].

Аналізуючи сучасні підходи до трактування поняття «концентрація», можна прийти до висновку щодо наявності певних розбіжностей в наукових поглядах що стосуються територіальних обсягів концентрації, на кшталт транснаціональна концентрація, національна концентрація, регіональна концентрація, галузева концентрація тощо; за предметом, наприклад: концентрація виробництва, капіталу, ринку, робочої сили, ресурсів і так далі; за наслідками концентрації (збільшення капіталу, прибутків, трудових та виробничих ресурсів, глобалізація виробництва, утворення картелів, транснаціональних компаній, монополій тощо.

Під час визначення поняття концентрація важливим є виділення таких її характерних ознак як територіальних рівнів концентрації, предметів, наслідків, суб'єктів та об'єктів концентрації тощо.

М.А. Єгорова під суб'єктом економічної концентрації розглядає підприємство, в той час як під її об'єктом розуміє ринкову діяльність підприємств на ринку, спрямовану не лише на просування виробленої продукції і товарів до споживачів, але і вибудовування системи взаємовідносин між прямими конкурентами конкретного підприємства на певному ринку [6, с. 22].

Неможливо не погодитися із Ожеговим С.І., Шведовою Н.Ю., що поняття «концентрація» у широкому розумінні означає об'єднання, зосередження, скупчення [7, с. 803].

Таке значення поняття концентрації криється і в самому слові «концентрація», що походить з латинської мови і в перекладі означає «центр», «осередок» [8, с. 6].

Саме процес об'єднання, зосередження, скупчення лежить в основі визначень поняття концентрація у наукових працях вчених, що досліджували сутність економічної концентрації на протязі генезису економічної теорії.

Так на самому початку зародження економічної думки процес концентрація розглядався як об'єднання трудових ресурсів, промислового устаткування та виробництва у один економічний механізм, в результаті чого нагромаджується капітал, що є основною складовою ринкової економіки.

З часом наукова думка в сфері економічної концентрації розвинулась до виокремлення такого наслідку концентрації як негативний вплив на конкуренцію на утворення монополій. Крім концентрації виробництва починають розглядатися аспекти концентрації ринків, капіталу, визначення ступенів взаємозв'язків концентрації з прибутковістю, рентабельністю, впливом на рівень конкуренції та утворення монополій. Окрема увага приділяється глобалізації концентраційних підходів та утворення транснаціональних корпорацій.

Висновки. Отже, наукова думка щодо сутності економічної концентрації формувалася протягом певного часового проміжку під впливом різних економічних чинників та суспільних подій. Однак на даний час єдиного підходу серед науковців щодо визначення поняття економічної концентрації не існує. Виходячи із багатогранності критеріїв поняття концентрація вмістити її сутність в одне поняття теоретично досить складно, так як необхідно розділяти її види, рівні, обсяги та інші критерії.

В узагальненій формі, на думку автора, економічна концентрація – це складний економічний процес, який полягає у підконтрольному об'єднанні за певними ознаками (спеціалізацією виробництва, сферами ринків, географічними ознаками, наявністю природних ресурсів тощо) виробництва, виробничих технологій, економічних відносин, робочої сили, капіталу, в середині підприємства (підприємств) або галузі (внутрішня концентрація); а також об'єднання виробництв, капіталів, ринків за межами одного підприємства, що відбувається як в середині однієї країни, так і за її кордонами (утворення транснаціональних корпорацій), наслідком таких об'єднань як на внутрішньому так і на зовнішньому рівнях є зростання розмірів та потужностей підприємств, підвищення рівня доходів та зменшення виробничих витрат, зростання конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, глобалізація світової економіки, а при концентрації поза контролем – утворення монополій, олігополій і недосконалої конкуренції, які призводять до зростання безробіття, обмеження виробництва, підвищення цін, гальмування науково-технічного прогресу.

Виходячи із зазначеного важливо, щоб концентраційні процеси перебували під ефективним контролем з боку відповідних структур для усунення негативних наслідків концентрації, що в першу чергу можливо при повному та правильному розумінні сутності економічної концентрації та закріплення її поняття на теоретичному та законодавчому рівнях, для чого наукові дослідження змісту економічної концентрації повинні відбуватися і надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кочетигова Т.В. Концентрація в економіці: теоретичні аспекти. *Бізнес-Інформ*. 2016. № 12, С. 305–312.
2. Азрилиян А., Азрилиян О., Калашникова Е., Квардакова О. Новый экономический словарь. Москва: Институт новой экономики, 2010. С. 1088.
3. Канінський П.К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: монографія / П.К. Канінський. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. С. 244–256.
4. Горбатов В.М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса : монография. Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2006. С. 125–292.
5. Стадник К.О. Господарсько-правова політика в сфері законодавства про економічну концентрацію: дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2016. С. 218.
6. Єгорова М.А. Правовая модель экономической концентрации в российском законодательстве. Москва: Юстицинформ, 2016. С. 98.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: Азбуковник, 1998. С. 944.
8. Даниліна С.О. Показники концентрації виробництва і капіталу в сучасних умовах. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 41, С. 3–9.
9. Хаустова В.Є., Крячко Є.М., Колодяжна Т.В. Оцінка концентрації в економіці України. *Проблеми економіки*. 2017. № 3, С. 111–122.
10. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: навч. посібник. Вид. 3-є. Центр учбової літератури. Київ, 2009. С. 240.
11. Маркс К. Енгельс Ф. Полное собрание сочинений Том-12 Москва: Политиздат. 1962. С. 476.
12. Дідківська Л.В. Кооперативні форми господарювання в Україні в період НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. № 49, С. 135–153.
13. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних вчень нової доби. навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ. Центр учбової літератури. 2008. С. 413.
14. Філюк В. Теоретико-методологічні засади концентрації ринків. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер.: Економіка*. 2011. № 123. С. 54–58.
15. Маршалл А. Основы экономической науки, антология экономической мысли. Москва: Эксмо. 2008. С. 832.
16. Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций, Москва: Издательство ЭКМОС. 1998. С. 346.
17. Хайлук С.О. Використання непараметричних методів оцінки ефективності, результативності та продуктивності діяльності вітчизняних банків. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 11. С. 263–272.
18. Бакалінська О.О. Розвиток теорії конкурентного права. *Право України*. 2021. № 11, С. 13–26.
19. Карпенко А., Гурбик Ю., Карпенко Н. Генезис кластерної теорії в економічній науці. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2021. № 26, С. 4–16.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.44>

ЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Густєлев П.О.,
аспірант,
кафедра адміністративного права інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін,
Київський університет інтелектуальної власності і права
НУ «ОЮА»

Густєлев П.О. Значення міжнародних економічних договорів у правовому регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.

Вказується, зовнішньоекономічна діяльність – важливий вид економічної діяльності на міжнародному рівні та пріоритетний напрям політики нашої держави, що створює засади для розвитку торговельних відносин і сприятливого інвестиційного клімату в Україні. Вона включає в себе зовнішню торгівлю товарами, послугами, певними видами робіт, а також об'єктами інтелектуальної власності. Будь-яка комерційна діяльність на зовнішньому ринку суттєво відрізняється від подібної діяльності всередині країни. Зокрема, в ЗЕД задіяні провідні галузі економіки, беруть участь державні органи, певний ряд окремих економічних суб'єктів, посередницькі організації, а також зарубіжні організації з торговельно-економічних питань, які в сукупності утворюють зовнішньоекономічний комплекс України.

Відзначається, держава безпосередньо здійснює регулюючий вплив на процеси, що відбуваються у зовнішньоекономічній сфері. Ефективність державного регулювання ЗЕД залежить від багатьох чинників, проте головним важелем у цьому є те, що регулюючий вплив держави має відповідати природі зовнішньоекономічної діяльності, характеру та змісту завдань, які вона виконує на конкретному етапі розвитку економіки України. У сучасних умовах інтеграції України у світову і європейську економічну систему стан нормативно-правового забезпечення ЗЕД та її регулювання державою набуває особливого значення. Так само, як і питання необхідності реформування системи ЗЕД для створення більш гнучких умов розвитку загальноекономічної ситуації в країні та плідного розвитку міжнародних зв'язків з виходом на світовий ринок.

Акцентується увага, важливою умовою розвитку економіки кожної країни є здійснення учасниками національного ринку зовнішньоекономічної діяльності. У тематиці статті досліджуються міжнародні економічні договори та їх значення в правовому регулюванні зовнішньоекономічної діяльності, урахуванням існуючих наукових праць визначено поняття та види міжнародних економічних договорів.

Ключові слова: міжнародний договір, контракт, зовнішньоекономічна діяльність.

Gustelev P.O. The importance of international economic agreements in the legal regulation of foreign economic activity.

Foreign economic activity is an important type of economic activity at the international level and a priority direction of our state's policy, which creates the foundations for the development of trade relations and a favorable investment climate in Ukraine. It includes foreign trade in goods, services, certain types of works, as well as objects of intellectual property. Any commercial activity on the foreign market is significantly different from similar activity within the country. In particular, leading sectors of the economy are involved in the FED, state bodies, a certain number of individual economic entities, intermediary organizations, as well as foreign organizations on trade and economic issues, which collectively form the foreign economic complex of Ukraine, participate.

The state directly exerts a regulatory influence on the processes taking place in the foreign economic sphere. The effectiveness of state regulation of foreign exchange depends on many factors, but the

main lever in this is that the regulatory influence of the state must correspond to the nature of foreign economic activity, the nature and content of the tasks it performs at a specific stage of the development of the economy of Ukraine. In the current conditions of Ukraine's integration into the world and European economic system, the state of regulatory and legal support of foreign trade and its regulation by the state acquires special importance. As well as the issue of the need to reform the foreign exchange system in order to create more flexible conditions for the development of the general economic situation in the country and the fruitful development of international relations with access to the world market.

An important condition for the development of the economy of each country is the implementation of foreign economic activities by the participants of the national market. The topic of my article examines international economic agreements and their significance in the legal regulation of foreign economic activity, taking into account the existing scientific works, the concepts and types of international economic agreements are defined.

Key words: international agreement, contract, foreign economic activity.

Постановка проблеми. Сучасна глобалізація сприяє збільшенню кількості суб'єктів міжнародної економіки, активізації їхньої співпраці, значному посиленню конкуренції між ними. В таких умовах проблема етичності міжнародного бізнесу набуває особливої актуальності. Запорукою цивілізованого, сучасного бізнесу та зумовлених ним міжнародних економічних відносин є дотримання відповідної нормативно-законодавчої бази. У зв'язку з цим дослідження етичних аспектів правової бази міжнародних економічних відносин має значний науковий і практичний інтерес.

Зовнішньоекономічні відносини становлять предмет зовнішньоекономічної діяльності, яка спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права, дані відносини, потребують врегулювання, що здійснюється за допомогою комплексу передбачених заходів та методів. Міжнародний рівень правового регулювання зовнішньоекономічних відносин формують норми різних напрямів, які охоплюють торговельні, трудові, виробничі, фінансові та інші правовідносини. Ці норми віднаходять своє формування в межах функціональної діяльності міжнародних організацій і отримують відповідну потенційну перспективу інтегрування до норм національних правових систем. Взаємозумовленість таких процесів створює необхідність теоретичного дослідження окремих груп норм, що формуються в межах міжнародних організацій, та їх співвідношення з національним законодавством України.

Метою статті є дослідження міжнародних економічних договорів в правовому регулюванні зовнішньоекономічної діяльності та їх значення.

Виклад основного матеріалу. Специфіка міжнародних економічних договорів не завжди враховується у наукових дослідженнях. Наприклад, І.І. Дахно визначає міжнародний економічний договір як добровільну угоду між двома або більшою кількістю суб'єктів міжнародного права, відповідно до якої встановлюються, змінюються чи припиняються їх взаємні права та обов'язки. Однак це визначення не містить предмета регулювання саме міжнародних економічних договорів. Більш привабливим виглядає визначення В.Ф. Опришко, який визначає міжнародні економічні договори як добровільно укладені між державами рівноправні угоди економічного характеру, у яких закріплюються норми та принципи, що регулюють міжнародні економічні відносини. Удосконалюючи це визначення, варто зауважити, що стороною міжнародного економічного договору можуть виступати не лише держави, а й наднаціональні утворення. Наприклад, сторонами Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом (далі – ЄС) виступають не лише Україна, 28 держав-членів ЄС, а й сам ЄС як окремий суб'єкт та Європейське співтовариство з атомної енергії. Підлягає уточненню й позиція В.Ф. Опришко в частині того, що міжнародні економічні договори є рівноправними угодами, адже історія міжнародного права дозволяє стверджувати про наявність так званих нерівноправних договорів (у тому числі економічного характеру), до яких, наприклад, відносять так звані договори Ансей, що були підписані 1858 р. між японським сьогунатом Токугава та п'ятьма західними державами (США, Голландією, Росією, Великобританією та Францією), які мали значні торговельні переваги для західних країн та обмеження для Японії.

Окреме вживання термінів «договір» і «контракт» зафіксовано в міжнародній діловій практиці. В англійських країнах і між іноземними контрагентами, що обирають англійську як мову зов-

нішньоекономічних зв'язків, застосовують термін «contract». Відповідно до англо-українського словника, цей термін перекладається як «контракт», «договір». Термін «contract» зустрічається в Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods) та інших міжнародних актах, що регулюють міжнародні приватні відносини, як правило, у сфері здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Натомість згідно з Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 року в значенні поняття «договір» вживають слово «treaty» (Vienna Convention on the Law of Treaties).

Вітчизняні науковці досліджували дефініції «зовнішньоекономічний договір» і «контракт». Так, В. Кисіль використовує поняття «зовнішньоекономічний контракт» у широкому розумінні як угоду, що укладається приватними особами з різних держав. Утім, дослідник вважає «зовнішньоторговельний договір (угоду)» домовленістю між суб'єктами господарської діяльності за умови, коли хоча б один із них є іноземним громадянином або іноземною юридичною особою, предметом якої є купівля-продаж товарів, підряд або комісія. А. Ключник використовує форму «зовнішньоторговельний контракт», не виокремлюючи юридичну різницю між договором і контрактом. Він зазначає, що «контракт» застосовують переважно в зовнішній сфері. В. Саксонов розглядає правові особливості зовнішньоекономічного договору і контракту як терміни-синоніми В. Мілаш для аналізу зовнішньоекономічної діяльності в своїй роботі вживає поняття «зовнішньоекономічний договір». В економічній енциклопедії визначено, що зовнішньоекономічний контракт – це «докладно розроблений суб'єктами зовнішньої торгівлі економічний і правовий документ, що регламентує організаційно технічні, економічні та адміністративно-управлінські відносини під час здійснення купівлі-продажу товарів і послуг на зовнішньому ринку», а також, що кваліфікуючою ознакою поняття зовнішньоекономічного підрядного контракту так само є документ, складений суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності У національному законодавстві для застосування термінів «зовнішньоекономічний договір» і «контракт» зустрічаються різні підходи.

Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року на всій території України введено воєнний стан. Цей Указ набрав чинності одночасно з набранням чинності Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні».

Суттєве ускладнення, а іноді і повна неможливість особистих зустрічей для підписання контрактів, як і деякі труднощі у роботі пошти та кур'єрських сервісів, не мають стати перешкодою для їх укладення. Для більшості підприємств електронний документообіг став незамінною частиною роботи, особливо за останні роки пандемії. Безліч сервісів дають таку можливість просто та безпечно. Крім того, міжнародні звичаї комерції значно лояльніші до форм укладення контрактів, в тому числі і міжнародних. Досягти згоди щодо всіх істотних умов угоди можна буквально на серветці. Стаття 2.1. Принципів міжнародних комерційних договорів (принципів УНІДРУА (UNIDROIT) регламентує, що договір може бути укладено шляхом акцепту оферти чи в результаті поведінки сторін, яка в достатній мірі свідчить про згоду. До речі, найпопулярніша в Україні письмова форма договору за тими ж Принципами визначається як будь-який вид повідомлення, який зберігає запис інформації, яка міститься в ньому, та може бути відтворена у візуальному вигляді. А тому фактично навіть обмін електронними повідомленнями, в яких сторони узгодять істотні умови контракту є достатніми для його укладення. Проте все ж таки викладати зміст договорів, виконання яких дещо відкладено в часі, в класичній формі єдиного документу. Це дозволить уникнути складнощів з контролюючими органами в Україні, діяльність та взаємодія з якими може бути ускладнена в умовах особливого періоду. А підписання контрактів за допомогою електронного цифрового підпису суттєво знизить вірогідність подальших спорів щодо факту їх укладення.

Укладання зовнішньоекономічного договору (контракту) – це найважливіший елемент зовнішньоекономічної операції, це залежить від того, що саме контракт регламентує умови зовнішньоекономічної операції, її права і обов'язки сторін, а також їх відповідальність в разі невиконання договірних умов. Положення про укладення, істотних умов і форми договору визначені статтями 638–647 Цивільного кодексу України. Зовнішньоекономічний договір (контракт) укладається суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності або його представником у простій письмовій або в електронній формі, якщо інше не передбачено міжнародним договором України чи законом. У разі експорту послуг (крім транспортних) зовнішньоекономічний договір (контракт) може укла-

датися шляхом прийняття публічної пропозиції про угоду (оферти) або шляхом обміну електронними повідомленнями, або в інший спосіб, зокрема шляхом виставлення рахунка (інвойсу), у тому числі в електронному вигляді, за надані послуги (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»).

Ч. 3 ст. 31 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлює, що зовнішньоекономічний договір, якщо хоча б однією стороною є громадянин України або юридична особа України, укладається у формі, передбаченій законом, незалежно від місця його укладення, якщо інше не встановлено міжнародним договором України.

Звертаю увагу також на судову практику, а саме на ухвалу Господарського суду Одеської області від «14» травня 2020 р. м. Одеса Справа № 916/1285/20, 12.05.2020 р. де товариство з обмеженою відповідальністю «НЕВЕЛЬ звернулось до Господарського суду Одеської області із заявою про вжиття запобіжних заходів до SPIKE TRADE AG (СПАЙК ТРЕЙД АГ); TRANS TRADE RK SA (ТРАНС ТРЕЙД РК СА); товариство з обмеженою відповідальністю «ТРАНССЕРВІС 2008», в якій заявник просить суд:

- накласти арешт на майно – «кукурудза 3-го класу, не ГМО, походження з України, 2019 року врожаю, насипом, у кількості 489,200 метричних тон», яке належить та передано SPIKE TRADE AG (СПАЙК ТРЕЙД АГ) та знаходиться на складах ТОВ «ТРАНССЕРВІС 2008» та/або на території ДП «МТП «Чорноморськ» та /або на судні, яке знаходиться в акваторії морського порту Чорноморськ;

- заборонити компанії SPIKE TRADE AG (місцезнаходження: Haldenstrasse 5, 6340 Baar, Switzerland), дії щодо розпорядженням майном – «кукурудза 3-го класу, не ГМО, походження з України, 2019 року врожаю, насипом, у кількості 489,200 метричних тон»;

- заборонити TRANS TRADE RK SA (місцезнаходження: rue Francois-Versonnex 11, 1207 Geneve, Switzerland), ТОВ «ТРАНССЕРВІС 2008» (код ЄДРПОУ 35818770, місцезнаходження: 67840, Одеська обл., Овідіопольський р-н, с. Молодіжне, вул. Залізнична, буд. 3) та будь-яким іншим особам, у володінні яких знаходиться майно, вчиняти дії щодо навантаження, розвантаження, перевантаження, переміщення (транспортування) та/або переоформлення на інших покладавців майна, та/або вчиняти інші дії щодо товару;

- заборонити Одеській митниці Держмитслужби (її структурним підрозділам), ТОВ «Тервіон Сервіс» (код ЄДРПОУ 42471563, місцезнаходження: 68001, Одеська область, м. Чорноморськ, вул. Шевченка, буд. 7А) або іншому митному брокеру, проводити митне оформлення товару – «кукурудза 3-го класу, не ГМО, походження з України, 2019 року врожаю, насипом, у кількості 489,200 метричних тон» на підставі контракту № P200310-FC-1, укладеного 10.03.2020 між ТОВ «НЕВЕЛЬ» та SPIKE TRADE AG.

В обґрунтування заяви, ТОВ «НЕВЕЛЬ» посилається на те, що має вимогу до іноземної компанії Spike Trade AG, яка виникла на підставі контракту №P200310-FC-1 від 10.03.2020р., укладеного між ТОВ «НЕВЕЛЬ» (Продавець) та Spike Trade AG (Покупець), та додаткової угоди № 1 від 06.04.2020р. до зазначеного контракту.

Згідно п. 1, 2 ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 2 Закону України «Про міжнародне приватне право» для цілей цього Закону терміни вживаються в такому значенні: приватноправові відносини – відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи; іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави. Цей Закон застосовується до таких питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом: визначення застосовуваного права; процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб; підсудність судам України справ з іноземним елементом; виконання судових доручень; визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів.

Відповідно до ч. 1 ст. 75 Закону України «Про міжнародне приватне право» підсудність судам України справ з іноземним елементом визначається на момент відкриття провадження у справі, незважаючи на те, що в ході провадження у справі підстави для такої підсудності відпали або змінилися, крім випадків, передбачених у статті 76 цього Закону.

Як визначено у ч. 1 ст. 76 Закону України «Про міжнародне приватне право», суди можуть приймати до свого провадження і розглядати будь-які справи з іноземним елементом у таких випадках: якщо сторони передбачили своєю угодою підсудність справи з іноземним елементом судам України, крім випадків, передбачених у статті 77 цього Закону; якщо на території України відповідач у справі має місце проживання або місцезнаходження, або рухоме чи нерухоме майно, на яке можна накласти стягнення, або знаходиться філія або представництво іноземної юридичної особи – відповідача; у справах про відшкодування шкоди, якщо її було завдано на території України; якщо у справі про сплату аліментів або про встановлення батьківства позивач має місце проживання в Україні; якщо у справі про відшкодування шкоди позивач – фізична особа має місце проживання в Україні або юридична особа – відповідач – місцезнаходження в Україні; якщо у справі про спадщину спадкодавця у момент смерті був громадянином України або мав в Україні останнє місце проживання; дія або подія, що стала підставою для подання позову, мала місце на території України; якщо у справі про визнання безвісно відсутнім або оголошення померлим особа мала останнє відоме місце проживання на території України; якщо справа окремого провадження стосується особистого статусу або дієздатності громадянина України; якщо справа проти громадянина України, який за кордоном діє як дипломатичний агент або з інших підстав має імунітет від місцевої юрисдикції, відповідно до міжнародного договору не може бути порушена за кордоном; якщо у справі про банкрутство боржник має місце основних інтересів або основної підприємницької діяльності на території України; в інших випадках, визначених законом України та міжнародним договором України.

Як зазначає у заяві про вжиття заходів забезпечення позову заявник, за контрактом № P200310-FC-1 від 10.03.2020 р. Spike Trade AG набув у власність від ТОВ «НЕВЕЛЬ» товар – зерно кукурудзи 3-го класу, не ГМО, 2019 року врожаю, насипом, у кількості 2 000,000 метричних тонн за контрактами № P200310-FC-1 від 10.03.2020 р., який на даний час перебуває в ДП «Морський торгівельний порт «Чорноморськ» (місце виконання контракту).

З огляду на те, що вказаний товар на даний час перебуває на території України, дана заява про вжиття заходів забезпечення позову підсудна Господарському суду Одеської області.

Приймаючи до уваги вищевикладене, суд зазначає, що заявником не надано жодного належного та допустимого доказу на підтвердження свого припущення, що нежиття заходів забезпечення позову істотно ускладнить або взагалі унеможливить виконання рішення суду, ефективний захист або поновлення порушених чи оспорюваних прав, інтересів ТОВ «НЕВЕЛЬ», за захистом яких заявник має намір звернутися до суду. За таких обставин, господарський суд вважає заяву ТОВ «НЕВЕЛЬ» про вжиття заходів забезпечення позову необґрунтованою, у зв'язку з чим така заява не підлягає задоволенню.

Висновки. Опрацьовуючи дану тематику, варто дати визначення зовнішньоекономічного контракту – це «докладно розроблений суб'єктами зовнішньої торгівлі економічний та правовий документ, що регламентує організаційно технічні, економічні та адміністративно-управлінські відносини під час здійснення купівлі-продажу товарів і послуг на зовнішньому ринку. Стосовно процедури укладення та підписання, то на сьогодні дещо ускладнена ця процедура, що пов'язано із запровадженням воєнним станом на території України, тому варто працювати над удосконаленням даного питання, розробкою новітніх методик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_0031.
2. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. / за редакцією В.М. Гайворонського, В.П. Жущмана. К.: Юрінком Інтер, 2015. 366 с.
3. Фединяк Г.С. Міжнародне приватне право (у запитаннях та відповідях): навч. посіб. К.: Атіка, 2000. 336 с.
4. Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів 1974 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_002.
5. Інкотермс 2010 Правила ICC для використання торгівельних термінів в національній та міжнародній торгівлі URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/988_007.
6. Гребельник О.П. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності: Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2015. 696 с.

7. Грущинська Н.М. Зовнішньоторговельні операції: *навчальний посібник*. К.: КСУ, 2006. 382 с.
8. Кисіль В.І. Міжнародне приватне право: питання кодифікації. К.: Україна, 2015. 480 с.
9. Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <http://www.rada.gov.ua/>.
10. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
11. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. URL: <http://www.rada.gov.ua/>.
12. Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 06.09.2001 р. № 201 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
13. Баймуратов М.О., Львова Є.О., Бабін Б.В. Міжнародний економічний правопорядок: актуальні питання правового регулювання: *монографія*. Суми: Університетська книга, 2011. 260 с.
14. Дахно І.І. Міжнародне економічне право. 3-тє вид. перероб. і доповн. *Навчальний посібник*. К.: Центр учбової літератури, 2009. 304 с.
15. Дударець Д. В. Джерела міжнародного-правового регулювання інвестиційних відносин в Україні. *Судова апеляція*. 2016. № 2. С. 90–100.
16. Опришко В.Ф. Міжнародне економічне право та процес: *монографія*. К.: Парламентське вид-во, 2014. 517 с.
17. Посібник щодо механізму врегулювання суперечок у рамках Світової організації торгівлі, 2016. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=84900995-569e-42ea-801a-619239997408&title=PosibnikSchodoMekhanizmuVregulivanniaSuperechokURamkakhSot>.
18. Савчук К.О., Мельничук О.І. Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 4. С. 341–347.
19. Чайковська В.В. Міжнародні економічні договори як джерела правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Альманах міжнародного права*. 2015. Вип. 7. С. 20–31.

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.45>

ЛОКАЛЬНА НОРМОТВОРЧИСТЬ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Долгерт В.В.,
аспірант

*Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова*

Національної академії наук України»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3792-6320>

e-mail: vitalii.dolhert@gmail.com

Долгерт В.В. Локальна нормотворчість як правова основа впровадження політики сталого розвитку підприємства.

Стаття присвячена визначенню поняття політики сталого розвитку підприємства та дослідженню напрямів правового забезпечення впровадження політики сталого розвитку на підприємстві з використанням локального господарсько-правового нормотворення.

Генеральною асамблеєю ООН від 25.09.2015 року було ухвалено порядок денний у сфері розвитку на період після 2015 року: «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», яким сформульовано 17 цілей сталого розвитку, що покликані стимулювати діяльність у економічній, соціальній та екологічній сферах життєдіяльності. На національному рівні прагнення до впровадження цілей сталого розвитку закріплено Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 року.

У зв'язку з факторами дестабілізуючого характеру, такими як пандемія COVID-19 та широкомасштабне військове вторгнення країни-агресора, актуальність впровадження цілей сталого розвитку підвищилася. Для ефективного подолання негативного впливу вищенаведених факторів доцільним є впровадження цілей сталого розвитку не тільки на макроекономічному, але і на мікроекономічному рівні.

Вбачається, що впровадження цілей сталого розвитку на рівні окремого суб'єкта господарювання доречно здійснювати з використанням локального господарсько-правового нормотворення. Для забезпечення ефективності процесу впровадження цілей сталого розвитку його можна здійснювати на основі сформованої цілісної політики підприємства.

Зроблено висновок, що політика сталого розвитку підприємства – це комплекс заходів, що спрямовані на правове забезпечення розвитку підприємства в економічній, екологічній, соціальній сферах його життєдіяльності, сприяють сталому розвитку підприємства і досягненню основної мети його діяльності.

Приймаючи до уваги комплексність, що закладена в основу ідеї створення політики сталого розвитку підприємства, вона може бути оформлена у вигляді системи локальних актів – основного «Стратегії політики сталого розвитку» та похідних від нього. Основний локальний акт може затверджуватися вищим органом управління суб'єкта господарювання. Похідні локальні акти можуть затверджуватися на нижчому рівні - це сприятиме утворенню правової моделі, яка матиме жорстку серцевину, що міститиме стратегію впровадження цілей сталого розвитку підприємства; рухомі відгалуження, що регламентуватимуть швидкі тактичні кроки впровадження зазначеного процесу та, за потреби, будуть оперативним коригуватися.

Ключові слова: сталий розвиток, правове забезпечення, господарсько-правове регулювання, локальні акти, підприємство.

Dolhert V.V. Local rulemaking as a legal basis for the implementation of the policy of sustainable development of the enterprise.

The article is devoted to the definition of the concept of the sustainable development policy of the enterprise and the research of the directions of legal support for the implementation of the sustainable development policy at the enterprise using local economic and legal rulemaking.

On September 25, 2015, the UN General Assembly adopted the development agenda for the period after 2015: «Transforming our world: Agenda for sustainable development until 2030», which formulated 17 sustainable development goals designed to stimulate activities in economic, social and ecological spheres of life. At the national level, the desire to implement the goals of sustainable development is enshrined in the Decree of the President of Ukraine «On the Goals of Sustainable Development of Ukraine for the Period Until 2030» dated September 30, 2019.

Due to destabilizing factors such as the COVID-19 pandemic and a large-scale military invasion by an aggressor country, the urgency of implementing the Sustainable Development Goals has increased. To effectively overcome the negative impact of the above factors, it is advisable to implement the goals of sustainable development not only at the macroeconomic level, but also at the microeconomic level.

It is considered that the implementation of the goals of sustainable development at the level of a separate economic entity should be carried out using local economic and legal regulation. To ensure the effectiveness of the process of implementing the goals of sustainable development, it can be implemented on the basis of an integrated enterprise policy.

It was concluded that the policy of sustainable development of the enterprise is a set of measures aimed at the legal support of the development of the enterprise in the economic, ecological, and social spheres of its life activity and contribute to the sustainable development of the enterprise and the achievement of the main goal of its activity.

Taking into account the complexity underlying the idea of creating an enterprise's sustainable development policy, it can be formalized in the form of a system of local acts - the main «Sustainable Development Policy Strategy» and its derivatives. The main local act can be approved by the higher management body of the business entity. Derivative local acts can be approved at a lower level - this will contribute to the formation of a legal model that will have: a rigid core, which will contain a strategy for implementing the goals of sustainable development of the enterprise; moving branches that will regulate the rapid tactical steps of the implementation of the specified process and will be promptly adjusted if necessary.

Key words: sustainable development, legal support, economic and legal regulation, local acts, enterprise.

Постановка проблеми. Тривалий період часу світове співтовариство докладає зусиль задля формування та втілення в життя дорожньої карти, що містить перелік орієнтирів, досягнення яких буде сприяти покращенням в сферах критично значущих для людства.

В 2000 році країни учасниці ООН підписали спільну Декларацію Тисячоліття ООН, якою були закріплені Цілі Розвитку Тисячоліття до 2015 року. Зазначені цілі були сформульовані задля боротьби з бідністю та голодом, дитячою смертністю, захворюваннями, а також для забезпечення розвитку освіти, гендерної рівності, екологічної стійкості, поліпшення охорони здоров'я та формування всесвітнього партнерства з метою розвитку.

Логічним продовженням вищевказаних цілей стало прийняття резолюції Генеральної асамблеї ООН від 25.09.2015 року, якою було ухвалено порядок денний у сфері розвитку на період після 2015 року: «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Зазначеним порядком денним було сформульовано 17 цілей сталого розвитку, які покликані стимулювати діяльність у економічній, соціальній та екологічній сферах життєдіяльності.

На національному рівні прагнення до впровадження цілей сталого розвитку закріплено Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 року. У зв'язку з факторами дестабілізуючого характеру, такими як пандемія COVID-19 та широкомасштабне військове вторгнення країни-агресора, актуальність впровадження цілей сталого розвитку підвищилася.

Для якомога більш ефективного впровадження цілей сталого розвитку в усіх сферах життєдіяльності держави цей процес повинен відбуватися з використанням комплексного підходу, при цьому таке впровадження має відбуватися не тільки на макроекономічному, а й на мікроекономічному рівнях.

З огляду на вищевикладене, наразі **актуальним** є дослідження напрямів правового забезпечення впровадження цілей сталого розвитку на рівні окремого суб'єкта господарювання з використанням локального господарсько-правового нормотворення.

Стан опрацювання проблеми. Правові питання забезпечення сталого розвитку на мікроекономічному рівні у контексті запобігання банкрутству підприємства дослідили Л.А. Буркова,

В.Я. Нусінов, В.Г. Олюха, В.А. Шепелюк. Правові питання забезпечення сталого розвитку на макроекономічному рівні розкрили Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраїлов, Д.В. Задахайло, В.К. Малолітнева, В.А. Устименко, О.В. Шаповалова. Розвиток підприємства в розрізі екологічної складової концепції сталого розвитку дослідили А.Г. Бобкова, Ю.М. Павлюченко.

В той же час належної уваги науковців до питань впровадження сталого розвитку з використанням локального господарсько-правового нормотворення на мікроекономічному рівні не простежується.

Метою цієї статті є визначення поняття політики сталого розвитку підприємства та дослідження напрямів правового забезпечення впровадження політики сталого розвитку на підприємстві з використанням локального господарсько-правового нормотворення.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні Україна перебуває в тяжкій ситуації, що з самого початку була спричинена поширенням коронавірусної інфекції COVID-19, а потім широкомасштабним військовим вторгненням країни-агресора. Оскільки багато з цілей сталого розвитку перекликаються з нагальною проблематикою нашої країни, то їх впровадження може сприяти боротьбі з негативним впливом вищезазначених дестабілізуючих факторів.

Вітчизняними науковцями проведені ґрунтовні дослідження щодо впровадження цілей сталого розвитку в різних сферах життєдіяльності на державному рівні. Так, В.А. Устименко та Р.А. Джабраїлов наголошують на необхідності закріплення у ГК України принципів сталого розвитку, які у триєдиному взаємозв'язку екологічного, соціального та економічного компонентів мають справити вирішальний вплив на формування та реалізацію основних напрямів державної політики [1, с. 184].

А.Г. Бобкова та Ю.М. Павлюченко зазначають, що «державі й органам місцевого самоврядування як учасникам відносин у сфері екологічного підприємництва належить ключова роль, оскільки і реалізація концепції сталого розвитку, і виконання значної частини положень Стратегії державної екологічної політики певною мірою залежить від збільшення питомої ваги екологічного підприємництва як сфери економіки. Тому державну політику у сфері екологічного підприємництва потрібно спрямувати на стимулювання розвитку екологічного підприємництва, сприяння формуванню інфраструктури екологічного підприємництва, заохочення використання екологічної продукції, ефективну взаємодію всіх учасників відносин у цій сфері» [2, с. 59].

Відносно сталого розвитку транспортної системи України науковцями зазначається, що необхідно запроваджувати таку державну транспортну політику, яка б забезпечувала розвиток автомобільної транспортної системи з урахуванням сучасних європейських тенденцій стосовно підвищення рівня її екологічності, що дозволить зберегти позитивні якості та здолати або істотно знизити негативні наслідки використання автомобілів [3, с. 46].

Не можливо не погодитися з вищевказаними твердженнями, однак, в той же час, приймаючи до уваги інтенсивність дії та масштаб факторів дестабілізуючого характеру, які впливають на нашу країну, стає зрозуміло, що суто лише на макроекономічному рівні забезпечити швидке та ефективне впровадження цілей сталого розвитку є вкрай складною задачею.

Як слушно зазначено вітчизняними науковцями, «проблема неефективності або незначної ефективності правових норм найгостріше спостерігається на етапі реалізації національних заходів, спрямованих на досягнення цілей та завдань сталого розвитку» [4, с. 7]. Відтак, навіть в ситуації відносної стабільності процес впровадження цілей сталого розвитку міг би сповільнюватися недосконалістю правового забезпечення відповідної політики з боку держави.

Економіка держави є явищем неоднорідним та багаторівневим - вона складається з макроекономіки та мікроекономіки, що перебувають між собою у постійній взаємодії. Науковцями справедливо вказується, що «сталій розвиток на макроекономічному рівні сприяє екологічному зростанню країни, зберігає та відновлює довкілля, справедливо розподіляє майнові та немайнові блага і на цій основі долає бідність. З урахуванням тісного взаємозв'язку макро- та мікроекономіки можна казати і про сталий розвиток як економіки загалом, так і окремого підприємства. Ба більше, без сталого розвитку суб'єктів господарювання важко говорити про досягнення цілей сталого розвитку на рівні країни» [5, с. 19].

В ситуації коли державні механізми можуть видатися малоефективними та такими, що штучно сповільнюють процес впровадження цілей сталого розвитку на макроекономічному рівні, доречно говорити про можливість їх оперативного впровадження на мікроекономічному рівні. Суб'єкти господарювання не утворюють собою цілісну неповоротку структуру. Кожен елемент

мікроекономіки має змогу в міру своїх можливостей здійснювати пристосування, змінюватися, адаптуватися до викликів, що час від часу перед ним постають.

В науковій літературі висловлена думка, що господарські відносини регулюються на індивідуальному (локальному) рівні за допомогою актів їх учасників, до яких належать статuti суб'єктів підприємницької діяльності, засновницькі договори та інші види угод, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо [6, с. 21]. Вбачається, що для впровадження цілей сталого розвитку на рівні окремого підприємства доцільно застосовувати локальне господарсько-правове нормотворення.

Розробка та введення в дію на підприємстві локального акту є швидкою процедурою, що не пов'язана з необхідністю здійснення надмірних трансакційних витрат. Таким актом суб'єкт господарювання може ефективно впроваджувати на підприємстві цілі сталого розвитку, що будуть обов'язковими до виконання та дотримання навіть за умови, що питання врегульовані локальним актом жодним чином не передбачені чинним законодавством України.

Обов'язковість дотримання положень локального акту підтверджується актуально судовою практикою. Так, постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 12.10.2022 року по справі № 541/600/21 було встановлено, що «Роботодавцем затверджено локальний внутрішній документ – Політика використання мобільних пристроїв «НЕК «Укренерго», метою якого є забезпечення інформаційної безпеки при використанні службових мобільних пристроїв обробки інформації, які належать «НЕК «Укренерго» або використовуються «НЕК «Укренерго» на законних підставах.» [7]. В подальшому судом робиться висновок, що ознайомившись зі змістом локального акту і підписавши письмове зобов'язання дотримуватися вимог цього акту, підписант повинен був усвідомлювати взяті на себе зобов'язання і наслідки їх невиконання.

Разом з тим, впровадження на підприємстві лише окремих цілей сталого розвитку може видатися неефективним і не принесе значної користі ані суб'єкту господарювання, ані в перспективі державі. Доцільним є комплексне впровадження цілей сталого розвитку на основі сформованої цілісної політики підприємства.

Наразі понятійний апарат процесів впровадження цілей сталого розвитку ще тільки перебуває на етапі формування. На теренах вітчизняної науки надано визначення поняттю дотичному до політики сталого розвитку, а саме політиці стимулювання сталого розвитку регіону. Так, В.Г. Поліщуком зазначено, що під такою політикою «слід розуміти комплекс стимулів і механізмів стимулювання регіональної соціо-еколого-економічної системи, яка сприятиме досягненню добробуту населення нинішніх і майбутніх поколінь, а також вирішенню проблем у соціально-економічній, екологічній, культурній, інформаційній та інших сферах життя» [8, с. 172].

Вищевказаний підхід можна екстраполювати та сказати, що по своїй суті політика сталого розвитку підприємства – це комплекс заходів, що спрямовані на правове забезпечення розвитку підприємства в економічній, екологічній, соціальній сферах його життєдіяльності, сприяють сталому розвитку підприємства та досягненню основної мети його діяльності.

Вітчизняними науковцями вказується, що «одним із поширених засобів досягнення бажаного стану правового регулювання суспільних відносин у науці визнається правове моделювання. Завдяки побудові правової моделі вдається у прогнозований спосіб забезпечити вплив на певні групи суспільних відносин з метою досягнення очікуваного результату. Із утвердженням у суспільстві ідеології сталого розвитку та формалізацією останньої у міжнародно-правових актах, серед яких однією з перших було прийнято Декларацію Ріо-де-Жанейро по довкіллю і розвитку від 14.06.1992, актуалізувалася потреба у формуванні державами світу національних правових моделей, здатних забезпечити досягнення цілей сталого розвитку» [4, с. 4].

В науковій літературі також сформувалася думка стосовно того, що за сучасних політико-економічних умов господарювання, нестабільному ринку в Україні, національні підприємства опинилися перед вимогою часу – проведення швидких змін, формування та впровадження стратегії розвитку підприємства, що підвищить його конкурентоспроможність та прибутковість. Стратегія допомагає підприємству вибрати свій раціональний шлях розвитку і створити найважливіші переваги у його функціонуванні, готує до змін у зовнішньому середовищі, пов'язує ресурси зі змінами зовнішнього середовища, координує роботу різних структурних підрозділів, покращує контроль на підприємстві [9, с. 193].

Вищевказані підходи успішно можна використати при розробці політики сталого розвитку підприємства, яка водночас являється і своєрідною правовою моделлю, і стратегією, що регламен-

тує процедуру впровадження, виконання та дотримання цілей сталого розвитку на підприємстві. Втім, для забезпечення повноти та всебічності зазначеної процедури доцільно також доповнити політику сталого розвитку підприємства тактичною складовою.

Приймаючи до уваги комплексність, що закладена в основу ідеї створення політики сталого розвитку, правову модель політики сталого розвитку суб'єкта господарювання можна оформити у вигляді системи локальних актів, що може складатися з основного локального акту «Стратегії політики сталого розвитку» та похідних локальних актів. Зважаючи на важливість процедури впровадження політики сталого розвитку, основний локальний акт має затверджуватися вищим органом управління суб'єкта господарювання. Похідні локальні акти можуть затверджуватися на нижчому рівні - це сприятиме утворенню правової моделі, яка матиме:

1) жорстку серцевину, що міститиме стратегію впровадження цілей сталого розвитку підприємства;

2) рухомі відгалуження, що регламентуватимуть швидкі тактичні кроки впровадження зазначеного процесу та, за потреби, будуть оперативно коригуватися.

Варто зазначити, що у зв'язку з тим, що станом на сьогодні, дедалі більше набувають популярності та престижності питання пов'язані з впровадженням цілей сталого розвитку, деякі суб'єкти господарювання публікують на своїх веб-сторінках так звані ESG-стратегії, що описують зобов'язання суб'єкта господарювання дотримуватися цілей сталого розвитку. Втім, в Україні дане явище не має масового характеру та не є стандартизованим.

Висновки. Фактори дестабілізуючого характеру, такі як пандемія COVID-19 та широкомасштабне військове вторгнення країни-агресора, створюють додаткові виклики в життєдіяльності суб'єктів господарювання. Для ефективного подолання негативного впливу вищенаведених факторів доцільним є впровадження цілей сталого розвитку не тільки на макроекономічному, але і на мікроекономічному рівні.

Впровадження цілей сталого розвитку на рівні окремого суб'єкта господарювання доречно здійснювати з використанням локального господарсько-правового нормотворення. Для забезпечення ефективності процесу впровадження цілей сталого розвитку його можна здійснювати на основі сформованої цілісної політики підприємства.

Вбачається, що політика сталого розвитку підприємства – це комплекс заходів, що спрямовані на правове забезпечення розвитку підприємства в економічній, екологічній, соціальній сферах його життєдіяльності, сприяють сталому розвитку підприємства та досягненню основної мети його діяльності.

Приймаючи до уваги комплексність, що закладена в основу ідеї створення політики сталого розвитку підприємства, вона може бути оформлена у вигляді системи локальних актів – основного «Стратегії політики сталого розвитку» та похідних від нього. Основний локальний акт може затверджуватися вищим органом управління суб'єкта господарювання. Похідні локальні акти можуть затверджуватися на нижчому рівні - це сприятиме утворенню правової моделі, яка матиме: жорстку серцевину, що міститиме стратегію впровадження цілей сталого розвитку підприємства; рухомі відгалуження, що регламентуватимуть швидкі тактичні кроки впровадження зазначеного процесу та, за потреби, будуть оперативно коригуватися.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення конкретних видів і характеристик локальних актів доцільних для впровадження суб'єктами господарювання цілей сталого розвитку, а також дослідження напрямів, що будуть такими локальними актами регламентовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Концептуальні аспекти рекодифікації (оновлення) господарського законодавства України. Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практич. конф., присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького нац. ун-ту імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11-12 жовт. 2019 р.). Вінниця, 2019. С. 183–185.
2. Бобкова А.Г., Павлюченко Ю.М. Учасники відносин у сфері екологічного підприємництва. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 9. С. 56–61.
3. Олюха В.Г., Марасін О.В. Правові засади декарбонізації транспортної системи міста на основі розвитку електромобільної інфраструктури. Економіка та право. 2023, № 4. С. 45–56.

4. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Малолітнева В.К., Гудіма Т.С. Концептуальні аспекти формування правової моделі сталого розвитку України. Економіка та право. 2021, № 4. С. 3–17.
5. Нусінов В.Я., Олюха В.Г., Буркова Л.А., Шепелюк В.А. Запобігання банкрутству підприємств як складова сталого розвитку. Економіка та право. 2021, № 4. С. 18–31.
6. Несинова С.В., Воронко В.С., Чебикіна Т.С. Господарське право України. Навч. посіб. / за заг. ред. С.В. Несинової. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 564 с.
7. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 12.10.2022 року, справа № 541/600/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106868214>.
8. Поліщук В.Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону. Актуальні проблеми економіки. 2009 р. № 11 (101). С. 168–174.
9. Детермінанти сталого розвитку економіки [Текст]: [Монографія] / Під заг. ред. д.е.н., проф. Храпкіної В.В., д.ю.н., проф. Устименка В.А. – К.: Інтерсервіс, 2019. – 261 с.

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.46>

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ В ІНВЕСТИЦІЙНИХ СПОРАХ

Іванець М.,
аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Іванець М. Роль та значення Міжнародного комерційного арбітражу в інвестиційних спорах.

Міжнародний комерційний арбітраж (МКА) є важливим механізмом вирішення спорів у сфері міжнародної торгівлі та інвестицій. В умовах постійної глобалізації та зростаючої інтеграції світової економіки виникає необхідність ефективного вирішення конфліктів, що виникають у сфері комерції та інвестиційних відносинах. За останні десятиліття спостерігається значний приріст інвестиційних спорів, пов'язаних з різноманітними аспектами бізнесу, від контрактних зобов'язань до захисту іноземних інвестицій.

Розгляд інвестиційних спорів у МКА передбачає використання принципів автономії волі сторін, конфіденційності та остаточності рішень, що робить цей механізм особливо привабливим для бізнесу та інвесторів. Наукові дослідження в цій галузі набувають важливого значення для розуміння ефективності та перспектив розвитку МКА як інструменту вирішення інвестиційних спорів.

У цьому контексті, аналіз ролі та значення МКА в інвестиційних спорах має велике практичне та наукове значення. Ця стаття спрямована на розгляд основних аспектів Міжнародного комерційного арбітражу в контексті вирішення інвестиційних конфліктів, зокрема на аналіз принципів та процедур, розгляд випадків успішного використання МКА, а також визначення переваг цього механізму порівняно зі звичайними судовими процедурами.

Ця стаття аналізує роль та значення Міжнародного комерційного арбітражу в контексті вирішення інвестиційних спорів. Підкреслюються важливі принципи та процедури МКА, які забезпечують ефективне та справедливе вирішення конфліктів між бізнесом та інвесторами. Здійснюється аналіз переваг МКА порівняно з традиційними судовими процедурами, зокрема його сприяння інвестиційному клімату та довірі інвесторів. На основі аналізу прикладів успішного вирішення спорів через МКА надаються рекомендації для сторін у вирішенні інвестиційних конфліктів. Ця стаття має значення для практиків, академічних дослідників та всіх зацікавлених у сфері міжнародної торгівлі та інвестицій.

Ключові слова: Міжнародний комерційний арбітраж, інвестиційні спори, принципи МКА, сприяння інвестиційному клімату, міжнародна торгівля.

Ivanets M. The role and significance of International Commercial Arbitration in investment disputes.

International commercial arbitration (ICA) is an important dispute resolution mechanism in the field of international trade and investment. In the conditions of constant globalization and the growing integration of the world economy, there is a need to effectively resolve conflicts arising in the sphere of commerce and investment relations. In recent decades, there has been a significant increase in investment disputes related to various aspects of business, from contractual obligations to the protection of foreign investments.

Consideration of investment disputes in the ICA involves the use of the principles of the autonomy of the will of the parties, confidentiality, and finality of decisions, which makes this mechanism particularly attractive for businesses and investors. Scientific research in this area is of great importance for understanding the effectiveness and prospects of the development of the ICA as a tool for resolving investment disputes.

In this context, the analysis of the role and significance of the ICA in investment disputes is of great practical and scientific importance. This article aims to consider the main aspects of International Commercial Arbitration in the context of solving investment conflicts, in particular, to analyze the principles and procedures, consider cases of successful use of the ICA, as well as determine the advantages of this mechanism compared to ordinary court procedures.

This article analyzes the role and significance of International Commercial Arbitration in the context of investment dispute resolution. Important principles and procedures of the ICA that ensure effective and fair resolution of conflicts between business and investors are emphasized. An analysis of the advantages of the ICA compared to traditional court procedures is carried out, in particular its contribution to the investment climate and investor confidence. Based on the analysis of examples of successful dispute resolution through the ICA, recommendations are provided for the parties in resolving investment conflicts. This article has implications for practitioners, academic researchers, and anyone interested in international trade and investment.

Key words: International commercial arbitration, investment disputes, ICA principles, investment climate promotion, international trade.

Постановка проблеми. У сучасному світі, хоча і існують міжнародні норми та договори, спрямовані на регулювання інвестиційних відносин, інвестиційні спори все ще залишаються складними та актуальними питаннями в міжнародній економіці. Ці спори можуть виникати з різних причин, таких як порушення умов інвестиційних угод, дискримінація, неправомірні націоналізації та інші фактори, які призводять до конфліктів між іноземними інвесторами та державами або між інвесторами самими по собі.

В цьому контексті, Міжнародний комерційний арбітраж стає важливим інструментом для вирішення інвестиційних спорів, оскільки він пропонує альтернативу традиційним судовим процедурам. Однак, хоча МКА вже давно визнаний як ефективний засіб вирішення спорів у міжнародній комерції, його роль та значення в контексті інвестиційних суперечок залишаються предметом дослідження та обговорення серед правознавців, бізнесменів та державних органів.

Центральні питання полягають у тому, як МКА може забезпечити справедливе та ефективне вирішення інвестиційних спорів, зокрема через забезпечення незалежності та об'єктивності процесу, визначення критеріїв прийнятності справи для розгляду арбітражем, а також забезпечення виконання та оспорення рішень арбітражу. Також важливо враховувати перспективи розвитку МКА в контексті змін в міжнародному праві та економіці, а також в контексті розширення географічного покриття та участі сторін у рішенні спорів.

Стан опрацювання теми можна оцінити як високий, що свідчить про значний інтерес та активність досліджень у цій області. Наукова спільнота, такі як: Вороняк А.С., Козирева В.П., Макеєва О.М., Мудрик Р.Р., Мироненко І.В., Приходько А.В. та інші, продовжує активно аналізувати різні аспекти та виміри цієї теми, звертаючи увагу на теоретичні основи, практичні виклики та перспективи розвитку.

Мета полягає у систематизації та глибокому аналізі ролі та значення Міжнародного комерційного арбітражу в контексті вирішення інвестиційних спорів.

Вклад основного матеріалу. Взагалі, арбітраж використовується як інструмент вирішення спорів протягом багатьох століть. Цей метод має глибокі корені у різних контекстах, особливо в міжнародній та комерційній сферах. Більшість свого існування арбітраж переживав у напрузі поряд із судами, які, зазвичай, повільно або навіть вороже ставилися до концепції приватного вирішення суперечок між сторонами. Проте на початку ХХ століття країни по всьому світу почали сприймати арбітраж, приймаючи закони, які зобов'язують національні суди виконувати арбітражні угоди і суворо регулюють судовий контроль за рішеннями арбітрів. Походження арбітражу, втрачене в хаосі давнини, проте можна впевнено стверджувати, що вже в найдавніших цивілізаціях Межиріччя, Єгипту та Малої Азії, комерційний арбітраж був широко вживаним. На підтвердження цього, крім непрямих доказів (оповідання про третейські суди в міфології та найдавніші літературні твори), збереглися й документальні свідчення, виявлені археологами (наприклад, угоди єгипетських купців з 2500–2300 років до нашої ери) [4, с. 62].

Термін «міжнародний комерційний арбітраж» (англ. «international commercial arbitration») включає три взаємопов'язані концепції, які відображають різні аспекти цього явища: по-перше, це визначає орган, який спеціалізується на вирішенні міжнародних комерційних спорів; по-друге,

цей термін відноситься до процедури (механізму, порядку) вирішення спорів; по-третє, «міжнародним комерційним арбітражем» називають конкретну комісію арбітрів, яка вирішує певний конфлікт [5, с. 255-256].

Міжнародний комерційний арбітраж, як унікальний метод вирішення спорів, має наступні особливості: конфлікт вирішується третіми об'єктивними особами, арбітрами, які не залежать від сторін або влади відповідної держави; повноваження арбітрів базуються на угоді сторін, що виключає компетенцію державних судів у справі; спори, передані на розгляд арбітражу, можуть мати фактичний, правовий або змішаний характер; розгляд конфлікту проводиться згідно з правом і завершується прийняттям арбітражного рішення, яке є остаточним та зобов'язальним для сторін [6, с. 108]. Однією з основних рис арбітражу є його консенсусний характер. Розбір суперечки арбітром можливий лише за умови, що обидві сторони погодилися на це. Угода між сторонами, як правило, виражається у вигляді арбітражного застереження у контракті перед виникненням конфлікту. Після виникнення суперечки сторони можуть узгодити передачу конкретного спору до міжнародного комерційного арбітражу [1].

Також особливістю цього юридичного інституту є те, що коли сторони зовнішньоекономічного контракту укладають арбітражну угоду та підпорядковують спір арбітражу, вони виключають можливість виникнення спорів з таких контрактів з підведення під юрисдикцію державних судів. Державні суди не можуть розглядати спори, що становлять предмет арбітражної угоди, якщо сторони про це повідомили, за винятком випадків, коли така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана [2].

Значення інвестиційних спорів у сучасній світовій економіці є неабияким, відображаючи складність та динаміку міжнародних економічних відносин. Інвестиційні спори стають важливим аспектом глобального економічного ландшафту, оскільки вони відображають інтереси як іноземних інвесторів, так і держав та інші аспекти бізнес-відносин. Інвестиційні спори можуть виникати з різних причин, таких як порушення умов інвестиційних угод, дискримінація, експропріація та інші фактори, що призводять до конфліктів між іноземними інвесторами та державами або між самими міжнародними інвесторами. Ці спори можуть мати серйозний вплив на стабільність і привабливість інвестиційного клімату в конкретних країнах, а також на загальну довіру до міжнародних бізнес-відносин.

Основні принципи Міжнародного комерційного арбітражу є фундаментальними засадами, які визначають його ефективність та об'єктивність у вирішенні спорів у сфері міжнародної торгівлі та комерційних відносин. Правові норми кожної окремої країни встановлюють принципи міжнародного комерційного арбітражу. Відповідно до цих принципів регламентується процес проведення судових процедур у межах міжнародного комерційного арбітражу. Отже, ці принципи включають: територіальний, автономної волі сторін, конфіденційності, обов'язковості виконання іноземних арбітражних рішень, взаємності та «компетенції компетенції» [3, с. 2-4].

Механізм розгляду інвестиційних спорів в рамках Міжнародного комерційного арбітражу представляє собою систему процедур та практик, що регулюють проведення арбітражного процесу від початку до завершення вирішення спору. Першим етапом механізму є вибір арбітрів або склад арбітражного трибуналу. Сторони мають право самостійно вибирати арбітрів, що дозволяє їм забезпечити об'єктивність та незалежність розгляду спору. Часто сторони домовляються про склад арбітражного трибуналу в рамках угоди про інвестиційний захист або за допомогою спеціальних інституцій арбітражу. Другим етапом є проведення процедури арбітражу, яка включає в себе обмін доказами, підготовку письмових подань, проведення слухань та прийняття рішення арбітражним трибуналом. В процесі арбітражу сторони мають можливість представляти свої позиції, доводити свої аргументи та представляти свідчення та експертні докази. Третім етапом є виконання та оспорення рішень арбітражу. Після того, як арбітражний трибунал ухвалює рішення, воно стає остаточним та підлягає примусовому виконанню. Проте, сторони мають право на оспорення рішення перед національними судами у випадках порушення процедурних норм або з інших юридичних підстав [7].

Роль МКА у вирішенні інвестиційних спорів є важливою та значущою, враховуючи складність та специфіку таких спорів у контексті міжнародних інвестиційних відносин. МКА, як альтернативний механізм вирішення спорів, забезпечує незалежний та об'єктивний розгляд конфліктів між інвесторами та державами або іншими сторонами, що забезпечує ефективність та стабільність міжнародних інвестиційних відносин. Перш за все, МКА забезпечує сторонам гнучкість та

відкритість у вирішенні спорів, дозволяючи їм самостійно вибирати правила процедури, мову та місце проведення арбітражу, а також склад арбітражного трибуналу. Це забезпечує врахування особливостей конкретного спору та інтересів сторін, що сприяє підвищенню ефективності та легітимності рішення. Крім того, МКА забезпечує конфіденційність процедур та рішень, що є важливим аспектом для бізнесу та інвесторів. Це дозволяє сторонам уникнути публічності та зберегти комерційну та конфіденційну інформацію, зберігаючи при цьому конфіденційність своїх бізнес-відносин. Далі, МКА забезпечує остаточність та виконавчість рішень, що сприяє швидкому та ефективному завершенню спору. Остаточні рішення арбітражного трибуналу підлягають примусовому виконанню відповідно до міжнародних конвенцій та національного законодавства, що забезпечує довіру сторін до процесу вирішення спору через МКА.

Рекомендації для сторін у вирішенні інвестиційних конфліктів через Міжнародний комерційний арбітраж становлять важливу складову стратегії участі у такому альтернативному механізмі вирішення спорів. Наукове сприйняття цього питання включає в себе ряд рекомендацій:

1. Стратегічно аналізуйте умови інвестиційної угоди та угоди про арбітраж, щоб упевнитися, що вони відповідають конкретним потребам та інтересам вашої сторони в разі виникнення спору.
2. Ретельно вивчіть та обговоріть зі своїми партнерами вибір правил та місця проведення арбітражу, враховуючи їх ефективність, надійність та зручність.
3. Розробіть стратегію вирішення спору та підготуйтеся до всіх можливих сценаріїв розвитку подій під час арбітражного процесу.
4. Залучіть досвідчених адвокатів або консультантів з міжнародного арбітражу для надання правової підтримки та консультаційних послуг на всіх етапах спору.
5. Виконуйте свої зобов'язання згідно з умовами угоди про арбітраж та рішеннями арбітражного трибуналу, щоб уникнути додаткових конфліктів та проблем у виконанні.

Висновки. Під час дослідження ролі та значення Міжнародного комерційного арбітражу в інвестиційних спорах було виявлено, що цей альтернативний механізм вирішення конфліктів виявляє значний вплив на ефективність та стабільність міжнародних інвестиційних відносин. Результати дослідження підтвердили, що МКА забезпечує незалежний та об'єктивний розгляд спорів, гнучкість та відкритість процедур, а також ефективність та остаточність ухвалених рішень.

Аналіз практичного використання МКА в інвестиційних спорах показав, що ретельне планування, стратегічний підхід та співпраця з досвідченими фахівцями з арбітражу є ключовими чинниками успішного вирішення конфліктів через цей механізм.

Отже, з урахуванням комплексного аналізу та ретельного дослідження ролі та значення МКА в інвестиційних спорах, можна зробити висновок, що цей механізм є важливою складовою сучасного міжнародного бізнесу та відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного та справедливого вирішення інвестиційних конфліктів. Рекомендації, сформульовані на основі отриманих результатів, можуть стати важливим інструментом для сторін, що прагнуть максимізувати успішність використання МКА в розв'язанні інвестиційних спорів та забезпечити стабільність та розвиток міжнародних інвестиційних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. International Arbitration Resources. International Arbitration. International Arbitration Information by Aceris Law LLC. URL: <https://www.international-arbitration-attorney.com/>.
2. Вороняк А.С. Міжнародний комерційний арбітраж: поняття, правова природа та його види. Судова влада України. URL: <https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/publications/538856/>.
3. Козирева В.П. Правовий механізм регулювання міжнародного комерційного арбітражу: конспект лекцій за спеціальністю 081 «Право». 70 с. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33160/4/06_%D0%9F%D0%9C%D0%A0%20%D0%9C%D0%9A%D0%90_%D0%9A%D0%9B.doc.
4. Макеєва О.М., Мудрик Р.Р. Міжнародний комерційний арбітраж: теретико-правові аспекти. Юридичний вісник. 2020. № 3 (56). С. 61–66. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/45734/1/10.pdf>.
5. Мироненко І.В. Міжнародне приватне право: Навчальний посібник (2-ге вид., доповн. і перероб.). К.: Алерта, 2013. 288 с. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6878/1>

6. Приходько А.В. Теоретико-правове дослідження правової природи та видів міжнародного комерційного арбітражу. Наше право. 2014. № 9. С. 144–150. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nashp_2014_9_26.pdf.
7. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. 65 с. URL: <https://icas.org.ua/wp-content/uploads/Reglament-ISAS-pry-TPP-Ukrayiny.pdf>.

УДК 346 (65.9)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.47>

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІКИ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ У КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СТИМУЛЮЮЧОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Курепіна О.Ю.,

кандидат юридичних наук, докторант

*Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»*

ORCID: 0009-0001-2096-7943,

e-mail: o.yu.kurepina@gmail.com

Курепіна О.Ю. Напрями вдосконалення техніки нормопроекткування у сфері державної регуляторної політики у контексті підвищення ефективності стимулюючого правового режиму господарювання.

Обґрунтовано, що саме регуляторним актом закладається майбутня модель правового регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру. Доводиться, що саме від ефективності організації та здійснення регуляторної діяльності залежить ступінь дієвості стимулюючого правового режиму господарювання. Встановлено, що попри очевидну мету як регуляторної, так і правотворчої діяльності досягти підвищення ефективності правового регулювання певних груп суспільних відносин, обрання для цього менш економічно витратного способу правового впливу є особливою ознакою регуляторної діяльності. Виявлено непоодинокі випадки, коли держава, використовуючи різні техніко-юридичні прийоми, виключає з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» групи суспільних відносин, регулювання яких здійснюється із використанням системи правових норм, що є невід'ємним елементом стимулюючого правового режиму господарювання. Стверджується, що обрані державою техніко-юридичні прийоми не завжди відповідають правовій визначеності, «якості закону», які складають сутність принципу верховенства права, що нівелює мету правового регулювання суспільних відносин у прогнозований спосіб. Встановлено, що виключення з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» значного кола суспільних відносин створило передумови для підготовки більшості нормативно-правових актів, які, у тому числі визначають засади впровадження стимулюючого правового режиму господарювання, в обхід вимог, що висуваються до регуляторної діяльності. Обґрунтовано положення про доцільність приведення техніко-юридичних прийомів визначення сфери застосування Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» у відповідність до засад техніки нормопроекткування, втілених у Законі України «Про правотворчу діяльність». Обґрунтовано положення щодо закріплення у ст. 3 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» норми про, те що виключення з-під сфери дії цього Закону відбуваються лише шляхом внесення змін до цього Закону.

Ключові слова: державна регуляторна політика, регуляторна діяльність, стимулюючий правовий режим господарювання, техніка нормопроекткування, принцип верховенства права.

Kurepina O.Yu. Improving normative drafting techniques in the field of state regulatory policy in the context of enhancing the effectiveness of the legal regime stimulating economic activities.

It is argued that the future model of legal regulation of economic relations using a complex of stimulating legal means is laid down precisely by the regulatory act. It is proven that the effectiveness of organizing and conducting regulatory activities determines the degree of effectiveness of the stimulating

legal regime of economic activity. It has been established that despite the obvious purpose of both regulatory and legislative activities to achieve increased efficiency of legal regulation of certain groups of social relations, choosing a less economically costly method of legal influence is a particular feature of regulatory activities. Cases have been identified where the state, using various legal techniques, excludes from the scope of the Law of Ukraine “On the Principles of State Regulatory Policy in the Field of Economic Activity” groups of social relations regulated by a system of legal norms, which is an integral element of the stimulating legal regime of economic activity. It is asserted that the legal techniques chosen by the state do not always correspond to the legal certainty, the “quality of the law”, which constitutes the essence of the rule of law principle, nullifying the purpose of legal regulation of social relations in a predictable manner. It has been established that the exclusion from the scope of the Law of Ukraine “On the Principles of State Regulatory Policy in the Field of Economic Activity” of a significant range of social relations has created conditions for the preparation of most regulatory legal acts, including those defining the principles of implementation of the stimulating legal regime of economic activity, circumventing the requirements imposed on regulatory activities. The provision on the expediency of bringing the legal techniques for determining the scope of application of the Law of Ukraine “On the Principles of State Regulatory Policy in the Field of Economic Activity” in line with the principles of normative drafting techniques embodied in the Law of Ukraine “On Legislative Activity” is substantiated. The provision regarding the inclusion in Article 3 of the Law of Ukraine “On the Principles of State Regulatory Policy in the Field of Economic Activity” of the norm that exceptions from the scope of this Law are made only by amending this Law is substantiated.

Key words: state regulatory policy, regulatory activity, legal regime stimulating economic activities, normative drafting techniques, principle of rule of law.

Постановка проблеми. На даний час предметом активних диспутів виступають питання, пов’язані із визначенням стратегічних підходів до відновлення економіки України, що вбачається за можливе у разі використання потенціалу правових засобів стимулюючого характеру. При цьому у попередніх дослідженнях авторки систему правових норм, що має за мету створення стимулів, преференцій тощо, пропонується розглядати як стимулюючий правовий режим господарювання [1].

Слід зазначити, що правове регулювання сфери господарських відносин відзначається специфікою, яка знаходить вияв у визначенні державою особливого порядку підготовки та прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на регламентацію господарської діяльності. Зокрема, такими особливостями відзначається процес регуляторної діяльності, завершальним етапом якого є прийняття регуляторного акта. І саме регуляторним актом закладається майбутня модель правового регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру.

Відповідно від ефективності організації та здійснення регуляторної діяльності залежатиме ступінь дієвості стимулюючого правового режиму господарювання, що зумовлює потребу проведення дослідження останніх змін у законодавстві України та накопичених за попередні роки певних законодавчих колізій, зумовлених не в останню чергу недоліками техніки нормопроєктування. Зазначене дозволить обґрунтувати шляхи підвищення ефективності державної регуляторної політики, що визначає засади розробки регуляторних актів та інші регуляторні процедури, дотримання яких є важливим для початку підготовчого етапу впровадження стимулюючого правового режиму господарювання.

Стан опрацювання. У науковій літературі широко представлені дослідження, предметом яких виступають окремі аспекти застосування різних видів спеціального режиму господарювання, стимулювання діяльності суб’єктів господарювання із використанням різних форм державної допомоги знайшли висвітлення у працях Ю.Є. Атаманової, В.Е. Вакім, М.Д. Василенка, О.М. Вінник, Л.В. Крупи, О.Е. Ліллемяе, Д.В. Лічак, А.В. Матвєєвої, Т.В. Некрасової, Я.В. Петруненка, О.П. Подцерковного, В.В. Поєдинок, С.В. Серебряка, Д.Ю. Сіюшова, Л.В. Таран, І.М. Феофанової, В.В. Чайковської та ін. Окремі правові аспекти реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності представлені у наукових роботах Т.С. Гудіми, Р.А. Джабраїлова, В.А. Устименка та ін.

В той же час у запропонованому дослідженні приділяється увага недостатньо висвітленим у наукових джерелах питанням, вирішення яких сприятиме обґрунтуванню напрямів вдосконален-

ня техніки нормопроєктування у сфері державної регуляторної політики у контексті підвищення ефективності стимулюючого правового режиму господарювання.

Метою статті є оцінити сучасні тенденції розвитку законодавства України, що визначає засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності, виявити недоліки техніки нормопроєктування у зазначеній сфері та запропонувати шляхи їх усунення з метою створення передумов для підвищення ефективності стимулюючого правового режиму господарювання.

Вклад основного матеріалу. Зважаючи на мету державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності, яка випливає з її легального визначення, наведеного у ст. 1 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003, а саме «... вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності...» [2], можна дійти висновку про притаманність нормопроєктуванню, предметно спрямованому на формування нормативних засад організації господарських відносин, у тому числі тих, що виникають у зв'язку із впровадженням стимулюючого правового режиму господарювання, певних особливостей. Останні знаходять формалізацію у принципах державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності та вимогах, що висуваються до етапів здійснення регуляторної діяльності.

Невипадково, законами України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 та «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 [3] встановлено систему принципів, які покладаються в основу державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності, а, отже, і регуляторної діяльності, та правотворчої діяльності, які хоч і корелюють між собою, але не співпадають.

Попри очевидну мету як регуляторної, так і правотворчої діяльності досягти підвищення ефективності правового регулювання певних груп суспільних відносин, обрання для цього менш економічно витратного способу правового впливу є особливою ознакою регуляторної діяльності. Зокрема, «ефективність» як принцип державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності визначається у Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» як «забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян та держави» [2].

Змістовно зазначений принцип найбільш повно розкривається у аналізі проєкту регуляторного акта, у якому розробник такого акта, з-поміж іншого, повинен:

визначити очікувані результати прийняття запропонованого регуляторного акта, у тому числі здійснити розрахунок очікуваних витрат та вигод суб'єктів господарювання, громадян та держави внаслідок дії регуляторного акта;

обґрунтовано довести, що досягнення запропонованим регуляторним актом встановлених цілей є можливим з найменшими витратами для суб'єктів господарювання, громадян та держави;

обґрунтовано довести, що вигоди, які виникатимуть внаслідок дії запропонованого регуляторного акта, виправдовують відповідні витрати у випадку, якщо витрати та/або вигоди не можуть бути кількісно визначені;

оцінити можливість впровадження та виконання вимог регуляторного акта залежно від ресурсів, якими розпоряджаються органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, які повинні впроваджувати або виконувати ці вимоги (ст. 8 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності») [2].

У зв'язку з цим привертає увагу думка В.В. Поєдинок про те, що етапи здійснення аналізу регуляторного впливу, передбачені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», зовні є доволі подібними до етапів оцінки впливу в Європейському Союзі [4, с. 220, 226].

Саме економічна ефективність правових засобів стимулювання економіки, які сукупно формують стимулюючий правовий режим господарювання, є ключовим показником, що має важливе значення для оцінки доцільності розробки та прийняття відповідних нормативно-правових актів. Зазначена теза знаходить підтвердження у правовій практиці Європейського Союзу, особливо в частині формування засад державної допомоги суб'єктам господарювання.

Так, у Програмі модернізації державної допомоги (State Aid Modernisation), затвердженій Європейською Комісією від 08.05.2012 [5], окремо наголошується на важливості забезпечення дотримання принципу попереднього оцінювання. Сутність зазначеного принципу, як зазначає О.Е. Ліллемяе, полягає у тому, що надзвичайно важливо здійснювати оцінку необхідності надання державної допомоги, ефективність її використання та вплив на добробут суспільства та конкуренцію. Додатково дослідниця приділяє увагу існуванню європейського тесту балансування, який дозволяє визначити виправданість того чи іншого заходу державної допомоги. Як зауважує О.Е. Ліллемяе, використовуючи тест балансування можна з'ясувати чи викликатиме державна допомога певні зміни у поведінці підприємства та чи сприятиме отриманню економічної вигоди, що, залежно від результатів тесту, свідчатиме про ступінь ефективності витрачання державних ресурсів [6, с. 74-75].

В той же час вітчизняний досвід правотворчої діяльності свідчить про непоодинокі випадки, коли держава, використовуючи різні техніко-юридичні прийоми, виключає з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» групи суспільних відносин, регулювання яких здійснюється із використанням системи правових норм, що є невід'ємним елементом стимулюючого правового режиму господарювання.

При цьому обрані державою техніко-юридичні прийоми не завжди відповідають правовій визначеності, «якості закону», які складають сутність принципу верховенства права. Зазначене нівелює мету правового регулювання суспільних відносин у прогнозованій спосіб, виключаючи нечіткість, незрозумілість та непередбачуваність рішень з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб.

Зокрема, поширеною є практика внесення змін до окремих актів законодавства України із фіксацією правової норми, згідно з якою ті чи інші відносини або їх складові виключаються з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». При цьому такі зміни жодним чином не узгоджені із зазначеним Законом. Адже слідуючи вимогам правової визначеності та «якості закону», відповідні випадки виключення з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» мають бути передбачені саме в цьому Законі у межах ст. 3 «Сфера дії Закону».

Зокрема, слід погодитися з висновками науковців-господарників, які відзначають, що значна питома вага виключень з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» припадає на податкові відносини [7, с. 15]. Зважаючи на те, що надання податкових пільг, відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів чи інших обов'язкових платежів визнається однією з форм державної допомоги (п. 3 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 01.07.2014 [8]), зазначене питання значно більшого науково-практичного значення.

Зокрема, про такі випадки красномовно свідчать деякі положення Податкового кодексу України від 02.12.2010 (далі – ПК України), якими було його доповнено шляхом внесення відповідних змін. Так, згідно з абз. 5 пп. 266.4.2 п. 266.4 ст. 266 ПК України, на рішення сільських, селищних, міських рад про встановлення пільг з податку, що сплачується на відповідній території, з об'єктів нежитлової нерухомості, що розташовані на території індустріального парку та перебувають у власності учасників індустріального парку, включеного до Реєстру індустріальних парків, не поширюється дія Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Додатково можна навести норми абз. 1-4 п. 11 підрозділу 6 розділу XX ПК України, якою встановлено, що тимчасово, до 1 січня 2035 року, в частині плати за землю за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, що використовуються в рамках реалізації інвестиційних проектів із значними інвестиціями (крім інвестиційних проектів у сферах добування з метою подальшої переробки та/або збагачення корисних копалин) відповідно до Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні», органи місцевого самоврядування можуть:

встановлювати ставки земельного податку та орендну плату за землі державної та комунальної власності в розмірі, меншому ніж розмір земельного податку, встановлений рішенням відповідного органу місцевого самоврядування для певної категорії земель, що сплачується на відповідній території;

звільняти від сплати земельного податку.

До таких рішень органів місцевого самоврядування та/або рішень про внесення змін до таких рішень не застосовуються вимоги, встановлені як окремими статтями ПК України, так і Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [9].

ПК України містить застереження і щодо інших випадків, коли норми Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» не застосовуються до відносин з встановлення податкових пільг.

Серед інших техніко-юридичних прийомів, які дозволяють розширити перелік виключень з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», можна виділити прийняття законів України, предмет регулювання яких не стосується засад державної регуляторної політики та регуляторної діяльності, але у прикінцевих та перехідних положеннях містяться правові норми, якими вносяться зміни до зазначеного Закону.

У якості одного з таких прикладів можна навести Закон України «Про матеріали і предмети, призначені для контакту з харчовими продуктами» від 03.11.2022, який ще не набрав чинності, окрім деяких пунктів, зазначених у Розділі VII «Прикінцеві та перехідні положення». Зокрема, ст. 3, яка передбачає виключення з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», було доповнено новими абзацами такого змісту:

«нормативно-правових актів, що містять положення, спрямовані на виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами - членами, з іншої сторони, у тому числі додатків до неї;

нормативно-правових актів, що містять положення, спрямовані на виконання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору та Декларації про її доповнення, інших міжнародних договорів України з НАТО та/або уповноваженими органами НАТО;

нормативно-правових актів, що містять положення, пов'язані з будь-якою стадією укладення, ратифікації, затвердження, прийняття, приєднання, виконання, пролонгації, реєстрації, припинення дії та/або зупинення дії міжнародних договорів України» (пп. 2 п. 4) [10].

Зазначені зміни до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» вже набрали чинності, втім назвати їх позитивними навряд чи можливо.

Насамперед, це пов'язано з тим, що внаслідок зазначених вище змін регуляторна діяльність з підготовки більшості нормативно-правових актів, які створюють передумови для впровадження стимулюючого правового режиму господарювання, на даний час не здійснюється. І це, перш за все, стосується системно важливих актів законодавства України у сфері надання державної допомоги суб'єктам господарювання.

Зокрема, до числа таких нормативно-правових актів відносяться критерії оцінки допустимості окремих категорій державної допомоги, які затверджуються на підзаконному рівні актами Кабінету Міністрів України.

Зокрема, на веб-сайті Державної регуляторної служби України у рубриці «Аналіз проектів регуляторних актів» у переліку проектів регуляторних актів [11] відсутні відомості про проходження процедури погодження щодо Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг із створення та/або добору, організації та поширення масової інформації, які є послугами, що становлять загальний економічний інтерес (далі – Критерії від 11.07.2023) [12], Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для рекреаційної інфраструктури [13], Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес [14], Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання в галузі цивільної авіації (далі – Критерії від 12.01.2024) [15] тощо.

Слід зазначити, що до внесення зазначених вище змін, нормативно-правові акти, якими встановлювалися критерії оцінки допустимості окремих категорій державної допомоги, проходили регуляторні процедури. Так, Державною регуляторною службою України здійснювались встановлені законодавством України заходи щодо погодження нормативно-правових актів, якими було затверджено Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання у вугільній галузі (рішення про погодження від 02.04.2020 № 206) [16], Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для підтримки культури та збереження

культурної спадщини (рішення про погодження від 14.06.2022 № 180) [17], Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для забезпечення розвитку регіонів та для підтримки малого та середнього підприємництва (рішення про погодження від 18.07.2022 № 238) [18] тощо.

Варто зауважити, що обрана Верховною Радою України підстава для виключення з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» відносин з прийняття регуляторних актів, що містять положення, спрямовані на виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [19], навряд чи може бути визнана юридично обґрунтованою та такою, що сприяє коректній імплементації у національне законодавство як зазначеної Угоди, так і *acquis communautaire* Європейського Союзу, в цілому. Зазначене можна аргументувати наступним:

По-перше, вище перелічені нормативно-правові акти, якими було затверджено критерії оцінки допустимості окремих категорій державної допомоги (прийняті до та після внесення описаних вище змін), розроблялись з метою виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

По-друге, імплементація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та *acquis communautaire* Європейського Союзу має відбуватися із урахуванням переваг та недоліків, у тому числі економічного ефекту, для національної правової та економічної системи. І цьому має сприяти регуляторна діяльність.

Зокрема, як зазначено у Розділі IV «Формування та виконання загальнодержавної програми» Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21.11.2002, реалізація принципів узгодженості, поступовості та планомірності процесу наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу передбачає визначення пріоритетних напрямів його розвитку і концентрацію зусиль органів державної влади України у цих напрямках, а також *необхідність урахування позитивних і небажаних наслідків застосування в Україні законодавчих актів, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу.*

Додатково у Розділі IV зазначеної Концепції наголошується на наступному:

«З метою поступового наближення законодавства України необхідно у процесі нормотворчої діяльності враховувати законодавчі акти Європейського Союзу настільки, наскільки це доцільно для України з огляду на економічні, політичні, фінансові та соціальні наслідки прийняття відповідних правових норм, адаптованих до вимог законодавства Європейського Союзу.

В основу оцінки впливу законодавства України, адаптованого до законодавства Європейського Союзу, *необхідно покласти комплексний підхід, який ґрунтується на врахуванні не тільки ресурсних показників, а й впливу цього процесу в цілому на всі сфери життєдіяльності суспільства, у тому числі на зростання обсягу виробництва валового внутрішнього продукту.»* [20] (курсив мій – ОК).

По-третє, регуляторна діяльність має виступати запобіжником прийняття нормативно-правових актів, які передбачають адаптацію національного законодавства, у тому числі з питань, пов'язаних з впровадженням та функціонуванням стимулюючого правового режиму господарювання, до права Європейського Союзу у спосіб, що суперечить положенням відповідних правових актів Європейського Союзу.

У зв'язку з цим слід підтримати думку В.А. Устименка, який вважає, що у процесі імплементації актів права Європейського Союзу доцільно вживати заходів з недопущення суперечливого чи некоректного втілення європейських правових норм у національне законодавство. Для посилення власної аргументації дослідник наводить вислів голови Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу Іванни Климпуш-Цинцадзе, у якому вона наголосила «...ми бачимо таку практику, що подекуди урядові законопроекти не повністю враховують право ЄС, подекуди до другого читання вони спотворюються до невпізнаності. Ми стикалися в нашому Комітеті з тим, що стаємо такою останньою точкою можливості зупинити порушення права ЄС...» [21, с. 66; 22].

Втім не завжди вдається запобігти випадкам некоректної імплементації актів права Європейського Союзу у національне законодавство, про що може свідчити наступний приклад правотворчої діяльності. Зокрема, п. 2 Критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес, затверджених

постановою Кабінету Міністрів України від 05.01.2024 р. № 12 (далі – Критерії від 05.01.2024), визначаючи сферу застосування нормативно-правового акта, закріпив положення, згідно з яким Критерії від 05.01.2024 *не поширюються на проведення оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес в окремих сферах господарської діяльності, щодо яких затверджені окремі критерії оцінки допустимості державної допомоги* [14].

Втім у Комунікації Комісії про застосування правил державної допомоги Європейського Союзу до компенсації, що надається за надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес від 11.01.2012 № 2012/С 8/02 (далі – Комунікація Комісії № 2012/С 8/02) [23] відсутні такого роду застереження щодо сфери застосування, як це передбачено у Критеріях від 05.01.2024.

Більше того, подібне застереження не враховує системного характеру Критеріїв від 05.01.2024, які відтворюють критерії напрацьовані Судом Справедливості у справі Altmark (отримали втілення у Комунікації Комісії № 2012/С 8/02) та визначають умови, за яких компенсація витрат на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес, не становить державну допомогу суб'єктам господарювання. Зазначене отримало закріплення у п. 4 Критеріїв від 05.01.2024 та, відповідно, має застосовуватися до всіх випадків, коли надається компенсація витрат за надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес, незалежно від факту наявності чи відсутності окремих критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес у певних сферах господарської діяльності, а також часового періоду прийняття таких критеріїв – до чи після затвердження Критеріїв від 05.01.2024. І саме такий підхід отримав вияв у Комунікації Комісії № 2012/С 8/02.

Додатково спостерігається невідповідність підходів, втілених у Критеріях від 05.01.2024 та окремих критеріях оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес у певних сферах господарської діяльності, у частині встановлення правових підстав виконання зобов'язання щодо надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес. Зокрема, у пп. 1 п. 4 Критеріїв від 05.01.2024 зазначено, що суб'єкт господарювання, що отримує компенсацію, повинен фактично виконувати зобов'язання щодо надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес, які повинні бути чітко визначені «договором, регуляторним (розпорядчим) чи іншим актом» (курсив мій – ОК). В той час як у Критеріях від 11.07.2023 та Критеріях від 12.01.2024 міститься дещо інше формулювання, а саме «...визначені в договорі та/або нормативно-правовому, та/або розпорядчому акті» (відповідно пп. 1 п. 7 та пп. 1 п. 19) (курсив мій – ОК).

У зв'язку з цим можна припустити, що дотримання вимог, що висуваються до регуляторної діяльності, могло б запобігти ще на підготовчому етапі закладенню правових колізій у Критеріях від 05.01.2024 та згаданих вище критеріях.

Вбачається, що вже зараз доцільно вжити заходів щодо приведення техніко-юридичних прийомів визначення сфери застосування Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» у відповідність до засад техніки нормопроекування, втілених у Законі України «Про правотворчу діяльність», не зважаючи на те, що введення в дію норм зазначеного Закону відкладено у часі. При цьому важливо забезпечити практичну реалізацію положень ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», якою встановлено вимоги до змісту нормативно-правового акта, а саме щодо: відповідності норм права, що містяться у нормативно-правовому акті, нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили; спорідненості та логічної послідовності викладення норм права (зокрема, до нормативно-правового акта включаються лише ті норми права, що стосуються його предмета регулювання).

Вищенаведений аналіз додатково наводить на думку щодо доцільності закріплення у ст. 3 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» норми про, те що виключення з-під сфери дії цього Закону відбуваються лише шляхом внесення змін до цього Закону. Більш широкі за змістом пропозиції щодо внесення змін до ст. 12 Закону України «Про правотворчу діяльність» у частині закріплення щодо первинного закону (закону, що системно регулює окрему сферу суспільних відносин) прийому юридичної техніки, згідно з яким проєкт закону, що регулює суспільні відносини інакше, ніж первинний закон, має обов'язково супроводжуватися проєктом закону про внесення змін до первинного закону представлено у окремій авторській статті [24].

Висновки. За підсумками виконаного дослідження можна дійти наступних висновків:

обґрунтовано, що саме регуляторним актом закладається майбутня модель правового регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру. Доводиться, що саме від ефективності організації та здійснення регуляторної діяльності залежить ступінь дієвості стимулюючого правового режиму господарювання;

встановлено, що попри очевидну мету як регуляторної, так і правотворчої діяльності досягти підвищення ефективності правового регулювання певних груп суспільних відносин, обрання для цього менш економічно витратного способу правового впливу є особливою ознакою регуляторної діяльності. У зв'язку з цим аргументовано, що саме економічна ефективність правових засобів стимулювання економіки, які сукупно формують стимулюючий правовий режим господарювання, є ключовим показником, що має важливе значення для оцінки доцільності розробки та прийняття відповідних нормативно-правових актів;

виявлено, за підсумками аналізу вітчизняного досвіду правотворчої діяльності, непоодинокі випадки, коли держава, використовуючи різні техніко-юридичні прийоми, виключає з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» групи суспільних відносин, регулювання яких здійснюється із використанням системи правових норм, що є невід'ємним елементом стимулюючого правового режиму господарювання;

стверджується, що обрані державою техніко-юридичні прийоми не завжди відповідають правовій визначеності, «якості закону», які складають сутність принципу верховенства права, що нівелює мету правового регулювання суспільних відносин у прогнозований спосіб, виключаючи нечіткість, незрозумілість та непередбачуваність рішень з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб;

виявлено наступні найбільш поширені прийоми юридичної техніки, із використанням яких всупереч вимогам правової визначеності та «якості закону» розширюється перелік виключень з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»: 1) внесення змін до окремих актів законодавства України із фіксацією правової норми, згідно з якою ті чи інші відносини або їх складові виключаються з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та які жодним чином не узгоджуються із зазначеним Законом; 2) прийняття законів України, предмет регулювання яких не стосується засад державної регуляторної політики та регуляторної діяльності, але у прикінцевих та перехідних положеннях містяться правові норми, якими вносяться зміни до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»;

встановлено, що виключення з-під сфери дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» значного кола суспільних відносин створило передумови для підготовки більшості нормативно-правових актів, які, у тому числі визначають засади впровадження стимулюючого правового режиму господарювання, в обхід вимог, що висуваються до регуляторної діяльності;

обґрунтовано, що регуляторна діяльність має виступати запобіжником прийняття нормативно-правових актів, які передбачають адаптацію національного законодавства, у тому числі з питань, пов'язаних з впровадженням та функціонуванням стимулюючого правового режиму господарювання, до права Європейського Союзу у спосіб, що суперечить положенням відповідних правових актів Європейського Союзу;

обґрунтовано положення про доцільність приведення техніко-юридичних прийомів визначення сфери застосування Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» у відповідність до засад техніки нормопроєктування, втілених у Законі України «Про правотворчу діяльність», не зважаючи на те, що введення в дію норм зазначеного Закону відкладено у часі;

обґрунтовано положення щодо закріплення у ст. 3 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» норми про, те що виключення з-під сфери дії цього Закону відбуваються лише шляхом внесення змін до цього Закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курепіна О.Ю. Стимулюючий правовий режим господарювання у системі господарського права: поняття та співвідношення зі спеціальним режимом господарювання. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 18–40. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.03.018>.

2. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.
3. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
4. Посидинок В.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: моногр. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.
5. EU State Aid Modernisation (SAM). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions COM/2012/0209 final dated May 8, 2012. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52012DC0209>.
6. Ліллемяе О.Е. Господарсько-правове забезпечення державної допомоги суб'єктам господарювання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Київ, 2016. 201 с.
7. Устименко В., Джабраїлов Р., Гудіма Т. Пріоритетні напрями формування правового поля повоєнного відновлення економіки України. *Право України*. 2023. № 9. С. 9–23.
8. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.
9. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
10. Про матеріали і предмети, призначені для контакту з харчовими продуктами: Закон України від 03.11.2022 № 2718-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2718-20#Text>.
11. Аналіз проектів регуляторних актів. *Офіційний вебпортал Державної регуляторної служби України*. URL: https://www.drs.gov.ua/analysis_projects/.
12. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг із створення та/або добору, організації та поширення масової інформації, які є послугами, що становлять загальний економічний інтерес, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2023 № 704. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2023-%D0%BF#Text>.
13. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання для рекреаційної інфраструктури, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 № 1175. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2023-%D0%BF#Text>.
14. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на надання послуг, що становлять загальний економічний інтерес, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 05.01.2024 № 12. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/12-2024-%D0%BF#Text>.
15. Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання в галузі цивільної авіації, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2024 № 26. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26-2024-%D0%BF#Text>.
16. Рішення про погодження проекту регуляторного акта від 02.04.2020 № 206. *Офіційний вебпортал Державної регуляторної служби України*. URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/206.pdf>.
17. Рішення про погодження проекту регуляторного акта від 14.06.2022 № 180. *Офіційний вебпортал Державної регуляторної служби України*. URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/rish-180.pdf>.
18. Рішення про погодження проекту регуляторного акта від 18.07.2022 № 238. *Офіційний вебпортал Державної регуляторної служби України*. URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/238.pdf>.
19. Угода про асоціацію між Україною, з однією стороною, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони:

- Угода від 27.06.2014 р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
20. Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалена Законом України від 21.11.2002 № 228-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text>.
 21. Устименко В.А. Політико-правові детермінанти повоєнного розвитку економіки України. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 5. С. 64–71.
 22. Комітет заслухав звіти міністерств про стан виконання Угоди про асоціацію з ЄС. *Офіційний веб-сайт Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу*. URL: <https://comeuroint.rada.gov.ua/news/74015.html>.
 23. Communication from the Commission on the application of the European Union State aid rules to compensation granted for the provision of services of general economic interest (Text with EEA relevance) 2012/C 8/02. *Офіційний веб-сайт Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52012XC0111%2802%29>.
 24. Курепіна О.Ю. Право ЄС та особливості його впливу на формування засад стимулюючого правового режиму господарювання в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 4. С. 151–177. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-4-151>.

УДК 341.217

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.48>

ПРОГРАМА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ТА ЕЛЕКТРОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Марасін О.В.,
аспірант

*Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»*
ORCID: <http://orcid.org/0009-0003-7579-5178>
e-mail: marasin0222@gmail.com

Марасін О.В. Програма повоєнного відновлення України як основа розвитку електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури.

Стаття присвячена визначенню розвитку вітчизняного електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури на основі такого господарсько-правового засобу як програми повоєнного відновлення України з урахуванням підходів ЄС у правовому регулюванні декарбонізації сфери транспорту. Європейська комісія прийняла Комюніке до Європейського Парламенту, Європейської Ради, Європейського Економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Допомога та відновлення України» 18.05.2022 року, де надання грошових коштів на повоєнне відновлення України обумовлено дотриманням нашою країною актуальних європейських політик та стандартів однією із яких є декарбонізація. Тому Україна має проводити повоєнне відновлення з урахуванням досвіду та підходів, окреслених міжнародними актами ЄС. Національною радою з відновлення України від наслідків війни, консультативно-дорадчим органом при Президентові України запропоновано проект Плану відновлення України.

На основі аналізу положень складової проекту Плану відновлення України «Відновлення та розбудова інфраструктури» зроблено висновок, що він є господарсько-правовим засобом програмного характеру.

Він закладає системний підхід щодо більш активного використання електромобільного транспорту та розвитку електростанцій. План визначає короткострокові, середньострокові та стратегічні завдання розвитку електромобільної інфраструктури. Загальні програмні підходи, визначені у цьому акті відповідають напрямам, закладеним нормативно-правовими актами, що приймалися для регулювання питань екологізації вітчизняної транспортної сфери до війни, а також загальним напрямом розвитку інфраструктури зарядки електромобільного транспорту, окреслених міжнародними актами, що прийняті у ЄС. Недоліком є те, що передбачається повний перехід на електротранспорт для перевезення пасажирів на міських та приміських маршрутах у середньостроковій перспективі, що є вкрай обмеженим строком. У Плані доцільно використовувати об'єктивні показники розвитку системи електрозаправних станцій, що встановлені у вітчизняних нормативно-технічних актах. Також напрями розвитку електротранспорту та мережі електрозаправних станцій має відображатись у програмах комплексного відновлення області, території територіальної громади.

Ключові слова: сталий розвиток, декарбонізація, електромобільний транспорт, електромобільна інфраструктура, повоєнне відновлення.

Marasin O.V. Ukraine's post-war recovery program as a basis for the development of electric vehicles and electric infrastructure.

The article is devoted to the determination of the development of domestic electric vehicle transport and electric vehicle infrastructure on the basis of such an economic and legal instrument as the post-war recovery program of Ukraine, taking into account EU approaches in the legal regulation of decarbonization of the transport sector. The European Commission adopted the Communiqué to the European Parliament,

the European Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Assistance and Reconstruction of Ukraine» on 18.05.2022, where the provision of funds for the post-war reconstruction of Ukraine is conditioned by our country's compliance with current European policies and standards, one of which there is decarbonization. Therefore, Ukraine should carry out post-war reconstruction taking into account the experience and approaches outlined by the international acts of the EU. The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, a consultative and advisory body under the President of Ukraine, proposed a draft Plan for the Recovery of Ukraine. Based on the analysis of the provisions of the project component of the Recovery Plan of Ukraine «Restoration and development of infrastructure». It was concluded that the project of the Recovery Plan of Ukraine and its component «Recovery and development of infrastructure» is an economic and legal instrument of a programmatic nature. It establishes a systematic approach to the more active use of electric vehicles and the development of electric charging stations. The plan defines short-term, medium-term and strategic tasks for the development of electric mobility infrastructure. The general program approaches defined in this act correspond to the directions established by the normative legal acts that were adopted to regulate the issues of environmentalization of the domestic transport sector before the war, as well as the general directions of the development of the charging infrastructure of electric vehicles, outlined by the international acts adopted in the EU. The disadvantage is that a complete transition to electric transport for the transportation of passengers on urban and suburban routes is foreseen in the medium term, which is an extremely limited period. In the Plan, it is expedient to use the objective indicators of the development of the system of electric filling stations, which are established in the domestic regulatory and technical acts. Also, the directions of the development of electric transport and the network of electric gas stations should be reflected in the programs of comprehensive restoration of the region, the territory of the territorial community.

Key words: sustainable development, decarbonization, electric vehicle transport, electric vehicle infrastructure, post-war recovery.

Постановка проблеми. Автомобільний транспорт має важливе значення для розвитку сучасного міста, адже урбанізація без розвинутої транспортної мережі населеного пункту не можлива. Він забезпечує перевезення вантажу на значні відстані, завдяки чому відбувається функціонування ланцюгів постачання. Проте автомобіль породжує і низку проблем, адже він є джерелом негативного впливу на якість повітря, породжує шумове забруднення, спричиняє викид значної кількості парникових газів.

Широкомасштабні бойові дії, що відбуваються зараз в Україні істотно підвищили рівень викидів двоокису вуглецю у атмосферне повітря. Так, за даними експертів-екологів упродовж 12 місяців після початку широкомасштабної агресії рівень парникових газів, що утворилися внаслідок цього склали 120 млн. тон CO₂ [1]. Тому нагальним є запровадження декарбонізації транспортної системи України, що буде забезпечувати виконання завдань сталого розвитку нашої країни, окреслених Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку на період до 2030 року» № 722/2019 від 30 вересня 2019 року.

Одним із напрямів екологізації автомобільної галузі та галузі перевезення пасажирів є стимулювання переходу до більш широкого використання електромобілів. Загальносвітовою тенденцією є зростання кількості виробництва екологічного транспорту. Наприклад, один із провідних світових виробників електромобілів «компанія Tesla прозвітувала, що у 4 кварталі 2023 року виготовила майже 495 тис електромобілів, а загалом за рік поставки електромобілів зросли на 38% – до 1,81 млн авто.» [2]. В той же час необхідною умовою для більш активного використання цього виду транспорту є наявність розгалуженої системи їх заряджання. Можливість швидко та гарантовано підзарядити електромобіль є одним із визначальних моментів при прийнятті рішення про заміну автомобіля з бензиновим двигуном на електромобіль.

Необхідність проведення декарбонізації транспортної системи України на основі використання електромобільних транспортних засобів обумовлена і тим, що повоєнне відновлення буде відбуватись за істотної фінансової підтримки від європейських донорів. Так, Європейська комісія прийняла Комюніке до Європейського Парламенту, Європейської Ради, Європейського Економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Допомога та відновлення України» 18.05.2022 року, де надання грошових коштів на повоєнне відновлення України обумовлено дотриманням нашою країною актуальних європейських політик та стандартів [3]. Сталий розвиток і така її складова як декарбонізація є однією із основних політик, що проводиться давно і послідовно

у ЄС, а тому і для України необхідним напрямом повоєнного відновлення стає запровадження широкого використання електромобільного транспорту як доцільного напрямку сталого розвитку. В той же час для масового впровадження електромобільного транспорту необхідно забезпечити достатню кількість зарядних станцій.

З огляду на викладене, **актуальним** є визначення розвитку вітчизняного електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури на основі такого господарсько-правового засобу як програми повоєнного відновлення України з урахуванням підходів ЄС у правовому регулюванні декарбонізації сфери транспорту.

Стан опрацювання проблеми. Загальнотеоретичні питання правового регулювання транспортної системи України ґрунтовно розкрили у своїх працях О.В. Клепікова, Е.М. Деркач. Правове забезпечення діяльності залізничного транспорту дослідили І.В. Булгакова, В.В. Кадала, С.М. Павлюк. Проблеми правових основ діяльності підприємств міського електротранспорту розкрила В.В. Родіна. Питання господарсько-правового забезпечення повоєнного відновлення України дослідили у своїх статтях Т.С. Гудіма, В.Г. Олюха, Я.В. Петруненко, В.В. Резнікова, В.А. Устименко. Господарсько-правове забезпечення сталого розвитку досліджено у працях А.Г. Бобкової, Р.А. Джабраїлова, В.А. Устименка та О.В. Шаповалової.

Питання розвитку «зеленого» транспорту в Україні з позицій дотримання екологічної рівноваги розглядали: Я.І. Глущенко, Я.В. Громова, О.В. Гуренкова, Т.В. Тимочко, О.В. Устюшенко.

Однак належної уваги науковців до питань програмного забезпечення розвитку електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури у контексті повоєнного відновлення України з урахуванням досвіду ЄС не простежується.

Метою цього дослідження є розкриття стимулюючого впливу на розвиток електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури такого господарсько-правового засобу як програми повоєнного відновлення України з урахуванням підходів, запроваджених щодо сталого розвитку автомобільного транспорту у ЄС.

Виклад основного матеріалу. Посилення реалізації політики сталого розвитку відбувається в нашій країні після підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Не виключенням є і сфера транспорту, державна політика екологізації якої проводилась до початку повномасштабного вторгнення, хоча і не послідовно. Позитивним є те, що програмні завдання екологізації господарської діяльності окреслювались на рівні законів, а негативним є те, що транспортна галузь не отримувала у цих нормативно-правових актах належної уваги.

Наприклад, Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 року № 2818-VI для транспортної галузі окреслював такі завдання: до 2015 року встановлення протишумових споруд/екранів (у місцях, де населені пункти розташовані поблизу автомагістралей) у населених пунктах з кількістю населення не менш як 500 тис. осіб та до 2020 року у населених пунктах з кількістю населення не менш як 250 тис. осіб; створення до 2015 року економічних умов для розвитку інфраструктури екологічно чистих видів транспорту, зокрема громадського, збільшення до 2020 року частки громадського транспорту в загальній інфраструктурі на 25%; зменшення викидів пересувними джерелами шляхом встановлення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах до 2015 року відповідно до стандартів Євро-4, до 2020 року Євро-5 [4].

Проте конкретних заходів та показників із розвитку інфраструктури екологічно чистих видів транспорту передбачено не було, як наслідок не спостерігаємо виконання окресленого завдання – до 2020 року збільшення частки громадського транспорту в загальній інфраструктурі на 25%.

Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28.02.2019 року № 2697-VIII визначає транспорт нарівні з промисловістю та енергетикою серед основних джерел викидів парникових газів в Україні, а автотранспорт не тільки серед основних забруднювачів атмосферного повітря, але і серед основних джерел викидів парникових газів в Україні. Серед очікуваних результатів – перехід у 2030 році більшості транспорту на екологічно безпечніші джерела пального [5].

Тут також не важко побачити відсутність чіткості у визначенні напрямів екологізації транспорту України і автомобільного транспорту зокрема. Так, конкретно не визначено які саме види транспорту та у якій кількості, на які види енергії мають перейти, а також не вказано і показники які будуть свідчити про реалізацію визначених екологічною політикою завдань екологізації сфери вітчизняного транспорту.

Недаремно В.А. Устименко та Р.А. Джабраїлов вказують на необхідності закріплення у ГК України принципів сталого розвитку, які у триєдиному взаємозв'язку екологічного, соціального та економічного компонентів мають справити вирішальний вплив на формування та реалізацію основних напрямів державної політики [6, с. 184]. Дійсно, це дозволило б при формуванні програмних документів з екологізації господарської діяльності більш чітко формулювати зміст напрямів державного впливу на відповідну сферу.

Війна, розпочата у лютому 2022 року спричинила значні руйнування інфраструктури нашої країни та призвела до катастрофічного впливу на природне довкілля, а відтак актуалізувалось і необхідність відновлення України на принципах сталого розвитку. «В Україні реалізується державна економічна політика щодо підвищення майнової відповідальності забруднювачів довкілля... У подальшій перспективі суб'єкти господарювання, які здійснюють негативний вплив на навколишнє природне середовище, мають отримати такі трансакційні витрати, спричинені податковим навантаженням, які перевищать витрати на запровадження необхідних заходів для усунення негативного впливу на довкілля.» [7, с. 50].

Згідно з Указом Президента України від 21.04.2022 року № 266/2022 при Президентіві України **створено** консультативно-дорадчий орган – **Національну раду з відновлення України від наслідків війни**. Реалізуючи свої функції Національна рада з відновлення України від наслідків війни запропонувала проект Плану відновлення України. Однією із складових цього документу є матеріали робочої групи «Відновлення та розбудова інфраструктури», розроблених у липні 2022 року, розділ 6 якого виділяє окремо сферу автомобільного, міського електричного транспорту загального користування. Розвиток інфраструктури для електромобілів тут визначено як одну з ключових можливостей для відновлення України. Взагалі План відновлення України містить короткострокові, середньострокові та довгострокові етапи, що є позитивним моментом, адже це свідчить про системність підходу та дозволяє чітко контролювати етапи реалізації завдань, вносити необхідні корективи під час конкретного їх втілення в життя.

На першому етапі у короткостроковій перспективі (строк один рік) Планом вбачається необхідним здійснювати розвиток інфраструктури та підвищення доступності об'єктів/пристроїв для зарядження електричних транспортних засобів з урахуванням розвитку технологій заряджання, мобільного зв'язку з доступом до швидкісного інтернету на автомобільних дорогах загального користування. (п. 5) [8, с. 129].

У середньостроковій перспективі (строк виконання 3 роки) передбачено, що на автомобільних дорогах загального користування проектування нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту, поточного середнього ремонту автомобільних доріг загального користування (їх складових) буде проводитись з урахуванням вимог до розміщення на автомобільних дорогах загального користування об'єктів, призначених для зарядження електромобілів, передбачених оновленим у 2022 році до ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій» (п. 10) [8, с. 132]. Відповідно до п. 13 Плану проектування нового будівництва, реконструкції, капітального ремонту, поточного середнього ремонту та поточного ремонту автомобільних доріг загального користування (їх складових) з урахуванням вимог до розміщення на автомобільних дорогах загального користування об'єктів, призначених для зарядження електромобілів, передбачених оновленим у 2022 році до ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій». Також у середньостроковій перспективі на міських та приміських маршрутах має відбутись повний перехід на електротранспорт (п. 19) [8, с. 133].

Тут треба наголосити, що це завдання певним чином суперечить п. 9 ст. 5 Закону України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електротранспортної інфраструктури та електричних транспортних засобів» від 24.02.2023 № 2956-ІХ відповідно до якого виключно електробуси допускаються до перевезень пасажирів на міських автобусних маршрутах загального користування в режимі регулярних пасажирських перевезень у містах районного та обласного значення лише з 1 січня 2036 року [9]. Тобто вказаний Закон визначає більш тривалий строк переходу до використання електротранспорту на міських пасажирських перевезеннях ніж Національна стратегія.

У довгостроковій перспективі на стратегічному етапі який отримав у Плані назву – «Структурна модернізація та повноцінна інтеграція до ЄС» (строк виконання 6 років) має відбутись забезпечення 95% мережі автомобільних доріг загального користування об'єктами, призначеними для

зарядження електромобілів, розташованими у 20 хвилинах доступності до них електромобілем. (п. 9) [8, с. 134].

Бачиться, що такий підхід є не зовсім коректним, адже визначення відстані через часовий проміжок не дозволяє визначити цей показник однозначно, адже двадцятихвилинна доступність залежить від швидкості руху транспортного засобу, який у кожного водія свій, хоча і у межах, дозволених Правилами дорожнього руху. Більш об'єктивний характер щодо кількості ЕЗС на автомобільних дорогах загального користування має ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій», де п. 10.8.33 передбачено, що на автомобільних дорогах державного значення має бути не менше 1 ЕЗС на 100 кілометрів. Також там визначено, що на одне місце заправки станції для заряду акумуляторів звичайного заряду – 5 автомобілів за добу на одне місце, а для акумуляторів швидкісного заряду – 50 автомобілів за добу на одне місце [10].

Певним недоліком проекту Плану є відсутність у ньому джерел фінансування для досягнення окреслених цілей. Безумовно, що важливим, але не єдиним джерелом тут може бути фінансова підтримка ЄС, неурядових організацій європейських країн. Також фінансування окремих напрямків розвитку електрозарядних станцій у межах населеного пункту та на території області може проводитись за рахунок коштів місцевих бюджетів та державного бюджету, що будуть виділятися для повоєнного відновлення території області та населених пунктів, а тому питання розвитку електрозарядної інфраструктури знаходили своє відображення також у Програмі комплексного відновлення області та у Програмі комплексного відновлення території територіальної громади.

Згідно з експертним дослідженням Globe Newswire, одним з факторів, що сприяє зростанню європейського ринку зарядної інфраструктури для електромобілів є сприятливі урядові ініціативи щодо просування екологічної стійкості поряд з такими чинниками як зростання попиту на енергоефективність, екологічний транспорт та зниження викидів в автомобільному секторі [11]. Тому необхідно звернутись до підходів у забезпеченні розвитку електромобільної інфраструктури та електромобілів у ЄС.

Відповідно до керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту, прийнятих 7-8 вересня 2000 року в Ганновері на 12-й Сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (СЕМАТ), державам необхідно сприяти запровадженню найменш шкідливих для навколишнього середовища екологічно безпечних транспортних систем (п. 37). У пункті 51 вказаних принципів наголошується, що для досягнення цілей поліцентричного розвитку європейської структури поселень та зміцнення економічного потенціалу необхідним є запровадження такого заходу як розвиток громадського транспорту, водночас ефективного й екологічно безпечного, орієнтованого на досягнення сталої мобільності, що дозволить забезпечити збалансований розвиток великих і малих міст [12].

Амстердамська Декларація «Ланки одного ланцюга: шляхи розвитку транспорту в інтересах здоров'я, навколишнього середовища та добробуту», прийнята 22-23 січня 2009 року на Третій нараді високого рівня представниками країн-членів Європейської економічної комісії ООН та Всесвітньої організації охорони здоров'я визначила чотири пріоритетні завдання: 1) сприяти сталому економічному розвитку та створенню робочих місць шляхом інвестування у більш екологічні види транспорту; 2) сприяти розвитку екологічно стійкої мобільності та ефективних транспортних систем; 3) знизити викиди парникових газів та інших речовин, що викидаються транспортом, а також рівень транспортного шуму; 4) сприяти впровадженню стратегій та заходів, спрямованих на забезпечення здорового та безпечного транспорту [13].

Європейська радою 28 березня 2011 року у Брюсселі було ухвалено концептуальний документ – «Біла книга 2011: план розвитку єдиного європейського транспортного простору – на шляху до конкурентоспроможної та ресурсоефективної транспортної системи». Він є своєрідною дорожньою картою, що включає 40 ініціатив, які мають на меті забезпечити створення єдиної європейської конкурентоспроможної сталої транспортної системи. Біла книга визначає основні цільові показники транспортної політики ЄС на період до 2050 року. Передбачається, що реалізація всіх окреслених заходів дозволить до 2050 року істотно зменшити негативний вплив транспорту на навколишнє природне середовище і призведе до скорочення на 60% викидів вуглекислого газу всіма видами транспорту. У сфері міського транспорту цим програмним документом визначено таку амбітну ціль – до 2050 року повністю заборонити використання в містах автомобілів, які працюють на традиційному паливі (бензин, дизельне паливо та інші вуглецеві види палива) [14].

У Європейському союзі Директива 2014/94/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 жовтня 2014 року щодо розгортання інфраструктури альтернативних видів палива (AFID) ви-

значає необхідність розгортання загальнодоступних зарядних станцій для електромобілів. Члени ЄС повинні встановити цільові показники розгортання загальнодоступних зарядних станцій для електромобілів на десятиліття до 2030 року з орієнтовним співвідношенням 1 зарядна станція на 10 електромобілів [15].

Повідомлення Комісії до Європейського парламенту, Ради, Європейського Економічного і Соціального комітету та Комітету регіонів «Європейська стратегія мобільності з низьким рівнем викидів», яке було розроблено на основі вказаної Директиви, визначає, що для досягнення масового визнання і розгортання електромобілів, необхідно забезпечити широкий розвиток зарядної інфраструктури обслуговування. Кінцева мета – дозволити автомобільну подорож вздовж всієї Європи, для чого треба забезпечити зарядку електромобіля так же просто, як і заповнення бака бензином (п. 2.2) [16].

Таким чином, матеріали робочої групи «Відновлення та розбудова інфраструктури», що є складовою проекту Плану відновлення України у питаннях розвитку інфраструктури зарядних станцій електромобілів в цілому відповідають підходам, що закладені програмним документами з цього питання у ЄС. В той же час, короткострокові цілі, закладені вказаним документом ставлять більш амбітні цілі ніж програмні документи ЄС.

Висновки. Проект Плану відновлення України та його складова «Відновлення та розбудова інфраструктури» є господарсько-правовим засобом програмного характеру. Він визначає напрями розвитку використання електромобільного транспорту та електрозарядних станцій у контексті повоєнного відновлення України у короткостроковій, середньостроковій та стратегічній перспективах, що свідчить про системний підхід до запровадження електромобільного транспорту та електромобільної інфраструктури. Загальні програмні підходи, визначені у цьому акті відповідають напрямам, закладеним нормативно-правовими актами, що приймалися для регулювання питань екологізації вітчизняної транспортної сфери до війни, а також загальним напрямам розвитку інфраструктури зарядки електромобільного транспорту, окреслених міжнародними актами, що прийняті у ЄС. В той же час, недоліком є те, що передбачається повний перехід на електротранспорт для перевезення пасажирів на міських та приміських маршрутах у середньостроковій перспективі, що є вкрай обмеженим строком, а відтак малоімовірно є його дотримання. Крім того у Плані доцільно використовувати об'єктивні показники розвитку системи електрозаправних станцій, що встановлені у нормативно-технічних актах. Також напрями розвитку електротранспорту та мережі електрозаправних станцій має відображатись у програмах комплексного відновлення області, території територіальної громади.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення господарсько-правових засобів, доцільних для стимулювання розвитку електромобільного транспорту та інфраструктури електромобільного транспорту в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мільйони тон викидів CO₂ щомісяця – незалежні експерти розповіли, як війна впливає на клімат і що з цим робити. Екодія. 21.06.2023. URL: <https://ecoaction.org.ua/miljony-tonnykydiv-co2.html>.
2. Павлиш Олексій. Tesla торік збільшила постачання електромобілів на 38%. Економічна правда. 03.01. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/01/3/708368/>.
3. Ukraine relief and reconstruction. Brussels, 18.5.2022 COM(2022) 233. Final communication from the commission to the european parliament, the european council, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-05/ukraine-relief-reconstruction_en.pdf.
4. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 року № 2818-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text>.
5. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28.02.2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
6. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Концептуальні аспекти рекодифікації (оновлення) господарського законодавства України. *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку:*

- стан та перспективи*: Матеріали Всеукр. наук.-практич. конф., присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького нац. ун-ту імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовт. 2019 р.). Вінниця, 2019. С. 183–185.
7. Олюха В.Г., Шепелюк В.А. Правові аспекти використання екологічного податку для впливу на екологізацію господарської діяльності. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 41–52.
 8. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Відновлення та розбудова інфраструктури». Липень 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/restoration-and-development-of-infrastructure.pdf>.
 9. Закон України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів» від 24.02.2023 № 2956-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2956-20#Text>.
 10. ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій». URL: <https://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/07/DBN-B22-12-2019.pdf>.
 11. Europe and North America EV Charging Infrastructure Report 2020 with Insights from 30 Executive Interviews with Market-Leading Companies. GlobeNewswire. 15.09.2020. URL: <https://www.globenewswire.com/news-release/2020/09/15/2093482/0/en/Europe-and-North-America-EV-Charging-Infrastructure-Report-2020-with-Insights-from-30-Executive-Interviews-with-Market-Leading-Companies.html#:~:text=The%20total%20installed%20base%20of,to%205.2%20million%20by%202024.&text=About%20546%2C000%20of%20these%20charging,via%20cellular%20connections%20in%202019>.
 12. Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту, прийнятих 7-8 вересня 2000 року в Гановері на 12-й Сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (CEMAT). URL: <https://rm.coe.int/168070018e>.
 13. Amsterdam Declaration. Making THE Link: Transport choices for our health, environment and prosperity : Third High-level Meeting on Transport, Health and Environment (Amsterdam, 22–23 Jan. 2009) [Electronic resource] / Regional Office for Europe WHO, UNECE, 2009. – Available fom: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/thepep/en/hlm/documents/2009/Amsterdam_Declaration_ENG.pdf.
 14. White paper: Roadmap to a Single European Transport Area — Towards a competitive and resource efficient transport system. Brussels, 28.3.2011/ COM(2011) 144 final. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011D-C0144&from=EN>.
 15. DIRECTIVE 2014/94/EU OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 22 October 2014 on the deployment of alternative fuels infrastructure (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0094>.
 16. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. A European Strategy for Low-Emission Mobility, COM(2016)501, SWD(2016) 244 final. 20.07. 2016.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.49>

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Швидка Т.І.,
*докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6152-2705
e-mail: Raketa7770@gmail.com*

Швидка Т.І. Особливості державного регулювання оборонних закупівель.

Стаття присвячена розгляду державного регулювання у сфері публічних закупівель, зокрема в оборонно-промисловому комплексі. Основний закон, що визначає базові принципи та механізми здійснення закупівель є Закон України «Про публічні закупівлі». Проте на період воєнного стану було внесено багато змін в процедурах та механізмах здійснення публічних закупівель, зміни були вже внесені неодноразово, шляхом прийняття окремих законів та підзаконних нормативно-правових актів. У статті проаналізовано особливості застосування механізмів публічних закупівель в окремих галузях економіки, зокрема оборонно-промисловому комплексі. Аргументовано необхідність модернізації та удосконалення процедур закупівлі для вдалого та дієвого дотримання принципів конкуренції та подолання корупції, та інших принципів, передбачених законодавством. Проаналізовано механізми проведення процедур закупівель як один із ключових елементів підвищення ефективності державної економічної політики, що базується, зокрема, на засадах добросовісної конкуренції, відкритості та прозорості, недискримінації учасників, об'єктивності та неупередженості оцінки тендерних пропозицій.

Обґрунтовано, що важливим є запозичення міжнародного досвіду проведення закупівель для забезпечення відповідності національного законодавства законодавству ЄС. Питання забезпечення належного рівня обороноздатності України в умовах протидії повномасштабної військової агресії на території України з боку РФ стоїть досить гостро. Нагальною потребою держави сьогодні є забезпечення раціонального витрачання бюджетних коштів та ефективне функціонування і розвиток системи державних оборонних закупівель. Доведено, що механізм перерозподілу бюджетних коштів повинен мати максимально прозорий порядок організації і виконання укладеного договору про закупівлю, що у випадку оборонних закупівель передбачає зменшення кількості закритих закупівель, надмірної засекреченості, збільшення конкурентних процедур у закупівлях імпортової продукції і послуг, подальше удосконалення ціноутворення, скасування обмежень прибутку, врахування інфляції та вартості життєвого циклу.

Аргументовано, що врахування фізичних, економічних й інформаційних безпекових вимог є вкрай важливим. Мова йде про дотримання принципів захищеності замовників від воєнних загроз, забезпечення спрощення проведення публічних закупівель за рахунок скорочення строків проведення процедури закупівлі та спрощення вимог до учасників процедури, результативність процесу закупівель й ефективність використання коштів, насамперед через залучення до тендерів вітчизняних підприємств і забезпечення розвитку внутрішнього ринку, стійкості й обороноздатності.

Ключові слова: публічні закупівлі, оборонно-промисловий комплекс, оборонні закупівлі, тендер, механізми закупівель, бюджетні кошти, воєнний стан.

Shvydka T.I. Features of state regulation of defense procurements.

The article is devoted to the consideration of state regulation in the field of public procurement, in particular in the defense-industrial complex. The main law defining the basic principles and mechanisms

of procurement is the Law of Ukraine «On Public Procurement». However, during the period of martial law, many changes were made in the procedures and mechanisms of public procurement, changes were already made more than once, through the adoption of separate laws and by-laws. The article analyzes the peculiarities of the application of public procurement mechanisms in certain sectors of the economy, in particular the defense-industrial complex. The necessity of modernization and improvement the procurement procedures for successful and effective compliance with the principles of competition and overcoming corruption, and other principles stipulated by legislation, is argued. Mechanisms for conducting procurement procedures are analyzed as one of the key elements of increasing the effectiveness of state economic policy, which is based, in particular, on the principles of fair competition, openness and transparency, non-discrimination of participants, objectivity and impartiality of evaluation of tender offers.

It is substantiated that it is important to borrow international procurement experience to ensure compliance of national legislation with EU legislation. The issue of ensuring the appropriate level of defense capability of Ukraine in the conditions of countering full-scale military aggression on the territory of Ukraine by the Russian Federation is quite acute. A pressing challenge now is to ensure the rational spending of budget funds and the effective functioning and development of the state defense procurement system. It has been proven that the mechanism for the redistribution of budget funds should have the most transparent order of organization and the order of execution of the concluded procurement contract, which in the case of defense procurement involves reducing the number of closed procurements, excessive secrecy, increasing competitive procedures in the procurement of imported products and services, further improving pricing, canceling profit limits, accounting for inflation and life cycle cost.

It is argued that consideration of physical, economic and informational security requirements is extremely important. It is about compliance with the principles of protecting customers from military threats, ensuring the simplification of public procurement by reducing the terms of the procurement procedure and simplifying the requirements for procedure participants, the effectiveness of the procurement process and the efficiency of the use of funds, primarily through the involvement of domestic entrepreneurs in tenders and ensuring the development of the domestic market, stability and defense capability.

Key words: public procurement, defense-industrial complex, defense procurement, tender, procurement mechanisms, budget funds, martial law.

Вступ. Державне регулювання сфери публічних закупівель є важливим механізмом економічної політики держави. Функціонування інституту публічних закупівель має відбуватися за чіткими і зрозумілими правилами, що прописані в законодавстві. Реалії сьогодення вимагають особливої уваги до належності здійснення процедур закупівель, особливо у критично важливих сферах.

Постановка проблеми. Сфера публічних закупівель потребує особливого державного регулювання. Адже мова йде про витрачання державних коштів. На сучасному етапі в Україні відбувається активне реформування економіки в цілому, у тому числі системи державних закупівель. Система публічних закупівель перебуває в процесі постійної модернізації з метою покращення та удосконалення. Основний акцент робиться не лише на забезпеченні прозорості та чесності в процесі закупівель, але й на впровадженні механізмів підтримки національного виробника. Механізм проведення процедур закупівель має бути одним із ключових елементів підвищення ефективності державної економічної політики та базуватися, зокрема, на засадах добросовісної конкуренції, відкритості та прозорості, недискримінації учасників, об'єктивності та неупередженості оцінки тендерних пропозицій, а разом з цим запобігати проявам корупції у сфері державних закупівель. У сферах господарювання, які відносяться до державного регулювання закупівель, існують особливі порядки, що визначають правила проведення закупівельних процедур. Це може стосуватися, наприклад, оборонно-промислового комплексу, енергетики, транспорту чи інших стратегічно важливих галузей.

Аналіз останніх досліджень. Питанню правового забезпечення та регулювання публічних закупівель присвятили свої праці такі вчені як В.К. Малолітнева, Я.В. Петруненко, А.О. Сошніков, А.О. Олефір, М.П. Присяжнюк та інші. Вчені розглядають даний інститут з точки зору адміністративно-правового аспекту та господарсько-правового. Проте на сьогодні актуальними залишаються питання саме регулювання та удосконалення інституту публічних закупівель на період

воєнного стану, а також боротьби із корупційними схемами в цій сфері. На жаль сфера публічних закупівель залишається вкрай корумпованою, та рідко забезпечуються усі принципи здійснення закупівель, перелічені у Законі «Про публічні закупівлі».

Мета статті – аналіз нормативно-правової бази регулювання сфери публічних закупівель, а також особливостей у період воєнного часу та регулювання закупівель у певних галузях економіки, зокрема оборонно-промислового комплексу. Також важливим є врахування нововведень, пов'язаних із забезпеченням правового режиму воєнного стану, а також аспектів, що стосуються закупівель для гарантованого задоволення потреб у обороні.

Вклад основного матеріалу. Публічні закупівлі – це придбання державою товарів, робіт та послуг для виконання покладених на неї функцій. В Україні публічні закупівлі регулюються Законом України «Про публічні закупівлі» [1], який встановлює стандарти та процедури закупівель, базуючись на принципах чесної конкуренції, недискримінації, максимальної економії, ефективності, пропорційності, прозорості, запобігання корупції та об'єктивного та неупередженого визначення переможця закупівлі. Головна мета Закону – забезпечення ефективних та прозорих закупівель, створення конкурентного середовища в сфері публічних закупівель, запобігання корупції та розвиток чесної конкуренції. Ключовим моментом при проведенні закупівель є дотримання умов конкурентного відбору переможця закупівель, усунення можливості перемоги «по-трібних» учасників та подолання корупції і спекуляцій. Нині існує необхідність розроблення механізму запобігання виникненню корупційних ризиків в електронній комерції сфери публічних закупівель [2].

Державні установи повинні здійснювати закупівлі відповідно до особливих вимог конфіденційності та безпеки, а також з урахуванням національних інтересів. Такі процедури можуть включати обмеження доступу до інформації про закупівлі, визначення конкретних умов угоди та контроль за дотриманням умов угоди.

Ці спеціальні процедури державного регулювання закупівель спрямовані на забезпечення національної безпеки, захист важливих об'єктів інфраструктури та ефективне використання державних ресурсів. Вони регулюються спеціальними законами та мають на меті запобігти можливим загрозам для країни внаслідок недбалого чи необгрунтованого проведення процедур закупівель.

19.10.2022 набрала чинності постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 1178 “Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України “Про публічні закупівлі”, на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування” (далі – постанова № 1178, Особливості) [3], прийнята відповідно до пункту 3–7 розділу X “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про публічні закупівлі”.

Отже, з 19.10.2022 на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування, замовники, що зобов'язані здійснювати публічні закупівлі товарів, робіт і послуг відповідно до Закону, проводять закупівлі відповідно до Закону з урахуванням цих Особливостей.

Особливості містять низку положень, які направлені на оперативне та швидке, ефективне та гнучке забезпечення потреб замовників в умовах воєнного стану шляхом проведення закупівель в прозорий та конкурентний спосіб із використанням механізмів та інструментів закупівель, реалізованих в електронній системі закупівель (далі – ЕСЗ). [4]

У період дії воєнного стану вкрай важливим є забезпечення належного здійснення оборонних закупівель. Бо їх значущість є очевидною:

державні витрати на оборону є пріоритетними і нині зросли до 50% від усіх бюджетних видатків. Це не зменшує потреби дотримуватися загальних принципів проведення публічних закупівель: відкритості та прозорості, максимальної економії, ефективності, недискримінації учасників та конкурентності. Натомість варто враховувати фізичні, економічні й інформаційні безпекові вимоги, тобто забезпечення захищеності замовників від воєнних загроз. Також не можна оминати нагальне питання спрощення процедур, зокрема мова йде щодо вимог до учасників, скорочення строків проведення процедури закупівлі, зменшення кількості документів, потрібних замовнику від учасників процедури закупівлі тощо. Все це зумовлює вдосконалення та результативність процесу закупівель й ефективність використання коштів, насамперед через залучення до тендерів вітчизняних підприємств і забезпечення розвитку внутрішнього ринку, стійкості й обороноздатності.

Закон України “Про публічні закупівлі” визначає правові й економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об’єднаних територіальних громад. Відповідно до частини четвертої статті 3 Закону відносини, пов’язані із сферою публічних закупівель, регулюються виключно цим Законом, крім винятків, встановлених цим Законом. Тож 10.09.2022 набув чинності Закон України № 2526-IX від 16.08.2022 “Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та інших законодавчих актів України щодо здійснення оборонних та публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» [5], метою якого є забезпечення оперативного здійснення оборонних і публічних закупівель для належного забезпечення потреб, пов’язаних з обороною і виконанням завдань держави в період повномасштабної війни. Пізніше розділ X “Прикінцеві та перехідні положення” доповнено пунктом 3-7, яким встановлено, що на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених цим Законом, визначаються Кабінетом Міністрів України із забезпеченням захищеності таких замовників від воєнних загроз. Згідно із Законом договори про закупівлю, державні контракти, укладені до набрання чинності цього Закону, продовжують діяти до їх повного виконання відповідно до умов, на яких вони були укладені, або до розторгнення. Водночас у розділі X “Прикінцеві та перехідні положення” Закону встановлено, що на період дії правового режиму воєнного стану в Україні в разі здійснення замовником закупівлі без використання електронної системи закупівель, якщо вартість закупівлі від 50 тисяч гривень, замовник оприлюднює в електронній системі закупівель звіт щодо договору про закупівлю, укладеного без використання електронної системи закупівель, протягом 10 робочих днів з дня укладення такого договору. Замовники можуть не публікувати інформацію про своє місцезнаходження та/або місцезнаходження постачальників (виконавців робіт і надавачів послуг), та/або місце постачання товарів, виконання робіт чи надання послуг, якщо поширення такої інформації становить небезпеку для замовника та/або постачальників (виконавців робіт і надавачів послуг). До особливостей здійснення публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану відноситься накладання зобов’язань на замовника здійснювати публічні закупівлі товарів, робіт і послуг відповідно до зазначеного Закону з урахуванням особливостей, якими передбачено можливість планування закупівлі за наявною потребою, а також права ділити предмет закупівлі на частини з метою уникнення проведення процедури закупівлі за допомогою відкритих торгів/використання електронного каталогу.

Особливості передбачають відміну переговорної процедури, немає відкритих торгів з публікацією англійською мовою, відкриті торги тепер можуть відбутись, якщо пропозицію подасть навіть 1 учасник, замовник може дозволити учасникам подавати пропозицію вище очікуваної вартості, необов’язковість кваліфікаційних критеріїв та заборона/обов’язковість їх вимагати в залежності від предмета закупівлі, додаткові підстави для відхилення, можливість підвищувати ціну більше ніж на 10% в разі коливання цін на ринку та змінені деякі підстави для внесення змін в договір та інше.

Також нормативно-правовим актом в сфері закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони є Закон України «Про оборонні закупівлі», який, на сьогодні, також більшістю своїх норм регулює відносини в цій сфері у звичайних умовах господарювання. Вказаний Закон визначає загальні правові засади планування, порядок формування обсягів та особливостей здійснення закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони, а також інших товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб безпеки і оборони, а також порядок здійснення державного і демократичного цивільного контролю у сфері оборонних закупівель. Метою Закону України «Про оборонні закупівлі» є визначення правових засад для забезпечення матеріально-технічних і наукових потреб сектору безпеки і оборони держави шляхом ефективного та прозорого здійснення оборонних закупівель із дотриманням заходів захисту національних інтересів, створення конкурентного середовища, запобігання корупції у сфері оборонних закупівель, розвитку добросовісної конкуренції, а також ефективного та прозорого планування, реалізації і контролю за здійсненням оборонних закупівель.

Останніми нововведеннями Кабінету Міністрів України запроваджені зміни, якими затверджені особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та про-

тягом 90 днів з дня його припинення або скасування»: відхилення пропозицій постачальників товарів російського та білоруського походження, а також компаній, у яких понад 10% акцій належить громадянам рф та/або білорусі; скорочення переліку винятків, коли дозволяється укласти прямі договори без тендера, із вимогою оприлюднювати більше інформації про прямі закупівлі; розширення переліку випадків обов'язкового використання Prozorro; передбачено, що умовами опублікування замовниками протягом 10 днів звіту про виконання договору про закупівлю в електронній системі закупівель є сума понад 50 тисяч гривень; уточнено, яку інформацію щодо назв і місцезнаходження замовники можуть не публікувати в річних планах закупівель та в оголошенні про торги в разі, якщо така інформація загрожує безпеці; зобов'язано публікувати тексти договорів та додатки до них у разі закупівель без застосування Prozorro, але при цьому дозволено приховати чутливу інформацію про постачальника, адресу постачання, якщо така інформація загрожує безпеці.

У сфері оборони замовниками певної частини продукції і послуг є 16 «силових структур» та підприємства й установи оборонно-промислового комплексу, тож закупівлі оборонної продукції і послуг становлять державну таємницю, здійснюються за процедурами: переговорів і поетапних переговорів при закритих закупівлях, торгів з обмеженою участю; спрощених торгів із застосуванням електронної системи закупівель; спрощеного відбору без застосування електронної системи закупівель.

Питання забезпечення належного рівня обороноздатності України в умовах протидії повномасштабної військової агресії на території України з боку рф стоїть досить гостро. В зв'язку з цим, з позицій виконання завдання підвищення рівня спроможностей сил оборони країни та забезпечення раціонального витрачання бюджетних коштів ефективного функціонування та розвитку системи державних оборонних закупівель є нагальною потребою держави.

Проблема приведення системи оборонних закупівель до сучасних вимог ринкової економіки та для гармонізації законодавства України з оборонних закупівель із положеннями Директиви 2009/81/ЄС [6] залишається надалі стратегічною ціллю і потребує підготовки пакета підзаконних актів для імплементації Закону України «Про оборонні закупівлі». ЄС впровадить окремі вимоги до процедур публічних закупівель шляхом прийняття ряду директив з метою досягнення стратегічних цілей ЄС та забезпечення при цьому найбільш ефективного використання публічних коштів [7].

Особливості здійснення оборонних закупівель визначаються здебільшого процедурними аспектами закупівель, а не зміною основних засад їх здійснення. На період дії правового режиму воєнного стану процедури реалізації оборонних закупівель визначає Постанова Кабінету Міністрів України № 1275 [8]. За її нормами державні замовники закуповують більшість товарів, робіт і послуг без застосування конкурентних процедур, визначених Законами України «Про оборонні закупівлі» та «Про публічні закупівлі», укладаючи натомість прямі договори. Винятками є деякі товари, які з 1 січня 2023 року мають закуповувати через рамкові угоди. Але зазначений функціонал в електронній системі Prozorro ще не працює.

Процедура державних оборонних закупівель складна й неоднозначна, тому що предмет закупівлі охоплює безліч потреб: в простих товарах (канцелярське приладдя тощо) до розроблення науково-дослідних проєктів і зведення різних будівельних об'єктів, виготовлення озброєння і техніки – так і сама організація її проведення. Залежно від специфіки закупівель і конкретної ситуації розрізняють 12 ризиків (за можливістю виникнення корупції) і в умовах обмеженої прозорості процесів закупівель украї важко виявляти правопорушення на ранніх стадіях. Варто зазначити, що в нашій державі розширюється практика застосування публічних закупівель у сфері оборони для укладання договорів з компаніями приватного сектора й іноземної юрисдикції. Це зумовлено потребою найповнішого і найефективнішого задоволення потреб сфери оборони в послугах, роботах, обладнанні, паливно-мастильних матеріалах, речовому майні, спорядженні й одязі в умовах відсутності/нечисельності інституційних одиниць державного сектора й динамічним розвитком інституцій інших форм власності на ринку робіт, послуг і продукції цивільного, подвійного й оборонного призначення. В умовах війни суб'єкти оборонного сектора найбільше постраждали, оскільки ставали першочерговими цілями і їх неможливо перенести, вони також обмежували свою діяльність через знищення важливої інфраструктури, зміну логістичних ланцюжків, проблеми із сировиною, матеріалами і комплектуванням, а також браком персоналу. Крім того, деякі суб'єкти господарювання припинили ведення господарської діяльності, оскільки значно залежали від критичного імпорту.

Водночас, погоджуючись із думкою фахівців у цій сфері, публічні закупівлі як механізмом перерозподілу бюджетних коштів, який повинен мати максимально прозорий порядок організації і порядок виконання укладеного договору про закупівлю, що у випадку оборонних закупівель передбачає зменшення кількості закритих закупівель, надмірної засекреченості, збільшення конкурентних процедур у закупівлях імпортової продукції і послуг, подальше удосконалення ціноутворення, скасування обмежень прибутку, врахування інфляції та вартості життєвого циклу. Значно зменшувати корупційні ризики, сприяти об'єктивності оцінювання, відбору виконавців та інформаційному забезпеченню проведення закупівель. Усі ці функції покладено на спеціальний реєстр Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України.

Висновки. Особливі порядки державного регулювання закупівель в окремих сферах господарювання є необхідними для забезпечення національної безпеки, захисту стратегічних об'єктів і оптимального використання державних ресурсів. Ці порядки передбачають спеціальні вимоги щодо конфіденційності, безпеки та національних інтересів при здійсненні закупівельних процедур. Вони регулюються відповідним законодавством і мають на меті запобігання можливим загрозам для країни в результаті недбалого або необгрунтованого проведення закупівель. Такі порядки є важливим елементом державної політики у сферах, які мають стратегічне значення для країни.

Перспективність правового регулювання публічних та оборонних закупівель під час воєнного стану має повернутися в русло Закону України «Про публічні закупівлі» та Закону України «Про оборонні закупівлі». Необхідність першочергових змін має відбуватися щодо спрощення організації та здійснення окремих процедур закупівель; щодо актуалізації порогів закупівель; щодо користування державними інформаційно-телекомунікаційними системами; щодо вдосконалення процедури оскарження в процесі здійснення закупівель; щодо проведення процедур закупівель в умовах загрози виникнення надзвичайної ситуації; щодо особливостей регулювання закупівель у разі встановлення спеціальних режимів господарювання; щодо вдосконалення правового регулювання предмету закупівель; щодо посилення контролю та відповідальності за порушення законодавства у сфері закупівель, забезпечення належного захисту прав учасників закупівель; щодо спрощення окремих процедур закупівлі; щодо забезпечення прозорості закупівель; щодо посилення державного фінансового контролю; щодо спрощення організації та здійснення закупівель; щодо окремих функцій Уповноваженого органу, який здійснює регулювання та реалізує державну політику у сфері закупівель; щодо забезпечення умов для виконання договорів про закупівлю робіт та послуг тощо.

На якість і наповнення нормативно-правової бази закупівель у сфері оборони впливає перманентна трансформація цього сектора, що зумовлює відсутність належних практик і процедур регулювання відносин та захисту прав в умовах воєнного стану і швидких соціально-економічних змін. Погоджуючись із думкою фахівців та науковців, можна стверджувати, що Україна щодо проведення публічних закупівель спирається на міжнародний досвід та прагне забезпечити відповідність національного законодавства законодавству ЄС.

Особливості здійснення оборонних закупівель визначаються здебільшого процедурними аспектами закупівель, а не зміною основних засад їх здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19?find=1&text=уповноважений+орган#w1_7.
2. Швидка Т.І. Публічні закупівлі в системі господарсько-правових відносин. Аналітично-порівняльне правознавство. № 4. 2023. С. 214–219 DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.34>. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287238/281152>.
3. Постанова КМУ «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України “Про публічні закупівлі”, на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» від 12 жовтня 2022 р. № 1178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п#Text>.
4. Роз'яснення щодо особливостей здійснення публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану від MEPT. URL: <https://infobox.prozorro.org/articles/roz-yasnennya->

shchodo-osoblivostey-zdiysnennya-publichnikh-zakupivel-na-period-diji-pravovogo-rezhimu-voennogo-stanu-vid-mertu.

5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та інших законодавчих актів України щодо здійснення оборонних та публічних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» № 2526-IX від 16.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2526-20#Text>.
6. Закон України «Про оборонні закупівлі» від 17 липня 2020 року № 808-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-IX#Text>.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану» від 11 листопада 2022 р. № 1275 Директиви 2009/81/ЄС. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/510216__756944.
8. Швидка Т.І. Халецька К.К. Шлях Європейського Союзу в регулюванні публічних закупівель. Юридичний науковий електронний журнал. № 5, 2023. с. 157–160. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/38>. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2023/38.pdf.
9. Внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» стосовно локалізації виробництва товарів: вимога часу чи вимушений крок. Юридичний науковий електронний журнал № 1. 2023. С. 170–173. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2023/39.pdf.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.50>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ В СФЕРІ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ ТА ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ

Шендер Т.Ю.,
аспірантка 2 року навчання
ДУ «Інституту економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»

Шендер Т.Ю. Правове забезпечення використання альтернативних джерел енергії в сфері електроенергетики та теплопостачання.

Стаття присвячена встановленню поетапних процесів становлення та розвитку законодавства у сфері отримання електроенергетики та теплопостачання з альтернативних джерел енергії з урахуванням тенденцій правового регулювання в країнах – державах Європейського Союзу. Проведено порівняльний аналіз заходів стимулювання відновлюваної енергетики в Україні та країнах-державах Європейського Союзу. У статті зазначено об'єктивні перешкоди розвитку альтернативних джерел енергії у сфері електроенергетики й теплопостачання. Наведено перспективи та проблеми розвитку виробництва електро й теплоенергетики з відновлювальних джерел через призму діючого правового регулювання. Проаналізовано механізм відшкодування «зеленого тарифу», ефективність його введення, стан впливу на економіку в цілому в державі. Охарактеризовано позиції відомих науковців щодо стану розвитку відновлювальної енергетики для визначення перспектив заміни використання традиційних джерел енергій у сфері електроенергетики та теплопостачання. Зазначено про основні причини зацікавленості до альтернативних джерел енергії з одночасними наведення власного бачення позитивних й негативних аспектів поширення таких джерел енергії. У статті досліджено сучасний стан та перспективи розвитку отримання теплопостачання з альтернативних джерел енергії, зокрема, з біомаси, у тому числі переваги та недоліки даного ресурсу. Наведено обґрунтування, що для успішного впровадження використання відновлювальних джерел енергії замість традиційних у сфері електроенергетики й теплопостачання необхідно посилити оновлення та розвиток правового забезпечення даного напрямку. Сформовано, на підставі власного дослідження, стан, потенціал, тенденції та перспективи розвитку енергетики та теплопостачання з альтернативних джерел, розроблено рекомендації для покращення інституційно-функціонального забезпечення даного інституту. В статті наведено пропозиції щодо вдосконалення інституту отримання з альтернативних джерел електричної та теплової енергії.

Ключові слова: економіка, міжнародний статус, законодавчі колізії, сталий розвиток, зелений тариф, податкові пільги, землі, зарубіжний досвід.

Shender T.Y. Legal security of the use of alternative energy sources in the field of electricity and heat supply.

The article is devoted to the establishment of step-by-step processes of formation and development of legislation in the field of obtaining electricity and heat supply from alternative energy sources, taking into account the trends of legal regulation in the countries of the European Union. A comparative analysis of measures to stimulate renewable energy in Ukraine and the European Union has been carried out. The article indicates objective obstacles to the development of alternative energy sources in the field of electricity and heat supply. Prospects and problems of the development of electricity and heat energy production from renewable sources through the prism current legal regulation are given. The compensation mechanism of the «green tariff», the effectiveness of its introduction, the state of influence on the economy as a whole in the state are analyzed. The positions of well-known scientists regarding the state of development of renewable energy in determining the prospects for replacing the use of traditional energy sources in the field of electricity and heat supply are characterized. The reasons for

the interest in alternative energy sources are indicated, with the simultaneous presentation of one's own vision of the positive and negative aspects of the spread of such energy sources. The article examines the current state and prospects for the development of heat supply from alternative energy sources, in particular, from biomass, including the advantages and disadvantages of this resource. The reasoning is given that for the successful implementation of the use of renewable energy sources instead of traditional ones in the field of electricity and heat supply, it is necessary to strengthen the renewal and development of legal support in this direction. Formed, based on the research, the state, potential, trends and prospects of alternative energy and heat supply, developed recommendations for improving the institutional and functional support of this institute. The article contains suggestions for improving the institute for obtaining electricity and thermal energy from alternative sources.

Key words: economy, international status, legislative conflicts, sustainable development, green tariff, tax benefits, land, foreign experience.

Постановка проблеми. Соціально-правовий розвиток суспільства невпинний, тому потреби людства як у електричній, так й у тепловій енергії із кожним роком неухильно зростають [1, с. 159]. Електро- й тепла енергетика не лише визначають статус держави на міжнародному рівні, але сприятливо впливають на розвиток економіки країни. Як справедливо зазначає Ю.І. Башинська, зокрема, що вітчизняні та іноземні вчені у галузі економіки, енергетики, екології неодноразово звертали увагу суспільства та влади на проблему енергозбереження [2, с. 211].

У цьому контексті важливо зазначити, що впровадження альтернативних джерел енергії в Україні відбувається доволі повільно. Це пов'язано, насамперед, із недосконалістю вітчизняного законодавства в зазначеній сфері, а також невисокими показниками інвестицій у цю перспективну галузь національної економіки [3, с. 10]. Окрім цього, на нашу думку, об'єктивними перешкодами розвитку виробництва електричної й теплової енергетики з альтернативних джерел енергії є недосконала структура промислового виробництва, застарілість енергетичної й теплової інфраструктури, не конструктивність енергетичної політики країни.

Варто зауважити, що незважаючи на великий ресурсний потенціал альтернативних джерел енергії в Україні, сприятливе поєднання кліматичних умов, величезний потенціал в аграрному секторі, наша держава вимушена ще й досі закупляти іноземні ресурси для виробництва електричної й теплової енергії.

Водночас, наведені можливості роблять Україну, особливо під час війни, вразливою й одночасно надзвичайно привабливою в очах потенційних інвесторів, партнерів, а також слугують передумовою для раннього виявлення пошуку шляхів впровадження новітніх технологій, спрямованих на розвиток відновлювальних енергетичних ресурсів, стратегій, правових інструментаріїв. На думку О.Ф. Медичук, альтернативна енергетика стає одним із базових напрямів розвитку технологій у світі [4, с. 141]. Відповідно, поновлювальні джерела енергії стають більш конкурентоспроможними в таких секторах енергетичного ринку, як виробництво електроенергії, опалення [5]. Усе це актуалізує розвиток та оновлення правового забезпечення використання альтернативних джерел енергії в сфері електроенергетики та теплопостачання.

Стан опрацювання окремих аспектів правового забезпечення використання альтернативних джерел енергії в сфері електроенергетики та теплопостачання розглядалися у працях таких відомих вчених, як: Ю.І. Башинська, О.Ф. Медичук, А.В. Домбровська, А.В. Чернікова, І.І. Григорецька, Ю.В. Макогон, І.М. Доля, Є.О. Пожидаєва. Проблематику розвитку отримання електроенергетики та теплопостачання з відновлювальних джерел розглядали також такі науковці, як-от: Є.О. Платонова, А.В. Домбровська, О.О. Бордюк, К.О. Саєнко, М.М. Кузьміна. Проте питання правового забезпечення розвитку виробництва електричної та теплової енергетики з альтернативних джерел енергії в сучасних умовах не розкривалось.

Метою статті є огляд й аналіз правового забезпечення розвитку виробництва електроенергетики та теплопостачання з альтернативних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу. У перспективних планах нашої держави проголошено, зокрема, що до 2035 року країна має повністю перейти на альтернативні джерела енергії у сфері в електроенергії та теплопостачанні. Це засвідчує потребу в аналітичному супроводі та моніторингу всіх стадій впровадження правового регулювання даної сфери, починаючи з визначення потреби врегулювання певного аспекту суспільного життя як умови прийняття рішення про надання йому правової форми. Особливістю правового регулювання відновлювальних джерел у сфері електрич-

ної та теплової енергії є важливість якісного нормативного забезпечення, й, неможливість обмежуватись актами технічного характеру. Виконання цього завдання, серед іншого, потребує не лише оцінки діючих правових актів, які регламентують порядок отримання електричної та теплової енергії з відновлювальних джерел. Таке завдання має ставитись в рамках під час прийняття рішення про спроможність правового регулювання даної сфери відповідати таким чинникам, як: доцільності, адекватності, збалансованості, передбачуваності, прозорості, і, врахування громадської думки.

На даний час в Україні державне регулювання у сфері альтернативних джерел енергії здійснює Кабінет Міністрів України чи за його дорученням Національна комісія регулювання електроенергетики України, що діє відповідно до Указу Президента України від 23.11.2011 № 105 «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг» (далі – НКРЕ), основними завданнями, якої є: регулювання у сферах електроенергетики, теплопостачання в частині діяльності виробництва енергії, в тому числі на установках із використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії; видача ліцензій на здійснення діяльності з виробництва електричної та теплової енергії. Державне регулювання у сфері альтернативних джерел енергії здійснюється шляхом встановлення тарифів на електричну енергію, вироблену на об'єктах альтернативної енергетики, а також на теплову енергію, видобуту з альтернативних джерел [6, с. 197-198].

Водночас, аналіз поточного стану регламентованості сфер електроенергетики та теплопостачання в частині виробництва цієї енергії з альтернативних джерел свідчить про численні прогалини та недосконалості в діяльності НКРЕ, в тому числі через відсутність чіткого порядку використання нетрадиційних джерел енергії.

На переконання дослідників, однією з проблем для залучення інвестицій у виробництво електроенергії є неврегульованість правових питань (щодо виробництва сонячної енергії, виділення земельних ділянок для тощо), що стимулює зростання ризиків для потенційних інвесторів [7].

Водночас, Ю.В. Макогон, І.М. Доля, Є.О. Пожидаєв справедливо зазначають про відсутність унормованого правового підходу щодо використання відновлювальних джерел енергії у реформуванні комунальної системи опалення та споживання електроенергії. Так, за даними Міністерства регіонального розвитку лише близько 1 % котелень переведені на альтернативне паливо. Поступовий перехід комунальних підприємств на альтернативні види палива та енергетики відповідає цілям модернізації комунального господарства. Вітчизняні дослідники пропонують цілу низку варіантів опалення різними видами біопалива. Що стосується ціни, то спеціальні тарифи для відновлювальних джерел енергії необхідно законодавчо унормувати та забезпечити їм інституційну підтримку шляхом підвищення та гарантування соціальної відповідальності бізнесу (у даній сфері господарювання) [7].

Отже, аналіз нормативно-правових актів України у сфері біопалива дає підстави стверджувати, що, в цілому, законодавство спрямоване на підвищення рівня енергетичної безпеки України, розв'язання проблем стабільного постачання енергоресурсів в аграрному секторі економіки з використанням власних відновлювальних джерел енергії. Вважаємо, що на даний час, для зручності користування та ефективності застосування законодавство про біопаливо потрібно прийняти консолідований акт [4, с. 144].

Така точка зору є домінуючою у колі професійних інтересів науковців, зокрема, серед дослідників сфери альтернативної енергетики, й розділяється нами. На даний час на теоретичному рівні, й у професійному колі науковців, пропонується систему нормативно-правових актів, що розраховані на багаторазове застосування, зокрема, поширювати на окреме коло осіб (приватний сектор економіки) при наявності передбачених правовими документами обставин.

Показовим з точки зору розвитку правового регулювання отримання електричної енергетики з відновлювальних джерел був Закон України «Про електроенергетику», який втратив чинність 01.07.2019, стаття 15 якого передбачала, що оптовий ринок електричної енергії України зобов'язаний купувати енергію, вироблену з використанням альтернативних джерел і не продану за договірними цінами безпосередньо споживачам або енергопостачальним компаніям, незалежно від величини встановленої потужності чи обсягів відпуску електричної енергії. При цьому згідно зі ст. 12 зазначеного Закону витрати на підключення таких об'єктів до мережі покладаються на власника мережі і враховуються НКРЕ при затвердженні його інвестиційної програми [8]. Закладений розвиток виробництва електричної та теплової енергії з альтернативних джерел знайшов своє продовження й розвиток у Законі України «Про ринок електричної енергії».

Так, на думку К.О. Сасенко, з метою створення умов для розвитку альтернативної енергетики в Україні здійснюється державне цільове фінансування будівництва об'єктів «зеленої» енергетики. Джерелом такого фінансування згідно зі статті 8 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» є фонд цільового фінансування, що формується головним чином за рахунок збору у вигляді цільової надбавки, що включається в оптовий тариф на електро- і теплову енергію, а також інших надходжень. Ефективним способом державної підтримки розвитку альтернативної енергетики є правове регулювання ціноутворення на «зелену» енергію, яка виражається у встановленні компетентним органом фіксованою надбавки до тарифу, що визначається в порядку, передбаченому для відповідного ринку електроенергії [8].

Револьюційними законодавчими актами у сфері альтернативної енергетики та теплопостачання є Закони України «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу», «Про альтернативні види палива», а також Закон України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів». Стаття 6 останнього закону передбачає, що землі об'єктів альтернативної енергетики є частиною фонду земель енергетики [9, 10], а також передбачає організаційно-правові засади надання і використання земельних ділянок для розміщення об'єктів енергетики.

У той же час розвиток виробництва електричної та теплової енергії з відновлювальних джерел стикається з проблемами, що вимагають комплексного вирішення на державному рівні.

Так, М.М. Кузьміна, досліджуючи проблеми виробництва енергії з альтернативних джерел, вказує на те, що основними нормативно-правовими актами у сфері освоєння альтернативних джерел енергії в Україні є Закон: «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 р., Податковий кодекс. Також правове регулювання здійснюється постановою Кабінету Міністрів України «Про програму державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії, малої гідро- і теплоенергетики» від 31 грудня 1997 р.; указом Президента України від 08.09.2010 року № 895 «Про заходи щодо визначення і реалізації проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку», згідно якого одним із першочергових національних проектів є проект «Нова енергія», що передбачає використання альтернативних джерел енергії. Тому розвиток цього проекту, по-перше, вирішує проблему економічної ефективності транспортування електроенергії, а по-друге, зберігає довкілля, що робить ці території привабливими для розвитку туристичного бізнесу [6, с. 191-192].

Власне кажучи, діючим законодавством виокремлюються самостійна сфера правового регулювання отримання електричної та теплової енергії з відновлювальних джерел шляхом впровадження стимулюючих заходів.

Також необхідно зазначити, що проекти виробництва енергії з альтернативних джерел є частиною реалізації Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату (Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change), який є міжнародною угодою, покликаною скоротити викиди парникових газів для зниження антропогенного впливу на кліматичні зміни [5].

Тож, аналіз нормативного регулювання сфери виробництва електричної та теплової енергії з альтернативних джерел свідчить, що в сучасних умовах спостерігається зміна виду правових актів в бік відображення врегулювання даного напрямку, зокрема, в програмних документах, постановках/розпорядженнях Кабінету Міністрів України (підзаконних нормативно-правових актах).

Так, ухвалення постанови Кабінету Міністрів України «Про особливості приєднання до електричних мереж об'єктів електроенергетики, що виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел» від 19 лютого 2009 р. № 126 сприяло покращенню організаційно-технічних заходів зі створення умов для передачі електричної енергії, а також в подальшому прийняття НКРЕ постанови від 29 серпня 2023 р. № 1590 «Про затвердження розміру вартості послуги із забезпечення збільшення частки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії, наданої постачальниками універсальних послуг у липні 2023 року.

Зокрема Є.О. Платонова стверджує, що збільшення ресурсів електроенергії та теплоенергії завдяки використанню нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії та палива передбачалося Комплексною державною програмою енергозбереження України, яка була схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 05.02.1997 № 148. Неможливо залишити без уваги також Програму державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії та малої гідро- і теплоенергетики, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.1997 № 1505.

Проте, з огляду на програмний характер зазначених документів, більшість їхніх положень були загальними і не містили чітких механізмів їх реалізації [11, с. 251].

Водночас, незважаючи на недоліки та прогалини правового регулювання відновлювальних джерел енергії, в Україні не втрачає актуальності процес реформування сфери виробництва електричної та теплової енергії з альтернативних джерел.

Виробництво електричної енергії з біомаси та біогазу в Україні стимулюється за допомогою «зеленого» тарифу, що передбачений Законом України «Про альтернативні джерела енергії» [5]. «Зелений» тариф діє до кінця 2029 року, і становить 12,39 євро-центів/кВт·год (без ПДВ) для електроенергії, отриманої з біомаси та біогазу. Законом також передбачена можливість для об'єктів електроенергетики, введених в експлуатацію з 1 липня 2015 року по 31 грудня 2024 року, отримати надбавку до «зеленого» тарифу за дотримання визначеного рівня використання обладнання українського виробництва. Таке виробництво не є достатньо привабливим, в основному через неповні розрахунки та заборгованість перед виробниками електричної енергії за «зеленим» тарифом з боку гарантованого покупця [12].

Також недосконалість законодавчо-нормативної бази розвитку біоенергетики в Україні, розмитість стратегії та відсутність чітких механізмів реалізації поставлених завдань є основними причинами низького рівня інвестицій і не конкурентоспроможності вітчизняних підприємств з виробництва та постачання альтернативних енергоносіїв [13].

На переконання І.І. Григорєвської енергетична стратегія України не передбачає стрімкого підвищення рівня енергоефективності української економіки, яка наразі є найбільш енергетично марнотратною в Європі – на одиницю валового внутрішнього продукту в нашій країні зараз витрачається в 3-4 рази більше енергії ніж в країнах – державах Європейського Союзу [3, с. 13].

За твердженням Є.О. Платонові з ухваленням Закону України «Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства» від 15.12.2010 Україна взяла на себе зобов'язання здійснити імплементацію низки директив Європейського Союзу, серед яких Директива 2001/77/ЄС щодо сприяння використанню електроенергії, виробленої за допомогою відновлюваних джерел енергії, на внутрішньому ринку електроенергії [11, с. 253].

Загальновідомо, що не лише останній роки найбільші показники розвитку альтернативної енергетики демонструє Європейський Союз. Внаслідок чого, видано декілька Зелених книг («На шляху до Європейської стратегії безпечного енергозабезпечення» – 2000 р., «Енергетична ефективність» – 2005 р., Європейська стратегія стійкої, конкурентної та безпечної енергетики – 2006 р.). На рівні Європейського Союзу прийняті такі документи: Директива 2001/77/ЄС «Про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з відновлюваних енергоджерел, на внутрішньому ринку електричної енергії» (Directive 2001/77/EC on the promotion of electricity produced from renewable energy sources in the internal electricity market); Директива 2009/28/ЄС (ВДЕ) та рішення Комісії 2009/548/WE щодо популяризації відновлювальних джерел енергії [5].

Цікавим актом є заключний документ Гаазької конференції з Європейської енергетичної хартії, який спрямований на підвищення надійності енергопостачання й у максимальному ступені забезпечення ефективності виробництва, перетворення, транспортування, розподілу та використання енергії. Сторони цього договору сприяють доступу до місцевих і міжнародних ринків енергетики та стимулюють до залучення інвестицій інших членів енергетичного ринку [5]. Країни Європейського Союзу через кожні п'ять років приймають і публікують звіт, що встановлює національні індикативні цілі для майбутнього споживання електрики, виробленої з відновлювальних джерел енергії, виражені в процентних показниках від обсягу споживання електрики, на наступні 10 років. У звіті також окреслюються заходи, вжиті або заплановані на національному рівні, для досягнення цих національних індикативних цілей. Саме за такої умови можлива фінансова підтримка з боку неенергетичних програм Європейського Союзу, особливо структурних фондів [5].

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що в Європейському Союзі існують два типи стимулювання розвитку відновлювальної енергетики щодо визначення ціни на неї:

1) системи з фіксованою ціною, в яких уряд установлює ціни на електроенергію з поновлювальних джерел енергії, за цими цінами виробник продає електроенергію, а її кількість установлюється ринком. Більшість країн Європейського Союзу встановлюють у спеціальних законах «зелений тариф», який являє собою спеціальний підвищений тариф на електроенергію, вироблену з відновлювальних джерел енергії, за яким виробник гарантовано може її продати;

2) системи квот на поновлювальну енергію, за яких уряд установлює необхідну кількість енергії та надає ринку можливість визначення її ціни;

3) системи з фіксованою ціною та системи квотування є методами створення захищеного ринку, відмежування ринку поновлювальної енергетики від загального ринку, на якому альтернативна енергетика не змогла би конкурувати з традиційною [5].

Одним із ключових напрямів для реформування правової сфери виробництва теплової енергії з альтернативних джерел та розвитку систем теплопостачання, згідно статті 7 Закону України «Про теплопостачання» є використання геотермальних вод, як одного з видів альтернативних джерел енергії.

Статтею 20 Закону України «Про теплопостачання» передбачена дія так званого принципу «0,9», що означає, що тариф на теплову енергію, що виробляється з альтернативних джерел енергії, встановлюється на рівні 90 відсотків діючого для суб'єкта господарювання тарифу на теплову енергію, вироблену з використанням природного газу, для потреб відповідної категорії споживачів (населення та бюджетні організації). Зазначений середньозважений тариф по областях щокварталу затверджується Держенергоефективності у порядку, що визначений постановою Кабінету Міністрів України від 06.09.2017 № 679. Аналогічний порядок встановлення тарифу передбачений і для тарифів на виробництво, транспортування та постачання теплової енергії [12].

До вагомих програмних актів також варто віднести Концепцію реалізації державної політики у сфері теплопостачання, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 № 569-р. Відповідно до зазначеної Концепції, одним із напрямів підвищення технологічного рівня систем теплопостачання є розвиток та сприяння переходу виробництва теплової енергії з альтернативних джерел енергії, що зменшить споживання природного газу. З питань підтримки та розвитку об'єктів теплопостачання, які використовують альтернативні енергоресурси, передбачається вдосконалення нормативно-правової бази [11, с. 254].

Разом з тим, позитивна динаміка розвитку альтернативної енергетики підтверджується і прогнозом Міжнародного енергетичного агентства, яким передбачено у 2030 році зростання світового попиту на використання альтернативних джерел енергії для опалювання на 7 %. Інвестиції у відновлювані джерела енергії до 2030 року складуть 5,5 трлн дол., що становитиме майже 50 % усіх інвестицій в енергетичну промисловість [7].

У цьому зв'язку необхідно зазначити, що нині в Україні діє Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», найголовнішими завданнями якої є «виведення держави на рівень максимальної енергетичної незалежності», також зазначається, що «поширення європейських енергетичних стандартів на українське законодавство здатне лібералізувати та демонополізувати внутрішні енергетичні ринки, зробити їх більш прозорими та конкурентоспроможними» [3, с. 13].

Водночас, сьогодні, на жаль, досить часто встановлених тарифів на теплову енергію з альтернативних джерел енергії недостатньо для забезпечення привабливості проєктів з виробництва теплової енергії з біомаси. Іншою причиною відсутності рентабельності за заміщення природного газу твердим біопаливом для категорії «населення» у індивідуальному та централізованому опаленні, є субсидування державою вартості природного газу для населення в 4-5 разів у порівнянні з ринковою вартістю природного газу [12].

Як вірно зазначають Ю.В. Макогон, І.М. Доля, Є.О. Пожидаєв наразі відсутня державна (та регіональна) стратегія розвитку альтернативної енергетики, не системне запровадження заходів щодо популяризації альтернативних видів вироблення енергії на регіональному та загальнодержавному рівнях. Здійснення заходів, спрямованих на формування у суспільстві свідомого ставлення до необхідності підвищення енергоефективності, розвитку та використання відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива вимагає чіткої державної стратегії розвитку галузі на середню (до 2020 р) та довгострокову (до 2050 р.) перспективу. Розробка та прийняття такої стратегії мають супроводжуватись системною інформаційною підтримкою на державному та регіональному рівнях [7].

Підсумовуючи все вище наведене, можна зробити висновки про непослідовне й недостатнє правове регулювання правовідносини у сфері виробництва електричної та теплової енергії з відновлювальних джерел, спрямованого на підвищення рівня енергетичної безпеки України, розв'язання проблем стабільного постачання енергоресурсів, запровадження пільгового оподаткування через механізм «зелених тарифів» на електричну й теплову енергію, звільнення від сплати збору у вигляді цільової набавки до діючого тарифу, знижений податок на земельні ділянки, надані

для розміщення об'єктів, які виробляють таку енергію, а також встановлення тарифу на теплову енергію з альтернативних джерел встановлюється на рівні 90% діючого тарифу на теплову енергію з газу (а у разі його відсутності – на рівні середньозваженого тарифу на теплову енергію з газу в розрізі регіонів). Серед інших проблем організації нормативного забезпечення отримання електричної енергії та теплової з відновлювальних джерел варто звернути увагу на відсутність правового зв'язку між суб'єктами сфери енергозбереження (стаття 5 Закону України «Про енергозбереження»), зокрема, юридичними та фізичними особами.

Тому очевидна потреба у продовженні розробки нормативно-правової бази необхідної для залучення інвестиційних ресурсів, стимулювання і використання відновлюваних джерел енергії, відходів у теплопостачанні, комбінованому виробництві теплової та електричної енергії, матеріального стимулювання процесів ефективного використання та економії паливно-енергетичних ресурсів, впровадження інноваційних розробок, захищених патентами підприємств, а також доцільно започаткувати широке кредитування населення на пільгових умовах з метою встановлення обладнання для виробництва «чистої» енергії, спростити ліцензійні умови, щодо сертифікації учасників ринку допоміжних послуг.

Водночас очевидно, що в опублікованих наукових працях, у яких би комплексно досліджувались питання аналізу правових засад використання відновлюваних джерел для виробництва електричної та теплової енергії, структурування нормативно-правових актів даної галузі, які відповідали б вимогам сучасності, вирішувались проблемні питання, на сьогодні не існує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мелех Л., Нагірняк О. Правове регулювання альтернативної енергетики в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 2 (30). С. 159–166.
2. Башинська Ю.І. Загальносвітові та регіональні аспекти розвитку потужностей альтернативної енергетики. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 5. С. 211–223.
3. Григорєвська І.І. Правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи. *Морська безпека та оборона*. 2023. № 1. С. 9–15.
4. Мединчук О.В. Нормативно-правове регулювання біопалива. Земля України – потенціал енергетичної та екологічної безпеки держави: матеріали Міжнародної науково-технічної конференції. 2010. С. 141–144.
5. Домбровська А.В., Чернікова А.В. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії як пріоритетний напрям інноваційного розвитку держав. URL: <https://ojs.kname.edu.ua>. (дата звернення: 17.06.2023).
6. Кузьміна М.М. Господарсько-правове забезпечення виробництва енергії з альтернативних джерел. 2013. С. 187–210. URL: <https://ndipzior.org.ua> (дата звернення: 11.01.2023).
7. Макогон Ю.В., Доля І.М., Пожидаєв Є.О. «Щодо перспектив використання альтернативних джерел енергії на Сході України». Аналітична записка. URL: <https://www.niss.gov.ua> (дата звернення: 17.06.2023).
8. Сасенко К.О. Правове забезпечення використання альтернативних джерел енергоресурсів в Україні. URL: <https://ojs.kname.edu.ua> (дата звернення: 11.02.2024).
9. Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу: Закон України від 05.04.2005 р. № 2509-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 26.08.2016).
10. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: Закон України від 09.07.2010 р. № 2480-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.07.2022).
11. Платонова Є.О. Етапи розвитку законодавства у сфері використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 251–255. URL: <http://lsej.org.ua> (дата звернення: 20.09.2023).
12. Пастух А. Сектор біоенергетики 2023: правове регулювання. URL: <https://saf.org.ua>.
13. Домбровська А.В., Бордюг О.О. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії в Україні. URL: <https://ojs.kname.edu.ua>.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.51>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ АКЦІОНЕРІВ У КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ АСПЕКТІВ ТА ВИКЛИКІВ

Щока С.В.,

*асистент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Щока С.В. Правове регулювання статусу акціонерів у корпоративному управлінні України: аналіз ключових аспектів та викликів.

Дана стаття проводить глибокий аналіз адміністративно-правового регулювання прав акціонерів акціонерних товариств в Україні. Основна увага зосереджена на класифікації прав акціонерів, які поділяються на майнові та немайнові. Майнові права включають право на отримання дивідендів, право на частку при ліквідації товариства, а немайнові – це право голосу на загальних зборах, право на інформацію та інші.

Ретельно аналізується роль і значення загальних зборів акціонерів як основного органу управління акціонерним товариством. Розглядаються процедури скликання, проведення та особливості прийняття рішень на цих зборах.

Висвітлюється обмеження, пов'язані з виплатою дивідендів, аналізуючи чинне законодавство та судову практику. Особлива увага приділяється питанню захисту прав міноритарних акціонерів, включаючи аналіз проблем, що виникають при реалізації їх прав, та обговорення можливих шляхів їх вирішення.

Аналізується нормативно-правова база, що регулює діяльність акціонерних товариств в Україні. Висвітлюються актуальні законодавчі ініціативи та зміни в законодавстві, які впливають на права акціонерів.

Робиться висновок, що огляд практичних випадків із судової практики, зокрема, аналізується низка випадків, пов'язаних з визнанням договорів купівлі-продажу акцій недійсними. Ці приклади демонструють реальні ситуації, з якими стикаються акціонери, та ілюструють, як судова практика впливає на розвиток корпоративного права в Україні.

Ключові слова: акціонерне товариство, захист прав акціонерів, корпоративні спори, адміністративно-правове регулювання, фондовий ринок.

Shchoka S.V. Legal regulation of the status of shareholders in corporate governance of Ukraine: analysis of key aspects and challenges.

This article conducts a deep analysis of the administrative-legal regulation of shareholders' rights in joint-stock companies in Ukraine. The main focus is on the classification of shareholders' rights, which are divided into property and non-property rights. Property rights include the right to receive dividends, the right to a share in the liquidation of the company, while non-property rights include the right to vote at general meetings, the right to information, among others.

The article thoroughly examines the role and significance of the general meeting of shareholders as the main governing body of a joint-stock company. The procedures for convening, conducting, and the specifics of decision-making at these meetings are discussed.

The article highlights the limitations related to the payment of dividends, analyzing current legislation and judicial practice. Special attention is given to the issue of protecting the rights of minority shareholders, including an analysis of the problems that arise in the exercise of their rights, and discussing possible solutions.

The normative-legal base regulating the activities of joint-stock companies in Ukraine is analyzed. Current legislative initiatives and changes in the law that impact shareholders' rights are illuminated.

The article concludes with a review of practical cases from judicial practice, particularly analyzing a series of cases related to the invalidation of share purchase agreements. These examples demonstrate real situations faced by shareholders and illustrate how judicial practice influences the development of corporate law in Ukraine.

Key words: joint-stock company, protection of shareholder rights, corporate disputes, administrative and legal regulation, stock market.

Актуальність теми. У сучасній економіці роль акціонерних товариств у корпоративному секторі України стає все більш значущою, враховуючи їх вплив на національний ринок капіталу та інвестиційний клімат країни. Водночас, виникаючі складнощі в корпоративному управлінні, особливо стосовно захисту прав міноритарних акціонерів, вимагають детального аналізу та вдосконалення нормативно-правової бази. Правове регулювання акціонерних товариств є ключовим елементом для забезпечення прозорості, справедливості та ефективності корпоративного управління, що ставить перед дослідниками завдання глибокого вивчення та аналізу існуючих законодавчих механізмів та практик їх застосування.

Аналіз наукових публікацій з цієї теми. Проблемі, яка розглядається у даному контексті, приділено значну увагу в науковій сфері. Зокрема, цю тематику досліджували такі відомі автори, як О.М. Вінник, В.С. Щербина, І.В. Спасибі-Фатеева, О.В. Паплик, А.В. Попова та інші. Важливо зазначити, що рішення з цієї проблематики також висвітлюються в нормативно-правових актах України, а також у Законі України «Про акціонерні товариства» та інших. Проте, незважаючи на численні дослідження цієї проблеми, вона залишається актуальною та продовжує привертати увагу науковців.

Метою статті є аналіз адміністративно-правового регулювання статусу акціонерів у корпоративному управлінні України, з особливим акцентом на майнові та немайнові права акціонерів, обмеження щодо виплати дивідендів та захисту їх інтересів. Стаття має на меті визначити ключові виклики та недоліки в існуючій правовій системі, що впливають на ефективність корпоративного управління, та запропонувати шляхи їх усунення. Також передбачається розгляд судової практики, що стосується захисту прав акціонерів, з метою оцінки ефективності застосування законодавчих норм у реальних корпоративних спорах. Автор ставить перед собою основне **завдання** – вивчити основні способи становлення акціонера, спробувати проаналізувати діяльність Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) як основного правового регулятора в сфері акціонерних відносин та визначити основні проблеми й виклики у сфері захисту прав акціонерів.

Виклад основного матеріалу. В контексті адміністративно-правового регулювання, права акціонерів акціонерних товариств в Україні можуть бути поділені на майнові та немайнові категорії. Майнові права відносяться до економічних інтересів акціонерів, тоді як немайнові відображають їхню участь у управлінні товариством, надаючи право голосу на загальних зборах та доступ до інформації. Така класифікація широко використовується у науковій літературі [1].

На загальних зборах акціонерів, які є основою для стратегічного розвитку товариства та координації дій серед акціонерів, встановлюється розмір та приймається рішення про виплату дивідендів за простими акціями [2]. Згідно законодавства України, конкретний розмір дивідендів для привілейованих акцій різних класів прямо вказується у статуті акціонерного товариства.

В управлінні акціонерними товариствами існують певні законодавчі обмеження щодо виплати дивідендів. Такі обмеження розроблені для захисту інтересів акціонерів, кредиторів та інших зацікавлених сторін. Акціонерне товариство не може приймати рішення про виплату дивідендів, якщо:

- 1) звіт щодо результатів емісії не отримав належної реєстрації згідно із законодавчими вимогами;
- 2) власний капітал компанії стає меншим або через таку виплату опуститься нижче за суму його статутного капіталу, резервних коштів та різниці між ліквідаційною та номінальною вартістю привілейованих акцій;
- 3) активи компанії недостатні для задоволення вимог кредиторів з простроченими зобов'язаннями, або після прийняття такого рішення вони можуть виявитися незадовільними для виконання таких вимог.

Акціонерне товариство не може здійснювати виплату дивідендів за простими акціями, якщо:

- 1) товариство має зобов'язання по викупу;

2) дивіденди за привілейованими акціями не були виплачені в повній мірі.

Очевидно, законодавство України прагне максимально захистити акціонерів, забезпечуючи адміністративно-правове регулювання, яке гарантує права акціонерів. Це включає як економічні, так і управлінські привілеї, сприяючи одночасно прозорості та відповідальності у функціонуванні акціонерних товариств. Акціонери, як основні користувачі цих прав, також повинні дотримуватися вимог щодо виплати дивідендів.

Згідно ст. 5 Закону України «Про акціонерні товариства», законодавець визначає, що акціонерами товариства можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Крім цього, держава, представлена уповноваженим органом, що управляє державним майном, та територіальна громада за допомогою органу, що відповідає за управління комунальним майном, також можуть бути акціонерами товариства [3].

Зазвичай акціонерні товариства створюються групою осіб, які вносять кошти чи інші ресурси для формування статутного капіталу, головною метою якого є забезпечення інтересів кредиторів та демонстрація фінансової стабільності компанії. Залежно від розміру внесеного вкладу та кількості акцій, засновники отримують відповідні права та обов'язки. Однією з ключових обов'язків товариства є інформування акціонерів про свою діяльність, фінансові показники та виплата дивідендів відповідно до законодавства та статуту компанії.

Для розуміння способів захисту прав акціонерів важливо знати, яким чином вони стали акціонерами, оскільки це визначає методи захисту їх прав. Проте не слід порівнювати юридичні механізми захисту акціонерів (засновників) та їх інтересів з механізмом захисту міноритаріїв, оскільки в іншому випадку між цими групами може виникнути суперечка щодо захисту своїх прав та інтересів. Загалом існує ряд різноманітних способів, за допомогою яких особа може стати акціонером:

Особа може стати акціонером акціонерного товариства кількома способами. У першому випадку, вона може бути засновником акціонерного товариства та брати активну участь у його діяльності. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про акціонерні товариства» зазначено, що одна особа може засновати акціонерне товариство самостійно, придбавши всі його акції [3]. Інформація про такий акт створення підлягає обов'язковій реєстрації та публікації в порядку, встановленому законодавством. Додатково, ст. 30 Закону України «Про господарські товариства» передбачає, що засновники мають володіти акціями, які у сумі становлять не менше 25% статутного капіталу товариства, протягом щонайменше двох років [4]. Цей норматив встановлений з метою забезпечення стабільності діяльності товариства та відповідальності його засновників.

У своїй праці В.С. Щербина та О.М. Вінник зазначають, що стосовно питання організації товариств, право власності на акцію та виписки з реєстру акціонерів в процесі створення акціонерного товариства відбувається лише після її повної оплати. Процес оплати може розтягнутися у часі майже на два роки – на один рік і 11,5 місяців:

а) шість місяців підписки, на момент настання яких має бути сплачено не менше ніж 10% номінальної вартості акцій (згідно із ч. 3-4 ст. 30 Закону України «Про господарські товариства»);

б) два місяці до установчих зборів, до спливу цього часу має бути сплачено, враховуючи попередній внесок, не менше 30% номінальної вартості акцій (відповідно до ч. 7 ст. 30 Закону України «Про господарські товариства»);

в) у разі неуспішних установчих зборів, їх повторне скликання можливе протягом найближчих двох тижнів;

г) один рік з моменту реєстрації до закінчення якого, акціонери мають повністю оплатити акції, а якщо цього не відбулося, їм дається ще три пільгові місяці для оплати з додатковим навантаженням у 10% річних за прострочку.

У контексті адміністративно-правового регулювання, процес становлення акціонером акціонерного товариства в Україні має кілька ключових моментів. Акціонерне товариство має право на продаж акцій іншим особам у випадку, якщо протягом пільгового терміну в 3 місяці акції не були оплачені. Таким чином, якщо учасник не виконує свій фінансовий обов'язок, він ризикує бути виключеним з товариства [1, с. 112].

Другим шляхом до статусу акціонера є придбання акцій додаткової емісії. Тут особа, бажаючи стати акціонером, повинна пройти кілька етапів: підписати на акції, дочекатися рішення загальних зборів про підтвердження результатів підписки і, зрештою, оплатити придбані акції у визначений законодавством термін [1, с. 112]. Важливо враховувати, що акціонерство не тільки надає

певні права щодо участі в управлінні компанією і отриманні прибутку, але і покладає на акціонера обов'язок дотримуватися вимог і правил, встановлених статутом і законодавством. Це сприяє стабільності та прозорості діяльності акціонерних товариств.

Третім найпоширенішим способом стати акціонером є перехід права власності на акції через укладення відповідних договорів (купівля, продаж, обмін, дарування) або через інші правочини, такі як спадкування. Основними способами такого переходу є укладення договорів (наприклад, договори купівлі-продажу, обміну, дарування) чи інші правочини, як-от спадкування. Зокрема, у випадках спадкування право на акції може перейти на основі заповіту або відповідно до закону про спадкування. Для легітимного переходу права власності важливо дотримуватися всіх законодавчих вимог та процедур, а також мати відповідні документи, такі як свідоцтво про прийняття спадщини, видане нотаріусом [1, с. 113]. Додатково, важливо пам'ятати, що при такому переході права власності новий власник акцій бере на себе всі права та обов'язки попереднього акціонера. Це може включати в себе участь у прийнятті рішень, право на дивіденди та інші аспекти, які визначаються статутом товариства та діючим законодавством.

Ці механізми переходу права власності на акції в адміністративно-правовому контексті важливі для забезпечення стабільності, прозорості та ефективного управління акціонерними товариствами.

В практиці існують численні випадки, коли суд визнав договори купівлі-продажу акцій недійсними. У такому контексті, якщо суд задовольним позов щодо визнання договору і визнав його недійсним, особа, що придбала акції на підставі такого договору, втрачає свій статус акціонера. Тому, звертаючись до питань придбання акцій, необхідно дуже уважно підходити до укладення відповідних угод та вивчення їхньої відповідності законодавству. Також варто зазначити, що згідно в судовій практиці, є достатня кількість випадків, коли договори купівлі – продажу акцій визнавалися судом недійсними, в результаті особа втрачала статус акціонера.

Залежно від обсягу акцій, які належать акціонерам, їх класифікують як міноритарних або мажоритарних. Міноритарні акціонери володіють меншими пакетами акцій, у той час як мажоритарні акціонери мають у своєму володінні великі пакети акцій. Розділяючи акціонерів на міноритарних і мажоритарних, завжди звертають увагу на захист прав та інтересів саме міноритарних. Останніми роками стало очевидним, що захист інтересів як держави-акціонера, так й індивідуальних акціонерів у корпоративних конфліктах є недостатнім. Незважаючи на розвиток корпоративного законодавства в Україні та внесення численних нововведень для заповнення прогалів, проблема удосконалення системи корпоративного управління все ще стоїть гостро [5, с. 94]. До вищенаведеного варто додати думку І.В. Спасибі-Фатєєвої про те, що міноритарні акціонери часто стикаються з такими проблемами як ігнорування їх прав під час прийняття ключових рішень, відсутність виплати дивідендів, а також недостатній доступ до інформації про діяльність товариства [6, с. 20].

Існує ряд осіб, що можуть здійснювати порушення стосовно законних прав та інтересів акціонерів, закріплених у законодавстві та інших документах. Це можуть бути самі акціонерні товариства, їх посадовці, акціонери з вирішальним впливом чи треті сторони. Для захисту цих прав діє закон, який регламентує діяльність акціонерних товариств, враховуючи інтереси окремих осіб, міноритарних акціонерів та суспільства в цілому. Цей закон забезпечує такі механізми як державна реєстрація, контроль за діяльністю, відповідальність посадових осіб та інші права акціонерів [1, с. 118].

У сучасному економічному просторі України роль регулюючих органів у сфері цінних паперів стає все більш вагомим. НКЦПФР виступає як основний правовий регуляторний орган, контролюючи рух цінних паперів на фондовому ринку держави. Її завдання – забезпечення дотримання законодавства, контроль видання та обігу акцій. Крім цього, акціонерні товариства зобов'язані регулярно надавати фінансову звітність для контролю з боку державних органів, а державна реєстрація дозволяє контролювати процеси створення та ліквідації товариств.

Права та інтереси акціонерів захищаються через різні механізми. Основні механізми вирішення спорів розроблені внутрішніми документами акціонерних товариств, при цьому мажоритарні акціонери мають вплив на ці органи. Додатково до внутрішнього захисту, акціонери можуть звертатися до НКЦПФР або до суду для вирішення корпоративних спорів. Ці аспекти відображають складність та багатогранність адміністративно-правового регулювання акціонерних товариств в Україні, вимагаючи від учасників ринку глибокого розуміння правил та норм, що їх регулюють.

Висновки. Отже, у даній статті проведено дослідження адміністративно-правового регулювання прав акціонерів акціонерних товариств в Україні виявляє багатозаровість та складність цієї сфери. З одного боку, існують чіткі норми та регуляції, спрямовані на захист прав та інтересів акціонерів, що включають як майнові, так і немайнові категорії. З іншого боку, практика показує, що існують суттєві виклики, пов'язані з реалізацією цих прав, особливо у випадках міноритарних акціонерів. Незважаючи на наявність законодавчих механізмів захисту, важливим залишається питання їх ефективного застосування та необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази для забезпечення більшої прозорості, справедливості та балансу інтересів усіх учасників корпоративних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вінник О.М., Щербина В.С. Акціонерне право: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2000. 544 с.
2. Народний правовий портал «Юрисконсульт». URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/519-158.html>.
3. Закон України, Верховна Рада України, від 27.07.2022 № 2465-IX, «Про акціонерні товариства» <https://ips.ligazakon.net/document/t222465?an=87&scop=17615&fcor=17872>.
4. Закон України, Верховна Рада України, від 19.09.1991 № 1576-XII, «Про господарські товариства». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T157600?an=174&scop=31388&fcor=31547>.
5. Попова А.В. Проблемні аспекти правового регулювання участі міноритарних та мажоритарних акціонерів в управлінні акціонерним товариством. *Управління розвитком*. 2013. № 16 (156). С. 94–96.
6. Спасибі-Фатєєва І.В. Акціонерні товариства: корпоративні правовідносини. Харків: Право, 1998. 256 с.

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.52>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ

Андрушко А.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
адвокат, член Ради Комітету трудового права НААУ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0346-7234>
e-mail: Alla_Andrushko@ukr.net*

Андрушко А.В. Особливості правової регламентації нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю.

У площині трудового права досліджуються особливості правової регламентації у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю. Підкреслюється, що регулювання у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю характеризуються через відповідні заходи, які крім заходів з питань виявлення неоформлених трудових відносин, здійснюються відповідно до чинного законодавства. Заходи державного контролю за додержанням законодавства про працю з питань виявлення неоформлених трудових відносин здійснюються у формі інспекційних відвідувань, що проводяться інспекторами праці Держпраці та її територіальних органів. Важливе значення мають підстави для здійснення інспекційних відвідувань.

Особливість правової регламентації трудових відносин полягає у тому, що контрольні заходи або рішення інспектора праці про контроль роботодавця, підлягає повідомній реєстрації Держпраці чи її територіальним органом до початку їх проведення. Наголошується, що за наслідками контролю складаються акт і в разі виявлення порушень вимог законодавства про працю роботодавець отримує припис щодо їх усунення та попередження про відповідальність за порушення законодавства про працю.

Таким чином, правова регламентація трудових відносин щодо нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю перш за все мають відповідати європейським стандартам та відображати вимоги чинного трудового законодавства. Державні органи мають підсилити проведення заходів, які проводяться з питань виявлення неоформлених трудових відносин, нелегальної зайнятості і здійснюватися відповідно до вимог Закону України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності”. Правова регламентація трудових відносин у сфері нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю засвідчує, що заходи державного впливу з питань виявлення неоформлених трудових відносин та нелегальної зайнятості здійснюються у формі інспекційних відвідувань, що проводяться інспекторами праці Держпраці та її територіальних органів.

Ключові слова: правова регламентація, нагляд і контроль; додержання законодавства про працю.

Andrushko A.V. Peculiarities of the legal regulation of supervision and control over compliance with labor legislation.

In the field of labor law, the peculiarities of legal regulation in the field of supervision and control over compliance with labor legislation are investigated. It is emphasized that regulation in the field of

supervision and control of compliance with labor legislation is characterized by appropriate measures, which, in addition to measures to detect unregistered labor relations, are carried out in accordance with current legislation. Measures of state control over compliance with labor legislation on identifying undocumented labor relations are carried out in the form of inspection visits conducted by labor inspectors of the State Labor Service and its territorial bodies. Reasons for inspection visits are important.

The peculiarity of the legal regulation of labor relations is that the control measures or the decision of the labor inspector on control of the employer are subject to notification registration by the State Labor Service or its territorial body before the start of their implementation. It is emphasized that an act is drawn up as a result of the control, and in the case of violations of labor law requirements, the employer receives an order to eliminate them and a warning about liability for labor law violations.

Thus, the legal regulation of labor relations regarding the supervision and control of compliance with labor legislation must first of all meet European standards and reflect the requirements of current labor legislation. State bodies should strengthen measures to detect undocumented labor relations, illegal employment and be carried out in accordance with the requirements of the Law of Ukraine «On the Basic Principles of State Supervision (Control) in the Field of Economic Activity.» The legal regulation of labor relations in the field of supervision and control of compliance with labor legislation certifies that measures of state influence on the detection of informal labor relations and illegal employment are carried out in the form of inspection visits carried out by labor inspectors of the State Labor and its territorial bodies.

Key words: legal regulation, supervision and control; compliance with labor legislation.

Постановка проблеми. Важливе значення у правовій регламентації трудових відносин відіграє нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю. Особливо це актуально сьогодні під час воєнного стану. Де роботодавці і працівники наражаються на небезпеку. Важливим є те, що правове регулювання у цій сфері є складовою частиною соціальної політики держави, і особливої важливості вона набуває для внутрішньо переміщених осіб, для релокації бізнесу. Враховуючи не просту ситуацію у державі регламентація нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю ґрунтується на задоволенні як матеріальних, так і нематеріальних потреб громадян, особливо соціально не захищених груп населення. Відтак за сучасних умов ціллю правової регламентації є дієве та ефективне забезпечення як соціальних так і економічних прав у трудових відносинах. Державні органи та установи беруть сьогодні на себе не просту відповідальність за стан виконання вимог трудового законодавства, тому відповідні перевірки контролюючих органів на предмет дотримання суб'єктами господарювання трудового законодавства є досить необхідними, адже усунуть можливість його порушення. Саме на подолання таких викликів повинна бути спрямована соціальна політика України у воєнний та післявоєнний період.

Проблему правового регулювання трудових відносин під призвою нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства ми можемо простежити у працях М.Й. Бару, Н.Б. Болотіної, В.С. Венедиктова, В.В. Жернакова, Д.О. Карпенка, Р.З. Лівшиця, А.Р. Мацюка, П.О. Недбайла, О.С. Пашкова, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, В.Г. Ротаня, Б.С. Стичинського, К.П. Уржинського, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка та ін.

Разом з тим, усвідомлюючи наукову значущість праць, зазначених вище науковців, доводиться констатувати, що у вітчизняній науці трудового права на сьогодні відсутнє комплексне дослідження питань нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства. Наукова й практична значимість зазначених питань, відсутність розробленості їх у науці трудового права, а також дискусійний характер багатьох проблем щодо розмежування цих двох правових явищ обумовили вибір теми цього дослідження.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень і розробці практичних рекомендацій з удосконалення правового регулювання трудових відносин у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання трудових відносин нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю повинно відповідати вимогам, які визначені Конвенцією Міжнародної організації праці № 81 1947 року «Про інспекцію праці у промисловості й торгівлі», ратифікованою Законом України від 8 вересня 2004 р. № 1985-IV та Конвенцією Міжнародної організації праці № 129 1969 року «Про інспекцію праці в сільському господарстві», ратифікованою Законом України від 8 вересня 2004 р. № 1986-IV, а також Закону України «Про ос-

новні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [2] (далі – Закон). Важливе значення також має Постанова Кабінету Міністрів України № 823 від 21 серпня 2019 року «Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю» [1].

Так, вказаний порядок встановлює процедуру здійснення державного нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю юридичними особами і їх структурними та відокремленими підрозділами, які не є юридичними особами та фізичними особами, які використовують найману працю. Як відомо, механізм нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю характеризуються через відповідні заходи, які крім заходів з питань виявлення неоформлених трудових відносин, здійснюються відповідно до вимог Закону.

Так, заходи державного контролю за додержанням законодавства про працю з питань виявлення неоформлених трудових відносин здійснюються у формі інспекційних відвідувань, що проводяться інспекторами праці Держпраці та її територіальних органів.

Відповідно до вищевказаного Порядку інспекторами праці є посадові особи Держпраці та її територіальних органів, посадовими обов'язками яких передбачено повноваження щодо «здійснення державного контролю за додержанням законодавства про працю» та які пройшли перевірку знань у порядку, визначеному Мінекономіки. Крім цього, контрольні повноваження інспектора праці підтверджуються «службовим посвідченням встановленої Мінекономіки форми, що видається Держпраці та її територіальними органами».

Сьогодні механізми державного регулювання у сфері нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю проявляються через підстави для здійснення інспекційних відвідувань, серед яких слід виділити: «звернення працівника про порушення стосовно нього законодавства про працю; звернення фізичної особи, стосовно якої порушено правила оформлення трудових відносин; рішення керівника органу контролю про проведення інспекційних відвідувань, прийняте за результатами аналізу інформації, отриманої із засобів масової інформації, інших джерел, доступ до яких не обмежений законодавством; рішення суду; повідомлення посадових осіб органів державного нагляду (контролю), правоохоронних органів про виявлені в ході виконання ними повноважень ознак порушення законодавства про працю щодо неоформлення та (або) порушення порядку оформлення трудових відносин; інформація: ДПС та її територіальних органів про: невідповідність кількості працівників роботодавця обсягам виробництва до середніх показників за відповідним видом економічної діяльності; факти порушення законодавства про працю, виявлені в ході здійснення повноважень; факти провадження господарської діяльності без державної реєстрації у порядку, встановленому законом, як суб'єкта господарювання; Пенсійного фонду України та його територіальних органів про: роботодавців, в яких стосовно працівників відсутнє повідомлення про прийняття на роботу; роботодавців, в яких протягом місяця кількість працівників, що працюють на умовах неповного робочого часу, збільшилася на 20 і більше відсотків; фізичних осіб, які виконують роботи (надають послуги) за цивільно-правовими договорами в одного роботодавця більше року; роботодавців, в яких 30 і більше відсотків фізичних осіб працюють на умовах цивільно-правових договорів; роботодавців із чисельністю 20 і більше працівників, в яких протягом місяця відбулося скорочення на 10 і більше відсотків працівників; інформація профспілкових органів про порушення прав працівників, які є членами профспілки, виявлені у ході здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю; доручення Прем'єр-міністра України; звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; запит народного депутата України; невиконання вимог припису інспектора праці» [1].

Слід підкреслити, що звернення фізичних осіб, стосовно яких порушено правила оформлення трудових відносин, працівників і роботодавців може бути подане через уповноваженого представника.

Так, особливість правової регламентації полягає у тому, що інспекційне відвідування або рішення інспектора праці «про відвідування роботодавця», підлягає повідомній реєстрації Держпраці чи її територіальним органом до початку їх проведення. Також важливо, що «...перед реєстрацією інспекційного відвідування роботодавця, щодо якого протягом попередніх шести календарних місяців здійснювалися інспекційні відвідування, керівник органу контролю (інша уповноважена ним посадова особа) вивчає питання про доцільність його проведення» [3].

На практиці слід звернути увагу на те, що під час підготовки до проведення інспекційного відвідування інспектор праці може одержати інформацію та документи, що стосуються предмета

інспекційного відвідування, зокрема шляхом проведення аналізу наявної інформації «про стан додержання об'єктом відвідування законодавства про працю». Відтак документи, одержані під час підготовки до проведення інспекційного відвідування, що «...містять інформацію про порушення об'єктом відвідування вимог законодавства про працю, долучаються до матеріалів інспекційного відвідування» [1].

Підкреслимо, що у разі потреби для участі в інспекційних відвідуваннях інспектором праці можуть залучатися (за згодою об'єкта відвідування або іншої уповноваженої ним посадової особи) представники профспілок, їх організацій та об'єднань, члени яких працюють на об'єкті відвідування, організацій роботодавців та їх об'єднань, державних органів. Тривалість інспекційного відвідування не може перевищувати десять робочих днів. Такий термін, на нашу думку, є цілком достатнім.

Зауважимо, що інспектори праці за наявності службового посвідчення безперешкодно мають право: «під час проведення інспекційних відвідувань без попереднього повідомлення о будь-якій годині доби з урахуванням вимог законодавства про охорону праці проходити до будь-яких виробничих, службових, адміністративних приміщень об'єкта відвідування, в яких використовується наймана праця; ознайомлюватися з будь-якими книгами, реєстрами та документами, ведення яких передбачено законодавством про працю, що містять інформацію з питань, які є предметом інспекційного відвідування, з метою перевірки їх відповідності нормам законодавства та отримувати завірені об'єктом відвідування їх копії або витяги; наодинці або у присутності свідків ставити керівнику або працівникам об'єкта відвідування, іншим особам, що володіють необхідною інформацією, запитання, що стосуються законодавства про працю, отримувати із зазначених питань усні та/або письмові пояснення; за наявності ознак кримінального правопорушення та/або створення загрози безпеці інспектора праці залучати працівників правоохоронних органів» [1].

Проте інспекторам праці забороняється виступати посередниками, арбітрами чи експертами під час розгляду індивідуальних або колективних трудових спорів; підміняти працівників об'єкта відвідування під час проведення розрахунків або перерахунків розмірів належних працівникам коштів, готувати висновки про відповідність або невідповідність нормативних актів об'єкта відвідування вимогам нормативно-правових актів з метою їх подальшої передачі працівникам (у тому числі звільненим), іншим особам чи органам; проводити інспекційні відвідування з метою отримання від об'єкта відвідування будь-яких документів або їх копій для подальшої передачі іншим особам та ін.

Важливо зауважити, що під час проведення інспекційного відвідування об'єкт відвідування має право «...перевіряти в інспектора праці наявність службового посвідчення; одержувати копію направлення на проведення інспекційного відвідування; не допускати до проведення інспекційного відвідування у разі: відсутності службового посвідчення; коли на офіційному веб-сайті Держпраці не оприлюднено уніфікованої форми акта інспекційного відвідування; вимагати припинення інспекційного відвідування у разі перевищення максимального строку здійснення такого заходу; подавати в письмовій формі свої пояснення, зауваження до акта інспекційного відвідування та ін.» [2]. На завершення підкреслимо, що за результатами інспекційного відвідування складаються акт інспекційного відвідування і в разі виявлення порушень вимог законодавства про працю припис щодо їх усунення та попередження про відповідальність за порушення законодавства про працю.

Таким чином, державний нагляд і контроль ми розглядаємо під призвою діяльності уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних органів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства про працю суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства.

У свою чергу заходами державного нагляду і контролю є планові та позапланові заходи, які здійснюються у формі перевірок, визначених законом. Спосіб здійснення державного нагляду і контролю є процедурою здійснення державного нагляду і контролю, що визначена законом. Створення перешкод органам державного нагляду і контролю чи їх посадовим особам при здійсненні заходів державного нагляду і контролю – невиконання законних вимог посадових осіб органу державного нагляду і контролю або недопущення посадових осіб цього органу до здійснення заходів державного нагляду контролю, підстави яких визначені законом не допускається. Держав-

ний нагляд і контроль має здійснюється за принципами: пріоритетності безпеки у питаннях життя і здоров'я людини, функціонування і розвитку суспільства перед будь-якими іншими інтересами і цілями у сфері господарської діяльності; підконтрольності і підзвітності органу державного нагляду і контролю відповідним органам державної влади; рівності прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарювання; гарантування прав та законних інтересів кожного суб'єкта господарювання; об'єктивності та неупередженості здійснення державного нагляду (контролю), неприпустимості проведення перевірок суб'єктів господарювання за анонімними та іншими безпідставними заявами, а також невідворотності відповідальності осіб за подання таких заяв; відкритості, прозорості, плановості й системності державного нагляду і контролю; неприпустимості дублювання повноважень органів державного нагляду і контролю та неприпустимості здійснення заходів державного нагляду і контролю різними органами державного нагляду і контролю з одного й того самого питання; невтручання органу державного нагляду і контролю у діяльність суб'єкта господарювання, якщо вона здійснюється в межах закону; недопущення встановлення планових показників чи будь-якого іншого планування щодо притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності та застосування до них санкцій; здійснення державного нагляду і контролю на основі принципу оцінки ризиків та доцільності.

Висновок. Таким чином, правова регламентація трудових відносин щодо нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю перш за все мають відповідати європейським стандартам та відображати вимоги чинного трудового законодавства. Державні органи мають підсилити проведення заходів, які проводяться з питань виявлення неоформлених трудових відносин, нелегальної зайнятості і здійснюватися відповідно до вимог Закону України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності". Правова регламентація трудових відносин у сфері нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю засвідчує, що заходи державного впливу з питань виявлення неоформлених трудових відносин та нелегальної зайнятості здійснюються у формі інспекційних відвідувань, що проводяться інспекторами праці Держпраці та її територіальних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 823. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF#Text>.
2. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.

УДК 254.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.53>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАГЛЯДУ І КОНТРОЛЮ ЗА ОХОРОНОЮ ПРАЦІ

Бойко А.О.,

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7613-3238>

e-mail: rafikhasho@ukr.net

Бойко А.О. Правове регулювання трудових відносин в сфері нагляду і контролю за охороною праці.

У площині трудового права досліджується правове регулювання трудових відносин у сфері охорони праці, характеризуються відповідні заходи нагляду і контролю, які, окрім заходів з питань порушення вимог законодавства про охорону праці, передбачають заходи щодо їх запобігання та попередження. Підкреслюється, що державне управління охороною праці здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Зауважується, що повноваження в галузі охорони праці асоціацій, корпорацій, концернів та інших об'єднань визначаються їх статутами або договорами між підприємствами, які утворили об'єднання. Для виконання делегованих об'єднанням функцій в їх апаратах створюються служби охорони праці. Обґрунтуванні теоретичні положення і розроблені практичні рекомендації з удосконалення правового регулювання трудових відносин в сфері охорони праці на основі методів аналізу та системного підходу узагальнення для оцінювання дієвості механізмів державного управління у сфері охорони праці. Крім того, використано загальнонаукові й емпіричні прийоми та інструменти науки трудового права, методи аналізу і синтезу, порівняння, зведення та групування. Зроблено висновок, що правове регулювання у сфері охорони праці є різнорівневим та складним функціональним механізмом, який на всіх рівнях виконавчої влади контролює та координує дотримання охорони праці на підприємствах, установах, організаціях не залежно від їх форм власності, видів діяльності та галузевої належності. Підкреслюється, що існуюча в Україні система державного нагляду і контролю за охороною праці потребує удосконалення та приведення її у відповідність до європейських стандартів.

Ключові слова: нагляд і контроль, охорона праці, правове регулювання, Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Boyko A.O. Legal regulation of labor relations in the field of labor protection supervision and control.

In the field of labor law, the legal regulation of labor relations in the field of labor protection is investigated, the corresponding measures of supervision and control are characterized, which, in addition to measures for violations of the requirements of labor protection legislation, provide for measures for their prevention and prevention. It is emphasized that state management of labor protection is carried out by the Cabinet of Ministers of Ukraine, the central body of executive power that implements state policy in the field of labor protection, ministries and other central bodies of executive power, the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, local state administrations and local self-government bodies. It is noted that the powers in the field of labor protection of associations, corporations, concerns

and other associations are determined by their charters or agreements between the enterprises that formed the association. In order to perform the functions delegated by the association, labor protection services are created in their apparatuses. The theoretical provisions are substantiated and practical recommendations are developed for improving the legal regulation of labor relations in the field of labor protection based on analysis methods and a systemic approach to generalization for evaluating the effectiveness of state management mechanisms in the field of labor protection. In addition, general scientific and empirical methods and tools of the science of labor law, methods of analysis and synthesis, comparison, summary and grouping were used. It was concluded that legal regulation in the field of occupational health and safety is a multilevel and complex functional mechanism, which at all levels of executive power controls and coordinates compliance with occupational health and safety at enterprises, institutions, and organizations regardless of their ownership, types of activity, and branch affiliation. It is emphasized that the existing system of state supervision and control over labor protection in Ukraine needs to be improved and brought into compliance with European standards.

Key words: supervision and control, labor protection, legal regulation, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the central body of the executive power that implements the state policy in the field of labor protection, ministries and other central bodies of the executive power, the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, local state administrations and bodies Local Government.

Постановка проблеми. Охорона праці має важливе значення для регулювання трудових відносин між працівником і роботодавцем та характеризується як «...система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності». Базовим нормативним актом у цій сфері є Закон України «Про охорону праці» [4], що поширюється на всіх юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, та на всіх працюючих. Також законодавство про охорону праці складається з Кодексу законів про працю України, Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші норми, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону праці, застосовуються норми міжнародного договору. Не зважаючи на досить ґрунтовне правове регулювання, управління охороною праці в державі здійснюється на недостатньому рівні, мають місце неузгодженості та відсутність контролю з боку державних органів, що в кінцевому рахунку позначається на правовому становищі як працівників, так і роботодавців. Враховуючи вищевикладене, тема дослідження є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему правового регулювання нагляду і контролю у сфері охорони праці досліджували у своїх працях такі вчені як В.М. Андріїв, А.В. Андрушко, В.А. Багрій, В.М. Бестачастний, Н.Б. Болотіна, С.Я. Вавженчук, Н.М. Вапнярчук, О.М. Ганечко, С.С. Лукаш, Л.Ю. Малюга, В.Я. Мацок, К.Ю. Мельник, Н.О. Мельничук, П.Д. Пилипенко, І.С. Сахарук, І.Є. Чорнобиль, М.М. Шумило, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та інші. Разом із тим, усвідомлюючи наукову значущість праць, зазначених вище науковців, доводиться констатувати, що у вітчизняній галузі трудового права на сьогодні відсутнє комплексне дослідження питань нагляду і контролю у сфері охорони праці. Наукова й практична значимість зазначених питань, відсутність розробленості їх у науці трудового права, а також дискусійний характер багатьох проблем у сфері охорони праці під час воєнного стану та у післявоєнний період обумовили вибір теми цього дослідження.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних положень і розробці практичних рекомендацій з удосконалення трудоправового регулювання нагляду і контролю у сфері охорони праці.

Виклад основного матеріалу. Державна політика в галузі охорони праці визначається відповідно до Конституції України Верховною Радою України і спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам та професійним захворюванням.

Перш за все слід підкреслити значення права працівників на охорону праці під час роботи. Безумовно, умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захи-

сту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам законодавства. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля [1, с. 29]. Він зобов'язаний негайно повідомити про це безпосереднього керівника або роботодавця. Факт наявності такої ситуації за необхідності підтверджується спеціалістами з охорони праці підприємства за участю представника профспілки, членом якої він є, або уповноваженої працівниками особи з питань охорони праці (якщо професійна спілка на підприємстві не створювалася), а також страхового експерта з охорони праці. За період простою з причин, передбачених частиною другою цієї статті, які виникли не з вини працівника, за ним зберігається середній заробіток.

Крім цього, високою гарантією є те, що працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавства про охорону праці, не додержується умов колективного договору з цих питань. У цьому разі працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного заробітку. Працівника, який за станом здоров'я відповідно до медичного висновку потребує надання легшої роботи, роботодавець повинен перевести за згодою працівника на таку роботу на термін, зазначений у медичному висновку, і у разі потреби встановити скорочений робочий день та організувати проведення навчання працівника з набуття іншої професії відповідно до законодавства. На час зупинення експлуатації підприємства, цеху, дільниці, окремого виробництва або устаткування органом державного нагляду за охороною праці чи службою охорони праці за працівником зберігаються місце роботи, а також середній заробіток.

У зв'язку з цим слід підкреслити значення державної політики в галузі охорони праці, яка має базуватися на таких ґрунтовних принципах як пріоритет життя і здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці, підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій та продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці. Також слід відмітити принцип комплексного розв'язання завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм з цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень в галузі науки і техніки та охорони довкілля. Слід також згадати і про необхідність інформування населення, проведення навчання, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці, а також забезпечення координації діяльності органів державної влади, установ, організацій, об'єднань громадян, що розв'язують проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між роботодавцями та працівниками (їх представниками), між усіма соціальними групами під час прийняття рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях. Безперечно, використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці на основі міжнародного співробітництва не менш важливий напрямок роботи».

Всі зазначені принципи мають важливе значення для державної політики в галузі охорони праці, особливо сьогодні ці базові засади під час воєнного стану є основою для України.

Щоб зрозуміти, яким чином здійснюється управління охороною праці, потрібно дослідити повноваження регулюючих органів. Державне управління охороною праці здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Так, Кабінет Міністрів України в галузі охорони праці забезпечує проведення державної політики в галузі охорони праці, а також подає на затвердження Верховною Радою України загальнодержавну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища. Крім цього, спрямовує і координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо створення безпечних і здорових умов праці та нагляду за охороною праці, встановлює єдину державну статистичну звітність з питань охорони праці. Слід підкреслити, що Кабінет Міністрів України відіграє важливу роль в управлінні охороною праці в Україні, а його робота заслуговує на схвалення. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади проводять єдину науково-технічну політику в галузі охорони праці; розробляють і реалізують галузеві програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища за участю профспілок; здійсню-

ють методичне керівництво діяльністю підприємств галузі з охорони праці; укладають з відповідними галузевими профспілками угоди з питань поліпшення умов і безпеки праці; беруть участь в опрацюванні та перегляді нормативно-правових актів з охорони праці; організують навчання і перевірку знань з питань охорони праці.

Також слід відмітити, і це особливо актуально під час воєнного стану, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади створюють у разі потреби аварійно-рятувальні служби, здійснюють керівництво їх діяльністю, забезпечують виконання інших вимог законодавства, що регулює відносини у сфері рятувальної справи, а також здійснюють відомчий контроль за станом охорони праці на підприємствах галузі.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, забезпечує проведення державної експертизи умов праці, здійснює контроль за якістю проведення атестації робочих місць за умовами праці. Порядок контролю за якістю проведення атестації робочих місць за умовами праці визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони праці.

Окремо зазначимо, що центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці здійснює комплексне управління охороною праці на державному рівні, реалізує державну політику в цій галузі та здійснює контроль за виконанням функцій державного управління охороною праці міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування.

Також цей орган розробляє за участю міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Фонду соціального страхування України, всеукраїнських об'єднань роботодавців та профспілок загальнодержавну програму поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і контролює її виконання [2, с. 43]. Не менш важливою діяльністю є і нормопроектна діяльність, розробка правил, норм, положень, інструкцій та інших нормативно-правових актів з охорони праці, а також зміни до них.

Також не менш важливим є і видання дозволів на початок виконання робіт підвищеної небезпеки та початок експлуатації (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки. Тому участь у міжнародному співробітництві та в організації виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища є досить важливою. Крім цього, він вивчає, узагальнює і поширює світовий досвід, опрацьовує та подає у встановленому порядку пропозиції щодо удосконалення і поступового наближення чинного законодавства про охорону праці до відповідних міжнародних та європейських норм.

Рішення, прийняті центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання всіма міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю.

Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації у межах відповідних територій забезпечують виконання законів та реалізацію державної політики в галузі охорони праці а також формують за участю представників профспілок, Фонду соціального страхування України і забезпечують виконання цільових регіональних програм поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, а також заходів з охорони праці у складі програм соціально-економічного і культурного розвитку регіонів [3].

В якості відступу зауважимо, що роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці. З цією метою роботодавець забезпечує функціонування системи управління охороною праці, а саме: створює відповідні служби і призначає посадових осіб, які забезпечують вирішення конкретних питань охорони праці, затверджує інструкції про їх обов'язки, права та відповідальність за виконання покладених на них функцій, а також контролює їх додержання; організовує проведення аудиту охорони праці, лабораторних досліджень умов праці, оцінку технічного стану виробничого обладнання та устаткування, атестацій робочих місць на відповідність норматив-

но-правовим актам з охорони праці в порядку і строки, що визначаються законодавством, та за їх підсумками вживає заходів до усунення небезпечних і шкідливих для здоров'я виробничих факторів; розробляє і затверджує положення, інструкції, інші акти з охорони праці, що діють у межах підприємства (далі - акти підприємства), та встановлюють правила виконання робіт і поведінки працівників на території підприємства, у виробничих приміщеннях, на будівельних майданчиках, робочих місцях відповідно до нормативно-правових актів з охорони праці, забезпечує безоплатно працівників нормативно-правовими актами та актами підприємства з охорони праці; здійснює контроль за додержанням працівником технологічних процесів, правил поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва, використанням засобів колективного та індивідуального захисту, виконанням робіт відповідно до вимог з охорони праці; організовує пропаганду безпечних методів праці та співробітництво з працівниками у галузі охорони праці; вживає термінових заходів для допомоги потерпілим, у разі виникнення на підприємстві аварій та нещасних випадків. Роботодавець несе безпосередню відповідальність за порушення зазначених вимог.

Крім цього, при укладенні трудового договору про дистанційну роботу, про надомну роботу на роботодавця покладається обов'язок систематичного проведення інструктажу (навчання) працівника з питань охорони праці і протипожежної безпеки в межах використання таким працівником обладнання та засобів, рекомендованих або наданих роботодавцем. Такий інструктаж (навчання) може проводитися дистанційно, з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема шляхом відеозв'язку. У такому разі підтвердженням проведення інструктажу (навчання) вважається факт обміну відповідними електронними документами між роботодавцем та працівником. При виконанні дистанційної роботи роботодавець несе відповідальність за безпечність і належний технічний стан обладнання та засобів виробництва, що передаються працівнику для виконання дистанційної роботи [4].

У зв'язку з вищевикладеним, органам державної влади слід забезпечувати таку діяльність, яка дозволить здійснювати дієвий контроль за виконанням порядків, норм і правил із забезпечення безпечного рівня праці на підприємствах, установах, організаціях будь-якої форми власності, видів діяльності та галузевої належності.

Відтак базовими функціями державного контролю є такі як фокусування, планування, передбачування та аналіз роботи з охорони праці. Також слід звернути увагу на мотиваційний критерій механізму, який спрямований на те, щоб керівники підприємств, установ, організацій подавали ініціативу про необхідність створення більшої відкритості у діяльності органів, які здійснюють нагляд і контроль. Також істотним у контролі за охороною праці є використання низки складових механізмів, які дозволяють здійснювати постійне аналізування та оцінювання ефективності управління у цій сфері [1, с. 28].

Висновок. Таким чином, правове регулювання нагляду і контролю у сфері охорони праці перш за все має відповідати міжнародним стандартам. Відповідні заходи, які проводяться з питань виявлення порушень вимог охорони праці здійснюються відповідно до вимог чинного законодавства. Фундаментальні та прикладні наукові дослідження з проблем охорони праці, ідентифікації професійної небезпечності організуються в межах загальнодержавної та інших програм з цих питань і проводяться науково-дослідними інститутами, проектно-конструкторськими установами та організаціями, вищими навчальними закладами та фахівцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андріїв В.М., Вахонєва Т.М. Державний і громадський нагляд за додержанням законодавства про охорону праці в Україні. Університетські наукові записки. 2016. № 59. С. 28–38.
2. Дараганова Н.В. Державна інспекція України з питань праці як один з основних елементів системи державного управління питаннями охорони праці. Юридична наука. 2014. № 1. С. 40–46.
3. Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 823. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2019-%D0%BF#Text>.
4. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.

УДК [349.3:364.3]-057.36-055

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.54>

ПРАВОВІ НЮАНСИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЧЛЕНАМИ СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРАВА НА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНІ ПІЛЬГИ

Луценко О.Є.,
канд. юрид. наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9357-8546>
Scopus Author ID: 57194875083
e-mail: o.ye.lutsenko@nlu.edu.ua

Луценко О.Є. Правові нюанси реалізації членами сімей військовослужбовців права на житлово-комунальні пільги.

У статті відзначається, що правові аспекти надання житлово-комунальних пільг для членів сімей військовослужбовців є особливо актуальними та водночас болючими, позаяк ця категорія осіб потребує особливої підтримки з боку держави у зв'язку з тим, що військовослужбовці, стоячи на сторожі безпеки України, часто жертвують своїм здоров'ям та життям, а тому як вдячність та компенсація державою таких жертв повинне бути забезпечене пільгове житлово-комунальне обслуговування як самих військовослужбовців, так і членів їх сімей.

Авторка статті довела, що після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, необхідність додаткового соціального захисту членів сім'ї, які перебували на утриманні, не зникає, а навпаки зростає, а тому надання такої пільги не може бути припинене після смерті звільненої з військової служби особи. Для того, щоб максимально захистити членів сімей, які втратили таку близьку особу, звільнену з військової служби, яка стала особою з інвалідністю під час проходження військової служби, слід передбачити, що надання пільги, передбаченої ч. 5 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], членам сім'ї після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, не припиняється. Це сприятиме правовій визначеності, а значить суттєво зменшить ймовірність виникнення судових спорів щодо цих питань.

У статті встановлено, що для визнання наявності статусу «член сім'ї військовослужбовця» достатньо наявності хоча б однієї із трьох умов: (1) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини з військовослужбовцем; (2) постійне проживання з військовослужбовцем; (3) веденням з військовослужбовцем спільного господарства, а не усіх трьох у сукупності.

Констатовано, що правові конструкції «член сім'ї військовослужбовця» та «член сім'ї, який перебуває на утриманні військовослужбовця» не тотожні категорії. Установлення кола осіб, які перебувають на утриманні військовослужбовця, для забезпечення житлом не використовується, тоді як житлом забезпечується військовослужбовець та члени його сім'ї. Зміст вказаного рішення не дає підстав для висновку про те, що приміром, повнолітня донька, яка вийшла заміж, автоматично перестає бути членом сім'ї позивача як військовослужбовця. Для вирішення питання про те, чи залишається дитина військовослужбовця, яка досягла повноліття та вийшла заміж, членом його сім'ї, необхідно з'ясувати питання спільного проживання та ведення спільного господарства.

Ключові слова: соціальний захист, військовослужбовець, сім'я військовослужбовця, члени сім'ї військовослужбовця, житлово-комунальні послуги, пільги.

Lutsenko O.E. Legal nuances of implementation by members of military servicemen's families the rights to housing and utility benefits.

The article notes that the legal aspects of providing housing and utility benefits for family members of military personnel are particularly relevant and sensitive at the same time since this category of per-

sons needs special support from the state in connection with the fact that military personnel, standing on the guard of the security of Ukraine, often sacrifice their health and life, and therefore, as gratitude and compensation from the state of such victims, preferential housing and utility services should be provided both to the military personnel themselves and their family members.

The author of the article has proved that after the death of a person discharged from military service who received a disability during military service, the need for additional social protection for dependent family members does not disappear, but rather increases, and therefore the provision of such a benefit cannot be terminated after the death of a person released from military service. In order to maximally protect family members who have lost such a close person, discharged from military service, who became a person with a disability during military service, it should be provided that the provision of benefits provided for in Part 5 of Art. 12 of the Law of Ukraine “On Social and Legal Protection of Military Men and Members of Their Families” [5], family members after the death of a person discharged from military service, who received a disability during military service, are not terminated. This will contribute to legal certainty, which means that it will significantly reduce the likelihood of litigation regarding these issues.

The article states that in order to be recognized as having the status of “family member of a serviceman”, it is sufficient to have at least one of three conditions: (1) blood (family) ties or marital relations with a serviceman; (2) permanent residence with a serviceman; (3) running a joint household with a serviceman, and not all three together.

It was established that the legal constructions “family member of a serviceman” and “family member dependent on a serviceman” are not identical categories. Establishing the circle of dependents of a serviceman is not used to provide housing, while housing is provided to a serviceman and members of his family. The content of the specified decision does not give grounds for the conclusion that, for example, an adult daughter who got married automatically ceases to be a member of the plaintiff’s family as a military serviceman. To resolve the issue of whether a child of a serviceman who has reached the age of majority and is married remains a member of his family, it is necessary to clarify the issue of joint residence and management of a joint household.

Key words: social protection, serviceman, family of a serviceman, family members of a serviceman, housing and utility services, benefits.

Постановка проблеми. Соціальний захист різних верств населення завжди було і є в центрі уваги правників. Особливої актуальності нині набуває соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей. У цьому аспекті справедливим є твердження науковців: «...одним із головних напрямів у сфері захисту прав військовослужбовців та членів їх сімей є захист їх соціальних прав... На цей час в Україні склалася система нормативно-правових актів, різної юридичної сили, які регулюють питання соціального та правового захисту військовослужбовців, їх конституційних прав і свобод, гарантій щодо їх реалізації» [1, с. 131]. Погоджуюся, що «усі заходи соціального захисту військовослужбовців носять перспективний характер, хоча можуть бути невідкладними та поступовими, розрахованими на тривалу реалізацію. Їх здійснення є юридично визначеним обов’язком держави, на відміну від бізнес-середовища, для якого обов’язок більшою мірою соціально обумовлений з окремим впливом чинників морального та економічного змісту. Державні органи зобов’язані вживати заходів з невідкладного соціального забезпечення осіб, залучених у збройне протистояння з ворогом і переважно здатні одразу реалізувати додаткові грошові виплати» [2, с. 164].

Аналіз сучасного стану вирішення проблем забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей свідчить, що по-перше, залишається актуальним питання підвищення рівня грошового забезпечення військовослужбовців, створення ефективної системи матеріального заохочення та їх соціального захисту. По-друге, важливою проблемою соціального захисту військовослужбовців є відсутність ефективного механізму вирішення житлових проблем військовослужбовців та членів їх сімей. По-третє, не відповідає потребам сьогодення система пільгового забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей [3, с. 121].

Нині соціальна захищеність членів сімей військовослужбовців стає важливим елементом зміцнення морально-психологічного стану військовослужбовців, що зрештою виявляється в підвищенні рівня їхньої боєготовності [4, с. 84-85].

Правові аспекти надання житлово-комунальних пільг для членів сімей військовослужбовців є особливо актуальними та водночас болючими, позаяк ця категорія осіб потребує особливої підтримки з боку держави у зв’язку з тим, що військовослужбовці, стоячи на сторожі безпеки Укра-

їни, часто жертвують своїм здоров'ям та життям, а тому як вдячність та компенсація державою таких жертв повинне бути забезпечене пільгове житлово-комунальне обслуговування як самих військовослужбовців, так і членів їх сімей.

Стан опрацювання цієї проблематики. Важливо зауважити, що соціальний захист військовослужбовців є краще досліджений, ніж питання соціального захисту членів їх сімей. Лише деякі окремі статті та тези присвячені проблемам соціального захисту членів сімей військовослужбовців, що ще більше підвищує актуальність цієї статті.

Метою статті є з'ясування правових нюансів реалізації членами сімей військовослужбовців права на житлово-комунальні пільги шляхом дослідження практики правозастосування та судової практики щодо розгляду спорів, які виникають із цих питань, а також висловлення рекомендацій щодо удосконалення правової регламентації певних аспектів права на житлово-комунальні пільги членами сімей військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 5 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ (далі – Закон) [5] «військовослужбовцям, а також звільненим з військової служби особам, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби, та членам їх сімей, які перебувають на їх утриманні, батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби, надається 50-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирної плати) та плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична, теплова енергія та інші послуги) в жилих будинках усіх форм власності в межах встановлених норм, передбачених законодавством. Особам, звільненим з військової служби, які стали особами з інвалідністю під час проходження військової служби, надається 50-відсоткова знижка плати за встановлення і користування квартирним телефоном. Пільги, передбачені абзацом першим цього пункту, надаються військовослужбовцям і членам їх сімей, які перебувають на їх утриманні, за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України».

За змістом цієї норми обов'язковою умовою поширення дії такої пільги на членів сім'ї звільненої з військової служби особи, яка стала особою з інвалідністю під час проходження військової служби, є факт їх перебування на утриманні такої особи. Однак на практиці щодо реалізації вищезазначеного припису Закону [5] виникають певні проблеми. Приміром, це стосується випадків, коли особа, яка раніше була військовослужбовцем та отримала інвалідність помирає і на момент смерті не перебуває у статусі військовослужбовця, то часто членам сім'ї такої особи відмовляють у поширенні на них тих пільг, які отримували до смерті тієї особи. Важливо зауважити, що після смерті увільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, необхідність додаткового соціального захисту членів сім'ї, які перебували на утриманні, не зникає, а навпаки зростає, а тому, переконана, що і надання такої пільги не може бути припинене після смерті увільненої з військової служби особи.

Окрім цього, вищезазначена норма Закону [5] не містить прямої вказівки про припинення надання такої пільги членам сім'ї після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби. Позитивним у цьому аспекті є судова практика, адже суди стають на захист таких членів сімей осіб звільнених із військової служби, які отримали інвалідність під час проходження військової служби. Так, суд визнав припинення надання передбачених ч. 5 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5] пільг після смерті звільненої з військової служби особи, яка стала особою з інвалідністю під час проходження військової служби, членам їх сімей, які перебували на її утриманні, таким, що суперечить Закону [5; 6]. Вважаю, що для того, щоб максимально захистити членів сімей, які втратили таку близьку особу, звільнену з військової служби, яка стала особою з інвалідністю під час проходження військової служби, слід передбачити, що надання пільги, передбаченої ч. 5 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], членам сім'ї після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, не припиняється. Це сприятиме правовій визначеності, а значить суттєво зменшить ймовірність виникнення судових спорів щодо цих питань.

Як справедливо зауважують правники: «більше переваг мають члени сімей військовослужбовців, які мають вислугу на військовій службі 20 років і більше. Військовослужбовцям і членам

їхніх сімей надається житло для постійного проживання або, за їхнім бажанням, грошова компенсація за належні для отримання жилі приміщення. Така компенсація виплачується, якщо не було використано право на безоплатну приватизацію житла. Науковці обґрунтовано зазначають, що для комплектування професійним військом було б добре, щоб військовослужбовці з меншою вислугою років, наприклад, 10 років вислуги і більше, уже мали право на отримання компенсації за належні їм для отримання квартири. Більшість військових частин, на жаль, часто не можуть забезпечити службовим приміщенням для проживання військовослужбовців у розташуванні військової частини або у відомчих будівлях. Окрім цього, на жаль, фактично не виконується положення п. 6 ст. 12 Закону [5], у якому зазначено: «Військовослужбовці, які мають вислугу на військовій службі не менше 17 років та потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання земельної ділянки для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд в населених пунктах, обраних ними для проживання з урахуванням встановленого порядку» [4, с. 86-87].

У контексті реалізації членами сімей військовослужбовців права на отримання, зокрема житлових соціальних пільг, часто постає питання щодо визначення суб'єктного складу «член сім'ї». Зауважу, що ще наприкінці 90-х років у рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 03.06.1999 р. № 5-рп/99 (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») [7] було викладено позицію, що під членом сім'ї військовослужбовця за змістом п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5] треба розуміти особу, яка перебуває із суб'єктом права на пільги щодо оплати користування житлом і комунальними послугами у правовідносинах, природа яких визначається: (1) кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; (2) постійним проживанням з військовослужбовцем; (3) веденням з ним спільного господарства. Такі ознаки (вимоги) застосовуються диференційовано при конкретному визначенні членів сім'ї, які мають право на названі пільги. При цьому, членами сім'ї військовослужбовця, можуть бути визнані й інші особи за умов постійного проживання разом з суб'єктом права на пільги і ведення з ним спільного господарства, тобто не лише його (її) близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають з військовослужбовцем у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші) [7].

З'ясування наявності вищенаведених ознак часто на практиці постає, зокрема для реалізації права на знижку плати за комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична, теплова енергія та інші послуги). Так, суди відмовляють у задоволенні позовів щодо захисту права на отримання таких пільг повнолітнім дітям чи онукам, з якими військовослужбовець не веде спільного господарства [8].

У деяких ситуаціях членам сімей військовослужбовців відмовляють у наданні пільг в оплаті житлово-комунальних послуг з тих мотивів, що ці особи є пасинком та/або падчеркою, якщо вони не усиновлені та не перебувають під опікою чи піклуванням, тобто органи соціального захисту населення у таких випадках виходять із того, що ці діти не є спільними дітьми, а отже, зобов'язань щодо утримань дітей пільговик не має, а тому на таку дитину не може поширюватися право на користування пільгою. Однак позитивним є той факт, що суди стають на захист таких осіб, виходячи з того, що якщо підтверджено факт сумісного проживання військовослужбовця та пасинка / падчерки, то таких осіб слід вважати повноцінними та безумовними членами сім'ї військовослужбовця [9].

У контексті цього, можна зробити висновок, що для визнання наявності статусу «член сім'ї військовослужбовця» достатньо наявність хоча б однієї із трьох умов: (1) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини з військовослужбовцем; (2) постійне проживання з військовослужбовцем; (3) веденням з військовослужбовцем спільного господарства, а не усіх трьох у сукупності.

Непоодинокими ситуаціями є випадки, коли особам відмовляють у реалізації прав визначених ч. 6 ст. 12 Закону [5] на тій підставі, що «повнолітні діти військовослужбовця не вважаються членами його сім'ї, а особливо, приміром, якщо донька військовослужбовця вийшла заміж і не перебуває на утриманні батька». У цьому контексті варто відмітити позитивну практику судів, які також стають на захист таких осіб, констатуючи той факт, що виходячи зі змісту рішення КСУ [7], правові конструкції «член сім'ї військовослужбовця» та «член сім'ї, який перебуває на утриманні військовослужбовця» не тотожні категорії, при чому як раз у контексті пунктів 5 та 6 ст. 12 Закону [5] щодо визначення кола осіб, яким надається знижка зі сплати житлово-комунальних послуг та користування житлом.

Суди, керуючись рішенням КСУ [7], зазначають, що встановлення кола осіб, які перебувають на утриманні військовослужбовця, для забезпечення житлом не використовується, тоді як житлом забезпечується військовослужбовець та члени його сім'ї. Зміст вказаного рішення не дає підстав для висновку про те, що приміром, повнолітня донька, яка вийшла заміж, автоматично перестає бути членом сім'ї позивача як військовослужбовця. Для вирішення питання про те, чи залишається дитина військовослужбовця, яка досягла повноліття та вийшла заміж, членом його сім'ї, необхідно з'ясувати питання спільного проживання та ведення спільного господарства. За наявності цих обставин членом сім'ї військовослужбовця може бути визнаний і зять згідно із тлумаченням ст. 12 Закону [5], наданого у вищезгаданому рішенні КСУ [7; 10].

Висновки. Після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, необхідність додаткового соціального захисту членів сім'ї, які перебували на утриманні, не зникає, а навпаки зростає, а тому, переконана, що і надання такої пільги не може бути припинене після смерті звільненої з військової служби особи. Для того, щоб максимально захистити членів сімей, які втратили таку близьку особу, звільнену з військової служби, яка стала особою з інвалідністю під час проходження військової служби, слід передбачити, що надання пільги, передбаченої ч. 5 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], членам сім'ї після смерті звільненої з військової служби особи, яка отримала інвалідність під час проходження військової служби, не припиняється. Це сприятиме правовій визначеності, а значить суттєво зменшить ймовірність виникнення судових спорів щодо цих питань.

Якщо підтверджено факт сумісного проживання військовослужбовця та пасинка / падчерки, то таких осіб слід вважати повноцінними та безумовними членами сім'ї військовослужбовця.

Для визнання наявності статусу «член сім'ї військовослужбовця» достатньо наявність хоча б однієї із трьох умов: (1) кровні (родинні) зв'язки або шлюбні відносини з військовослужбовцем; (2) постійне проживання з військовослужбовцем; (3) веденням з військовослужбовцем спільного господарства, а не усіх трьох у сукупності.

Правові конструкції «член сім'ї військовослужбовця» та «член сім'ї, який перебуває на утриманні військовослужбовця» не тотожні категорії, при чому як раз у контексті пунктів 5 та 6 ст. 12 Закону [5] щодо визначення кола осіб, яким надається знижка зі сплати житлово-комунальних послуг та користування житлом. Установлення кола осіб, які перебувають на утриманні військовослужбовця, для забезпечення житлом не використовується, тоді як житлом забезпечується військовослужбовець та члени його сім'ї. Зміст вказаного рішення не дає підстав для висновку про те, що приміром, повнолітня донька, яка вийшла заміж, автоматично перестає бути членом сім'ї позивача як військовослужбовця. Для вирішення питання про те, чи залишається дитина військовослужбовця, яка досягла повноліття та вийшла заміж, членом його сім'ї, необхідно з'ясувати питання спільного проживання та ведення спільного господарства. За наявності цих обставин членом сім'ї військовослужбовця може бути визнаний і зять згідно із тлумаченням ст. 12 Закону [5], наданого у вищезгаданому рішенні КСУ [7] у цій статті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Павленко В.С. Захист прав військовослужбовців та їх сімей: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 34. С. 131–133. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/34.pdf (дата звернення: 26.12.2023).
2. Гринько Р.В., Мота А.Ф., Петреченко С.А. Соціальний захист військовослужбовців в умовах воєнного стану. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/3_2022/24.pdf (дата звернення: 26.12.2023).
3. Болотіна Є.В., Кваша О.П., Степанова А.Е. Дослідження соціальних проблем військовослужбовців та їх сімей в умовах проведення антитерористичної операції. *Вісник економічної науки України*. 2020. № 2 (39). С. 117–122. doi: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2\(39\).117-122](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2(39).117-122).
4. Пінчук Р.С., Письменна О.П. Покращення соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних Сил України як запорука формування професійного війська. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2020. Вип. 60. С. 83–89.
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.

6. Постанова Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 23 листопада 2017 року справа № 742/4236/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70697266> (дата звернення: 26.12.2023).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»): Рішення Конституційного Суду України від 03.06.1999 р. № 5-рп/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 24. Ст. 1122.
8. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 06 грудня 2016 року справа № 645/1811/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63364786> (дата звернення: 26.12.2023).
9. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 08 квітня 2019 року справа № 560/329/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81017197> (дата звернення: 26.12.2023).
10. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 24 грудня 2012 року № 2а-14555/12/2670. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/28171820> (дата звернення: 27.12.2023).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.55>

АНАЛІЗ КЛАСИФІКАЦІЇ ОЗНАК ПРАВА НА ПРАЦЮ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Пікуль В.П.,

кандидат юридичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9253-7854>

Пікуль В.П. Аналіз класифікації ознак права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України.

Дана стаття присвячена аналізу класифікації ознак права на працю державних службовців. У сучасному суспільстві право на працю державних службовців вважається ключовим елементом забезпечення ефективної державної служби. Класифікація ознак цього права є важливою для визначення обов'язків та відповідальності державних службовців. Зокрема, це може включати такі аспекти, як професійні кваліфікації, рівень освіти, стаж роботи, знання законодавства та етичні норми. Специфікою права на працю державного службовця є наявність діючого контракту, який визначає умови працевлаштування та обов'язки сторін. Важливим аспектом є здатність до взаємодії та співробітництва з колегами та вищими керівниками, що сприяє побудові ефективного трудового колективу.

Автор статті робить висновок, що запропонована ним система класифікації ознак права на працю державних службовців дозволяє більш чітко та ґрунтовно дослідити цю проблему. Науковцем детально розглянуто сутність і значення з кожної із названих загальних та спеціальних ознак права на працю державних службовців. Автором проаналізовано підходи інших науковців щодо аналізу того чи іншого аспекту права на працю державних службовців в умовах євроінтеграції України, а також окремих особливостей чи рис даного правового явища. Наведено критику тих чи інших позицій вчених, обґрунтовано власну авторську позицію. Наведено норми чинного законодавства (як конституційного, так і спеціального), що стосуються проблематики права на працю державних службовців. Наголошено на необхідності оновлення та вдосконалення чинного законодавства у вказаній сфері.

Узагальнюючи, доцільно резюмувати, що класифікація ознак права на працю державних службовців є актуальною темою дослідження, яка дозволяє краще розуміти основні аспекти та вимоги до діяльності цієї категорії працівників. Дослідження цього питання може бути корисним для вдосконалення системи управління державними службовцями та підвищення ефективності державного управління в цілому.

Ключові слова: державна служба, трудові права, конституційні права, публічна служба, посада, трудове законодавство.

Pikul V.P. Analysis of the classification of signs of the right to work by civil servants in the conditions of the European integration of Ukraine.

This article is devoted to analyzing the classification of signs of the right to work of civil servants. In modern society, the right to work for public servants is a key element in ensuring effective public service. The classification of the signs of this right is important for determining the duties and responsibilities of civil servants. In particular, this may include aspects such as professional qualifications, level of education, work experience, knowledge of legislation, and ethical standards. The specificity of the right to work for a civil servant is the existence of a valid contract that defines the terms of employment and the obligations of the parties. An important aspect is the ability to interact and cooperate with colleagues and senior managers, which contributes to building an effective work team.

It is expedient to summarize that the classification of signs of the right to work of civil servants is a relevant topic of research, which allows a better understanding of the main aspects and requirements for the activity of this category of employees. The study of this issue can be useful for improving the system of management of civil servants and increasing the efficiency of public administration as a whole.

The author analyzed the approaches of other scientists regarding the analysis of this or that aspect of the right to work of civil servants in the conditions of the European integration of Ukraine, as well as certain features or features of this legal phenomenon. Criticism of certain positions of scientists is provided, and the author's own position is substantiated. The norms of current legislation (both constitutional and special) relating to the issue of the right to work of civil servants are given. The need to update and improve the current legislation in the specified area was emphasized.

The author of the article concludes that his proposed system of classification of the signs of the right to work of civil servants allows for a more thorough investigation of this problem. The scientist has examined in detail the essence and meaning of each of the mentioned general and special features of the right to work of civil servants.

Key words: civil service, labor rights, constitutional rights, public service, position, labor legislation.

Постановка проблеми. Напряв євроінтеграції, який був обраний Україною, потребує вдосконалення значної частини законодавства, а також й докорінної зміни самого підходу до правового регулювання та державного управління. Дана проблема особливо актуальна щодо права на працю, оскільки його реалізація стосується кожного громадянина та жителя держави й відображає загальний стан фінансової і правової забезпеченості населення держави. Твердження про застосування законодавства про працю не лише до суб'єктів трудового права, але й до інших категорій осіб, все частіше розглядаються у науковій літературі. Включення до числа суб'єктів трудового права осіб, які раніше або взагалі не вважалися суб'єктами трудового права, або дискусійно відносились до них, на сьогодні є загальноприйнято утвердженою тенденцією на науковому рівні. Саме тому, сьогодні існує необхідність у дослідженнях, присвячених колу таких «спірних» суб'єктів, на яких поширюються норми трудового права, до яких відносяться і державні службовці. Визначення ознак права на працю державних службовців надасть нам можливість більш глибоко розкрити взаємозв'язок між державною діяльністю та потребою щодо забезпечення власних інтересів та прав державним службовцем. Крім того, визначення особливостей більш детально розкриє межі даного права, а отже й краще проілюструє яким саме повинен бути баланс між трудовим та адміністративним правом при регулюванні даного права.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі спроби дослідити поняття, сутність та особливості права на працю державними службовцями здійснили такі вчені, як: В.А. Багрій, Л.А. Буркова, С.Я. Вавженчук, І.А. Васильєва, Л.Ю. Величко, Т.Ю. Витко, Н.Д. Гетьманцева, О.Д. Гостюк, Є.П. Гребеножко, Є.В. Демченко, О.Ю. Дрозд, М.І. Іншин, М.І. Карпа, М.І. Кобаль, А.М. Комаренко, В.Л. Костюк, О.М. Куракін, В.Я. Малиновський, В.Я. Мацюк, І.В. Мегедин, К.Ю. Мельник, О.М. Непомнящий, Н.М. Неумивайченко, О.І. Процевський, О.П. Попова, Г.О. Решетілов, Т.В. Семеняка, О.Г. Серєда, О.М. Штиршов, І.В. Шульженко, Т.М. Юзько, І.І. Яцкевич. Незважаючи на наявність у цілому достатньої кількості праць, присвячених державним службовцям, як суб'єктам трудового права, на сьогодні дослідниками так і не досягнуто єдності щодо класифікації ознак права на працю державних службовців, що й обумовлює актуальність даної проблематики.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити унікальну авторську класифікацію ознак права на працю державних службовців та проаналізувати специфіку кожної з них.

Виклад основного матеріалу. Право на працю державних службовців має власні особливості, що пов'язані із особливістю проходження державної служби. Їх дослідження дозволить краще зрозуміти відмінність у реалізації такого права саме державними службовцями, а також й надалі покращить якість аналізу законодавства щодо його відповідності сутності даного права. Разом з тим, на особливості права на працю державних службовців значно впливатиме й сутність пов'язаних правових категорій «праці» чи то «державної служби». Саме тому, необхідним є поділ таких особливостей на загальні та спеціальні.

Щодо загальних ознак, то вони повинні відповідати найбільш пов'язаним поняттям й дозвлятимуть зрозуміти, чому саме право на працю державних службовців має певний зміст та визначені межі. Так, А.М. Комаренко у своїй роботі визначає наступні характерні ознаки права на працю: «можна реалізовувати у різноманітних організаційно-правових формах; встановлюючи вищезазначені трудові права, держава передбачає певні юридичні гарантії щодо реалізації цих прав, які закріплені у Кодексі законів про працю України [1], Законах України; спеціальні гарантії щодо охорони праці жінок, неповнолітніх та інвалідів; можливість захисту у особливому порядку процесу судового захисту» [2, с. 74–76]. В контексті досліджуваної теми, слід вказати,

що право на працю не матиме такого розгалуженої варіації способів втілення, разом з тим, в межах державної служби воно відрізнятиметься залежно від органу, що особливо стосується дипломатичної служби. Також, варто підкреслити, що захист права на працю державного службовця можливий не лише в судовому, але й в адміністративному порядку. У свою чергу, судовий процес буде мати особливості щодо тривалості та самих сторін. Разом з тим, визначена автором позиція щодо наявності юридичних гарантій та спеціальних гарантій потребує вдосконалення, оскільки саме класифікація та врахування особливих потреб певних верств населення дозволяє й зробити юридичні гарантії ефективними. Крім того, такі спеціальні гарантії, не скасовують загальних та не доповнюють їх зміст, а лише визначають особливості втілення. Відповідно, спеціальні гарантії є частиною загальних юридичних гарантій та не можуть вважатись саме ознакою права на працю.

На думку Т.М. Юзько, «праця є невід'ємною від особистості працівника, виходить, що вона є невід'ємною складовою і його життя загалом. Таким чином, ведучи мову про такі загально-філософські категорії, як праця та життя людини, необхідно пам'ятати, що вони перебувають у тісному нерозривному взаємозв'язку» [3, с. 72]. Аналіз даного твердження, надає можливість виділити одразу дві важливі ознаки: необхідність та невід'ємність. Щодо необхідності, то вона пояснюється тим, що не залежно від того чи оплачується праця, саме реалізація права на неї здійснюється постійно в процесі задоволення потреб й інтересів кожної людини. Відповідно, із даного твердження слідує й ознака невід'ємності, адже право на працю не може бути відібране у людини й бути реалізованим поза її волею. Робота виконана без волі на те особи є примусовою та не є реалізацією саме права на працю.

Щодо загальних ознак властивих державній службі, то О.М. Непомнящий до них відносить наступні: «ієрархічний характер побудови державної служби як організаційної форми; фіксація відсутності рівності організаційної форми господарювання в процесі професійного служіння; наявність професійного поділу праці; наявність різниці соціального становища службовців [4, с. 8]. Спірним є твердження автора щодо наявності різниці у соціальному становищі, адже на відміну від попередніх ознак, дана має більш соціологічний характер та не відображає роль права, а також й суперечить принципу рівності закріпленому на конституційному рівні. Щодо наявності професійного поділу, то більш доречним було акцентування уваги на сферах діяльності залежно від функцій та завдань держави, адже саме від них залежатиме уже поділ за професіями.

М.І. Карпа, також, вказує про наступні специфічні ознаки статусу державних службовців: «їхні права, обов'язки встановлюються у межах компетенції органів, в яких вони перебувають на державній службі. Діяльність та розвиток державного службовця у такому випадку залежить від завдань, функцій, покладених на відповідний орган чи службу» [5, с. 12]. Дана позиція автора потребує вдосконалення саме щодо трудової сторони державної служби, оскільки розвиток державного службовця, в першу чергу, залежить від його мотивації та розуміння покладеної відповідальності. Крім того, поступовий розвиток для державних службовців щодо зміни їх рангу передбачений й законодавством для будь-якого державного органу незалежно від його профілю. Також, слід й уточнити, що діяльність державних органів дійсно змінюється залежно від тих функцій, які покладені на органи, проте права залишаються незмінними та не можуть бути звужені більше, ніж передбачає Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [6].

Тож, на основі здійсненого аналізу, можливо виокремити наступні загальні ознаки права на працю державних службовців:

- 1) невід'ємність;
- 2) оплачуваність;
- 3) фундаментальність.

Невід'ємність, як загальна ознака права на працю державного службовця полягає у тому, що дане право може бути втілене особою лише за її власною волею. Дане положення, як відображається у міжнародних правових актах, так й в національному законодавстві з метою захисту осіб від примусової роботи. Таким чином, виконання роботи особою, яка може мати, як фізичний, так й психологічний характер може бути здійснено, як покарання або ж з метою залякування. Крім того, обов'язковість виконання роботи у минулому була державною вимогою, закріпленою на законодавчому рівні. Тобто, особа не може бути примушена до реалізації права на працю, лише на виконання певної роботи, оскільки залежить від внутрішніх переконань особи.

Невід'ємність даного права, також, розкривається через неможливість його делегування будь-якій іншій особі. Правом на працю володіє кожна особа, незалежно від її фізичних чи пси-

хологічних особливостей, наявності опікунів чи піклувальників. У даному контексті, необхідним є встановлення різниці між правом на реалізацію та здатністю до реалізації, що є важливим для розкриття права на вступ на посаду державного службовця. Так, даним правом володіє кожна особа, проте щоб мати змогу його реалізувати необхідним є здійснення позитивних дій та володіння спеціальними ознаками, як то громадянство України та професійність. Важливо, що держава не встановлює тих перешкод, що порушували б принципи рівності та недискримінації, а отже кожен має однакову можливість до реалізації такого права згідно зі законодавством. Разом з тим, втілення права на працю державного службовця будь-ким іншим є неможливим, оскільки інша особа не володіє аналогічною сукупністю ознак, а також під час виконання даної роботи, фактично, буде реалізоване саме право на працю третьої особи.

Відносини між державним службовцем та державним органом мають специфічний характер. Однією із основних тез, що підкреслює наявність між ними саме трудових відносин, а отже й реалізації права на працю державним службовцем є оплачуваність його діяльності. Вірно вказує Д.М. Кравцов, що конституційне закріплення права на отримання заробітної плати є вираженням принципу відплатності в трудових правовідносинах. Відплатність характеризує їх майнову сторону. Це абсолютно непохитний імперативний принцип, дія якого не може бути порушена або послаблена жодними обмовками або думками сторін [7, с. 170]. Сутність ознаки оплачуваності полягає у тому, що праця здійснюється із метою забезпечення власних життєвих потреб, а отже її результат має бути направлений саме на таке забезпечення. Державний службовець, виконуючи завдання та функції держави, здійснює й своє право на працю та витрачає власні сили, застосовує здобуті знання саме тому дана діяльність повинна належним чином оплачуватись.

Слід вказати, що оплачуваність проявляється не лише через виплату заробітної платні, але й через здійснення забезпечення такої діяльності державою, що може стосуватись користування службовими машинами, безкоштовне відвідування спеціальних реабілітаційних та курортних закладів, надання належного обладнання. Разом з тим, аналіз національного законодавства свідчить, що розмір здійснюваних виплат у будь-якому їх вигляді, не завжди відповідає фактично існуючим потребам, що породжує проблему обрання найбільш точних критеріїв та нормативів для визначення необхідного рівня оплати.

Фундаментальність права на працю, в тому числі й державного службовця пояснюється його глибоким зв'язком із життєдіяльністю людини та відображає природно-правову концепцію права. Так, С.О. Верланов вказує, що «ідея природно-правової концепції прав людини полягає в обґрунтуванні їх позадержавного походження. Згідно з нею, права людини є суттєвою ознакою її буття; без них вона не може бути «членом суспільного союзу. Людину не можна позбавити її природних прав, оскільки таке позбавлення знищується саму людську природу» [8, с. 9]. Крім того, право на працю є фундаментальним, оскільки без нього саме існування людини було б під загрозою, що ілюструє первинну потребу у здобутті ресурсів шляхом виконання за власною волею певних дій. Оскільки, сама людина, її існування є найвищими цінностями, то позбавлення права на працю є, фактично, їх порушенням.

Щодо права на працю державних службовців, то воно є фундаментальним, також, й через неможливість існування державної системи, належного її функціонування, а також й задоволення потреб усього населення комплексно. Відповідно, саме фундаментальність, як ознака досліджуваного права висвітлює потребу у його постійному втіленні, неможливості настання факту його заборони або порушення без негативних наслідків для усього суспільства щодо його загальної можливості до існування та самофункціонування.

Спеціальні ознаки права на працю державних службовців дозволять краще зрозуміти сутність встановлених обмежень, їх необхідність, а також й краще розкрити особливості його реалізації. Досліджуючи, безпосередньо тему праці державних службовців, Н.М. Неумивайченко визначає такі її відмінності: «підстави виникнення і припинення трудових правовідносин; встановлення міри праці і міри винагородження за працю; специфіка трудових відносин має бути повністю обумовлена характером виконуваної державної функції [9, с. 157]. Погоджуючись із автором, все ж необхідно вказати, що визначена міра праці, на сьогодні, є дещо некоректним формулюванням, оскільки не відповідає сучасній законодавчій термінології, а отже необхідним є вдосконалення щодо вказівки на можливість зміни тривалості робочого часу протягом дня або тижня. Разом з тим, така зміна за домовленістю можлива й щодо трудової діяльності поза державною службою, тому таке твердження неможливо віднести саме до відмінностей. Також, слід доповнити, що

специфічними є саме підстави припинення, що можуть передбачати відмову від ротації або через заборону перебувати на державних посадах. Що ж стосується виникнення трудових відносин та власне реалізації права на працю, то єдиною відмінністю є саме законодавче закріплення вимог до кандидата та конкурсної процедури відбору. Дана процедура існує на практиці для отримання й інших видів роботи, проте недоречним є саме закріплення такої у нормативно-правових актах.

На думку М.І. Кобаль, до основних ознак забезпечення трудових прав державних службовців: спеціальне правове регулювання; спрямованість на підвищення мотивації та продуктивності праці державних службовців; одним із основних напрямів забезпечення трудових прав є належне матеріальне та соціальне забезпечення; стабільність трудових правовідносин між державним службовцем та його роботодавцем; сукупність спеціальних процедур у сфері трудових правовідносин, які гарантують дотримання суб'єктивних трудових прав державних службовців, спеціальна процедура та правове регулювання систем охорони та захисту відповідних прав [10, с. 63]. У даному випадку визначено особливості діяльності держави у процесі реалізації права на працю державним службовцем. Проте, здійснюючи аналіз законодавства можливо не погодитись із деякими твердженнями автора. Так, насамперед, це стосується спрямованості на підвищення мотивації та продуктивності, хоча вони є дійсно важливими, однак чітких дій державного органу, які були б саме спрямовані на підвищення продуктивності, а не якості роботи визначити не можна. Наявність премій та оцінювання роботи перед отриманням чергового рангу виступають заходами заохочення саме щодо якісної роботи. Разом з тим, наявність спеціальних процедур із охорони та захисту дійсно є особливими, адже визначають заходи, якими може скористатись лише особа, що володіє правовим статусом державного службовця або ж здійснює дії щодо його набуття, а отже й реалізації права на працю.

Враховуючи проаналізовані теоретичні підходи та виходячи із визначеної сутності права на працю державних службовців, можливо виділити наступні його спеціальні ознаки:

- 1) компетентність;
- 2) обмеженість.

Ознака компетентності є обов'язковою для втілення права на працю державного службовця. Разом з тим, розуміння поняття компетентності державного службовця є доволі складним. Так, І.В. Шпекторенко вказує, що «професійна компетентність — це сукупний, підсумковий результат взаємодії всіх елементів структури професійної мобільності персоналу, її об'єктивних та суб'єктивних факторів. Це – результат впливу на державного службовця комплексу якостей його ціннісноорієнтаційної сфери – сформованості його професійних намірів, її професійної придатності і працездатності, професійної задоволеності; а також сформованості його якостей компетентнісної сфери: професійної наукованості; професійно важливих якостей, професійної культури, професійного досвіду(суб'єктивні фактори) [11, с. 291]. Тобто, компетентність це сукупність тих ознак, що необхідні для виконання функцій та завдань держави, оскільки такі завдання дуже різняться, то й відповідно встановити чіткий перелік вимог до особи у кожному випадку є неможливим. Більше того, значна частина складових компетентності мають суб'єктивний характер, а отже й не може бути визначено достовірно. Саме тому, на сьогодні, існує декілька етапів процесу зайняття посади державного службовця, що дозволяють виявити найбільш повний обсяг компетенції особи.

Слід наголосити, що наявність спеціальних знань та отримання певної професії не можуть свідчити про наявність належного рівня компетенції для отримання посади державного службовця. Оскільки, право на працю державним службовцем втілюється у законодавчих рамках, то важливим є його здатність вірно розуміти свої повноваження, не виходити за їх межі, розміти основну ціль діяльності та, власне, застосовувати знання згідно з нею.

Ще однією спеціальною ознакою права на працю державного службовця є його обмеженість, що розкривається через встановлення спеціальних вимог до осіб, що хочуть його реалізувати, а також встановлення чітких меж такої реалізації. Даного висновку можливо дійти аналізуючи Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII [6], де у статтях 19- 20 визначено чіткі ознаки осіб, що мають право на вступ на посаду, а також й відповідний перелік ознак, що його унеможливають, як то судимість чи наявність громадянства іншої держави. Слід наголосити, що встановлені законом обмеження відповідають Конституції України [12], оскільки державний службовець повинен діяти виключно в інтересах громадян своєї держави. Крім того, дані обмеження спрямовані саме на обрання лише тих кандидатів, що будуть виконувати завдання та функції як найкращим чином, що буде відобразатись й на благополуччі населення.

Ще одним обмеженням визначеним у даному Законі, встановлене у главі 2 визначено порядок проведення конкурсу на зайняття посади [6]. Наявність конкурсу є додатковою перешкодою до реалізації права на працю державного службовця. Разом з тим, саме конкурс дозволяє встановити рівень мотивації особи, а також й з'ясувати її компетентність. Слід вказати, що обмеження щодо реалізації досліджуваного права мають правовий характер через дотримання декількох важливих критеріїв. Насамперед, це однаковий рівень обмеження для кожної особи, тобто кожна особа має рівні шанси вступу на державну службу, а особливих привілеїв для певних категорій осіб залежно від їх статті, віку, раси чи віри немає. Також, дане обмеження визначене на рівні законодавства та передбачене Конституцією України [12], а отже не є велінням окремих осіб. Крім того, таке обмеження має суспільну користь та спрямоване на захист саме суспільних інтересів. Тобто, встановленні обмеження лише ускладнюють можливість реалізації права на працю, але не унеможливають його, що, у свою чергу, сприяє створенню продуктивного та ефективного корпусу державних службовців.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження, стає зрозуміло, що право на працю державних службовців є залежним, як від законодавчого регулювання, так й від внутрішніх характеристик та волі самої особи. Дане право яскраво ілюструє зв'язок між природними правами людини та діяльністю держави, а також підкреслює важливість продуманого механізму втілення конституційних прав комплексно. Разом з тим, аналіз особливостей права на працю державних службовців у сукупності із євроінтеграційними процесами свідчить, що необхідним є вдосконалення взаємодії між державним службовцем та державним органом, як працівника та роботодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України. Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
2. Комаренко А.М. Право на працю та процесуальні особливості його захисту у суді. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство*. 2016. Т. 21, Вип. 2. С. 72–84.
3. Юзько Т.М. Поняття і сутність права на працю і права на життя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 5(2). С. 70–73.
4. Непомнящий О.М., Дегтяр О.А. Державні службовці як особлива соціально-професійна група. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2017. № 2. С. 1–15.
5. Карпа М.І. Статус державного службовця: функціональний, організаційний та компетентісний аспекти. *Державне будівництво*. 2017. № 1. С. 1–20.
6. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. ст. 43.
7. Кравцов Д.М. Зміст та значення правової категорії «належна працівнику заробітна плата». *Порівняльно-аналітичне право*, 2013. № 3-1. С. 170–172.
8. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). Л.: Край, 2009. 196 с.
9. Неумивайченко Н.М. Державна служба: розмежування і взаємозв'язок трудових і адміністративних правовідносин. *Вісник академії правових наук.*, 2001. № 2. С. 155–162.
10. Кобаль М.І. Ознаки забезпечення трудових прав державних службовців в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник УжНУ*. 2015. № 29-2. С. 62–64.
11. Шпекторенко І.В. Професійна компетентність державного службовця. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1. С. 285–293.
12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.

УДК: 349.243:331.45(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.56>

ЗАСАДИ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ПРОЕКТОМ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Пожарова О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»;
ORCID: 0000-0002-0792-1561
e-mail: pogarovaov@onu.edu.ua*

Пожаров Ю.В.,
*адвокат,
Рада адвокатів Одеської області*

Пожарова О.В., Пожаров Ю.В. Засади безпеки працівників за проектом Трудового кодексу України.

У статті здійснено аналіз проекту Трудового кодексу України стосовно правового регулювання безпеки та здоров'я працівників.

Детально розглянуто Книгу Третю «Безпека та здоров'я працівників» проекту Трудового кодексу України. Встановлено, що дана книга містить у собі норми проекту Закону України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі», які формують нову систему управління у цій сфері.

Досліджено стан імплементації рамкової Директиви Ради 89/391/ЄЕС та цілої низки асоційованих з нею європейських директив у сфері безпеки працівників, а саме: Директиви Ради № 89/654/ЄЕС від 30.11.1989 року щодо мінімальних вимог стосовно безпеки і охорони здоров'я у робочих зонах; Директиви Ради № 92/85/ЄЕС від 19.10.1992 року про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, або годують; Директиви Ради Європейського Союзу № 94/33/ЄС від 22.06.1994 року про захист молоді на роботі у національну юридичну практику.

Здійснено аналіз чинних нормативно-правових актів у сфері охорони праці та звернуто увагу на необхідність оновлення національного трудового законодавства. Виокремлено основні напрямки реформування у сфері безпеки, а саме: загальні вимоги безпеки праці та захисту здоров'я працюючих на робочих місцях, безпека машин, безпека електрообладнання, засоби індивідуального захисту, використання вибухових речовин, гірничі роботи та захист від шуму.

Встановлено, що проект Трудового кодексу України передбачає зміну правових акцентів з «безпеки праці» або «охорона праці» - на європейський принцип «безпека працівника». Наслідком реалізації даного принципу на практиці буде досягнення повного усунення або мінімізації ризиків для життя і здоров'я кожного працівника.

Розглянуто норми, які регулюють питання безпеки та здоров'я окремих категорій працівників, а саме: працівниць (вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, та працівниць, які годують грудьми), працівників, які не досягли 18-річного віку, працівників з інвалідністю та зроблено висновок про те, що у проекті Трудового кодексу України не приділено відповідної уваги особливостям праці працівниць, які мають дітей віком до трьох років, або мають дитину з інвалідністю, або самостійно виховують дитину, що потребує подальшого доопрацювання.

Вносяться пропозиції щодо необхідності закріплення у проекті Трудового кодексу України мінімальних обсягів фінансування витрат, які здійснюються за рахунок коштів роботодавця на безпеку та здоров'я працівників на роботі.

Ключові слова: охорона праці, безпека працівників, умови праці, працівниці, вагітні працівниці, роботодавець, охорона здоров'я на виробництві, трудова діяльність, європейські стандарти, Директиви, проект Трудового кодексу України.

Pozharova O.V., Pozharov Y.V. Basics of worker safety under the draft Labour Code of Ukraine.

The article analyses the draft Labour Code of Ukraine with regard to legal regulation of safety and health of employees.

The author examines in detail Book Three «Safety and Health of Employees» of the draft Labour Code of Ukraine. It is established that this book contains the provisions of the draft Law of Ukraine «On Safety and Health of Workers at Work», which form a new system of management in this area.

The article analyses the state of implementation of the Council Directive 89/391/EEC, Council Directive 89/654/EEC of 30 November 1989 on minimum safety and health requirements in work areas; Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 on measures to improve the safety and health at work of pregnant, recently given birth or lactating workers; Council Directive 94/33/EC of 22 June 1994 on the protection of young people at work in national legal practice.

The author analyses the current regulatory legal acts in the field of labour protection and draws attention to the need to update the national labour legislation. The main areas of reform in the field of safety are highlighted, namely: general requirements for occupational safety and health protection at workplaces, machine safety, electrical equipment safety, personal protective equipment, use of explosives, mining operations and noise protection.

The author establishes that the draft Labour Code of Ukraine provides for a change of legal emphasis from «labour safety» or «labour protection» to the European principle of «employee safety». The consequence of implementing this principle in practice will be the achievement of complete elimination or minimisation of risks to the life and health of each employee.

The author examines the rules governing the safety and health of certain categories of employees, namely, female employees (pregnant employees, employees who have recently given birth and breastfeeding employees), employees under the age of 18, employees with disabilities. Concludes that the draft Labour Code of Ukraine does not pay due attention to the specifics of work of employees who have children under the age of three, or have a child with a disability, or are raising a child on their own, which requires further elaboration.

Proposals are made regarding the need to enshrine in the draft Labour Code of Ukraine the minimum amount of funding for expenses incurred at the expense of the employer for the safety and health of employees at work.

Key words: labour protection, safety of employees, working conditions, employees, pregnant employees, employer, occupational health and safety, labour activity, European standards, Directives, draft Labour Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Не зважаючи на введення воєнного стану на території нашої держави та власне активні бойові дії, які вплинули на всі сфери життєдіяльності суспільства, стратегічною метою нашої держави є досягнення європейських стандартів у всіх сферах життя: політичній, соціальній, економічній і, в тому числі, у сфері праці, зокрема, у сфері організації безпеки та здоров'я працівників на роботі. З метою імплементації основних положень Директиви Ради 89/391/ЄЕС від 12.06.1989 року про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі та формування нової національної системи запобігання професійним ризикам було розроблено проект Закону України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі». Норми даного проекту Закону було включено до проекту Трудового кодексу України, який було підготовлено Міністерством економіки України та оприлюднено для обговорення у 2024 році. Книга третя проекту Трудового кодексу України має назву «Безпека та здоров'я працівників» складається із чотирьох розділів та направлена на вирішення ключової проблеми пов'язаної з неефективністю існуючого способу державного регулювання безпеки та здоров'я працівників.

Саме тому дослідження стосовно виділення проблем правового регулювання безпеки й здоров'я працівників за проектом Трудового кодексу України та встановлення, наскільки його норми відповідають європейським стандартам і вимогам часу є надзвичайно актуальним.

Стан опрацювання даної проблематики. Теоретичні та практичні аспекти правового регулювання безпеки працівників на виробництві досліджували у своїх працях: Березуцький В.В., Дараганова Н.В., Жидецький В.Ц., Зеркалов Д.В., Ізуїта П.О., Яремко З.М. та інші. Оскільки рівень безпеки будь-яких робіт у суспільному виробництві значною мірою залежить від рівня правового забезпечення цих питань, тобто від якості та повноти викладення відповідних вимог в законах,

тому запропонований проект Трудового кодексу України, а саме книга третя «Безпека та здоров'я працівників» потребують детального аналізу.

Метою статті є здійснення правового аналізу норм проекту Трудового кодексу України у сфері безпеки та здоров'я працівників на відповідність європейським стандартам у цій сфері, зокрема: щодо імплементації рамкової Директиви Ради 89/391/ЄЕС від 12.06.1989 року про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі, Директиви Ради № 89/654/ЄЕС від 30.11.1989 року щодо мінімальних вимог стосовно безпеки і охорони здоров'я у робочих зонах; Директиви Ради № 92/85/ЄЕС від 19.10.1992 року про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, або годують та Директиви Ради Європейського Союзу № 94/33/ЄС від 22.06.1994 про захист молоді на роботі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна організація праці у червні 2022 року ухвалила рішення щодо внесення змін до параграфу 2 Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці, зокрема, включити до нього «безпечне та здорове робоче середовище» як основний принцип і основне право у світі праці. Також, на 110-й сесії Міжнародна конференція праці вирішила визначити Конвенцію МОП № 155 року про безпеку та здоров'я на роботі від 1981 року і Конвенцію МОП № 187 про основи, що сприяють безпеці та здоров'ю на роботі від 2006 року – основними конвенціями [1]. Таким чином, Міжнародною організацією праці проголошено, що охорона праці є частиною основних прав людини, тобто згідно зі статутом МОП, усі 187 держав-членів мають забезпечити «фундаментальне право на безпечне та здорове робоче середовище».

Основні положення щодо реалізації конституційного права громадян на охорону їх життя і здоров'я в процесі трудової діяльності та принципи державної політики у цій сфері, регулює Закон України «Про охорону праці», який було прийнято ще у 1992 році [2] та Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року, а саме: Глава XI «Охорона праці» [3], тощо.

На сьогодні кілька десятків міжнародних нормативних актів та договорів, до яких приєдналася Україна, а також більше сотні національних законів України також мають точки перетину із сферою охорони праці. Для регулювання окремих питань охорони праці діють понад 2000 підзаконних нормативних актів. Однак, значний обсяг в більшості випадків застарілих нормативно-правових актів з безпеки та гігієни праці не відповідають реальним потребам в організації безпеки і носять формальний характер.

Інтеграція України у Європейське співтовариство потребує приведення національного законодавства у відповідність з законодавством Європейського Союзу. З цією метою було розроблено проекти законів України «Про безпечність промислової продукції», «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» [4], розроблюються нові нормативно-правові акти, ведеться робота по внесенню змін до діючих нормативних актів по таким напрямкам: загальні вимоги безпеки праці та захисту здоров'я працюючих на робочих місцях, безпека машин, безпека електрообладнання, засоби індивідуального захисту, використання вибухових речовин, гірничі роботи, захист від шуму. Крім цього, особлива увага приділяється створенню умов для покращення роботи щодо профілактики соціальних ризиків, у т. ч. домагань на робочому місці, стресів, депресій; аналізу ризиків, які по'язані з роботою, у т. ч. психологічних та соціальних ризиків; особливостей організації роботи та робочого часу, у т. ч. працівників із тимчасовою зайнятістю, з нестандартними формами зайнятості; профілактики професійних захворювань та особливостей роботи окремих категорій працівників, у т. ч. враховуючи «гендерний фактор».

На виконання підпункту 4 пункту 3 другого розділу Закону України «Про дерадянізацію законодавства України» підготовлено та оприлюднено для обговорення у 2024 році проект Трудового кодексу України (далі – проект ТК) [5]. І хоча, це дійсно, позитивний крок на шляху реформування національного трудового законодавства враховуючи імплементацію міжнародних стандартів, деякі положення проекту потребують доопрацювання.

Аналізуючи першу книгу проекту ТК слід звернути увагу, що правове регулювання трудових відносин повинне ґрунтуватися на засадах забезпечення права кожного працівника на належні, безпечні і здорові умови праці. Державні гарантії щодо реалізацію конституційного права кожного працівника на охорону його життя та здоров'я у процесі трудової діяльності закріплено у статті 7 проекту ТК. Крім цього, «право на безпечні та здорові умови праці, включаючи право на отримання інформації щодо умов праці та вимог безпеки та здоров'я працівників на роботі, а також

право на відмову від виконання роботи в умовах, що не відповідають цим вимогам» – віднесено до основних прав працівників, але серед основних обов'язків працівників є також зобов'язання дотримання норм з безпеки та здоров'я на роботі.

Можемо конститувати, що проект ТК передбачає зміну правових акцентів з «безпека праці» або «охорона праці» – на європейський принцип «безпека працівника», в наслідок цього головним завданням має стати не встановлення вимог до процесу організації безпеки, але до результативності цього процесу – досягнення повного усунення або мінімізації ризиків для життя і здоров'я кожного працівника.

Також проект ТК передбачає визначення ключових термінів та понять в цій сфері, зокрема: «безпека та здоров'я працівника на роботі», «шкідливий професійний фактор», «безпечні умови праці», «умови праці», «небезпека», «нешасний випадок», «культура безпеки», «робоче середовище», «національна програма у сфері безпеки та здоров'я працівників на роботі», «аудит системи управління безпекою та здоров'ям працівників на роботі», «ідентифікація небезпек», «оцінювання професійних ризиків» і багато інших.

З метою оновлення та формування компетентностей із безпеки на роботі відповідно до професійних стандартів звернуто увагу на безперервний професійний розвиток працівників через професійне навчання, післядипломну освіту, курси підвищення кваліфікації, тощо.

Посилена увага приділена захисту генетичного спадку працівників.

Передбачається запровадження системи мінімальних вимог щодо безпеки та здоров'я працівників, та регулярне здійснення роботодавцем оцінювання ризиків, які можуть виникнути на конкретному робочому місці.

Фактично пропонується запровадити нову національну систему запобігання виробничим ризикам. Роботодавець на місцях повинен забезпечити функціонування системи управління безпекою працівників на роботі втілюючи наступні принципи: 1) уникнення небезпечних та шкідливих професійних факторів і професійних ризиків; 2) оцінювання небезпечних та шкідливих професійних факторів і професійних ризиків, яких не можна уникнути; 3) усунення небезпечних та шкідливих професійних факторів і професійних ризиків у джерелах їх виникнення; 4) адаптації працівника до умов праці, зокрема під час облаштування робочого місця/зони, вибору методів праці та робочого обладнання, з метою полегшення монотонної роботи та роботи в ритмі, заданому обладнанням, та запобігання або зменшення впливу небезпечних та шкідливих професійних факторів і професійних ризиків на працівника, зокрема з урахуванням гендерних особливостей; 5) адаптації умов праці до технічного прогресу; 6) заміни небезпечного робочого обладнання, робочих процесів, небезпечних та шкідливих професійних факторів фізичної, хімічної, біологічної та іншої природи на безпечні або менш небезпечні; 7) розроблення політики запобігання професійним ризикам, що охоплює організацію роботи, умови праці, соціальні відносини та вплив факторів, пов'язаних із робочим середовищем; 8) надання заходам колективного захисту пріоритету перед заходами індивідуального захисту працівників; 9) забезпечення інформування працівників про умови праці, проведення навчання з питань безпеки та здоров'я працівників на роботі та інструктажів (стаття 144 проекту ТК). Потрібно зазначити, що послідовна ієрархія цих принципів визначена Директивою Ради № 89/391/ЄЕС (стаття 6) [6].

Водночас, слід підтримати висновок СПО об'єднання профспілок, що Книга третя «Безпека та здоров'я працівників» проекту Трудового Кодексу України звужує зміст існуючих прав та гарантій працівників, які зайняти на роботах з важкими та шкідливими умовами праці. Необхідно більш чітко визначити право працівника на компенсацію за роботу в умовах підвищеної небезпеки та у випадку відмови від роботи, яка загрожує життю та здоров'ю, а також, збереження місця роботи та середнього заробітку у період відновлення працездатності (у разі настання нещасного випадку або професійного захворювання) [7].

У проекті ТК фінансування витрат на безпеку та здоров'я працівників на роботі, пов'язаних із виконанням обов'язків роботодавця, здійснюється за рахунок коштів роботодавця, але бажано встановити мінімальні обсяги цих витрат.

Розділ IV Книги III проекту ТК «Інші положення» регулює питання безпеки та здоров'я окремих категорій працівників, а саме: працівниць (вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, та працівниць, які годують грудьми), працівників, які не досягли 18-річного віку, працівників з інвалідністю. Відсутні норми, які стосуються залучення працівниць до підземних робіт, підіймання та переміщення речей, тощо. Взагалі не приділено відповідної уваги особли-

востям праці працівниць, які мають дітей віком до трьох років, або мають дитину з інвалідністю, або самостійно виховують дитину.

Висновки. Враховуюче вищевикладене, можна дійти висновку, що проект Трудового кодексу України закріплює засади безпеки працівників через запровадження фактично нової національної системи запобігання виробничим ризикам. Дана система заснована на принципах оцінювання, контролю ризиків та управління ними, які є базовими для побудови подібних систем у розвинених країнах Європи. Запропоновано модернізацію системи безпеки та здоров'я працівників здійснювати змінюючи також традиційні підходи до мотивації правильних дій з організації безпеки. Однак, питання щодо безпеки та здоров'я окремих категорій працівників, питання технічного та процедурного характеру потребують подальшої деталізації та доопрацювання враховуючи вимоги статті 22 Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безпечне та здорове робоче середовище – основний принцип і основне право у світі праці. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_853720.pdf (дата звернення: 14.02.2024).
2. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668.
3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VІІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
4. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі: проект Закону України № 10147 від 13.10.2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42995> (дата звернення: 14.02.2024).
5. Трудовий кодекс України: проект від 12.01.2024 р. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf (дата звернення: 14.02.2024).
6. Директива Ради № 89/391/ЄЕС про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі від 12.06.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b23#Text (дата звернення: 14.02.2024).
7. Загальні (попередні) зауваження СПО об'єднання профспілок до проекту Трудового кодексу України. URL: <https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/48-spo-pro-proyekt-tku.pdf> (дата звернення: 14.02.2024).

УДК 349.2:657.62

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.57>

УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ПРАЦІ: СУТНІСТЬ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Сокуренко В.Є.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сокуренко В.Є. Управління процесом праці: сутність, характерні риси та шляхи вдосконалення.

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання управління процесом праці та можливостей його вдосконалення у процесі реформування вітчизняного трудового законодавства. Оскільки сьогодні особливого значення набувають питання управління процесом праці, беручи до уваги наявні недоліки в даній сфері, пролонгований процес реформування трудового законодавства й прийняття Трудового кодексу України. Зокрема, сучасні умови посилення інтеграційних процесів зумовлюють потребу в розробленні принципово нових підходів до управління процесом праці з усвідомленням того, що головним резервом підприємства є працівники, що забезпечують якість і конкурентоспроможність результатів виробництва. Особливо сьогодні, коли у роботодавців в умовах воєнного стану виникає чимало запитань щодо переформатування відносин з працівниками. І щоб зберегти високу якість управління, їм необхідно швидко й ефективно реагувати на такі ситуації. Зазначено, що управління процесом праці – це планована діяльність керівництва підприємства, спрямована на організацію, регулювання, мотивацію і контроль роботи працівників, метою якої є координація спільних зусиль колективу та забезпечення погоджених дій його членів, спрямованих на досягнення конкретних запланованих результатів. Звернено увагу, що на кожному підприємстві, установі, організації управління процесом праці має свою специфіку та залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Зроблено висновок щодо доцільності впровадження дистанційного управління процесом праці. Оскільки використання дієвих інструментів дистанційного управління може стати ефективним у процесі управління працею, особливо у зв'язку з війною в країні. І тому в умовах сьогодення керівникам підприємств необхідно оволодіти навичками дистанційного управління своїми підприємствами, і в подальшому активно їх використовувати для досягнення поставлених перед керівництвом задач. Оскільки враховуючи часту зміну середовища і постійне прискорення темпу життя, які безпосередньо впливають на підприємство, організація процесу дистанційного управління процесом праці на підприємстві стане одним із ключових чинників успішної діяльності на ринку.

Ключові слова: працівник, роботодавець, підприємство, сфера праці, управління, дистанційне управління, національне законодавство.

Sokurenko V.E. Work process management: essence, characteristics and ways of improvement.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal regulation of the management of the labor process and the possibilities of its improvement in the process of reforming the domestic labor legislation. Since today the issue of managing the labor process is of particular importance, taking into account the existing shortcomings in this area, the protracted process of reforming the labor legislation and adopting the Labor Code of Ukraine. In particular, the modern conditions of strengthening integration processes lead to the need to develop fundamentally new approaches to the management of the labor process with the awareness that the main reserve of the enterprise are employees who ensure the quality and competitiveness of production results. Especially today, when employers in the conditions of martial law have a lot of questions about reformatting relations with employees. And in order to maintain a high quality of management, they need to respond quickly and effectively to such situations. It is noted that the management of the labor process is a planned activity of the company's management aimed at organizing, regulating, motivating and controlling the work of employees, the purpose of which is

to coordinate the collective efforts of the team and ensure the agreed actions of its members aimed at achieving specific planned results. Attention is drawn to the fact that at each enterprise, institution, organization, the management of the labor process has its own specificity and depends on objective and subjective factors. A conclusion was made regarding the expediency of implementing remote management of the labor process. Because the use of effective remote management tools can become effective in the process of labor management, especially with the war in the country. And therefore, in today's conditions, managers of enterprises need to master the skills of remote management of their enterprises, and in the future actively use them to achieve the tasks set before the management. Since taking into account the frequent change of the environment and the constant acceleration of the pace of life, which directly affect the enterprise, the organization of the process of remote management of the work process at the enterprise will become one of the key factors of successful activity in the market.

Key words: employee, employer, enterprise, field of work, management, remote management, national legislation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-економічної й правової нестабільності, безсистемності й колізійності нормативно-правової бази, недостатньої правової освіченості й захищеності людини та громадянина, загострення конкуренції на вітчизняному й міжнародному ринках праці, товарів і послуг, дефіциту фінансових ресурсів та під впливом низки інших факторів зростає необхідність та посилюється роль ефективного управління в будь-якій сфері суспільної діяльності. Особливого значення набувають питання управління процесом праці, беручи до уваги наявні недоліки в даній сфері, пролонгований процес реформування трудового законодавства й прийняття Трудового кодексу України. Зокрема, сучасні умови посилення інтеграційних процесів зумовлюють потребу в розробленні принципово нових підходів до управління процесом праці з усвідомленням того, що головним резервом підприємства є працівники, що забезпечують якість і конкурентоспроможність результатів виробництва. Оскільки без підвищення продуктивності людської праці є неможливим сталий економічний розвиток, забезпечення зростання конкурентоспроможності країни в умовах всеохоплюючої глобалізації. Особливо сьогодні, коли у роботодавців в умовах воєнного стану виникає чимало запитань щодо переформатування відносин з працівниками. І щоб зберегти високу якість управління, їм необхідно швидко й ефективно реагувати на такі ситуації. Оскільки метою управління процесом праці є найбільш раціональне й ефективне використання персоналу, живої і матеріалізованої праці й витрачання коштів на оплату та матеріальне стимулювання праці при дотриманні конституційних прав і обов'язків громадян.

Стан опрацювання. Деякі питання щодо управління процесом праці розглядали у своїх наукових дослідженнях такі вчені як В. Андріїв, Н. Болотіна, С. Вавженчук, В. Венедіктов, С. Венедіктов, Т. Занфірова, М. Іншин, Н. Козачок-Труш, І. Лосиця, С. Лукаш, А. Мацюк, Н. Мельничук, О. Обушенко, П. Пилипенко, В. Прокопенко, О. Процевський, В. Щербина, О. Ярошенко та ін. Незважаючи на глибину наукових пошуків багато питань залишається ще не вирішеними особливо сьогодні, коли у роботодавців в умовах воєнного стану виникає чимало запитань щодо переформатування відносин з працівниками.

Мета статті дослідження особливостей правового регулювання управління процесом праці та можливостей його вдосконалення у процесі реформування вітчизняного трудового законодавства.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах ринкової економіки серед різноманітності проблем, пов'язаних із забезпеченням нормального й ефективного розвитку підприємств та організацій, однією із головних є проблема управління. У будь-якому суспільстві й державі завжди приділялася велика увага управлінню й регулюванню соціальних справ. Без цього дуже важко підтримувати їх сталість та забезпечити розвиток як цілісних систем. Суспільство й держава заінтересовані в успішному управлінні своїми соціальними справами. Це справи публічні, що відображають загальний інтерес і потреби соціуму, держави й громадян у питаннях самозбереження і своєї життєдіяльності. При цьому виникає потреба організувати, упорядковувати й здійснювати регламентацію поведінки людей, діяльність державних і соціальних інститутів, щоб підтримувати суспільний порядок. Як зазначають науковці, управління – це процес спрямованого впливу суб'єкта на об'єкт для переведення останнього в новий стан. Управління суспільними процесами являє собою цілеспрямований вплив людей на суспільну систему в цілому та на її окремі ланки на підставі пізнання й використання властивих їй закономірностей в інтересах забезпечення її оптимального функціонування й розвитку та досягнення поставлених цілей [1, с. 51]. До харак-

терних рис управління Ю.В. Поканевич відносить: (1) управління – це один із специфічних видів людської діяльності, що відрізняє його від інших видів; (2) головною його формою є вплив відповідних суб'єктів на об'єкт управління; (3) як вид діяльності, управління здійснюється безперервно в часі і просторі; (4) воно здійснюється як процес у чіткій структурно-логічній послідовності окремих його етапів; (5) управлінська діяльність завжди підпорядкована конкретним цілям; (6) як вид практичної діяльності, управління завжди характеризується певним результатом; (7) управлінська діяльність потребує раціонального використання необхідних ресурсів [2, с. 268]. Тобто управління – це цілеспрямована взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка здійснюється у формі прийняття та реалізації рішень і виконання основних функцій та супроводжується домінуванням відносин підпорядкування, що характеризуються залежністю об'єкта від суб'єкта, високим рівнем централізації, відповідальністю суб'єкта за стан системи.

Щодо особливостей правового регулювання управлінських відносин у сфері праці, то слід зазначити, що на кожному підприємстві, установі, організації управління процесом праці має свою специфіку та залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Так, до об'єктивних, зокрема відносять розміри підприємства, продукція, що випускається, складність технологічного процесу, характер і тип виробництва, кваліфікація керуючих, галузева приналежність підприємства та ін., до суб'єктивних – підхід до проблем праці з боку керівників (наприклад, системи мотивації та стимулювання праці, турбота про умови праці, розвиток виробничої демократії та ін.).

Як зазначають науковці, організація праці та управління нею це складні процеси, які містять такі елементи, як здійснення найму і розміщення працівників, визначення прав та обов'язків відповідно до спеціальності та кваліфікації конкретного працівника, розподіл обов'язків у певному трудовому колективі й виробничій бригаді, добір, підготовка й перепідготовка кадрів, підвищення кваліфікації працівників, стимулювання праці, оплати праці, удосконалення її організації тощо [1, с. 46]. Окрім вищезазначеного, слід додати, що організаційно-управлінські відносини об'єднують у собі й правовідносини, пов'язані з охороною праці, соціальним захистом та деякими іншими сферами належного забезпечення гарантованих трудових прав громадян та людини. Причому, слід відзначити, що ці правовідносини регламентуються як чинним законодавством про працю, так і локальними нормами права, які діють у межах зазначеної галузі, регіону чи конкретного підприємства, організації чи установи. Як зазначає Д.О. Карпенко, сутністю організаційно-управлінських правовідносин є врегулювання питань організації й оплати праці, її охорони, які стосуються трудових колективів, галузей народного господарства чи регіонів країни, а значить, і конкретного робітника та службовця [3, с. 51].

Тобто управління процесом праці – це планомірна діяльність керівництва підприємства, спрямована на організацію, регулювання, мотивацію і контроль роботи працівників, метою якої є координація спільних зусиль колективу та забезпечення погоджених дій його членів, спрямованих на досягнення конкретних запланованих результатів.

При цьому відповідно до положень законодавства у сфері праці, зокрема Кодексу законів про працю України, де ст. 141 [4] передбачається обов'язок власника або уповноважений ним орган правильно організувати працю працівників, створювати умови для зростання продуктивності праці, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно додержувати законодавства про працю і правил охорони праці, уважно ставитися до потреб і запитів працівників, поліпшувати умови їх праці та побуту. Відповідно до ст. 245 Кодексу працівники також мають право брати участь в управлінні підприємствами, установами, організаціями через загальні збори (конференції), ради трудових колективів, професійні спілки, які діють у трудових колективах, інші органи, уповноважені трудовим колективом на представництво, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи підприємства, установи, організації, а також з питань соціально-культурного і побутового обслуговування. При цьому законодавець в ч. 2 зазначеної статті зобов'язує власника підприємства або уповноважений ним орган створювати умови, які б забезпечували участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Службові особи підприємств, установ, організацій зобов'язані в установленій строк розглядати критичні зауваження і пропозиції працівників і повідомляти їх про вжиті заходи.

Аналізуючи управління процесом праці сьогодні, в умовах війни, то підтримуємо пропозиції інших дослідників порушеної проблематики щодо впровадження дистанційного управління процесом праці. Оскільки сьогодні війна підвищила ризики та невизначеності, створивши бар'єри для вільного руху факторів виробництва, у тому числі робочої сили, призвівши до руйнування

інститутів ринку праці та їх ефективного функціонування. Проблеми в економіці в поєднанні зі значними внутрішніми переміщеннями та потоками біженців, призвели до масштабних втрат у сфері зайнятості та доходів [5]. І тому впровадження дистанційного управління процесом праці може вирішити багато питань. Хоча серед керівників підприємств і панує думка, що дистанційне управління діяльністю організації не є необхідним, оскільки процес організації менеджменту підприємства легко адаптувати за необхідності. Таке переконання не є об'єктивним і може мати негативні наслідки, а саме зниження ефективності діяльності підприємства та зменшення або недоотримання прибутку.

На переконання О. О. Герасименко, дистанційну зайнятість правомірно розглядати не лише з позицій нестандартності, а й під кутом зору інноваційності, оскільки така форма соціально-трудова відносин передбачає комплекс нововведень щодо взаємодії держави, найманих працівників, роботодавців, яка на практиці породжує низку соціально-економічних зисків і загострює організаційно-правову визначеність [6, с. 229]. Це форма зайнятості, яка передбачає укладення трудового договору між роботодавцем і найманим працівником для виконання роботи, що потребує високої кваліфікації, на власному обладнанні або обладнанні роботодавця, із залученням до бізнес-процесів організації, з використанням сучасних інформаційних і комунікаційних технологій і за умови відсутності очних контактів між суб'єктами договорів з метою забезпечення процесу та створення продукту (результату) праці [7, с. 235].

Одним із прикладів успішного дистанційного управління під час війни є досвід компанії Google в Україні. Компанія використовувала відеоконференції, мобільні додатки та інші інструменти для забезпечення ефективного управління своїми співробітниками під час війни. За допомогою цих інструментів компанія змогла забезпечити безпеку своїх працівників та зберегти ефективність своєї роботи [8].

Зокрема, до дистанційних способів управління персоналом в умовах війни дослідники пропонують відносити:

- використання онлайн-комунікаційних інструментів: таких як електронна пошта, чат-боти, відеоконференції та інші онлайн-інструменти, щоб забезпечити зв'язок з персоналом, обмінюватися інформацією та вести віддалену роботу;
- використання хмарних сервісів та інструментів: для забезпечення безпечного доступу до даних та документів, що дозволяє працювати віддалено із будь-якої точки світу;
- віддалена організація робочих процесів: використання онлайн-інструментів для планування та організації робочих процесів, встановлення термінів та контролю виконання завдань, дистанційного керування проектами та інші рішення, які можуть бути реалізовані віддалено;
- використання онлайн-навчання: для забезпечення навчання та підвищення кваліфікації співробітників, яке може бути проведено віддалено за допомогою спеціальних платформ;
- розробка механізмів контролю та звітності: для відстеження роботи персоналу віддалено та забезпечення взаємодії між управлінням та співробітниками [9].

Тобто, дистанційне управління повинно включати всі стандартні функції від планування до контролю, та на кожній з них мати свою специфіку, а ще застосування комп'ютерних технологій для здійснення управління персоналом та і бізнесом загалом. Як зауважує О. Яковенко, створення єдиного інформаційного простору компанії є невід'ємною складовою організації дистанційної роботи та управління нею. Вирішується дана проблема установкою необхідного програмного забезпечення, що розробляється для конкретного підприємства, тобто за допомогою ІТ-інструментів спільної роботи, відеоконференцій та різних онлайн-платформ співробітники можуть ефективно працювати віддалено, а керівник – організувати та контролювати їх роботу. Таким чином, зміна робочого місця призвела до того, що підвищилися вимоги до інформаційно-технологічних знань працівників, і з'явилася потреба в їх навчанні іноді поза професійної сфери – сфері ІТ [10, с. 36].

Хоча дистанційна зайнятість і має ряд серйозних недоліків для роботодавця, передусім, це складність дистанційного управління та контролю роботи працівників. Водночас вона надає особливі можливості як для роботодавців, так і для працівників. Так, для роботодавця: можливість економити на робочому місці на підприємстві, оскільки співробітник просто його не потребує; можливість значно швидше знаходити здобувача, адже існує безліч тематичних сайтів; можливість швидко та точно оцінити навички та компетенції кандидата, оцінити його досвід роботи, ґрунтуючись на попередніх рекомендаціях роботодавців; можливість оплати працівнику лише за конкретний проект та лише за відпрацьований час. Для працівника: можливість організувати

робочий процес на свій розсуд для виконання поставленого завдання, більш вільний графік роботи; можливість отримання роботи для людей з особливими потребами; можливість працювати у більш комфортних умовах (зручне домашнє робоче місце з кавою, коли заманеться, жінкам не потрібно кожного дня наносити повний мейкап, який при роботі за комп'ютером шкідливо впливає на очі, забезпечити собі повний спокій, що, наприклад, характерно для програмістів, або ж навпаки, забезпечити паралельний догляд за родиною, дитиною або ж за хворим тощо); можливість економії часу та грошей на проїзд до місця роботи та назад [10, с. 35].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що управління процесом праці об'єктивно виступає тією організуючою й координуючою силою, яка спрямовує й регламентує доцільну діяльність людей. Важливе значення тут має індивідуальний підхід роботодавця до управління процесом праці з урахуванням особливостей окремих працівників й специфіки їх трудових обов'язків, адже наслідки діяльності трудового колективу залежать безпосередньо від роботи кожного працівника. Під час дослідження було зроблено висновок щодо доцільності впровадження дистанційного управління процесом праці. Оскільки використання дієвих інструментів дистанційного управління може стати ефективним у процесі управління працею, особливо у зв'язку з війною в країні. І тому в умовах сьогодення керівникам підприємств необхідно оволодіти навичками дистанційного управління своїми підприємствами, і в подальшому активно їх використовувати для досягнення поставлених перед керівництвом задач. Оскільки враховуючи часту зміну середовища і постійне прискорення темпу життя, які безпосередньо впливають на підприємство, організація процесу дистанційного управління процесом праці на підприємстві стає одним із ключових чинників успішної діяльності на ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волинець В.В. Проблеми правового регулювання організаційно-управлінських відносин в трудовому праві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2016. 406 с.
2. Поканевич Ю.В. До уточнення поняття «управління як особливого виду практичної людської діяльності». *Фінансові послуги та розвиток суб'єктів господарювання в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, магістрів і студ. старших курсів. Харків: ХІФ УДУФМТ, 2008. С. 265–268.
3. Карпенко Д.О. Основи трудового права: навч. посіб. Київ: А.С.К., 2003. 656 с.
4. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50 (Дод.). Ст. 375.
5. Пищуліна О., Маркевич К. Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf>.
6. Герасименко О.О. Дистанційна зайнятість як тренд цифрової економіки: нові можливості, нові соціальні ризики. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та доміанти розвитку*: збірник тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23-24 жовт. 2019 р.). Київ: КНЕУ, 2019. С. 228–231.
7. Герасименко О.О., Щетініна Л.В., Рудакова С. Г. Дистанційна зайнятість: сучасні тренди в організації та оплаті праці. *Бізнес-Інформ*. 2017. № 11. С. 233–239.
8. Галузь E-commerce під час війни: як компанії підтримують бізнес, команди та державу. URL: <https://budni.rabota.ua/ua/news/galuz-e-commerce-pid-chas-viyni-yak-kompaniyi-pidtrimuyut-biznes-komandi-ta-derzhavu>.
9. Череп О.Г., Калюжна Ю.В., Михайліченко Л.В. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 48. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/2214-%D0%A2% D0%B5% D0% BA% D1%81%D1%82% 20%D1%81%D1% 82%D0%B0%D1% 82%D1%82%D1% 96-2131-1-10-20230322.pdf>.
10. Яковенко О.І. Особливості дистанційного управління персоналом в сучасних умовах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2022. Т. 33 (72). № 1. С. 34–39.

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.58>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ В УКРАЇНІ

Шевердіна В.І.,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правового забезпечення
інноваційного розвитку НАПрН України
ORCID: 0009-0002-7948-1451

Шевердіна В.І. Окремі питання працевлаштування та професійного розвитку молодих науковців в Україні.

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню права на працю, закріпленню його в законодавстві України та в міжнародно-правових документах, забезпеченню державою працевлаштування молоді, особливостей працевлаштування молодих науковців, як категорії суб'єктів трудових правовідносин зі спеціальним правовим статусом. Проаналізовано стан зайнятості цієї категорії працівників та визначено основні проблеми, з якими стикається молодь при працевлаштуванні на роботу, зокрема: а) недосконалість нормативно-правової бази, яка регулює трудові відносини з науковцями; б) можливість прогнозування попиту й пропозиції на ринку праці; в) відсутність у молодих людей професійного досвіду; г) стан розвитку науково-дослідних інфраструктур; д) низький рівень заробітної плати наукових співробітників. Проаналізовано теоретичні й практичні проблеми у сфері професійного розвитку молодих працівників, що спрямовані на формування у них високого професіоналізму, вміння працювати в нових економічних умовах, а також на забезпечення на цій підставі високої продуктивної праці й ефективної зайнятості. Дослідження складних, багатоаспектних і актуальних наукових та прикладних проблем щодо управління розвитком молодих працівників передбачає поглиблене розуміння його сутності, динаміки, специфічних ознак, етапів, виявлення перспектив розвитку, системи управлінських впливів, що вимагає відповідного наукового обґрунтування. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що питанню індивідуальних особливостей молодих науковців, рівнів та етапів професійного розвитку присвячено низку праць, зокрема праці з теорії і практики управління професійним розвитком. Автором зроблено висновок, що сучасний стан молодіжного ринку праці є найбільш проблемною часткою загального ринку праці, оскільки рівень молодіжного безробіття в Україні протягом останніх років лише зростає, що сприяє відтоку молодих спеціалістів за кордон, де вони вбачають кращий заробіток, професійне зростання чи можливості загалом.

Ключові слова: право на працю, роботодавець, працівник, молодь, молодий вчений, працевлаштування, ринок праці, професійний досвід, професійний розвиток.

Sheverdina V.I. Separate issues of employment and professional development of young scientists in Ukraine.

The article is devoted to the theoretical and legal study of the right to work, its enshrining in the legislation of Ukraine and in international legal documents, ensuring the employment of young people by the state, the peculiarities of the employment of young scientists, as a category of subjects of labor relations with a special legal status. The state of employment of this category of workers has been analyzed and the main problems faced by young people when finding work have been identified, in particular: a) imperfection of the regulatory and legal framework that regulates labor relations with scientists; b) the possibility of forecasting supply and demand in the labor market; c) lack of professional experience among young people; d) state of development of research infrastructures; e) low level of salaries of scientific employees. The theoretical and practical problems in the field of professional development of young workers aimed at forming high professionalism in them, the ability to work in new economic conditions, as well as ensuring high productive work and effective employment on this

basis are analyzed. The author concluded that the current state of the youth labor market is the most problematic part of the general labor market, since the level of youth unemployment in Ukraine has only been increasing in recent years, which contributes to the outflow of young specialists abroad, where they see better earnings, professional growth or opportunities in general.

Key words: labor legislation, right to work, legal regulation, employee, youth, young scientist, employment, labor market, professional experience.

Постановка проблеми. На сьогодні особливої актуальності набувають питання, що стосуються реалізації права на працю, працевлаштування та зайнятості молоді, так як в умовах розвитку євроінтеграційних процесів та отриманням Україною статусу кандидата до вступу в члени Європейського Союзу, найбільший акцент зосереджений на захисті прав людини та забезпеченні їх реалізації на рівні європейських стандартів. Інтеграційні процеси сприяли розвитку всіх сфер суспільного життя, вони охопили суспільне виробництво, культуру, освітню та наукову сферу, ставши визначальними факторами формування способу й якості життя людини. Втім незважаючи на задекларовані державою законодавчі норми щодо гарантування державою забезпечення робочих місць для працездатної молоді, економічні передумови не сприяють повноті реалізації її трудового потенціалу, а розбалансованість між попитом на робочу силу та її пропозицією посилюють напругу на ринку праці та в суспільстві. Водночас найбільш працездатною категорією працівників у кожній державі є саме молодь та її нестримне бажання до професійного та кар'єрного зростання. Відтак питання працевлаштування наукових працівників та залучення їх потенціалу має велике значення для економічного та соціального розвитку держави. І в цьому важливу роль відіграє гарантування державою здійснення права на працю молодих науковців та закріплення їх прав на гідні умови праці в чинному законодавстві України.

Стан опрацювання. Теоретичні та практичні аспекти працевлаштування молоді досліджувалися в Україні такими вченими, як Н. Гетьманцева, М. Іншин, О. Конопельцева, С. Лукаш, О. Нестерович, О. Процевський, В. Хаустова, О. Ярошенко та ін.

Мета статті дослідження стану працевлаштування молодих науковців, виявлення основних проблем та перспектив щодо можливостей їх професійного зростання, конкурентоспроможності на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існує багато визначень поняттю «праця», але всіх їх об'єднує кінцевий результат цього процесу, в будь-якому випадку – це матеріальне благо. У вузькому значенні це діяльність людини, що спрямована на досягнення певного результату, яка характеризується такими ознаками: 1) це доцільна й цілеспрямована діяльність людей, 2) сутність її полягає в усвідомленні трудової діяльності, яка здійснюється заради одержання корисного результату, 3) це процес суспільної взаємодії між людьми. У широкому це первинно необхідна, суспільно корисна, інноваційна, доцільна, цілеспрямована, особиста, вольова, оціночна діяльність, пов'язана з реалізацією унікальних властивостей людини – фізичних та розумових здібностей – шляхом її творчого й фізичного самоствердження, свідомої та цілеспрямованої зміни навколишнього середовища з метою створення (нових) матеріальних і духовних цінностей та задоволення на цій основі потреб і інтересів людини, суспільства, держави і така, що породжує особливий вид суспільних відносин і потребує у зв'язку із цим правового регулювання [1, с. 65]. Кожен громадянин для реалізації своєї трудової функції має бути забезпечений правом на працю і цей процес повинен бути нормативно врегульований задля забезпечення захисту своїх трудових прав.

Зміст права на працю впливає з положень Конституції України і повною мірою узгоджується з міжнародними актами хоча вони й мають рекомендаційний характер, де право на працю не пов'язується з отриманням гарантованої роботи, але закріплюється право на надання кожному можливості заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає, або на яку вільно погоджується.

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році статтею 23 передбачає, право кожної людини на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці, на захист від безробіття [2]. У свою чергу у ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права зазначається, що право на працю – це право кожної людини на отримання можливостей заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає, або на яку вільно погоджується [3]. Таке ж саме право закріплене й в Основному Законі України, відповідно до ч. 1 ст. 43 якого кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає, або на яку вільно погоджується. Проголошення даною

нормою права на працю як свободи вибору професії та роду трудової діяльності покладає одночасно на державу й зобов'язання стосовно створення відповідних умов для його забезпечення [4].

Отже, право на працю передбачає право на забезпечення можливості вибрати вид занять, рід діяльності, професію. Поряд із цим підкреслюється й необхідність сприяння пошуку роботи, створення умов для підвищення рівня зайнятості, саме держава має створювати умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовувати програми для працевлаштування та забезпечення робочими місцями найбільш потребууючу категорію працівників відповідно до суспільних потреб.

Наведені визначення права на працю, закріплені в міжнародно-правових документах та в Конституції України не дають чіткої відповіді на питання про механізм забезпечення та гарантування цього права. Відтак залишається питання: чи повинна держава забезпечити кожного конкретного громадянина робочим місцем, чи створити умови, які максимально сприятимуть працевлаштуванню? Тому вважаємо за необхідне розглянути визначення поняття «право на працю». Так, Н. Гетьманцева визначає його як право кожного громадянина вимагати в державі створення правових механізмів, які гарантують можливість кожному громадянину вибір місця роботи, виду діяльності й роду занять та створюють умови і фактори, спрямовані на реалізацію права на працю, самовираження людини в процесі трудової діяльності та її захист [1, с. 27]. У свою чергу О. Процевський наголошує, що головний обов'язок держави – юридично гарантувати реалізацію закріпленого Конституцією України права на працю, яке має комплексний характер та включає економічну й соціальну складові [5, с. 55]. Разом з тим О. Конопельцева трактує право на працю як невід'ємне право людини, де держава відповідальна за його реалізацію. Саме тому, на думку вченої, це право перебуває в центрі уваги науки трудового права, як одне з найважливіших соціально-економічних прав, оскільки з правом на працю пов'язані й усі інші права й обов'язки працівника [6, с. 76].

Виходячи з вищевказаного можна дійти висновку, що право на працю – це не гарантування державою працевлаштування конкретного громадянина, а створення рівних можливостей щодо реалізації цього права. Так, у Кодексі законів про працю України забезпечення права на працю і працевлаштування відповідно до професійної підготовки й освіти гарантується статтями 2 і 5¹. Так, за ст. 2 КЗпП України право громадян України на працю, тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці й підвищенню трудової кваліфікації, а за необхідності забезпечує перепідготовку осіб. Крім визначення самого права на працю, КЗпП України в статті 5¹ закріплює гарантії забезпечення права на працю, що включає вільний вибір виду діяльності, безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних навчально-виховних закладів; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи [7].

Питання працевлаштування й зайнятості осіб завжди знаходилося у центрі міжнародно-правового регулювання праці. Зокрема, Україною були ратифіковані Конвенції МОП № 2 про безробіття 1919 року та № 122 про політику в галузі зайнятості 1964 року, які стали частиною її національного законодавства. Міжнародні трудові норми мають вагомим практичне значення для регулювання трудових відносин, тому що являють собою загальнолюдські цінності та стають предметом практичного використання багатьма країнами як визнаний у цивілізованому світі взірєць.

Закон України «Про зайнятість населення» визначає правові, економічні та організаційні заходи реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття та встановлює заходи щодо сприяння зайнятості населення, а саме: 1) професійна орієнтація та професійне навчання; 2) стимулювання діяльності роботодавців, спрямованої на створення нових робочих місць та працевлаштування безробітних; 3) створення умов для самозайнятості населення та під-

тримка підприємницької ініціативи; 4) сприяння забезпеченню молоді першим робочим місцем та запровадження стимулів для стажування на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання, фізичних осіб, які застосовують найману працю, молоді, яка навчається; 5) сприяння зайнятості інвалідів; 6) забезпечення участі безробітних у громадських роботах та інших роботах тимчасового характеру [8].

Працевлаштування окремих категорій працівників, особливо тих, які об'єктивно менш конкурентоспроможні, а отже такі, які потребують особливого захисту з боку держави є молодь. Справедливим буде зазначити, що саме молоді спеціалісти – це одна із груп ризику, адже на практиці її представники чи не найчастіше зіштовхуються із труднощами в процесі пошуку роботи, а тому нерідко поповнюють число безробітних, вимушено працюють не за здобутою спеціальністю, виконуючи легку низько кваліфіковану працю, або обирають шлях трудових мігрантів, що ще більш посилює притаманний наразі відтік за межі країни.

Для сприяння працевлаштуванню молоді, зокрема молодих науковців Верховною Радою України було прийнято низку як загальних законів, так і спеціальних, серед яких слід виділити «Про зайнятість населення», «Про основні засади молодіжної політики», «Про наукову і науково-технічну діяльність», який регламентує зайнятість наукових та науково-педагогічних працівників. Так, згідно із Законом України «Про зайнятість населення» молодий працівник – громадянин України віком до 35 років, випускник професійно-технічного або вищого навчального закладу, який у шестимісячний строк після закінчення навчання працевлаштувався самостійно або за направленням навчального закладу чи територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, та продовжує працювати протягом трьох років за кваліфікацією, яку він набув під час навчання, у тому числі незалежно від місця першого працевлаштування [8].

Після закінчення навчання випускники навчальних закладів, виходячи на ринок праці, стикаються з проблемою працевлаштування. Молодь є менш конкурентною на ринку праці, тому потребує додаткового захисту під час свого професійного становлення. Загальними проблемами, з якими стикається молодь у період свого трудового старту, є пошук першого робочого місця та успішний початок трудової діяльності.

Чинне законодавство України передбачає широкі правові гарантії щодо підтримки молоді. Проте, як показує практика, не завжди вони реалізуються в повному обсязі. У нормативно-правових актах наразі відсутні регіональні програми працевлаштування студентів у вільний від навчання час, гарантії захисту молодих працівників від дискримінації за віковою ознакою, законодавчо не врегульовано розмір оплати праці молоді.

Одним із заходів заохочення молоді до офіційного працевлаштування та стимулювання роботодавців до прийняття на роботу молоді є надання дотацій. За результатами соціологічного дослідження дотаційні виплати роботодавцям визначено одним із дієвих заходів стимулювання роботодавців до створення нових робочих місць. Проте метод надання дотацій потребує значних фінансових витрат, і на практиці його ефективність не було доведено. Законом України «Про зайнятість населення» було встановлено механізм компенсації єдиного соціального внеску для роботодавців, які приймають на роботу осіб на нові робочі місця. Проте цей механізм недостатньо заохочує роботодавців створювати нові робочі місця й брати на них недосвідчені молоді кадри. Тому, враховуючи досвід зарубіжних країн, є доцільним запровадження нового методу сприяння працевлаштуванню молоді на перше робоче місце шляхом надання підприємствам субсидій на оплату праці працевлаштованій молоді в розмірі 50 % витрат на заробітну плату молодого працівника. На основі цього заходу підприємство має можливість заохочувати молодих працівників до ефективної праці, при цьому витрати на оплату праці молоді поділяються на дві частини, одну з яких фінансуватиме держава. Це значно знизить фінансові витрати роботодавців на оплату праці молоді, що дозволить підвищувати розмір заробітної плати молодим працівникам, стимулювати підприємства брати на роботу молодь. Для ефективності комплексного механізму державного регулювання ринку праці молоді в Україні на всіх рівнях необхідним є формування такої системи нормативно-правового забезпечення, яка б законодавчо гарантувала продуктивну зайнятість молоді, її якісне навчання та працевлаштування [9, с. 25].

Згідно із Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність» молодий учений – це вчений віком до 35 років, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, або вчений віком до 40 років, який має науковий ступінь доктора наук або навчається в докторантурі [10].

Що стосується питання працевлаштування молодих науковців, то тут питання напряму залежить від стану розвитку науково-дослідної інфраструктури, і як наслідок неможливістю забезпечення науковців робочими місцями, що пов'язана з фінансуванням наукової сфери. Трудова діяльність наукових працівників має свої особливості, що суттєво відрізняє їх від інших категорій працівників (праця наукових працівників, пов'язана із процесом наукового, творчого мислення, результатом якого є проведення науково-дослідницької роботи відповідно до встановлених наукових планів, і для реалізації ними права на працю необхідно бути професіоналом [11, с. 28]. Також не менш важливим є наявність професійного досвіду у науковців.

Розглядаючи трудові відносини із науковими установами, слід зазначити, що не кожна фізична особа може вступити у трудові правовідносини як науковий працівник, зокрема такі відносини виникають за наявності певних підстав, умов яких обов'язково мають бути виконані. Так, Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність» встановлено, що прийняття на роботу наукових працівників здійснюється на конкурсних засадах, крім випадків, передбачених законодавством України. На наш погляд, законодавцю варто в наведеній правовій нормі зазначити, в яких саме випадках наукові працівники приймаються на роботу не на конкурсних засадах. Окрім того, важливим на ринку праці є збільшення можливостей для працевлаштування молодих учених та просування їх по службі, забезпечення захисту прав молодих науковців нарівні з іншими вченими, захисту у випадку звільнення з ініціативи роботодавця. Реалізація права на працю проявляється у формі використання особою свого права на працю через укладення трудового договору. [10].

Сьогодні такий добір кадрів отримав достатньо широке застосування у сферах, де потрібно підібрати найбільш кваліфікованих працівників, однією з яких є наукова, оскільки прийняття на роботу за конкурсом на певні посади може забезпечити значне поліпшення діяльності організації, підвищення конкурентоспроможності, а також раціональне використання й професійне зростання працівників, їх відповідальність за якісне та своєчасне виконання трудової функції, як однієї з обов'язкових умов трудового договору. Проте незважаючи на те, що конкурс стає дедалі поширенішим під час прийняття на роботу, КЗпП України не розкриває зміст конкурсу, не вказує на умови та порядок його проведення, що має негативний характер, оскільки для забезпечення належного регулювання суспільних відносин у сфері праці, реалізації та захисту прав, свобод та законних інтересів громадян законодавець має наводити правильні, чіткі визначення категоріям, якими він оперує в нормативно-правових актах, та, які адекватно відображали б їх особливості. Це є суттєвою прогалиною, адже кодифікований акт, який установлює юридичний фундамент правового регулювання трудових відносин має визначити основні правила впорядкування останніх. Основні правила проведення такого конкурсу затверджуються положенням установи, яка здійснює підбір кадрів, воно розроблене на основі типового положення затвердженого Кабінетом Міністрів України. Таким положенням можуть установлюватися певні вимоги до кандидата на наукову посаду, наприклад наявність певного досвіду, або переліку публікацій, що може становити певні складові для молодого вченого при працевлаштуванні.

На сьогодні система працевлаштування молоді взагалі має суттєві недоліки. Законодавством передбачено певну кількість гарантій для молоді, які прагнуть працювати, проте вони часто стикаються з відсутністю зацікавленості роботодавців забезпечувати роботою молодь, особливо недостатньо освічену та без досвіду роботи. З іншого боку, молода людина, не знайшовши роботу за фахом, починає шукати інші шляхи заробітку, тим самим втрачаючи свою кваліфікацію та навички, здобуті під час навчання. Як результат, частина молоді втрачає бажання офіційно працювати взагалі, що сприяє посиленню тіньового сектору економіки, корупції та кризи. Зважаючи на те, що умови на ринку праці на цей час продиктовані жорсткими вимогами ринкової економіки, яка зазвичай прихильна до фахівців із досвідом роботи, молодим працівникам дуже важко одержати роботу.

Висновки. Підсумовуючи викладене було зроблено наступні висновки. Так, особливості правового регулювання трудових відносин з науковими працівниками варто розглядати лише у зв'язку з теоретичними засадами й загальними правилами єдності й диференціації такого регулювання. Основним нормативно-правовим актом, який регламентує трудові відносини з науковими працівниками є Кодекс законів про працю України, втім його норми, які містять лише загальні положення, не враховують характеру відносин з науковими працівниками. В умовах соціально-економічного розвитку та глобалізації світового економічного простору розвиток трудового потенціалу молоді неможливий без ефективного державного регулювання, що буде комплексно й

своєчасно вирішувати проблеми зайнятості молоді, а також налагодить стійкі двосторонні зв'язки між суб'єктами регулювання. Пріоритетного значення для України набуває формування комплексного механізму державного регулювання ринку праці молоді, що забезпечить професійне самовизначення та її розвиток, реалізацію трудового потенціалу, підвищення мотивації до високопродуктивної праці. Специфіка працевлаштування молоді, як об'єкта державного регулювання, зумовлено особливостями молодшої робочої сили, зокрема відсутністю досвіду роботи та професійною незрілістю. Головною причиною низької зайнятості молоді в Україні є випереджальні темпи зростання пропозиції робочої сили з порівняно низькою кількістю створених нових робочих місць, що призводить до поглиблення дисбалансу, що існує, та, як наслідок, виштовхування надлишку робочої сили за межі національного ринку праці, створюючи в майбутньому потенційну загрозу економічній безпеці держави. Важливого значення набуває забезпечення якісного державного нагляду за підтриманням механізму працевлаштування молоді в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетьманцева Н.Д. Поняття і сутність праці як правової категорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 60–65.
2. Загальна декларація прав людини: міжнар. документ Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?code>.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
5. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Харків: ХНАДУ, 2014. 260 с.
6. Конопельцева О.О. Юридична характеристика права на працю: поняття і зміст. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 74–81.
7. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. № 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/322-08>.
8. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243.
9. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 40 с.
10. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/848-19>.
11. Вапнярчук Б.В. Особливості правового регулювання трудової діяльності наукових працівників в Україні: сучасний стан. *The Scientific Heritage*. 2022. № 97. С. 25–29. URL: <http://www.scientific-heritage.com/wp-content/uploads/2022/09/The-scientific-heritage-No-97-97-2022.pdf>.
12. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#n356>.

УДК 343.4:[351.84:364.326-64]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.59>

ПРОБЛЕМИ ВИПЛАТ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ, ПІД ЧАС ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ ДО ДОСЯГНЕННЯ НЕЮ ТРИРІЧНОГО ВІКУ.

Міллер А.О.,
магістр права
ORCID: 0000-0002-6033-1800
e-mail: emailprivat.miller@gmail.com

Міллер А.О. Проблеми виплат допомоги при народженні дитини, під час догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Надано детальний розрахунок сум допомоги, які мають виплачуватися державними органами, і які декларуються державними органами як виплачені, але насправді їх не виплачують. Розглянемо які суми допомоги дійсно отримують особи, котрі доглядають за дитиною до досягнення нею трирічного віку, отримуючи допомогу при народженні дитини.

Вказується, що ці фіктивні виплати, котрі декларують державні органи, як виплачена допомога при народженні дитини особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку, вважаються офіційно їх доходами. Визначено, що виплата допомоги особі котра доглядає за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку та відповідно до закону отримує допомогу при народженні дитини згідно з абзацом 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону [17] не відповідає дійсності.

Доведено, що надана державою гарантована допомога не відповідає Законодавству та є меншою від мінімального прожиткового мінімуму, що створює умови для геноциду населення.

Проведено дослідження, та доведено, що права людини порушені вже на законодавчому рівні. Відбувається порушення Законів України, Міжнародних документів та Конституції України. Це свідчить про колізію законодавства, що як результат приводить до порушення прав людини, та як подальший результат – низького рівня життя громадян України.

Вказується, що у зв'язку з неналежним веденням оперативно-слідчих дій, ознаками корупції та невідповідністю займаних посад серед державних посадових осіб, відбувається формальне ставлення до Законів України. Злочини укриваються, винні до відповідальності не притягуються.

Встановлено, що особи, котрі доглядають за малолітніми дітьми до досягнення ними трирічного віку – позбавляються належного гарантованого державою соціального захисту. Присутня колізія законодавства. Таким чином відбувається соціальне знищення цих громадян України некомпетентними державними посадовими особами.

Ключові слова: порушення прав дитини, геноцид населення в Україні; порушення Конституції України; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога при народженні дитини.

Miller A.O. The issue of childbirth assistance payments during the care of a child until the child reaches the age of three.

It will be provided with a detailed calculation of the amounts of allowance that should be paid by public authorities and which are declared by government bodies as paid but are not actually paid. The study will consider what amounts of assistance are actually received by individuals who take care of a child until the child reaches the age of three.

It is indicated, I would like to point, out that these fictitious payments, declared by state authorities as assistance paid to individuals caring for a child until the child reaches three years of age, are considered official income for Ukrainian citizens. It is determined, that payment of assistance to a person who cares for a child until the child reaches the age of three and in accordance with the law receives assistance at the birth of a child in accordance with paragraph 7, item 1, part 1 of Art. 4 of the Law [17] is not true.

It will be proven that the guaranteed allowance provided by the state does not comply with the Legislation and is less than the minimum subsistence level, which creates conditions for the genocide of population.

We conclude that a study has been carried out and it has proven that human rights have already been violated at the legislative level. There is a violation of the Laws of Ukraine, International documents and the Constitution of Ukraine. This indicates a conflict of legislation, which as a result leads to human rights violations, and as a further result a low standard of living of Ukrainian citizens.

It is indicated that there is a formal attitude to the Laws of Ukraine due to improper conduct of operational and investigative actions, signs of corruption and professional impropriety. Crimes are covered up, the guilty are not brought to justice.

It has been established that persons caring for young children before the age of three are deprived of adequate state-guaranteed social protection. There is a conflict of laws. Thus, these citizens of Ukraine are being social destruction by incompetent state officials.

Key words: violation of children's rights, genocide of the population in Ukraine; violation of the Constitution of Ukraine; childcare allowance until the child reaches three years of age; childbirth allowance.

Постановка проблеми. Так як суми виплат допомоги при народженні дитини, котрі виплачують особам, під час догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку не відповідають мінімальному прожитковому мінімуму та Конституції України [1], тому постала необхідність детально дослідити суми виплат допомоги при народженні дитини, котрі виплачують особам, під час догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Була доведена невідповідність виплат допомоги при народженні дитини сумах, котрі задекларовані, як виплачені особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення нею трирічного віку, що детально розписано у даній статті.

Також постала необхідність більш детально дослідити Законодавство України, котра стосується проблем виплат допомоги при народженні дитини під час догляду особами за дитиною, до досягнення нею трирічного віку. Також з'ясувати відповідність нарахування та виплати допомоги при народженні дитини Законам України та Конституції України [1].

Для цього були проведені відповідні розрахунки виплат допомоги при народженні дитини.

Аналіз публікацій. У статті «Соціальне знищення найбільш уразливих категорій громадян в Україні» [50] детально розглянуто ЗУ «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [14]. В статті описано, що: «В пояснювальній записці до цього Закону [14] міністр фінансів України зазначив, що **встановлення єдиного розміру допомоги при народженні дитини та скасування допомоги по догляду за дитиною до 3 років дозволить зекономити близько 3,5 млрд. гривень.** Але після прийняття цього закону виплати допомоги вже не регулюються мінімальним прожитковим мінімумом, котрий щороку збільшується. Ігнорується інфляція і щорічне збільшення цін на продовольчі товари та комунальні послуги. Виплати стають фіксованими. Порушується частина 3 ст. 46 КУ [1], де зазначено, що види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Прийняття цього закону створює умови для соціального знищення нації в цілому, геноциду населення».

З числа представників науки та судочинства, котрі займалися дослідженням проблеми виплати допомоги по догляду за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку, слід відзначити, суддю Конституційного суду України Касміна О.В. [51] та суддю Конституційного суду України Саса С.В [52]. Вони приділяли увагу захисту прав **представників незахищених верств населення, про яких держава мала піклуватися та яких мала підтримувати**, однак, дослідження цих вчених, не були належним чином прийняті до уваги державними посадовими особами.

Розглянемо окрему думку судді Конституційного суду України Касміна О.В. [51] де зазначено, що: **“Я не погоджуюсь із таким висновком Суду у Рішенні [53], оскільки згідно із Законом № 2811 [2] до внесення змін Законом № 1166 [14] суб'єктами права на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку були представники незахищених верств населення, про яких держава піклувалася та яких підтримувала.** Суддя зазначає, що висновок Конституційного суду у Рішенні [53] не кореспондується з принципами справедливості, соціальної орієнтованості держави, встановленими статтями 24, 48, 52 Конституції України [1], та **не сприяє стимулюванню зростання рівня народжуваності в країні та захисту прав дітей.**

Так, у пункті 1 статті 3 Конвенції ООН про права дитини [3] від 20 листопада 1989 року, передбачено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Проте в результаті внесення змін Законом № 1166 [14] до Закону №2811 [2] законодавець зменшив розмір допомоги при народженні другої, третьої і кожної наступної дитини, чим порушив принципи Конституції України [1] та міжнародні стандарти.

Хочу наголосити також на тому, що оскільки розмір допомоги при народженні дитини більше не залежить від прожиткового мінімуму, який залежно від економічного стану країни постійно зростає, то збільшення розміру такої допомоги автоматично стає неможливим. Крім того, у помісячному розрахунку ця виплата буде меншою від гарантованого мінімального рівня соціальної виплати, передбаченого статтею 46 КУ [1].

Зазначене свідчить про невиконання державою взятих на себе соціальних зобов'язань щодо окремих осіб”.

Розглянемо окрему думку судді Конституційного суду України Саса С.В. [52] де зазначено, що: “Я не можу погодитися з наведеним висновком Конституційного суду у Рішенні [53], оскільки матеріальна підтримка державою материнства і дитинства гарантується Конституцією України [1], то при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав, визначених у законах України, які передбачають матеріальну підтримку материнства і дитинства”.

Як зазначає науковець Крімер Б.О. у своїй статті від 2013 року [54]: “ що так як з 2011 році розмір допомоги розраховується залежно від прожиткового мінімуму, це говорить про вплив виплат при народженні дитини на приріст народжуваності», що звісно змінилося після прийняття Закону [14] у 2014 році, що призвело до **припинення стимулювання зростання рівня народжуваності в країні та захисту прав дітей та** соціального знищення найбільш уразливих категорій громадян в Україні.

Мета статті. Постала необхідність з'ясувати, чому задекларовані виплати допомоги при народженні дитини державними органами відрізняються від фактичних виплат цієї допомоги. Також на прикладі надати детальний розрахунок суми недоплати державної допомоги та суми виплаченої допомоги. Виникла необхідність розглянути приклади судового розгляду цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо розмір прожиткового мінімуму встановленого законом починаючи із 2014 р. по 2023 рік включно, що детально наведено у статті [50]:

- на 2014 рік розмір прожиткового мінімуму на дітей віком до 6 років складає 1032 гривні та осіб, які втратили працездатність складає 949 гривень, (особа, котра доглядає за дитиною до досягнення нею трирічного віку згідно із законом втрачає працездатність). Загальний прожитковий мінімум на двох осіб за 2014 рік склав 1981 гривню, згідно із абзацами 2, 5 ст.7 Закону [16];

- на 2015 рік розмір прожиткового мінімуму на дітей віком до 6 років з 1 січня 2015 року складає 1032 гривні та осіб, які втратили працездатність, складає 949 гривень. Загальний прожитковий мінімум на двох осіб за 2015 рік склав 1981 гривню, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [17];

- на 2016 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2016 року для дітей віком до 6 років складає 1167 гривень та осіб, які втратили працездатність, складає 1074 гривень. Загальний прожитковий мінімум за 2016 рік склав на двох осіб 2241 гривню, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [18];

- на 2017 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2017 року для дітей віком до 6 років складає 1355 гривень та осіб, які втратили працездатність, складає 1247 гривень. Загальний прожитковий мінімум за 2017 рік склав на двох осіб суму 2602 гривні, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [19];

- на 2018 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2018 року для дітей віком до 6 років складає 1492 гривні та осіб, які втратили працездатність склав 1373 гривні. Загальний прожитковий мінімум за 2018 рік склав на двох осіб 2865 гривень, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [20];

- на 2019 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2019 року для дітей віком до 6 років складає 1626 гривень та осіб, які втратили працездатність склав 1497 гривень. Загальний прожит-

ковий мінімум за 2019 рік склав на двох осіб 3123 гривні, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [21];

- на 2020 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2020 року для дітей віком до 6 років складає 1779 гривень та осіб, які втратили працездатність склав 1638 гривень. Загальний прожитковий мінімум за 2020 рік склав на двох осіб 3417 гривень, згідно із абзацом 2 та абзацом 5 ст. 7 Закону [22];

- на 2021 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2021 року для дітей віком до 6 років складає 1921 гривню та осіб, які втратили працездатність склав 1769 гривень. Загальний прожитковий мінімум за 2021 рік склав на двох осіб 3690 гривень, згідно із абзацом 2 та абзацом 8 ст. 7 Закону [23];

- на 2022 рік розмір прожиткового мінімуму на 1 січня 2022 року для дітей віком до 6 років складає 2100 гривні та осіб, які втратили працездатність склав 1934 гривні. Загальний прожитковий мінімум за 2022 рік склав на двох осіб 4034 гривні, згідно із абзацом 2 та абзацом 8 ст. 7 Закону [24];

- на 2023 рік розмір прожиткового мінімуму на дітей віком до 6 років складає 2272 гривні та осіб, які втратили працездатність склав 2093 гривні. Загальний прожитковий мінімум за 2023 рік склав на двох осіб 4365 гривні, згідно із абзацом 2 та абзацом 8 ст. 7 Закону [25].

Прийнятим ЗУ «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [14], внесені зміни у ст.12 Закону № 2811 [2] щодо розміру допомоги при народженні дитини. Згідно із чим, допомога при народженні дитини стала призначатися у розмірі 41280 гривень. Виплата допомоги здійснюється одноразово у сумі 10320 гривень, решта суми допомоги виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, що становило 860 гривень на місяць впродовж трьох років. **Сума виплачуваної соціальної допомоги при народженні дитини стає величиною незмінною, а сума мінімального прожиткового мінімуму щорічно збільшується.**

Розглянемо виплату соціальної допомоги при народженні дитини починаючи з моменту прийняття Закону [14] у 2014 року по 2023 рік включно. Для цього постала необхідність дослідити суми виплат допомоги, які мають бути фактично сплачені, та суми виплат допомоги, котрі держава декларує, начебто сплачені особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку.

У ч.3 ст.46 Конституції [1], зазначено, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

У зв'язку із тим, що мінімальний прожитковий мінімум щорічно змінюється, згідно із Законами України «Про Державний Бюджет України» на відповідний рік, наведемо розрахунок мінімального прожиткового мінімуму на відповідний рік у **Таблиці 1** за період з 01.01.2014 рік по 01.01.2024 рік.

В графі 1 буде зазначений період нарахування допомоги при народженні дитини з моменту прийняття Закону [14] від 27.03.2014 по 01.01.2024 рік.

В графі 2 буде зазначена виплачена соціальна допомога, згідно з абз.1 ч.1 ст.12 ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [2]. Довідку, що до виплаченої суми соціальної допомоги з цими даними, котрі зазначені у Таблиці 1, в графі 2 надає Управління соціального захисту населення.

В графі 3 буде зазначена сума допомоги, котра гарантована державою, та має бути виплачена державою згідно з ч.3 ст. 46 Конституції [1] у розмірі не меншому від прожиткового мінімуму, встановленого на відповідний рік. Буде наведена сума мінімального прожиткового мінімуму на відповідний рік для дитини віком до трьох років та особи, котра за нею доглядає.

В графі 4 буде зазначена сума допомоги, котру держава декларує, як начебто сплачену, у розмірі мінімальної заробітної плати на відповідний рік, щоб виконати умови абзацу 3 п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону № 2464-VI [15]. Довідку, що до начебто виплаченої суми допомоги з цими даними, котрі зазначені у Таблиці 1, в графі 4 надає Пенсійний фонд України, по формі ОК-5.

Таблиця 1. Суми виплаченої та невикплаченої державної допомоги

Період	Виплачена соціальна допомога	Має бути виплачена допомога державою, але є невикплаченою	Задекларована соціальна допомога, яка начебто виплачена
1	2	3	4
з 01.01.2014-01.01.2015	860 грн.	1981 грн. [16]	1218 гривень
з 01.01.2015-01.09.2015	860 грн.	1981 грн. [17]	1218 гривень
з 01.09.2015-01.01.2016	860 грн.	2241 грн. [17]	1378 гривень
з 01.01.2016-01.05.2016	860 грн.	2241 грн. [18]	1378 гривень
з 01.05.2016-01.12.2016	860 грн.	2358 грн. [18]	1450 гривень
з 01.12.2016-01.01.2017	860 грн.	2602 грн. [18]	1600 гривень
з 01.01.2017-01.05.2017	860 грн.	2602 грн. [19]	3200 гривень
з 01.05.2017-01.12.2017	860 грн.	2738 грн. [19]	3200 гривень
з 01.12.2017-01.01.2018	860 грн.	2865 грн. [19]	3200 гривень
з 01.01.2018-01.07.2018	860 грн.	2865 грн. [20]	3723 гривні
з 01.07.2018-01.12.2018	860 грн.	2994 грн. [20]	3723 гривні
з 01.12.2018-01.01.2019	860 грн.	3123 грн. [20]	3723 гривні
з 01.01.2019-01.07.2019	860 грн.	3123 грн. [21]	4173 гривні
з 01.07.2019-01.12.2019	860 грн.	3263 грн. [21]	4173 гривні
з 01.12.2019-01.01.2020	860 грн.	3417 грн. [21]	4173 гривні
з 01.01.2020-01.07.2020	860 грн.	3417 грн. [22]	4723 гривні
з 01.07.2020-01.09.2020	860 грн.	3571 грн. [22]	4723 гривні
з 01.09.2020-01.12.2020	860 грн.	3571 грн. [22]	5000 гривень
з 01.12.2020-01.01.2021	860 грн.	3690 грн. [22]	5000 гривень
з 01.01.2021-01.07.2021	860 грн.	3690 грн. [23]	6000 гривень
з 01.07.2021-01.12.2021	860 грн.	3867 грн. [23]	6000 гривень
з 01.12.2021-01.01.2022	860 грн.	4034 грн. [23]	6500 гривень
з 01.01.2022-01.07.2022	860 грн.	4034 грн. [24]	6500 гривень
з 01.07.2022-01.10.2022	860 грн.	4228 грн. [24]	6500 гривень
з 01.10.2022-01.12.2022	860 грн.	4228 грн. [24]	6700 гривень
з 01.12.2022-01.01.2023	860 грн.	4365 грн. [24]	6700 гривень
з 01.01.2023-01.01.2024	860 грн.	4365 грн. [25]	6700 гривень

Особи, котрі доглядають за дитиною до досягнення нею трирічного віку згідно із абзацом 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування» № 2464-VI [15] **втрачають працездатність**, так як отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності, а саме допомогу при народженні дитини.

Згідно з абзацом 3 п. 1 ч.1 ст. 7 Закону № 2464-VI [15] встановлено, що нарахування та сплата єдиного внеску за платників, зазначених у абзаці 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 цього Закону № 2464-VI [15] здійснюється за рахунок коштів державного бюджету в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, **але не менше мінімального страхового внеску за кожен особу**.

У абз. 7 п.1 ч.1 ст.4 Закону № 2464-VI [15] встановлено, що платниками єдиного внеску є роботодавці: підприємства, установи, організації, фізичні особи, які використовують найману працю, військові частини та органи, які виплачують грошове забезпечення, допомогу по тимчасовій непрацездатності, **допомогу у зв’язку з вагітністю та пологами**, допомогу, надбавку або компенсацію відповідно до законодавства для таких осіб:

– осіб, які отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності, перебувають у відпустці у зв’язку з вагітністю та пологами і отримують допомогу у зв’язку з вагітністю та пологами;

– осіб, які доглядають за дитиною до досягнення нею трирічного віку та відповідно до закону отримують **допомогу** по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та/або **при народженні дитини**.

Мінімальний страховий внесок – це сума єдиного внеску, що визначається розрахунково, як **добуток мінімального розміру заробітної плати на розмір внеску, встановлений законом на місяць, за**

який нараховується заробітна плата (дохід), та підлягає сплаті щомісяця, згідно з п. 5 ч.1 ст. 1 Закону № 2464-VI [15].

Роботодавцем особи, котра доглядає за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку є орган який виплачує їй грошове забезпечення, соціальну допомогу згідно із у абзацом 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону № 2464-VI [15].

Згідно із наведеним даними сума допомоги при народженні дитини має бути не меншою від суми мінімальної заробітної плати згідно із абзацом 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 цього Закону № 2464-VI [15], та також не меншою від мінімального прожиткового мінімуму встановленого Законом України «Про Державний бюджет України» на відповідний рік.

Орган соціального захисту населення, сплачує єдиний внесок коштами Державного бюджету України, та фактично має статус страхової установи для безробітних жінок, це прописано у п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону № 2464-VI [15], де встановлено, що **єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування– це консолідований страховий внесок**, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

У ч. 1 ст. 8 Закону № 2464-VI [15], встановлено, що розмір єдиного внеску для кожної категорії платників, визначених цим Законом, та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 23 Закону № 2464-VI [15], встановлено, що центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, Пенсійний фонд, фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснюють обмін інформацією у випадках, передбачених цим Законом. Порядок здійснення такого обміну визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, спільно з Пенсійним фондом та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Виконавцем роботи, щодо призначення та виплати державної допомоги сім'ям з дітьми організовує центральний орган виконавчої влади, це зазначено у частині 5 ст. 1 Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [2].

Розглянемо основний закон, який доводить, що гроші особі, яка доглядає за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку та отримує допомогу по народженню дитини, **виплачуються у розмірі мінімальної заробітної плати**. Це є абзац 2 ч. 8 ст. 9 Закону № 2464-VI [15]. В цьому Законі встановлено, що платники, зазначені у п. 1 ч. 1 ст. 4 цього Закону, під час кожної виплати заробітної плати (доходу, грошового забезпечення), на суми якої (якого) нараховується єдиний внесок, **одночасно з видачею зазначених сум зобов'язані сплачувати нарахований на ці виплати єдиний внесок у розмірі, встановленому для таких платників (авансові платежі)**. Винятком є випадки, якщо внесок, нарахований на ці виплати, вже сплачений у строки, встановлені абзацом першим цієї частини, або за результатами звірення платника з податковим органом за платником визнана переплата єдиного внеску, сума якої перевищує суму внеску, що підлягає сплаті, або дорівнює їй. **Кошти перераховуються одночасно з отриманням (перерахуванням) коштів на оплату праці (виплату доходу, грошового забезпечення)**, у тому числі в безготівковій чи натуральній формі. **При цьому фактичним отриманням (перерахуванням) коштів на оплату праці (виплату доходу, грошового забезпечення) вважається отримання відповідних сум готівкою, зарахування на рахунок одержувача, перерахування за дорученням одержувача на будь-які цілі, отримання товарів (послуг) або будь-яких інших матеріальних цінностей у рахунок зазначених виплат, фактичне здійснення з таких виплат відрахувань згідно із законодавством або виконавчими документами чи будь-яких інших відрахувань.**

Абзацом 1 ч. 2 ст. 24 Закону № 2464-VI [15] встановлено, що **банки** приймають від платників єдиного внеску, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 4 цього Закону, платіжні доручення та інші розрахункові документи на видачу (перерахування) коштів для виплати заробітної плати, на які відповідно до цього

Закону нараховується єдиний внесок, та здійснюють видачу (перерахування) зазначених коштів лише за умови одночасного подання платником розрахункових документів про перерахування коштів для сплати відповідних сум єдиного внеску або документів, що підтверджують фактичну сплату таких сум у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику за погодженням з Національним банком України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах праці, трудових відносин та зайнятості населення, соціального захисту населення.

У абзаці 2 ч. 1 ст. 21 Закону № 1533-III [27], встановлено, що період відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, отримання виплат за окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, крім пенсій (за винятком пенсії по інвалідності) та виплат за страхуванням на випадок безробіття, включається до страхового стажу як період, за який сплачено страхові внески виходячи з розміру мінімального страхового внеску.

Згідно з п. 2.ч. 2.ст. 6 Закону № 2464-VI [15] встановлено, що платник єдиного внеску, зобов'язаний вести облік виплат (доходу) застрахованої особи та нарахування єдиного внеску за кожним календарним місяцем і календарним роком, зберігати такі відомості в порядку, передбаченому законодавством.

У ч. 2 ст. 5 Сімейного кодексу [29] передбачено, що держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально підтримує материнство та батьківство.

Розглянемо, які основні положення були закріплені в державі з моменту її створення. У абзаці 3 розділу X Декларації про державний суверенітет України [30] про міжнародні відносини встановлено, що Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, **пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.**

У Постанові Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» [31] у абзаці 3 зазначено, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція [1] і закони України.

Розглянемо порушені закони державними органами та державними посадовими особами, при прийнятті ЗУ «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [14], відбулося порушення:

1. ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 3, ч. 1 та ч. 2 ст. 6, ч. 1 та ч. 2 ст. 26, ч. 1, ч. 2, ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 32, ст. 39 Конвенції ООН про права дитини [3];
2. ч. 1 та ч. 2 ст. 3, абзацу п'ятого ст. 4, ч. 2 ст. 5, ч. 1, ч. 2 ст. 6, ч. 3 ст. 12, ч. 1 ст. 13, ч. 1 ст. 35 та ч. 1, ч. 2 ст. 2 Закону України «Про охорону дитинства» [5], де зазначено, що **законодавство про охорону дитинства ґрунтується на Конституції [1], Конвенції ООН про права дитини [3], міжнародних договорах**, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
3. ч. 1 ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум» [12];
4. ч. 6 ст. 8, ч. 2 ст. 8 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [27], де встановлено, що **держава є гарантом забезпечення застрахованих осіб;**

Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, ч. 2 ст. 3 Конвенції [3]. Держави-учасниці визнають за кожною дитиною право користуватися благами соціального забезпечення, включаючи соціальне страхування, ч. 1, ч. 2 ст. 26 Конвенції [3]. Держави-учасниці вживають необхідних заходів щодо надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні цього права і у випадку необхідності надають матеріальну допомогу і підтримують програми, особливо щодо забезпечення дитини харчуванням, одягом і житлом ч. 3 ст. 27 Конвенції [3].

Міжнародний документ зазначає, що держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації яка може завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку ч. 1 ст. 32 Конвенції [3].

Державою порушено Законодавство під час нарахування та виплати соціальної допомоги особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку. Суми допомоги, що виплачуються цим особам, є меншими від задекларованої державним органом, як виплачена сума допомоги. Сума виплаченої допомоги менша від мінімальної заробітної плати та від мінімального прожиткового мінімуму встановленого законом на відповідний рік. Відбувається порушення Державою ратифікованих Державою Міжнародних документів, Конституції [1] та Законів України.

Державою та державними посадовими особами в Україні створилися умови для соціального знищення осіб, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку.

У частині 1 статті 442 ККУ [4] зазначено, що геноцид це діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом **створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі.**

У ч. 8 ст. 214 КПКУ [7] зазначено, що відомості про юридичну особу, щодо якої можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру, вносяться слідчим або прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань негайно після вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні від імені та в інтересах такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених також статтею 442 ККУ [4].

У абзаці 1 ч. 2 ст. 216 Кримінально-Процесуального Кодексу України [7], щодо підслідності, зазначено, що **слідчі органів безпеки здійснюють досудове розслідування злочинів, передбачених статтею 442 ККУ [4].**

Передбачено ч. 2 ст. 297-1 КПКУ [7], що спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених ст. 442 ККУ [4], стосовно підозрюваного.

Власне дослідження проблеми виплати допомоги при народженні дитини

У абзаці 1 ч. 2 ст. 24 Закону № 2464-VI [15] зазначено, що банки здійснюють перерахування коштів на рахунок одержувача, перераховують допомогу при народженні дитини особі, котра доглядає за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку, згідно з абзацом 7 п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону № 2464-VI [15].

Перерахування коштів банками здійснюється лише за умови одночасного перерахування коштів для сплати відповідних сум єдиного внеску органом соціального захисту населення, що зазначено у абзаці 1 ч. 2 ст. 24 Закону № 2464-VI [15]. Сплата здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України згідно з ч.1 ст. 4 Закону № 2811 [2].

У абзаці 2 ч. 8 ст.9 Закону № 2464-VI [15] зазначено, що під час кожної виплати заробітної плати (доходу, грошового забезпечення), на суми якої (якого) нараховується єдиний внесок, **одночасно з видачею зазначених сум, орган соціального захисту населення зобов'язаний сплачувати нарахований на ці виплати єдиний внесок у розмірі, встановленому для таких платників (авансові платежі).**

При цьому фактичним отриманням (перерахуванням) коштів на оплату праці (виплату доходу, грошового забезпечення) вважається отримання відповідних сум готівкою, зарахування на рахунок одержувача. Перерахування має здійснюватися у сумі не меншою від мінімального страхового внеску за кожну особу згідно з абзацом 3 п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону № 2464-VI [15].

Мінімальний страховий внесок, згідно з п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону № 2464-VI [15] це сума єдиного внеску, що визначається розрахунково, як добуток **мінімального розміру заробітної плати** на розмір внеску, встановлений законом на місяць, за який нараховується заробітна плата (дохід), та підлягає сплаті щомісяця.

Тож виплата соціальної допомоги має виплачуватись у розмірі не меншому від суми мінімальної заробітної плати. Для детального дослідження даної проблеми нарахування та виплати допомоги при народженні дитини наведемо особистий приклад отримання цієї допомоги.

Ми із малолітньою дитиною перебували у декретній відпустці з вересня 2017 року по вересень 2020 рік, по догляду за дитиною до досягнення дитиною трьох років і щомісяця держава виплачувала нам допомогу при народженні дитини у розмірі 860 гривень на місяць, виплати відбувалися впродовж трьох років. Орган соціального захисту населення звітував перед Пенсійним фондом України, що вони щомісяця нам виплачують суму допомоги у розмірі мінімальної заробітної плати, що відобразалося у довідці по формі ОК- 5.

Наведемо у **Таблиці 2 розрахунок недоплаченої суми державної допомоги, котра декларується державою, як виплачена, але насправді не виплачена особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку. Для цього розберемо детально наш приклад, візьмемо період нарахування з вересня 2017 до вересня 2020 року.**

В графі 1 зазначимо порядковий номер.

В графі 2 зазначимо місяць і рік.

В графі 3 буде зазначена виплачена соціальна допомога, згідно з абз.1 ч.1 ст.12 ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [2]. Довідку, що до виплаченої суми соціальної допомоги з цими даними, котрі зазначені у Таблиці 2, в графі 3 надає Управління соціального захисту населення.

В графі 4 буде зазначена сума допомоги, котру держава декларує, як начебто виплачену, у розмірі мінімальної заробітної плати на відповідний рік, щоб виконати умови абзацу 3 п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону

№ 2464-VI [15]. Довідку, що до начебто виплаченої суми соціальної допомоги у розмірі мінімальної заробітної плати надає Пенсійний фонд України по формі ОК-5.

В графі 5 буде зазначена недоплата допомоги, різниця графі 4 та графі 3, від даних довідки по формі ОК-5 з Пенсійного фонду України про начебто отриману суму допомоги, відніmemo дані, які стосуються фактично отриманої суми допомоги, наданими у довідці від Управління соціального захисту населення. Наведемо розрахунок у Таблиці 2.

Таблиця 2. Розрахунок суми недоплати державної допомоги

№	Місяць, рік	Виплачена допомога при народженні дитини	Задекларована як виплачена, але є не виплаченою допомога	Недоплата
1	2	3	4	5
1	вересень 2017	+10320,00	-	-10320,00
2	жовтень 2017	860 грн.	3200,00	2340,00
3	листопад 2017	860 грн.	3200,00	2340,00
4	грудень 2017	860 грн.	3200,00	2340,00
5	січень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
6	лютий 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
7	березень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
8	квітень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
9	травень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
10	червень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
11	липень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
12	серпень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
13	вересень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
14	жовтень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
15	листопад 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
16	грудень 2018	860 грн.	3723,00	2863,00
17	січень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
18	лютий 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
19	березень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
20	квітень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
21	травень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
22	червень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
23	липень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
24	серпень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
25	вересень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
26	жовтень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
27	листопад 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
28	грудень 2019	860 грн.	4173,00	3313,00
29	січень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
30	лютий 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
31	березень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
32	квітень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
33	травень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
34	червень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
35	липень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
36	серпень 2020	860 грн.	4723,00	3863,00
37	вересень 2020	860 грн.	1000	140,00
Загальна сума:		41280	143136,00	101856,00

У зв'язку із невикплатою значної суми соціальної допомоги органом соціального захисту населення нам із малолітньою дитиною в період часу з вересня 2017 року по вересень 2020 року включно було завдано шкоди у розмірі недоплатеної суми, котра склала 101856,00 гривень.

Для забезпечення себе та своєї малолітньої дитини їжею та іншими продовольчими товарами, що також передбачає Закон України «Про прожитковий мінімум» [12], нами із малолітньою дитиною був взятий кредит на суму 100 000,00 гривень, який відповідає невикплатеній сумі соціальної допомоги, котра декларується державою, як виплачена нам із дитиною.

У зв'язку із **відсутністю державного регулювання ринку продовольчих кредитів станом на 2019 рік** суми відсотків за кредитними договорами, котрі надають банки в Україні, складають в деяких банках 114,19 відсотків річних. Тому загальна вартість кредиту за весь строк користування кредитом, включаючи тіло кредиту, відсотків, комісії та інших платежів, склала загальну суму у розмірі 262 187,64 гривні. **Реальна річна процентна ставка** обчислюється відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України згідно із ч.1 ст.8 Закону № 1734-VIII [13].

У зв'язку із недоплатою суми соціальної допомоги, нами були відправлені звернення до органу соціального захисту населення, з проханням зробити перерахунок нарахованої суми соціальної допомоги, котра задекларована органом соціального захисту населення, як виплачена нам із дитиною.

Адже фактично виплачена сума соціальної допомоги відрізняється від задекларованої, як начебто виплачена сума соціальної допомоги, що наведено у Таблиці 2. Але усі наші звернення були проігноровані.

Службові особи органу соціального захисту населення своєю недоплатою суми допомоги, котру задекларували, як виплачена, недоплатили нам із малолітньою дитиною суму у розмірі 101856,00 гривень, чим спричинили нам матеріальні збитки.

Наведемо розрахунок розміру завданої шкоди із урахуванням неоподаткованого мінімуму доходів громадян, для цього візьмемо період з вересня 2017 до вересня 2020 року.

У частині 5 підрозділу 1 розділу XX перехідних положень щодо особливостей справляння податку на доходи фізичних осіб Податкового кодексу [10] зазначено, що якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума в розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV цього Податкового кодексу [10] для відповідного року. Де у пункті 169.1.1. пункту 169.1 статті 169 Податкового кодексу [10] про перерахунок податку та податкові соціальні пільги встановлено, що неоподаткований мінімум становить не 17 гривень а у розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, - для будь-якого платника податку.

Розрахуємо неоподаткований мінімум за період з вересня 2017 року до вересня 2020 року.

Згідно з ч. 4 ст. 7 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2017 рік» [19] зазначено встановити у 2017 році прожитковий мінімум на одну особу у розмірі для працездатних осіб: з 1 січня 2017 року - 1600 гривень.

Згідно з ч. 4 ст. 7 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2018 рік» [20] зазначено встановити у 2018 році прожитковий мінімум на одну особу у розмірі для працездатних осіб: з 1 січня 2018 року - 1762 гривні.

Згідно з ч. 4 ст. 7 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2019 рік» [21] зазначено встановити у 2019 році прожитковий мінімум на одну особу у розмірі для працездатних осіб: з 1 січня 2019 року - 1921 грн.

Згідно з ч. 4 ст. 7 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2020 рік» [22] зазначено встановити у 2020 році прожитковий мінімум на одну особу у розмірі для працездатних осіб: з 1 січня 2020 року - 2102 гривні.

Неоподаткований мінімум, згідно ч.5 підрозділу 1 розділі XX перехідних положень Податкового кодексу [10], склав відповідно: у 2017 році - 800 гривень; у 2018 році - 881 гривню; у 2019 році - 960,50 гривень; у 2020 році - 1051 гривню.

Розрахуємо суму недоплати соціальної допомоги за період з 2017 року по 2020 рік, наведеної у Таблиці 2, із урахуванням розрахованого неоподаткованого мінімуму:

1. за 2017 рік: 2340 грн (сума недоплати) x 3 місяці =7020грн/800грн=8,78 неоподаткованих мінімумів

2. за 2018 рік: 2863 грн (сума недоплати) x 12 місяців=34 356грн/881грн=39 неоподаткованих мінімумів

3. за 2019 рік: 3313 грн (сума недоплати) x 12 місяців=39756грн/960,50грн =41,39 неоподаткованих мінімумів

4. за 2020 рік: 3863 грн (сума недоплати) x 8 місяців =30 904 грн +140 грн=31044/1051 грн= 29,53 неоподаткованих мінімумів.

Загальна сума недоплати склала 101856,00 гривень, ця сума розрахована з врахуванням вже виплаченої суми 10320 грн – першої виплати допомоги при народженні дитини, котра не задекларована як виплачена в довідці по формі ОК-5 від Пенсійного фонду України, але є виплаченою. У зв'язку із тим, що 10320 гривень виплачена у 2017 році, а неоподаткований мінімум у 2017 році склав 800 гривень, тому сума неоподаткованого мінімуму склала: 10320 гривень поділити на 800 гривень дорівнює 12,9.

При цьому, **загальна сума невикплати допомоги на перерахунку, у вигляді неоподаткованого мінімуму з 2017 року по 2020 рік включно склала: 8,78+39+41,39+29,53–12,9=105,8 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, що завдало нам із малолітньою дитиною істотної шкоди.**

У зв'язку із недоплатою нам із малолітньою дитиною суми соціальної допомоги у розмірі 101856,00 гривень, нам було спричинено матеріальні збитки. Ми були змушені взяти кредит сумою у 100 000 гривень, із реальною річною процентною ставкою у 114,19 відсотків річних, і котрий складає 262 187,64 гривень. Кредит був направлений на забезпечення їжею, одягом, охороною здоров'я, сплатою за житлово-комунальні послуги, придбанням медикаментів та іншими потребами нас із малолітньою дитиною. Кредит був взятий 13.06.2019р.- неоподаткований мінімум у 2019р. склав 960,50 грн.

Сума завданої нам із малолітньою дитиною матеріальної шкоди з урахуванням неоподаткованих мінімумів доходів громадян склала: 262 187,64 гривень поділити на 960,5 гривень=273 **неоподаткованих мінімумів доходів громадян, що спричинило нам тяжкі наслідки.**

Так як орган соціального захисту населення звітує перед Пенсійним фондом України, що начебто цей орган виплатив нам із малолітньою дитиною суму допомоги на протязі трьох років, котра дорівнювала щомісяця розміру мінімальної заробітної плати, тому згідно із законодавством, та наданою довідкою по формі ОК-5 від Пенсійного фонду України, ці суми виплат вважалися дійсно отриманими нами із малолітньою дитиною.

Суми виплати доходу особі, котра доглядає за дитиною до досягнення дитиною трьох років, і котрі їй офіційно начебто виплатила держава, згідно довідки від Пенсійного фонду України по формі ок-5 - є офіційно є доходами цієї особи, це прописано у п.1 ст. 41 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [28], де встановлено, що **до заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії враховуються: суми виплат (доходу),** отримуваних застрахованою особою після набрання чинності цим Законом, з яких згідно з цим Законом були фактично нараховані (обчислені) та сплачені **страхові внески** в межах встановленої законодавством максимальної величини заробітної плати (доходу), з якої сплачуються страхові внески, а після набрання чинності Закону № 2464-VI [15] - максимальної величини бази нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, визначеної відповідно до закону.

За період з 2017 року по 2020 рік нам із малолітньою дитиною управління соціального захисту населення платило суму у розмірі 860 гривень щомісяця на двох на протязі трьох років, ця сума навіть не відповідала мінімальному прожитковому мінімуму навіть для малолітньої дитини.

А насправді ж орган соціального захисту населення звітував до Пенсійного фонду України, що виплачував нам допомогу щомісяця у розмірі мінімальної заробітної плати. Тому відбувалося порушення Законодавства **внесенням до офіційних документів неправдивої інформації.** Адже в довідці про доходи по формі ОК-5 від Пенсійного фонду України зазначено, що ми із малолітньою дитиною отримуємо допомогу у розмірі мінімальної заробітної плати щомісяця на протязі трьох років, дохід є начебто виплаченим.

Цими діями, на наш погляд, відбулось порушення Кримінального кодексу [4], а саме:

1. ч. 1 ст. 366 ККУ [4] щодо складання, та видачою службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, **внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей;**

2. ч. 1 ст. 175 ККУ [4] щодо безпідставної невикплати заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої установленої законом виплати громадянам більш як за один місяць, вчинене умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності;

3. ч. 1 ст. 191 ККУ [4] щодо привласнення чи розтрати чужого майна, яке було ввірене особі чи перебувало в її віданні;

4. ч. 1 ст. 364 ККУ [4] щодо зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб;

5. ч. 2 ст. 364 ККУ [4], щодо зловживання владою або службовим становищем, якщо воно спричинило тяжкі наслідки;

6. ч. 1 ст. 367 ККУ [4], щодо службової недбалості, тобто невиконання або неналежне виконання службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб;

7. частину 2 ст. 367 ККУ [4], щодо службової недбалості, якщо воно спричинило тяжкі наслідки.

Загальна сума невиконання склала 101856,00 гривень. Неоподаткований мінімум від цієї суми відповідно склав: 105,8 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Згідно з приміткою, зазначеною у пункті 3 ст. 364 ККУ [4] встановлено, що **істотною шкодою у статтях 364, 364-1, 365, 365-2, 367 ККУ [4]**, вважається така шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Шкода перевищила в 1,058 разів, а саме суму 105,8 поділити на $100=1,058$.

Згідно з приміткою, зазначеною у пункті 4 ст. 364 ККУ [4], де встановлено, що **тяжкими наслідками у статтях 364–367 ККУ [4]**, вважаються такі наслідки, які у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Шкода перевищила в 1,092 разів, а саме суму 273 поділити на $250=1,092$.

Тому наведені вище докази і розрахунки свідчать, що нам із малолітньою дитиною було завдано істотної шкоди, що спричинило тяжкі наслідки.

Згідно із ч. 4 ст. 261 ЦКУ [6] зазначено, що у разі порушення цивільного права або інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття. Позовна давність в нашому випадку почнеться з вересня 2035 року, та згідно з ч.1 ст.257 ЦКУ [6] закінчиться у вересні 2038 року.

У п. 13 та 14 ч. 2 ст. 3 ЗУ «Про судовий збір» [9] встановлено, що судовий збір не справляється за подання: позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою; незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури або суду; та заяви, апеляційної та касаційної скарги про захист прав малолітніх чи неповнолітніх осіб.

Тому ми із малолітньою дитиною зверталися до правоохоронних органів із заявами про відкриття кримінальних проваджень за ч. 1 ст. 175 ККУ [4], ч.1 та ч. 2 ст. 364 ККУ [4], та ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4], щодо недоплати обов'язкової суми соціальної допомоги органом соціального захисту населення, котра ними задекларована, як виплачена нам із дитиною, і що завдало нам із дитиною істотної шкоди та спричинило тяжкі наслідки.

Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПКУ[7], слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР. Але слідчі діяли в порушення ч. 1 ст. 214 КПКУ[7] і не внесли відповідні відомості до ЄРДР.

Розглянемо наші звернення до слідчих суддів, які полягали у скаргах на бездіяльність слідчого і прокурора у невідкритті кримінальних проваджень та невнесенні відомостей до ЄРДР за ч. 1 ст. 175 ККУ [4], ч. 1 та ч. 2 ст. 364 ККУ [4], та ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4], відповідно до ч. 1 ст. 214 КПКУ [7].

Згідно з ч. 1 ст. 303 КПКУ [7] зазначено, що на досудовому провадженні можуть бути оскаржені бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення.

Відповідно до ч. 1 ст. 304 КПКУ [7] для подання скарги на бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, встановлений 10-денний строк з моменту прийняття рішення, вчинення дії або бездіяльності.

Перелік Ухвал, котрими відмовлено у відкритті кримінальних проваджень слідчими суддя-ми за ч. 1 ст. 175 ККУ [4], ч. 1 та ч. 2 ст. 364 ККУ [4], та ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4]. Згідно із автоматизованим розподілом судових справ між суддями, справи розглядали інколи одні і ті ж самі судді:

1. Ухвалою Ленінського районного суду від 27.01.2021 року по справі № 334/478/21 провадження № 1-кц/334/174/21 судді Козлової Н.Ю. [32] нам із малолітньою дитиною було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження за ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

2. Ухвалою Запорізького Апеляційного суду від 04.03.21 р. по справі № 334/478/21 провадження № 11сс/807/218/21 [33] судді Дадашевої С.В., Гончара О.С., Фоміна В.А. було скасовано Ухвалу Ленінського районного суду від 27.01.21 р. по справі № 334/478/21 провадження № 1-кц/334/174/21 судді Козлової Н.Ю. та призначено новий розгляд у суді першої інстанції.

3. Ухвалою Ленінського районного суду від 05.04.2021 року по справі № 334/478/21 провадження № 1-кц/334/632/21 судді Козлової Н.Ю.[34] було повторно відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч.1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

4. Ухвалою Ленінського районного суду від 02.02.21р. по справі № 334/475/21 провадження № 1-кц/334/173/21 судді Баруліної Т.Є [35] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження за ч. 1 ст. 364 ККУ [4] на судовому засіданні була присутня дізнавач Пашко Анастасія Андріївна, котра заперечувала у задоволенні скарги.

5. Ухвалою Запорізького Апеляційного суду від 22.02.2021 року по справі № 334/475/21 провадження № 11-сс/807/191/21 [36] судді Тютюнник М.С., Білоконев В.М., Рассуждай В.Я ухвалу Ленінського районного суду від 02.02.21 р. по справі № 334/475/21 судді Баруліної Т.Є. було залишено без змін.

6. Ухвалою Ленінського районного суду по справі № 334/4275/20 провадження № 1-кц/334/1496/20 від 07.09.2020 року судді Турбіної Т.Ф. [38] було задоволено скаргу у відкритті кримінального провадження за ч. 1 ст. 175 КК України [4] та за ч. 1 ст. 364 КК України [4]. Згідно із чим було внесено відомості до ЄРДР № 12020085050000502 за ч. 1 ст. 175 КК України.

Але через рік, Ухвалою Ленінського районного суду від 17.06.2021 року по справі № 334/2334/21 провадження № 1-кц/334/666/21 судді Турбіної Т.Ф. [39] було відмовлено у скасуванні постанови дізнавача Дніпровського відділу поліції в Запорізькій області Пашко А.А. про закриття кримінального провадження №12020085050000502 відкритого за ч. 1 ст. 175 ККУ [4].

Підставами закриття кримінального провадження відкритого за ч. 1 ст. 175 ККУ у постанові зазначено, що дізнавачем було лише допитано начальника відділу грошових виплат та компенсації соціального захисту населення Запорізької міської ради по Дніпровському району Малиш О.Г. **без належних слідчих дій**, дізнавач повірила слову начальника, що порушень немає і закрила справу.

Відповідно до ст. 4 Закону № 2811 [2] покриття витрат на виплату державної соціальної допомоги здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Дізнавачем Пашко А.А. не було направлено запит до районної адміністрації, щодо витребування даних про суми субвенцій котрі надійшли до місцевого бюджету, не було витребувано дані про суми субвенцій, котрі місцевий бюджет направив до органу соціального захисту населення для виплати соціальної допомоги, також дізнавачем не звірено із банками суми відрахувань з рахунків органів соціального захисту населення, котрі декларують органи соціального захисту населення, як виплачені особам, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку.

Суддя Турбіна Т.Ф. діючи, на наш погляд, із хибно зрозумілих інтересів служби, відмовила у повненні кримінальної справи. Судді не вбачають потреби, щоб правоохоронні органи проводили належні оперативно-слідчі дії, щоб з'ясувати, куди насправді зникають гроші із державного бюджету.

7. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 17.08.2021 року по справі № 334/5506/21 провадження №1-кц/334/1376/21 судді Турбіної Т.Ф. [40] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 2 ст. 364 ККУ [4].

8. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 17.08.2021 року по справі № 334/5509/21 провадження №1-кц/334/1377/21 [41] судді Турбіної Т.Ф. було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

9. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 02.08.2021 року по справі № 334/5510/21 провадження № 1-кц/334/1378/21 судді Фетісова М.В. [42] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч.1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

10. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 01.09.2021 року по справі № 334/6309/21 провадження № 1-кц/334/1517/21 судді Козлової Н.Ю. [43] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

11. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 02.09.2021 року по справі № 334/6518/21 провадження № 1-кц/334/1557/21 судді Філіпової І.М. [44] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 1 та ч. 2 ст. 364 ККУ [4].

12. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 03.09.2021 року по справі № 334/6446/21 провадження № 1-кк/334/1543/21 **судді Бредіхіна Ю.Ю.** [45] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

13. Згідно Ухвали Ленінського районного суду від 03.09.2021 року по справі № 334/6514/21 провадження № 1-кк/334/1555/21 **судді Бредіхіна Ю.Ю.** [46] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4].

14. Згідно Ухвали Орджонікідзевського районного суду від 20.08.2021 року по справі № 335/8789/21 провадження № 1-кк/335/4585/2021 **судді Макарова В.О.** [47] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження за ч. 1 та ч. 2 ст. 367 ККУ [4]. Скарга розглядалася за участю **прокурора Чорного А.А.**, котрий просив відмовити у задоволенні скарги.

15. Згідно Ухвали Орджонікідзевського районного суду від 26.08.2021 року по справі № 335/8790/21 провадження № 1-кк/335/4586/2021 **судді Стеценко А.В.** [48] було відмовлено у скарзі щодо відкриття кримінального провадження передбаченого ч. 1 та ч. 2 ст. 364 ККУ [4].

Розглянемо перелік Ухвал, котрими задоволено скарги у відкритті кримінальних проваджень:

1. Ухвалою по справі № 334/1144/21 провадження 1-кк/334/364/21 від 04.03.2021 року [37], Ленінського районного суду, **суддя Баруліна Т.Є.** розглядає повторно та задовольняє скаргу у відкритті кримінального провадження передбаченого ч. 1 ст. 175 ККУ [4], за заявою про вчинення кримінального правопорушення працівниками УСЗН Запорізької міської ради по Дніпровському районі, які не виплатили Міллер Алі Олександрівни та її малолітній дитині установлені законом виплати в період декретної відпустки по догляду за дитиною, чим спричинили нам із малолітньою дитиною матеріальну шкоду. Згідно із чим було внесено відомості до ЄРДР № 12021087050000287 за ч. 1 ст. 175 КК України.

2. Ухвалою Ленінського районного суду від 01.03.2021 року по справі № 334/1282/21 провадження № 1-кк/334/406/21 **судді Баруліної Т.Є.** [49] було задоволено скаргу у відкритті кримінального провадження передбаченого ч. 1 ст. 175 ККУ [4], щодо невиконання установлених законом виплат працівниками Управління соціального захисту населення Запорізької міської ради по Дніпровському району, що призвело до невиконання Ореховій Марії Олександрівни належних сум та спричинило матеріальну шкоду.

Вбачається неналежне проведення оперативно-слідчих дій та ігнорування Законів України державними посадовими особами:

1. суддями Ленінського районного суду м. Запоріжжя: Козловою Н.Ю., Турбіною Т.Ф., Фетісовим М.В., Філіповою І.М., Бредіхіним Ю.Ю.;

2. суддями Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя: Макаровим В.О., Стеценко А.В.;

3. дізнавачем Дніпровського відділу поліції в Запорізькій області Пашко А.А. та прокурором Вознесенівської окружної прокуратури Чорним А.А.

У п. 2 ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [11] зазначено, що право на відшкодування шкоди в розмірах і в порядку, передбачених цим Законом, виникає у випадках: закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення або не встановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи у суді і вичерпанням можливостей їх отримати.

Висновки. Після проведеного дослідження встановлено, що застраховані особи, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку, і за яких державні органи сплачують страховий внесок, позбавлені державного соціального захисту. Сплачений єдиний внесок за застрахованих осіб державними органами не забезпечує застрахованих осіб належним соціальним захистом, передбаченим ч.3 ст. 46 Конституції [1].

Особи, котрі доглядають за дитиною до досягнення дитиною трирічного віку, та за яких державні органи сплачують страховий внесок не отримують належних соціальних виплат від держави. Це право на соціальні виплати гарантоване ч. 1 та ч. 2 ст. 46 Конституції [1].

Виплати передбачені лише для малолітніх дітей, до досягнення ними трирічного віку згідно із ст. 12 ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [2] що становить 860 гривень на місяць впродовж трьох років. Але ці виплати на малолітню дитину не відповідають мінімальному прожитковому мінімуму, встановленому законом на відповідний рік, що порушує ст. 46 Конституції [1], порушуєть-

ся реалізація державою конституційної гарантії для громадян на достатній життєвий рівень, Закон № 966-XIV [12].

Виплати котрі декларує Управління соціального захисту населення є формальними, та не відповідають дійсності. Відбувається внесення до офіційних документів завідомо неправдивої інформації.

Державні посадові особи відмовляються розслідувати зникнення бюджетних коштів котре досягас мільярди гривень, гроші до громадян України в належних сумах не надходять.

Згідно із ст. 34 Конституції України [1] кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Адже ч. 1 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [8], передбачено, що кожен має право на свободу вираження поглядів.

Цими мізерними виплатами держава умисно забороняє людям вижити, бо надає соціальні виплати допомоги нижчими від мінімального прожиткового мінімуму. Для відновлення порядку в Державі є надія на допомогу Римського міжнародного кримінального суду, Статут [26] котрого набрав чинності в Україні 01.07.2002 року, місцезнаходженням Суду є Гаага, Нідерланди, у зв'язку із порушенням Конституції [1], ратифікованих Україною Міжнародних документів, Законів України державними посадовими особами та державними органами в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР зі змінами від 01.01.2020. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
2. Про державну допомогу сім'ям з дітьми. Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII зі змінами від 01.01.2022. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 5, ст.21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (дата звернення: 09.10.23 р.).
3. Конвенція про права дитини. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989 зі змінами від 20.11.2014 р./ Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 09.10.2023 р.).
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III зі змінами від 05.01.2022. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 09.10.23 р.).
5. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 № 2402-III зі змінами від 05.10.2023. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30, ст.142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 09.10.23 р.).
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV зі змінами від 01.01.2022. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення:09.10.23 р.).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20191128> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
8. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 зі змінами від 02.10.2013/ Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 09.10.2023 р.).
9. Про судовий збір. Закон України від 08.07.2011 зі змінами від 28.11.2019 р. Відомості Верховної Ради України. 2012, № 14, ст.87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17/ed20191128> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
10. Податковий кодекс. Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI зі змінами від 01.01.2022. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 09.10.2023 р.).
11. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду. Закон України від 01.12.1994 від 01.03.2016 р. Відомості Верховної Ради України. 1995, №1, ст.1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80/ed20230331> (дата звернення: 09.10.2023 р.).

12. Про прожитковий мінімум. Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV зі змінами від 20.01.2018. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 38, ст.348. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14 (дата звернення: 09.10.23 р.).
13. Про споживче кредитування. Закон України від 15.11.2016 № 1734-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 1, ст.2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19> (дата звернення: 09.10.23 р.).
14. Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні. Закон України від 27.03.2014 № 1166-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014, N 20-21, ст. 745. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1166-18> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
15. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 2-3, ст.11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
16. Про Державний бюджет України на 2014 рік. Закон України; Бюджет від 16.01.2014 № 719-VII зі змінами від 15.04.2016. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 9, ст.93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
17. Про Державний бюджет України на 2015 рік. Закон України; Бюджет від 28.12.2014 № 80-VIII зі змінами від 29.12.2015. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 5, ст.37. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-19> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
18. Про Державний бюджет України на 2016 рік. Закон України; Бюджет від 25.12.2015 № 928-VIII зі змінами від 01.02.2020. Верховної Ради України. 2016. № 5, ст.54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
19. Про Державний бюджет України на 2017 рік. Закон України від 21.12.2016 № 1801-VIII зі змінами від 02.12.2017. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 3, ст.31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
20. Про Державний бюджет України на 2018 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 07.12.2017 № 2246-VIII зі змінами від 13.12.2018. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 3-4, ст.26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
21. Про Державний бюджет України на 2019 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 23.11.2018 № 2629-VIII зі змінами від 13.12.2019. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 50, ст.400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
22. Про Державний бюджет України на 2020 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 14.11.2019 № 294-IX зі змінами від 10.12.2020. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 5, ст.31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
23. Про Державний бюджет України на 2021 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 15.12.2020 № 1082-IX зі змінами від 09.12.2021. Відомості Верховної Ради України. 2021, № 16, ст.144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
24. Про Державний бюджет України на 2022 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 02.12.2021 № 1928-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022, № 3, ст.12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
25. Про Державний бюджет України на 2023 рік. Закон України; Бюджет, Розподіл, Перелік від 03.11.2022 № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
26. Римський статут міжнародного кримінального суду. Міжнародні суди, ООН; Статут, Міжнародний документ від 17.07.1998, набрав чинності в Україні 01.07.2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 09.10.2023 р.).
27. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 02.03.2000 № 1533-III редакція від 14.08.2021. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 22, ст.171. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14 (дата звернення: 09.10.2023 р.).
28. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV зі змінами від 01.12.2021. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49-51, ст.376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>(дата звернення:09.10.23 р.).
29. Сімейний кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III зі змінами від 01.12.2021. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22, ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-3>

- rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 09.10.23 р.).
30. Декларація про державний суверенітет України. Верховна Рада УРСР; Декларація від 16.07.1990 № 55-ХІІ прийнята 16.07.1990. Верховної Ради України. 1990. № 31, ст.429. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12 (дата звернення: 09.10.23 р.).
 31. Про проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради України; Акт від 24.08.1991 № 1427-ХІІ прийняття від 24.08.1991. Відомості Верховної Ради України. 1991. №38, ст.502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 09.10.23 р.).
 32. Ухвала Ленінського районного суду м. Запоріжжя по справі №334/478/21 від 27.01.2021 провадження 1-кц/334/174/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94470888> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 33. Ухвала Запорізького Апеляційного суду від 04.03.2021 року по справі №334/478/21 провадження № 11сс/807/218/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95562915> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 34. Ухвала Ленінського районного суду від 05.04.2021 року по справі №334/478/21 провадження № 1-кц/334/632/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96017058> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 35. Ухвала Ленінського районного суду від 02.02.2021 року по справі №334/475/21 провадження № 1-кц/334/173/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94650766> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 36. Ухвала Запорізького Апеляційного суду від 22.02.2021 року по справі №334/475/21 провадження № 11-сс/807/191/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95394625> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 37. Ухвала Ленінського районного суду по справі №334/1144/21 провадження 1-кц/334/364/21 від 04.03.2021 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95353280> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 38. Ухвала Ленінського районного суду по справі № 334/4275/20 провадження № 1-кц/334/1496/20 від 07.09.2020 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91517287> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 39. Ухвала Ленінського районного суду від 17.06.2021 року по справі №334/2334/21 провадження № 1-кц/334/666/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97788559> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 40. Ухвала Ленінського районного суду від 17.08.2021 року по справі №334/5506/21 провадження № 1-кц/334/1376/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99837537> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 41. Ухвала Ленінського районного суду від 17.08.2021 року по справі №334/5509/21 провадження № 1-кц/334/1377/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99814669> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 42. Ухвала Ленінського районного суду від 02.08.2021 року по справі №334/5510/21 провадження № 1-кц/334/1378/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98747863> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 43. Ухвала Ленінського районного суду від 01.09.2021 року по справі №334/6309/21 провадження № 1-кц/334/1517/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99349811> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 44. Ухвала Ленінського районного суду від 02.09.2021 року по справі №334/6518/21 провадження № 1-кц/334/1557/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99526601> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 45. Ухвали Ленінського районного суду від 03.09.2021 року по справі №334/6446/21 провадження № 1-кц/334/1543/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99407361> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 46. Ухвала Ленінського районного суду від 03.09.2021 року по справі №334/6514/21 провадження № 1-кц/334/1555/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99407360> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 47. Ухвала Орджонікідзевського районного суду від 20.08.2021 року по справі №335/8789/21 провадження № 1-кц/335/4585/2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99158109> (дата звер-

- нення: 09.10.2023 р.).
48. Ухвала Орджонікідзевського районного суду від 26.08.2021 року по справі №335/8790/21 провадження № 1-кц/335/4586/2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99255513> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 49. Ухвала Ленінського районного суду від 01.03.2021 року по справі №334/1282/21 провадження № 1-кц/334/406/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95290081> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 50. Міллер А.О. Соціальне знищення найбільш уразливих категорій громадян в Україні. Збірник «Науковий вісник УжНУ. Серія: Право» № 80 (6) за 2023 рік.
 51. Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О.В. від 07.11.18р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na09d710-18#n2> (дата звернення: 09.10.23 р.).
 52. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В. від 07.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb09d710-18#n2> (дата звернення: 09.10.2023 р.).
 53. Рішення Конституційного суду України від 07.11.2018 №9-р/2018, по справі №1-3/2018(2717/14). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18> (дата звернення: 09.10.23 р.).
 54. Крімер Б.О. Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України «Демографія та соціальна економіка», 2013, №1(19).

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 81

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 27.02.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 21,27. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»